BULETINUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE
·ANUL XVIII ·1925·

BISERICILE LUI ŞTEFAN CEL MARE

DE
G. BALŞ

· CARTEA ROMÂNEASCĂ · BUCUREŞTI

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

BISERICILE
LUI
ȘTEFAN CEL MARE

CU UN REZUMAT IN LIMBA FRANCEZĂ

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

DE

G. BALȘ

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

ȘI

AL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE

1926

BULETINUL
COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE

MINISTERUL CULTELOR
ȘI
ARTELOR

MINISTRU ALEXANDRU LĂPEDATU

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PRESEDINTE N. IORGA

MEMBRI:

PETRE ANTONESCU, GEORGE BALȘ, GRIGORE CERKEZ, ALEXANDRU LĂPEDATU, CONSTANTIN MOISIL, VASILE PÂRVAN, PREOT NICOLAE POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA

ARHITECT-ȘEF
N. GHIKA-BUDEȘTI.

SECRETAR AL COMISIUNEI
VIRGILIU V. DRĂGHICEANU, Director

REDACȚIA:

SECRETARIATUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE
BUCUREȘTI, STRADA GENERAL BERTHELOT, 26

BULETINUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

ANUL XVIII

43 — 46

1 9 2 5

BUCUREŞTI

„CARTEA ROMÂNEASCA", S. A.

1 9 2 6

Această lucrare este o desvoltare a capitolului: epoca lui Ştefan cel Mare in «l'Architecture religieuse moldave» din cartea «l'Art Roumain»[1], iar concluziunile ei au fost prezentate Academiei Române, într'o scurtă lucrare din care au fost extrase câte-va din rândurile următoare.[2]).

Spre o mai bună documentare a celor expuse şi pentru a umplea cea ce cred a fi o lacună in materialul nostru de cercetare, am adunat planurile şi vederile ale tuturor bisericilor din vremea lui Ştefan cel Mare actualmente cunoscute, precum ale celor câte va mai vechi; asemenea şi ale celor din vremea lui Bogdan cel Orb şi a lui Ştefăniţă care sunt o urmare firească a celor dintâi. S'a alcătuit astfel un fel de inventar al bisericilor moldoveneşti de la început şi până la Petru Rareş.

1) L'Art Roumain de N. Iorga şi G. Balş.

2) Inceputurile arhitecturei bisericeşti din Moldova de G. Balş.

Gruparea la un loc a acestui material permite o mai uşoară studiere a artei de a clădi din această vreme şi ne îngădueşte să tragem concluzii de un caracter mai general.

Alte cercetări vor putea completa acest inventar cu elemente nouă, acuma necunoscute. Se vor putea clarida unele puncte neclare şi corecta alte greşeli.

Zugrăveala mai cu seamă ar merita să fie studiată deosebit şi în amănunte.

Dacă, însă, lucrarea de faţă va ajuta întru câtva ca să se lămurească mai bine cunoaşterea acestor vremi, scopul nostru va fi atins.

Am de adus mulţumirile mele acelora cari mi-au ajutat în strângerea materialului necesar. In primul rând Comisiunei Monumentelor Istorice, pe urmă Direcţiunei Şcoalei de Arhitectură care mi-a pus la dispoziţie mai multe releveuri ce mi-au permis să revizuesc şi să completez ale mele. Asemenea şi D-lor Arhitect C. Popovici şi Inginer I. Mihalache cari au binevoit să-mi dea şi ei preţiosul lor ajutor.

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Pentru studiul arhitecturei bisericeşti moldoveneşti, studiul vremei lui Ştefan cel Mare este nu numai de cea mai mare importanţă, dar este chiar cheea problemei. Intr'adevăr parte din aceste clădiri trebue să fi fost de lemn, iar de zid cele mai puţine. Dar cele rămase din acest timp, două sau trei — ori care ar fi interesul lor, nu ne pot fi de mare

Fig. 1. Milişăuţi

s'au ridicat de înaintaşii lui multe lăcaşuri sfinte — mai cu seamă sub domniile lui Petru Muşat şi lui Alexandru cel Bun, precum dovedesc multe documente. — Cea mai mare folos pentru studiul arhitecturei moldoveneşti.

In vremea lui Ştefan cel Mare însă, acest stil se găseşte alcătuit gata în liniile lui

principale și dacă n'are încă desvoltarea lui desăvârșită, a căpătat deja formele sale caracteristice. Aceste forme au urmat mai pe urmă o evoluție firească, dar nu li s'au mai adăogat de cât elemente de natură secundară, până târziu în ajunul începerei decadenței.

In cercetările ce urmează va fi vorba în mod aproape exclusiv de biserici, căci, pe lângă ele, — excepție făcută pentru câte-va clopotnițe — nu mai avem alte clădiri religioase care să le putem atribui acestei epoci.

Mânăstirile au fost așa de des arse, distruse, dărâmate, încât — chiar dacă în ceea ce vedem azi mai sunt câteva crâmpei din zidurile făcute de mâna meșterilor lui Ștefan cel Mare, nu le mai putem deosebi și nu putem spune că monumentul este din această vreme.

Acest studiu se va împărți, în mod firesc în două părți principale: *a*) cercetarea înrâuririlor — absolut necesară înțelegerei alcătuirei și evoluțiunei artei noastre și *b*) studiul formelor.

Deci, pentru a putea înțelege aceste forme trebue să fim mai întâi în curent cu originele, dar dintr'altă parte analiza detaliilor constructive ne luminează asupra unor puncte nelămurite, încât nici deslușirea influențelor nu poate fi completă până nu cercetăm formele.

De aceea vom examina întâi înrâuririle așa cum rezultă din izvoarele istorice și din prima vedere a monumentelor și pe urmă, după studierea formelor constructive și scrutarea detaliilor, vom reveni — cu riscul de a repeta unele lucruri — căutând a vedea până la ce punct sunt îndreptățite cele spuse la început și în ce măsură, trebue să le întregim sau să le rectificăm.

Fig. 2. Sf. Nicolae din Dorohoi
Tabloul votiv

CAPITOLUL I.

CERCETAREA INRĂURIRILOR

Pentru deplina înțelegere a înrâuririlor, e nevoe în primul rând să cercetăm arta constructivă a țărilor nu numai vecine nouă dar și a unora câte odată foarte depărtate. Într'adevăr, țările noastre, spre deosebire de cele apusene unde artele au evoluat într'un mediu mai omogen și în relație cu regiuni de tendințe și principii apropiate de ale lor, țările noastre se găseau la confluență, la punctul de ciocnire al unor civilizații foarte diferite. Au primit, din această pricină, pecetea unor regiuni îndepărtate și au contopit

Fig. 3. Sf. Ilie

în construcţiile ce au înflorit pe acest pământ, elemente foarte diferite, disparate chiar la prima vedere, dar care au ajuns însă, prin bunul simţ şi gustul constructorilor, să alcătuiască un tot armonios şi bine legat constituind un stil deosebit, stilul nostru moldovenesc.

O altă ţară care s'a găsit în condiţiuni asemănătoare cu a noastră din acest punct de vedere este Sicilia, unde conlucrarea artelor bizantine, arabe şi gotice a produs minunele ce le ştim.

Cu cât mai interesante sunt aceste regiuni unde s'au lovit aceste valuri diverse? Cu cât e mai pasionant studiul artei lor, cercetând care din aceste două curente s'au potrivit mai bine firei şi spiritului poporului; ne desvăluieşte tainele sufletului său şi gândirea sa adâncă mult mai bine ca în acele ţări care au primit în mod pasiv arta altor popoare fără a-i amesteca nimic din ale lor.

Inrâuririle streine de care poate fi vorba în cazul ce ne ocupă sunt în primul rând cele bizantine şi cele gotice. Influenţa bizantină, adusă prin diferite căi, se simte hotărît în planul bisericei, aşa cum era firesc să fie, cererile cultului fiind aici predominante. Ele sunt cele ce dau — cum s'ar zice — programul construcţiei, la care trebue să se potrivească posibilităţile constructive şi tendinţele ornamentale.

Separaţiunile clasice în altar (cu anexele sale proscomidia şi diaconicul), naos şi pronaos se regăsesc la noi ca în tot domeniul arhitecturei bizantine.

De asemenea boltirile decurg din arta constructivă bizantină. Arcurile sunt în plin cintru, nu găsim arcurile frânte — zise ogivale — de cât în detaliile de ornamentaţie; bolţile sunt în calote şi nu — afară de foarte rare excepţii — construite pe nervure după metoda gotică. Şi caracteristica boltirei moldoveneşti, cu arcuri piezişe suprapuse celor patru arcuri ale naosului — nu are de asemenea nici o relaţie cu arta gotică.

Influenţa bizantină se mai vădeşte prin absidele laterale ale naosului, care împreună cu absida altarului, alcătuiesc aşa zisul planul trilobat sau triconch. Această formă, care există mai în tot răsăritul creştinesc, nu se găseşte însă ca regulă normală, în afară de ţara românească, de cât în trei regiuni din domeniul bizantin: la Muntele Atos, la Meteori şi în Serbia. Fiind date relaţiile ţărilor noastre cu Sf. Munte dintr'o parte, iar dintr'alta cu Serbia, vom putea conchide ca dintr'una din aceste două regiuni ne-a venit acest plan, care s'a generalizat la noi, atât în Moldova cât şi în Ţara Românească.

Dar de la care din aceste două provincii arhitectonice, Atosul sau Serbia, ne-a venit oare această dispoziţie? Este de observat, însă, că planul triconch se găseşte la Sf. Munte mai totdeauna combinat cu tipul bisericei bizantine cu patru coloane, sau stâlpi, pe care se reazămă cupola centrală şi foarte rar cu planul în care cupola se sprijină deadreptul pe zidurile exterioare aşa cum e la noi în România aproape totdeauna, în Moldova chiar fără excepţie. In Serbia din potrivă, există cele două tipuri cam egal reprezentate, cele fără coloane fiind de regulă în bisericile mai mici. Aceasta este un argument pentru venirea prin Serbia a acestei dispoziţiuni atonice. Nu e locul aici să cercetăm care e origina ei mai îndepărtată. Chestiunea a dat loc la numeroase studii şi îndelungate discuţiuni, care nu sunt încă închise.

Nu avem de altmintrelea nici o probă ca meşteri atonici să fi venit vre-o dată să lucreze la noi. Din contră ştim că călugării sârbi au adus în Moldova cultura lor bisericească, a cărei arta de clădit era o ramură firească. Şi astfel, pe lângă înrâuririle gotice despre care vom vorbi mai departe, s'ar putea explica în parte şi tendinţa spre o mai mare înălţime a bisericilor moldovene, predominanţa verticalei, care este în Serbia chiar o deosebire faţă de arta bizantină mai meridională şi de cea atonică în particular.

Serbia dealmintrelea, până în acest moment, trecuse printr'o înfloritoare perioadă de zidire şi arta ei, gonită din sudul Savei mai trăia în nordul râului, în Frascagora.

Călugării, deci, care au venit în Moldova în vremea lui Petre Muşat, puteau foarte bine aduce principii destul de vivace pentru a se impune construcţiilor ţărei în care veneau.

Din Bulgaria, din potrivă, n'am putut afla vre-o influenţă asupra artei noastre moldoveneşti. Nici nu e de mirat, căci atuncea când a început Ştefan cel Mare a zidi, de aproape un veac nu mai era un stat bulgar, ci se făcuse raia turcească fără viaţă artistică — cel puţin în această privinţă.

In unele regiuni din ţările balcanice, — şi în Bulgaria, — a existat în veacurile al XIV-lea şi al XV-lea o ornamentaţie a pereţilor

exteriori, cu arcade oarbe şi alte împodobiri, care, fără a semăna cu faţadele lui Ştefan cel Mare, purcede din aceleaşi principii — (Messembria, Târnovo şi alte). Aceste principii sunt însă mult mai generale — materiale mărunte, material aparent, arcade oarbe, ocniţe, şi nu implică nici o idee de filiaţiune. Cred, deci, că nu există o înrâurire a artei constructive bulgare asupra artei noastre moldoveneşti.

* * *

După arta bizantină, aceea care şi a întipărit mai mult caracterul asupra arhitecturei noastre moldoveneşti este cea gotică. Relaţiile noastre continue cu Polonia şi cu Transilvania o explică îndestul. Inlesnirea cu care se putea avea meşteri iscusiţi din aceste ţări vecine deslușesc de ce veneau ei de acolo mai curând de cât din Balcanul acum supus Turcilor.

Care sunt aceste caractere noi?

In unire cu gândul sârbesc, este mai marea

Fig. 4. Sf. Gheorghe — Hârlău

înălţare a clădirei, această simbolică elansare a bisericilor gotice, în opoziţie cu concentrarea în sine — orientală — a proporţiilor bizantine; este apariţia contrafortarilor exteriori, principiu apusean, romanic şi gotic, contrar spiritului bizantin care închide în interiorul zidurilor bisericei, toate părţile constructive menite să anuleze împingerea bolţilor, modul în fine, cum e tratat tot ce e piatră cioplită, profilele soclurilor, tabletele contraforturilor, dar mai cu seamă chenarele uşelor şi ale ferestrelor.

Aşa încât s'a putut caracteriza biserica moldovenească ca fiind un plan bizantin executat de mâini gotice si după principii în parte gotice.

Care din aceste două ţări, Polonia sau Transilvania, ne-a transmis această înrâurire. Documente precize, dacă nu lipsesc cu desăvârşire, sunt însă foarte rare şi pentru a ne face o idee mai clară asupra acestui punct va fi nevoe de studiul de amănunte ce-l vom face mai departe, sprijinit pe cercetarea profilelor, chenarelor şi semnelor lapidare din aceste ţări.

* * *

S'a constatat o influenţă însemnată a Armenici până la Rin, unde a fost semnalată în catedralele romanice din această regiune [1]). Acest neam de arhitecţi, de constructori meşteri în artele pietrei, a emigrat în mai multe rânduri în urma pustiirelor ţărei lor. Se ştie cum s'au stabilit în mare număr în Galiţia şi în Moldova şi în alte regiuni vecine, încă din zorile istorei noastre naţionale. O înrâurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi deci foarte firească. Din nefericire, cunoaştem încă prea imperfect această artă a lor pentru a putea trage concluzii sigure.

Vom arăta mai departe, când vom vorbi de diferitele particularităţi constructive, de partea ce ar putea să le revie. Şi aci credem în primul rând că lor trebue să li se atribue introducerea acestor arcuri piezişe ale cupolei naosului care au devenit o caracteristică a stilului moldovenesc.

* * *

Influenţe ruseşti, în această epocă nu se vădesc; numai mai târziu se vor ivi, mai cu seamă în amănuntele decorative, în pictură şi în învelitorile acoperişului.

Unele documente, ce le cunoaştem, ne arată cum unii meşteri italieni, în trecere pe la noi în drum spre Rusia, au fost opriţi de Ştefan cel Mare. Altă dată îl vedem pe Ştefan cerând meşteri şi zugravi de la Veneţia. Nicăeri nu putem vedea în clădirile ce ne-au rămas mâna acestor meşteri apuseni.

Nu vedem ca arta orientală — otomană, persană sau arabă — să se arate în monumentele din Moldova în vremea lui Ştefan, în mod direct. Dar unele motive de origină răsăriteană ne-au revenit prin intermediarul occidentului, precum vom vedea mai departe.

* * *

Am vorbit până acuma de diversele influenţe care au înrâurit sau modificat baza bizantină în cea ce priveşte construcţia şi împodobirele de piatră; zugrăvelele însă sunt bizantine. In studiul încă înapoiat al studiilor asupra picturei bizantine nu putem încă să ne pronunţăm cu hotărîre asupra şcoalei regionale la care aparţin, nici nu avem o siguranţă deplină dacă toate zugrăvelile din bisericele lui Ştefan cel Mare sunt din vremea lui. Pentru unele faptul e cert, pentru altele foarte probabil. — Cu tot caracterul aşa de pronunţat bizantin al acestor frescuri atât prin factura cât şi prin iconografia lor, se zăreşte totuşi oare care elemente străine.

Aşa la Bălineşti unde se găsesc zugrăveli care sunt din cele mai de seamă ce le avem în ţară şi care prin frumuseţea figurilor şi eleganţa execuţiunei se pot clasa prin cele mai frumoase din răsăritul Europei, se vede în chipul ctitorului, logofătul Tăutu, o evidentă influenţă apuseană.

* * *

Dar înrâurirea artelor vecine nu este singura care trebuia ţinută în seamă în studiul formărei formelor arhitectonice.

Cel puţin în regiunile unde meşteşugul de zidit se desvoltă cu raţiune şi nu numai după imitaţia oarbă sau fantezia meşterilor sau a domnitorului, intervin alţi factori cari pot ajunge să fie preponderenţi. E vorba de clima şi materialele de construcţie aflătoare. Cea d'intâi condiţionează în primul rând acope-

[1]) Strygowski — Choisy — F. Benoit.

rişurile prin necesitatea de a îndepărta sigur şi iute zăpada şi apele în regiunile ploioase cum sunt acele de sub munţi unde a înflorit, mai cu seamă, stilul ce ne ocupă.

Vom vedea cum, la noi, soluţia acestei probleme pare a fi obiectul unor încercări speciale din partea meşterilor noştri cari au căutat să găsească învelitori în raport cu materialele care le aveau la îndemână respectând tot odată forme consacrate din alte pricini.

Aceste consideraţiuni au impus în mod firesc pante mari şi straşini proeminente menite

găduecu ridicarea unor clădiri mărețe cum se văd prin alte ţări mai fericite.

Bisericile se zideau repede, într'o clipă mai liniştită şi, fireşte, ele erau mici, modeste şi ca dimensiuni şi ca impodobire, dar totuşi armonioase de formă, bine echilibrate şi foarte potrivite trebuinţelor de atunci.

* * *

Când considerăm într'o epocă anumită ori ce artă constructivă din orice ţară, primul element de care ne slujim pentru studierea

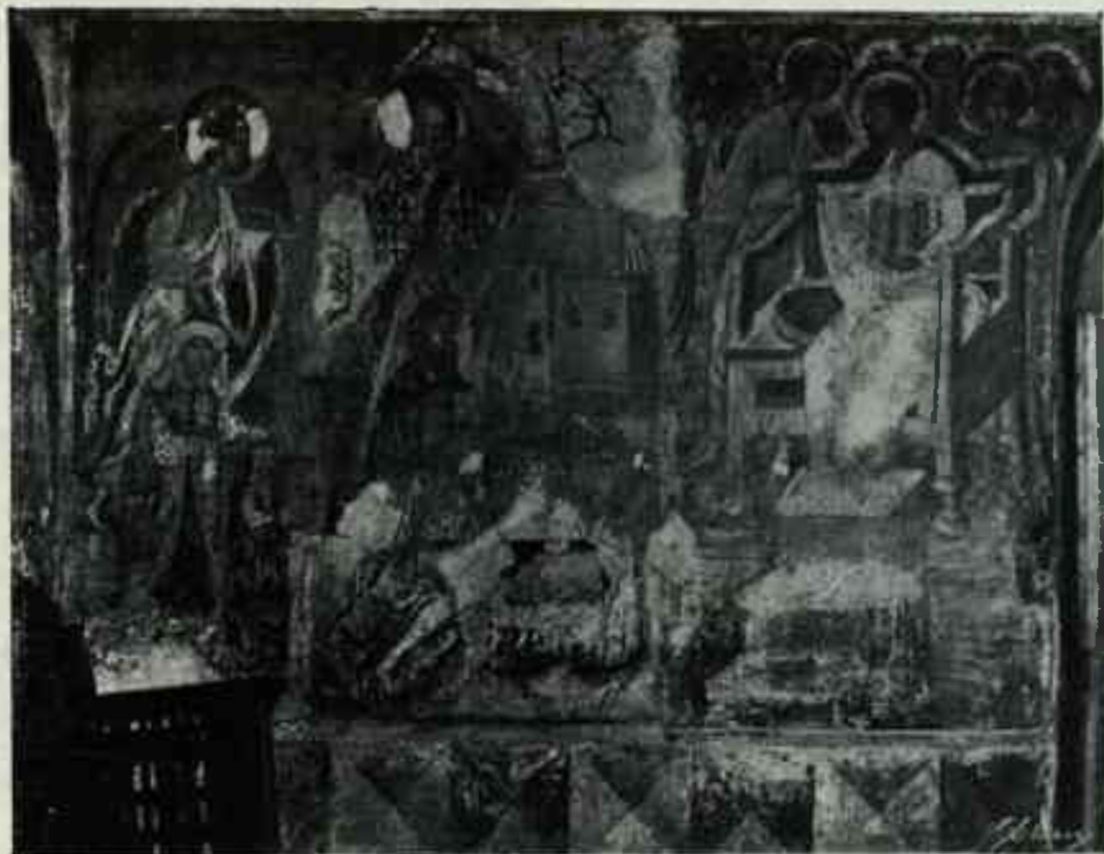

Fig. 5. Bălineşti
Tabloul votiv (după Bul. Com. Mon. Ist.)

să arunce apele departe de ziduri, adică acoperişuri înalte şi de o massă importantă în raport cu aceea a clădirei.

Clima schimbăcioasă, extremă, din ţara noastră, cu geruri intense iarna şi călduri excesive vara, a dus dela început să se caute a lăsa la o parte tencuielele, cel puţin în părţile mai expuse şi a construi cu materiale aparente, materiale de obicei de dimensiuni mici, din cauza dificultăţei de a-şi procura alte, cărăturile fiind grele şi mijloacele reduse.

Dintr'altă parte, nesiguranţa vremurilor, războaele continue, sărăcia vistieriei nu in-

şi judecarea lui este arta timpurilor imediat precedente, care mai mult de cât orice altă influenţă trebue să ne dea cheea problemelor de deslegat. Am văzut dela început că, printr'un fenomen curios, în cazul nostru, acest element de căpetenie ne lipseşte aproape cu total şi ne găsim în Moldova la începutul epocei ce ne interesează în faţa unor monumente, unde apar, gata închegate, mai toate elementele ale stilului nostru fără ca să putem vedea deslușit, în cele câte-va construcţii din vremea imediat precedentă, firul conductor al evoluţiei din care a eşit.

Zidurile ce au fost şi au pierit ne-ar fi arătat oare această evoluţie? Aici suntem reduşi la simple ipoteze.

Cunoaştem numai biserica din Rădăuţi ridicată, se zice, de Bogdan descălicătorul, sau poate numai de Alexandru cel Bun, şi mărită şi înfrumuseţată mult mai târziu de către Lăpuşneanu. Această clădire însă e făcută după principii cu totul alte; este o biserică romanică, de o artă foarte modestă, cu o navă principală si două colaterale (bas côtés). Are însă separaţiunea în naos şi pronaos după datina răsăriteană.

Fig. 6. Sf. Ioan — Siret

Cât de interesantă să fie şi de venerabilă, este în afară de direcţia arhitectonică ce vroim s'o studiăm aici.

Altă biserică ce se zice veche din 'naintea lui Ştefan este Sf. Treime din Siret.

Această clădire, de forme simple, de construcţie bizantină, cu oare care caractere de plan sârbeşti şi cu oare care înrâurire apuseană, ar putea să fie din epoca arătată; analiza clădirei pare a confirma ce spune tradiţia.

Sft. Ioan, tot din Siret, ar fi fost zidită în vremea lui Petru Muşat. Dacă aceasta ar fi adevărat, sub forma în care o vedem azi, atunci întradevăr ar fi un jalon preţios, căci întruneşte mai multe din elementele ce le găsim în bisericile din timpul lui Ştefan.

Dar această clădire, ce o vedem azi nu e cea primitivă ci o construcţie din veacul al XVII-lea. Nu odată, bazaţi numai pe documente sau pe tradiţie putem crede o clădire mult mai veche de cât e in realitate. O reconstrucţie totală poate să nu fi lăsat nici o urmă in documentele care ne au ajuns, sau pare a rezulta din ele numai o simplă reparaţie unde a fost o rezidire completă. In cazul ce ne ocupă, chiar dacă biserica nu a fost în întregime refăcută a suferit o transformare aşa de desăvârşită în cât caracterul vechiu s'a pierdut cu totul şi alte, dintr'o vreme mai recentă, i-au luat locul.

Biserica Mirăuţilor din Suceava care pare a fi fost şi ea zidită la început sub Petru Muşat, nu mai avea nimic din vechea ei înfăţişare şi era şi ea o zidire din veacul al XVII-lea până acuma câţiva ani când a fost refăcută şi cu desăvârşire transformată.

Alexandru cel Bun a zidit mânăstirea Bistriţa pe al cărui loc se ridică azi biserica lui Lăpuşneanu, car la Moldoviţa o altă mânăstire care s'a dărâmat astfel în cât azi numai câteva rămăşite de zidurí în ruine mai es din pământ, prea nedesluşite ca să putem conchide ceva din examinarea lor.

De biserica catolică ce acelaş domnitor a ridicat-o în Baia pentru soţia sa şi ale cărei ruini se mai văd şi azi, nu e locul să se vorbească aici, fiind făcută după alte norme; este o construcţie în întregime gotică care ese cu totul din şirul zidirilor ce le cercetăm

Acest fir conducător, ce este evoluţia formelor din epoca precedentă ne lipseşte deci aproape cu totul.

Este deci necesar studiul formelor, care împreună cu puţinele documente ce le avem ne va putea da desluşirile cerute.

CAPITOLUL II.

DESCRIPȚIA BISERICILOR

După scurta introducere ce a precedat este nevoe acuma de a înfățișa diferitele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare, dând de fie care o scurtă descriere. Câte o monografie a lor ar duce prea departe și nici nu e necesară pentru scopul ce'l urmărim. Planurile și reproducerile ce le dăm, completate prin comentarea lor, vor fi de ajuns pentru a ne permite, la sfârșit, să punem în evidență trăsăturile caracteristice ale acestor monumente, pentru a le putea grupa și arăta evoluția lor. Iar dintr'altă parte vor fi și elemente suficiente pentru a putea analiza detaliile și a judeca origina lor și înrâuririle ce le denotă.

Pentru ca aceste monumente să fie bine plasate în lumina lor adevărată, și de oarece am fost — în mod firesc — adus să vorbesc de cele câte-va biserici mai vechi de cât cele din vremea lui Ștefan cel Mare, este util să se adaoge pe scurt descrierea lor, și anume a Rădăuților, a Sf-tei Treime din Siret, cele două singure monumente ce ne-au rămas din acest timp. Nu vorbesc de biserica catolică din Baia, căci ese din șirul bisericilor noastre ce le studiăm. A fost de altmintrelea descrisă în Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice din 1909.

Tot în scop de a face mai completă ochirea asupra monumentelor lui Ștefan voi spune câte-va vorbe și despre acele din timpul lui Bogdan cel orb și al lui Ștefăniță. Se leagă într'adevăr mult mai bine — precum vom vedea — cu cele ce le preced, de cât cu acele lui Rareș.

In acest fel acest studiu va coprinde toate bisericile dela începutul arhitecturei noastre până la Rareș, înfățișând într'o măsură oare care inventarul bisericelor moldovenești dela început și până pe la 1527.

Fig. 7 Biserica Albă — Baia (după Bul. Com. Mon. Ist.)

BAIA

Biserica albă din Baia cu hramul Sf-tului mare mucenic Gheorghe se presupune a fi fost clădită puțin după 1467 [1]).

Nici o pisanie, nici un document nu ne-au

---

[1]) Lăpedatu, Bul. com. Mon. Istorice 1909.

rămas în această privinţă, numai tradiţia şi ceeace spune construcţia însă-şi.

Iată cum o descrie autorul restaurărei de acuma câţi-va ani:[1])

«Pereţii bisericii sunt în întregime de piatră neregulată, având grosimea de 1.80 până la 2 m. Uşile, atât cea dela intrare, cât şi cea interioară, care desparte naosul de pronaos, precum şi ferestrele şi brâul de la soclu sunt de piatră cioplită.

Forma bisericei e caracteristică; ea e compusă din un pronaos dreptunghiular, acoperit cu două bolţi sferice, separate printr'un arc transversal, şi din un naos de aceaşi formă, acoperit cu sistemul de bolţi obişnuit în Moldova. Naosul are două sânuri mici şi e terminat prin altarul semicircular.

Sânurile sunt luate în grosimea zidului şi acuzate în afară prin un contrafort cu două picioare de sprijin, între cari e aşezată fereastra. Ferestrele sunt mici şi ogivale. Uşile sunt dreptunghiulare şi cu chenare decorate cu un motiv compus din cercuri legate între ele prin liniamente drepte. Uşa de intrare e în axa bisericei....

Turla e în întregime executată în cărămidă ca şi bolţile. Ea este concepută după tipicul moldovenesc, adică aşezată pe cele patru arcuri principale, cari formează centrul naosului, prin intermediarul altor patru arcuri diagonale, rezemate pe cheile celor d'intâi.

In afară, turla octogonală e aşezată pe două baze; prima stelată, cu douăsprezece colţuri, dintre care cele din axa bisericei sunt rotunjite, a doua patrată. Ambele baze sunt decorate prin firide în semi-cerc. Partea inferioară a turlei este întărită cu patru mici contraforţi, aşezaţi pe diagonale. Ea este străpunsă de patru ferestre mici dreptunghiulare în piatră.

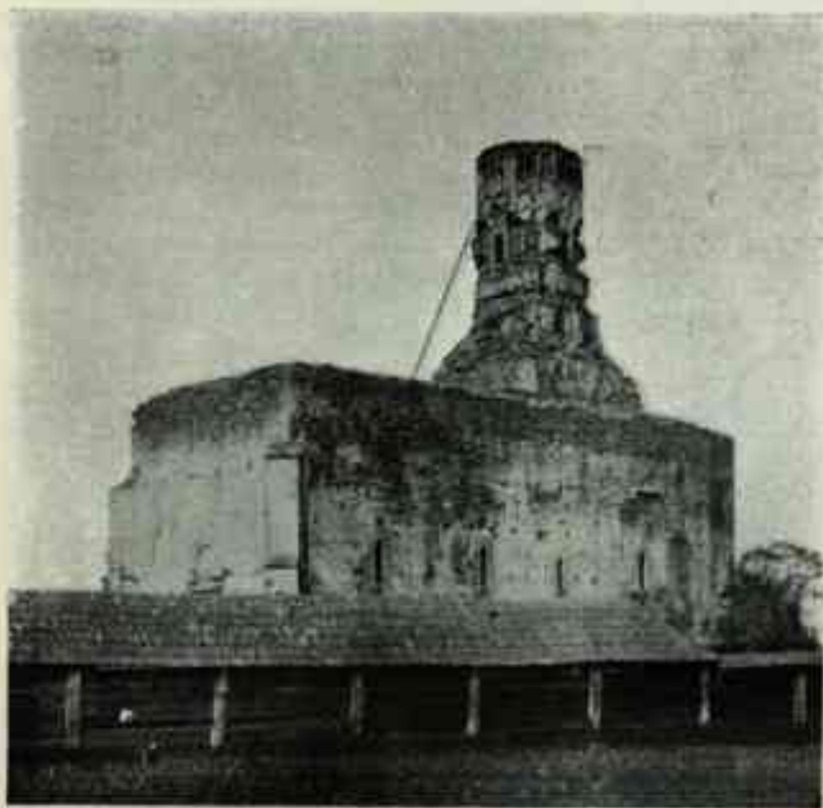

Fig. 8. Baia
Biserica Albă înainte de restaurare (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Decoraţia e cea obişnuită: prin mai multe rânduri de firide aşezate după modul comun la bisericele din timpul lui Petru Rareş.

După forma şi caracteristicile turlei, biserica ar fi din timpul domniei acestui Voevod. Insă după forma dreptunghiulară a uşei şi decoraţia ei rudimentară, unică la bisericele din Moldova din secolul XV şi XVI cari sunt toate terminate la partea superioară cu un arc ogival. . . . . biserica ar fi anterioară lui Ştefan.

Dacă se consideră, pe de altă parte, diferenţa între materialul din care e clădit corpul bisericii şi turla, întâiul din piatră brută, a doua numai din cărămidă, se conchide că turla actuală e clădită sau reclădită în urmă.

Date precise asupra originei bisericei nu sunt; nici o inscripţie, nici un indiciu nu ne-a fost dat să descoperim cu ocazia lucrărilor de restaurare, cu toate că s'a săpat la altar şi sub fereastra altarului în speranţa de a se găsi ceva. Pe coronamentul uşei dela intrare se află sculptată, în mod puţin dibaciu, o mică stemă a Moldovei, cu capul de bour, soarele şi luna, totul cam şters de vremuri. Studiul acestei steme ar putea să servească persoanelor competente pentru a

[1]) N. Ghika-Budeşti, idem

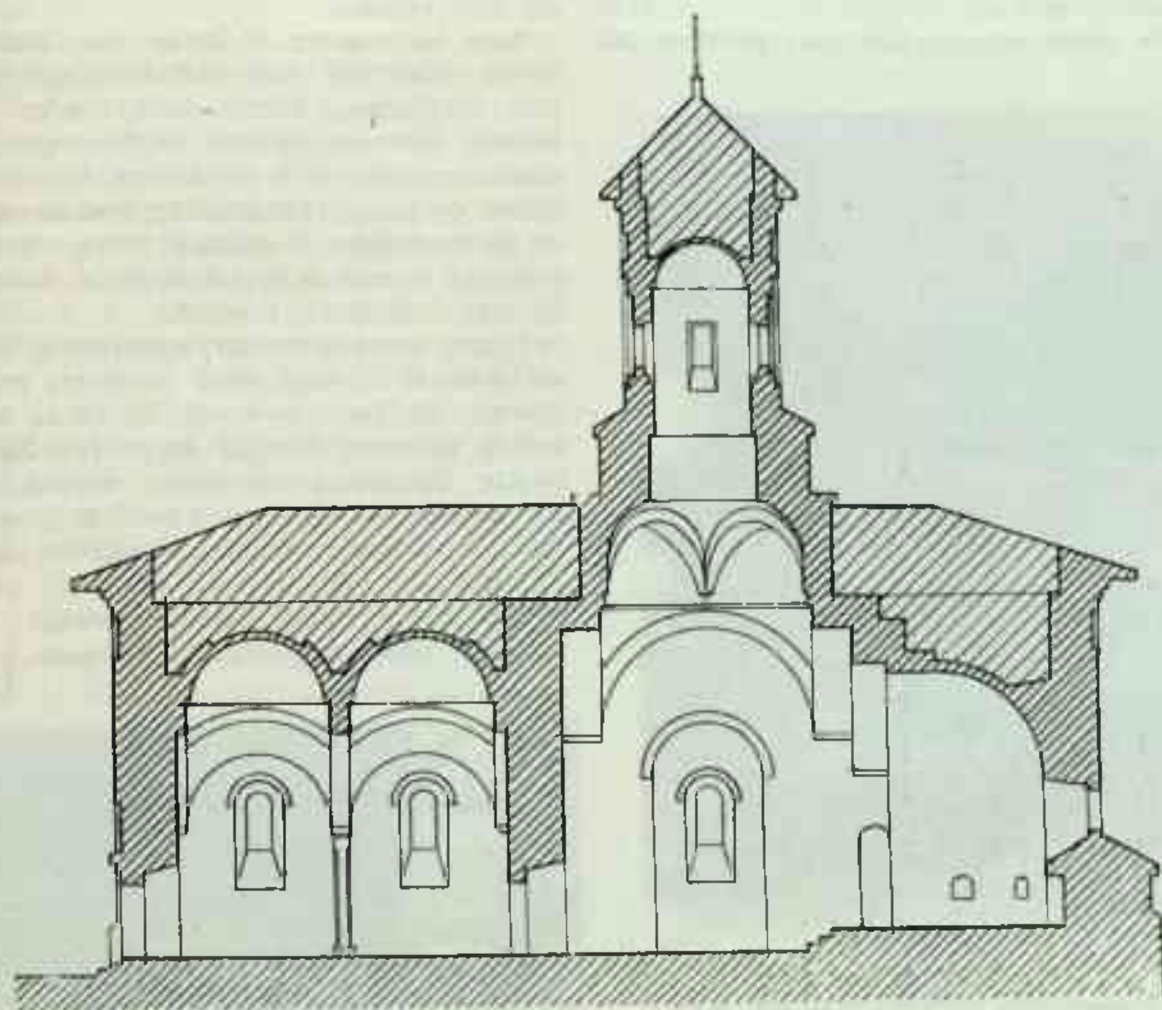

Fig. 9. Baia — Biserica Albă
Secţiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

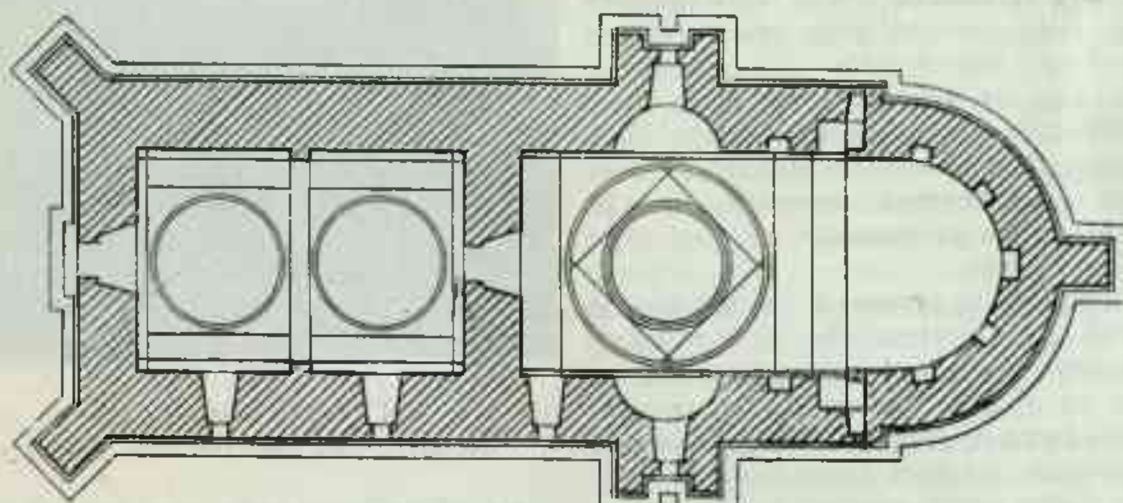

Fig. 10. Baia — Biserica Albă
Plan (după Bul. Com. Mon. Ist)

lămuri întru câtva epoca de clădire a monumentului nostru».

Ne găsim deci în fața unei probleme nu

Fig. 11. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

tocmai ușor de deslegat. [Exteriorul clădirei și ferestrele înguste și fără nici o ornamentație, altarul fără arcade oarbe, arată sau o epocă mai îndepărtată înainte de închegarea stilului bisericelor lui Ștefan cel Mare, sau o construcție rudimentară.

Cele două uși ne arată și ele un tip foarte îndepărtat de cele cunoscute în timpul și după Ștefan cel Mare. Aceste chenare dreptunghiulare cu o ornamentație primitivă, care ar putea fi socotită ca bizantină, ne aduc la o epocă mai veche.

Dintr'altă parte, pronaosul împărțit în două printr'un arc transversal pare a fi de un tip mai evoluat, decât acel ce îl găsim mai obișnuit, cu o singură calotă și care a precedat în evoluția acestor biserici pronaosul mai complicat cu două bolți.

Mai trebue notată particularitatea că pronaosul nu are ferestre spre nord și că există una, în naos, tot spre sud, la un loc absolut neobișnuit adică în dreptul arcului transversal din spre pronaos.

Turla asemenea e de un tip mai înaintat de cât chiar cele mai împodobite din vremea lui Ștefan. Aceste două rânduri de arcaturi duble cu piciorul median oprit la nivelul centrului pe o mică consolă și inconronate cu un alt rând de ocnițe sunt elemente ce nu le regăsim de cât sub Rareș, sub Lăpușneanu și mai târziu (cf. Sucevița, Hlincea, Sf. Ioan Botezătorul Suceava.)

Pentru o epocă mai târzie vorbește și friza de cărămizi în dinți care o găsim și la Hlincea pe baza turlei și la Secu, precum și așezarea arcurilor de pe baze în retragere în raport cu planul zidului. Și alte elemente în fine, par a aparține tot unei epoci de refacere mai nouă cum e nișa d'asupra ușei de intrare, cu arcul ceva reintrat din suprafața zidului, caracter bizantin ce apare mai târziu în Moldova.

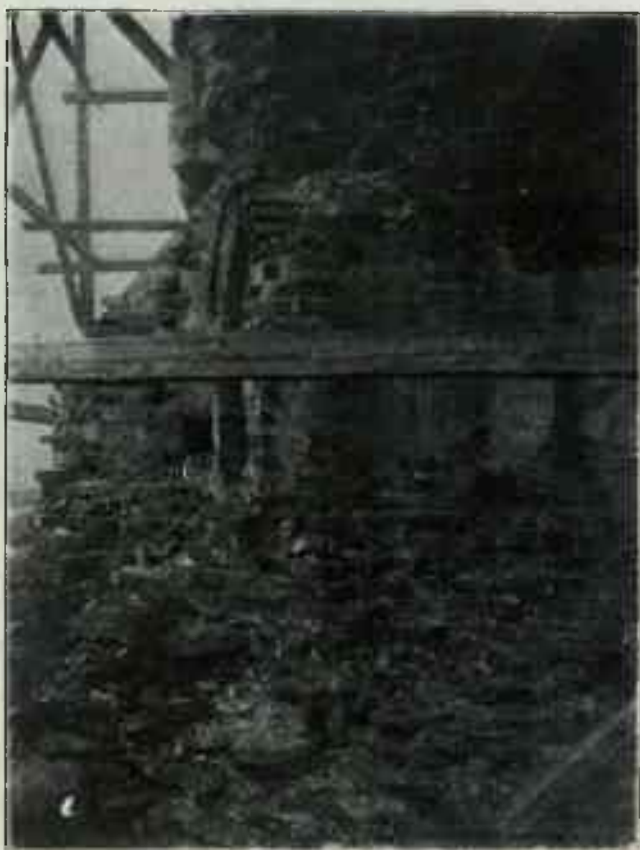

Fig. 12. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

La ce soluție trebue să ne oprim? E greu de crezut ca Ștefan cel Mare, după 1467, să fi construit o biserică care să fi

avut chenare de uşi şi ferestre aşa de primitive.

Rândul de ocniţe de sub straşină aşezate la restaurare în locul unei zidării ce părea refăcută a existat oare în vechime?

Am putea deci risca ipoteza unei biserici mai veche, refăcută de Ştefan care i-a lungit poate pronaosul, reîntrebuinţând spre sud în partea lungită fereastra din miazănoapte. Iar turla ar fi fost adăogată mult mai târziu.

Pentru o adăogire târzie a turlei mai vorbeşte şi lipsa contraforturilor care de obicei se găsesc la toate bisericile lui Ştefan care au turlă. Eşitura din dreptul sînurilor naosului este prea îngustă pentru a rezista împingerilor arcurilor transversale şi nu poate avea alt rol de cât de a compensa scobitura interioară a acestor sînuri.

PĂTRĂUŢI

Biserica din *Pătrăuţi*, cu hramul Sfintei Cruci şi zidită la 1487, are asemănare mare cu acea din Sf. Ilie ca plan şi elevaţie. Îi lipsesc contraforturile cu toate că are o turlă

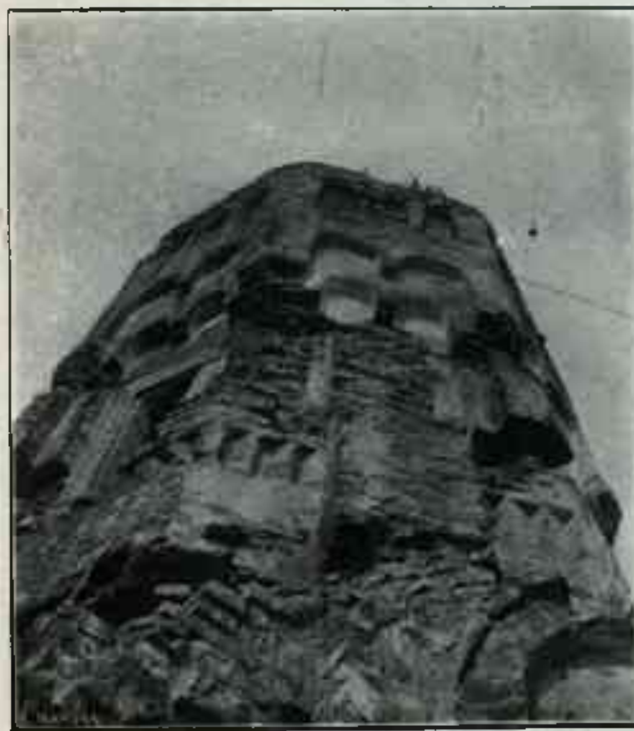

Fig. 15 — Baia. Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

şi acest detaliu face din această biserică o excepţie în grupul la care o leagă celelalte caractere ale ei. Pătrăuţi se prezintă aşa ca tipul cel mai simplu dintre bisericele cu turlă şi cu sînuri. Este şi cea mai mică din toate cele zidite sub domnia lui Ştefan.

Fig. 14. Baia. — Biserica Albă
Uşa exterioară înainte de restaurare
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

Naosul are boltirile obişnuite; nişele altarului care servesc de proscomidie şi diaconicu sunt fără ferăstruici.

Pronaosul e boltit în calota sferică aşezată pe patru arcuri de o lărgime egală care cad pe patru console la fel cu cele dela Sf. Ilie. Toate ferestrele sunt mici şi dreptunghiulare. Uşa naosului e dreptunghiulară după tipul curent şi simplă, iar uşa dela intrare — şi ea în axa bisericei — are un chenar format de mulure care se termină în arc frânt. Deasupra ei e o pisanie, lungă de 1,44 m. şi înaltă de 0,21; e compusă numai din două rânduri:

«Io Ştefan Voevod, Gospodar al Ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Vodă, a început să clădească acest hram, în numele Sfintei Cruci, în anul 6995 luna Iunie 13 [1])» (1487)

Actualmente biserica e în întregime ten-

---

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

cuită pe dinafară: numai sînurile și turla au un bandou de plăci pătrate de pământ smălțuit verde fără nici un desen, afară de una care are o figură geometrică simplă gravată sub smalț.

Absidele și turla apar circulare, probabil din cauza tencuelelor care rotunjesc colțurile. Absida mare are șapte laturi iar cele laterale câte cinci. Turla are douăsprezece firide ca la Voroneț și un rând de ocnițe.

epoca executărei picturei în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel mai vechiu grafit ce l'am găsit e din 1691, din cele așa de dese sgârieri de nume ale soldaților lui Sobieski. — Totuș Prof. Podlacha spune că picturile amintesc cele dele Voroneț.[1])

Panoul cu tabloul votiv e pe un al doilea strat de picturi, pe când în restul bisericei nu se vede de cât un singur strat. Ștefan prezintă biserica lui Christos fiind însoțit de

Fig. 15. Pătrăuț

Patru ferestre cu chenar dreptunghiular, mai lungi de cât cele ale bisericei propriu zisă, sunt așezate în axele turlei. Un acoperiș de șindrilă, lat și ascuțit ascunde în parte turla care nu are decât o singură bază patrată ce nu ese de cât parțial din masa învelitorii. Și soclul tencuit nu lasă să se vază vechiul profil; e de altmintrelea puțin pronunțat.

Biserica înăuntru e zugrăvită. Inscripțiile sfinților sunt pe grecește, ceea ce ar putea așeza

un sfânt incoronat (Sf. Constantin?). Domnitorul e înfățișat cu părul blond în plete, și o fină mustață roșcovană. Fața lui e extrem de rotundă, — parc umflată — precum și fețele celor două femei care stau lângă dânsul. Se află oare sub acest tablou un alt mai vechiu?

Se poate presupune.

Biserica ce o ține Ștefan în mâini arată

[1]) V. Podlacha. Malowidla Scienne w cerkwiach Bukowiny.

forma caracteristică a acoperișului ce lasă turla degajată. Turla are două baze. Pe când sînurile și turla arată firide și ocnițele ce se mai văd, pronaosul e înfățișat cu un parament de pietre regulate galbene, înconjurate de o bandă albă și separate prin linii roșii, adică un parament obișnuit în arhitectura bizantină, dar care nu se vede în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare, nici mai târziu. E probabil că zugravul grec a vrut numai să arate că zidăria acestei părți a bisericei era aparentă și în loc să copieze exact ce-a ce era, a înfățișat-o așa cum era obișnuit în țara lui.

Sub rândurile sfinților, zidul e împodobit cu imitație de plăci de marmoră și de porfir în locul draperiilor obișnuite.

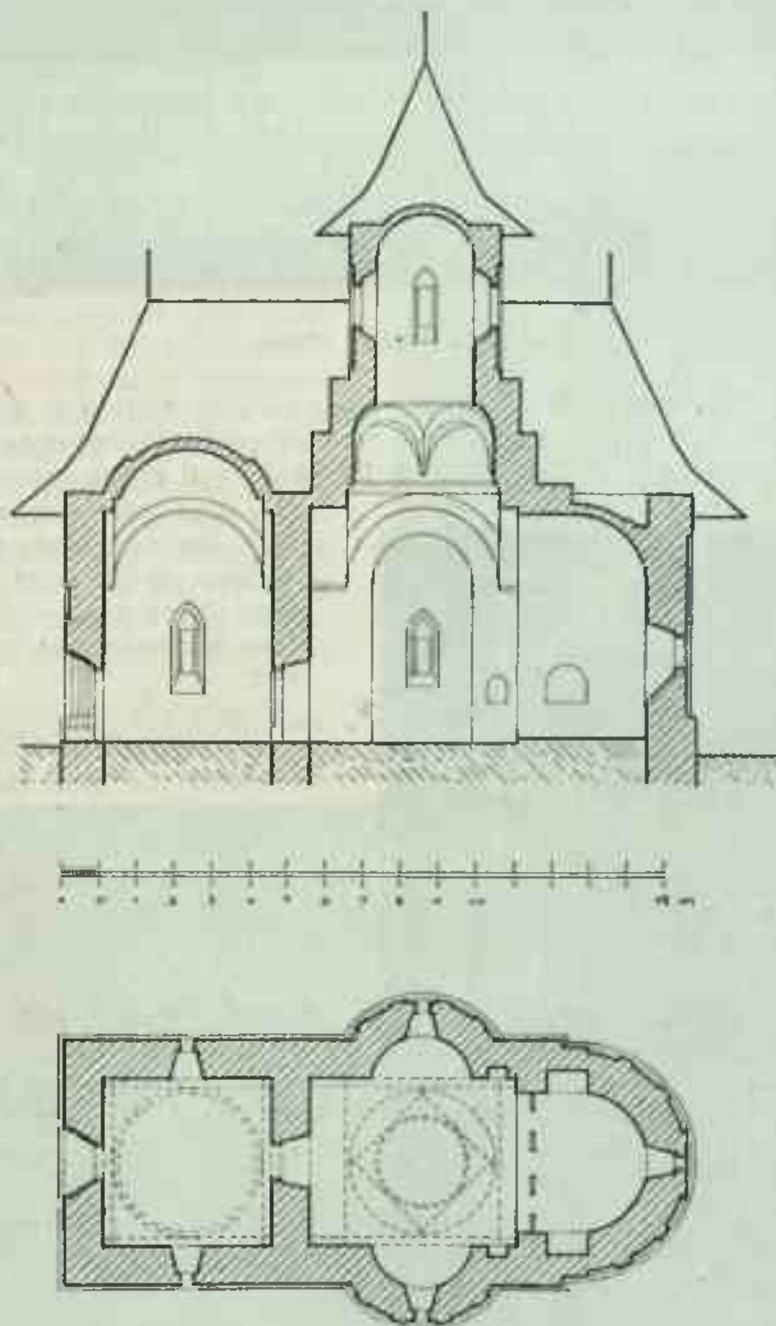

Fig. 16—17 Pătrăuți
Secțiune longitudinală. Planul bisericei (după Romstorfer)

MILIȘĂUȚI

Biserica din Milișăuți (lângă Bădăuți), cu hramul Sf-tului Procopie, era una din cele mai pitorești biserici din vremea lui Ștefan cel Mare. A fost zidită la 1487, în acelaș an cu Pătrăuți. In timpul marelui război a fost distrusă cu dinamită de către armata austriacă și acuma nu se mai vede de cât un morman de pietre și de moloz acoperit de bălării și arbuști. Din fericire, frumoasa pisanie a scăpat aproape nevătămată și se păstrează în mica bisericuță de lemn care s'a ridicat în apropierea celei vechi.

Biserica cu turlă se compune dintr'un naos cu sînuri însemnate și în afară. Boltirile sunt cele două sisteme de arcuri cunoscute.

P r o n a o s u l, despărțit printr'un perete de naos, avea o boltă caracteristică și care cred că nu-și găsește alta la fel. Era alcătuită de un s e m i c i l i n d r u (berceau) longitudinal întretăiat de două bolți cu penetrații care se reuneau în axa bisericei.

Ușa de intrare, cu mulurele ogivale cunoscute, pe latura de miazăzi, avea și un chenar dreptunghiular încadrând ogiva așa cum se vede și la Tazlău. Ușa interioară era cu chenar dreptunghiular. O fereastră ogivală în zidul de apus era zidită. Toate cele-l'alte erau de tipul mic cu rama dreptunghiulară și cu baghete încrucișate.

Biserica, tencuită în afară și cu urme de picturi, a avut sub strașină și la turlă o decorație de plăci ornamentate cu rozete și nasturi smălțuite. Romstörfer spune [1])

[1]) Mittheilungen der K. K. Central Commission 1898, pag. 179.

că erau plăci de sobe. Sinurile poligonale mai aveau arcadele lor oarbe, şapte la altar şi cinci la cele laterale. Deasupra lor se vedea era fără contraforturi. Patru ferestre se vedeau în axele principale, dar forma lor primitivă se perduse. Contraforturile cele mari ale cor-

Fig. 18. Pătrăuţi. Pisania

un rând de ocniţe mici, câte două pentru o firidă, pe cand la turlă o singură ocniţă corespundea unei firide.

Fig. 19. Pătrăuţi, uşa interioară

Turla era eşezată pe o bază patrată fără stea. Tamburul avea 16 feţe fiecare cu câte o firidă; deasupra lor venea un rând de ocniţe şi plăcile smălţuite deja pomenite. Turla pului bisericii precum şi cel mic al altarului erau de cărămidă, ceea ce este o particularitate demnă de a fi notată, căci este un exemplu unic, fiind toate celel'alte cunoscute de piatră. Dar este foarte probabil că erau refăcute, părând a nu se lipi bine cu corpul bisericii. De altmintrelea nu mai aveau coronamentele lor profilele obişnuite.

Pisania era la dreapta uşei de intrare; precum am arătat a scăpat de distrugere. Ea sună astfel:

„In anul 6989 în luna Iulie 8, în ziua Sfântului mare mucenic Procopie, Io Ştefan Voevod prin mila lui Dumnezeu Gospodar al ţărei moldoveneşti fiul lui Bogdan Voevod şi cu prea iubitul său fiu Alexandru a dat luptă la Ribnic cu tânărul Basarab Voevod Domnul Ţărei Româneşti, numit Ţapaluş şi l'a ajutat pe Ştefan şi a învins pe Basarab Voevod: şi a fost aici un măcel foarte mare printre Basarabi. De aceia Ştefan Voevod a hotărât din buna sa voinţă şi buna prevedere şi a zidit acest hram în numele Sfântului mare mucenic Procopie, în anul 6995; şi s'a început în luna Iunie 8 şi săvârşit în acelaş an în luna Noembrie 13". (1487) [1])

Pictura interioară era încă bine păstrată, ceva ştearsă pe bolţi în naos şi numai pe pereţi în pronaos. Tabloul votiv reprezinta pe Ştefan, însoţit de familia sa şi asistat de Sf. Procopie, prezentând biserica lui Christos.

---

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

Biserica e arătată cu acoperişul ţuguiat şi învelind separat pronaosul, altarul, sînurile şi lăsând turla degajată. Aşa s'a şi refăcut de şindrilă învelitoarea cu prilejul reparaţiunilor din 1890. Dăm aici în traducere un extras dintr'o notiţă a lui Romstorfer. Biserica fiind acuma distrusă nu credem fără interes de a reproduce aceste rânduri:

...«Iconostasul atinge zidurile şi în înălţime şi în lărgime, între altar şi naos. Biserica era, până la 1790, bogat zugrăvită atât pe dinăuntru cât şi pe dinafară. Fiind atuncea o reparaţie necesară, s'a spoit totul. Biserica a avut patru turle, s'au scos atuncea trei, rămânând numai cea mare dar înecată într'o învelitoare foarte nepotrivită. Din nefericire clădirea a suferit mult în cursul anilor şi prin nepriceperea oamenilor, dar este de nădăjduit ca printr'o restaurare pricepută, existenţa ei va fi asigurată şi pentru viitor. In anul 1887, s'a început a se readuce încetul cu încetul frescurile acoperite la lumină. Frescurile altarului au

Fig. 20. Pătrăuţi, uşa exterioară

[1]) Mittheilungen K. K. Central Commission 1889, pag. 215.

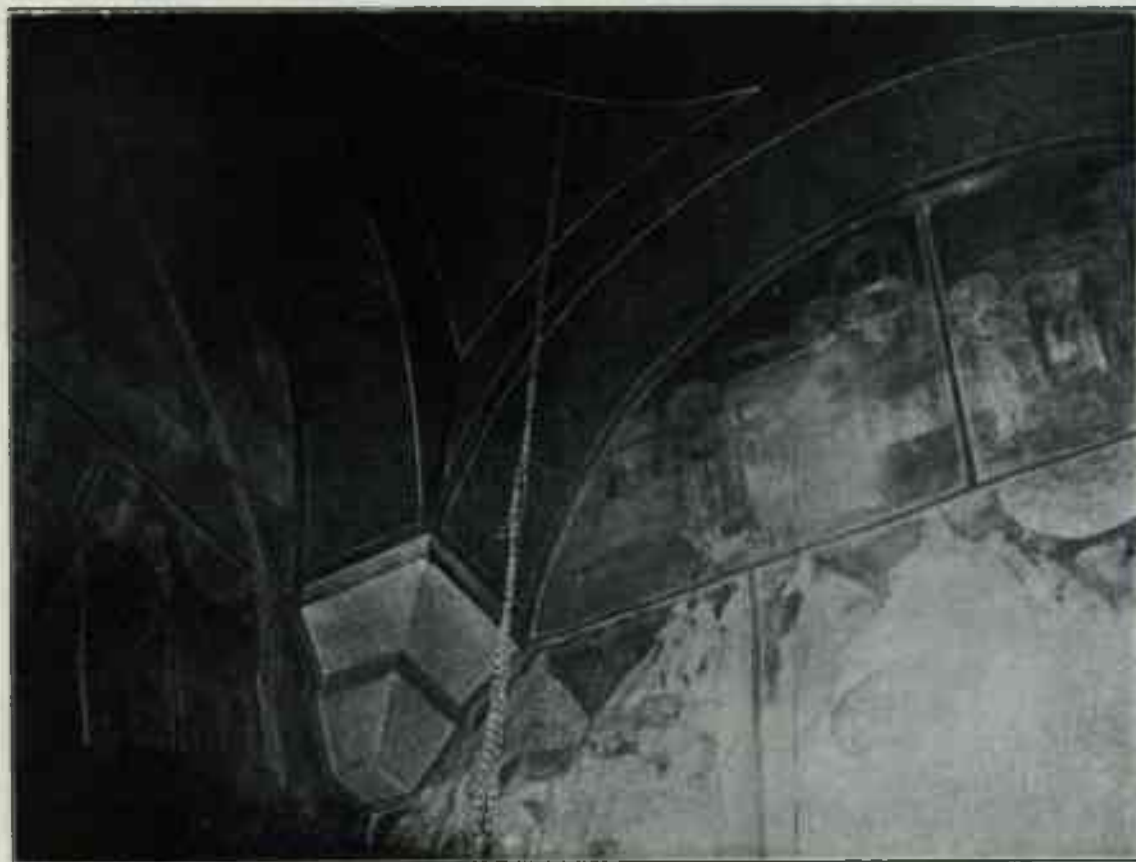

Fig. 21. Pătrăuţi, Console în pronaos

rămas foarte clare, mai puţin în boltă. Icoanele se grupează în trei rânduri: între întâiul şi al doilea rând, un bandou ornamental. In rândul

In naos sunt de asemenea icoane încă bine păstrate. Vedem spre apus lângă intrare portretul ctitorului Ştefan cel Mare cu familia lui.

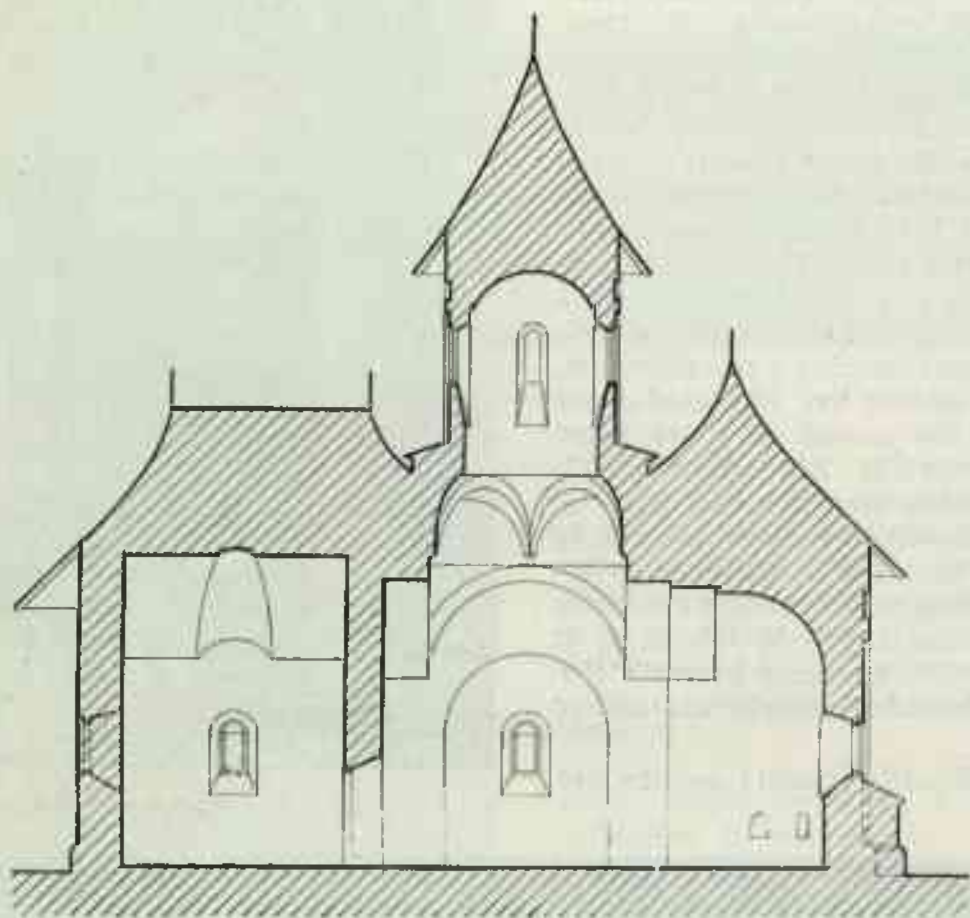

Fig. 22. Milişăuţi, secţiunea longitudinală

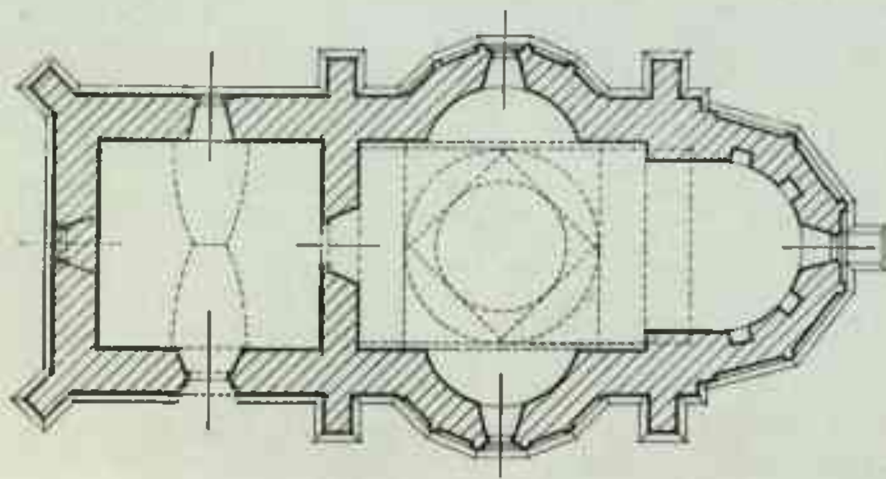

Fig. 23. Milişăuţi, Planul bisericei

de jos sunt opt figuri, reprezentând sfinţii părinţi, în rândul al doilea, cina cea de taină şi spălarea picioarelor; în al treilea rând heruvimii.

Ţine modelul bisericei în mână prezentându-l sfântului Procopie, care arată spre Christos stând pe tron. Mai departe restignirea. Isus

în faţa marelui preot, coborârea de pe cruce. In rândul de deasupra moartea Maicei Domnului, schimbarea la faţă; mai multe reprezintări nu se mai pot bine determina; spre sud icoanele sfinţilor martiri, Maica Domnului cu pruncul, ducerea şi punerea în mormânt a lui Christos, prinderea lui şi alte. In partea femeiască apar din nou zugrăvelile deasemenea destul de bine păstrate. Şi aici se găseşte aşezarea pe trei rânduri. Majoritatea scenelor se referă la Sf. Procopie. In afară, picturile sunt iremediabil distruse prin spoiala de var».

Prof. Podlacha a studiat de altmintrelea aceste fresturi împreună cu cele l'alte ale Bucovinei [1]).

SF. ILIE

Sf. Ilie (lângă Suceava) este clădită în anul 1488. Planul e aproape la fel cu al Voroneţului şi al Pătrăuţilor, abstracţie făcând de contraforturi care diferă.

Naosul are boltirile moldoveneşti caracteristice. Pe cele patru arcuri mari, cele două longitudinale înguste şi cele două transversale late se ridică prin mijlocirea pendentivilor primul tambur în care este aşezat al doilea rând de arcuri piezişe ce cad pe cheile

Fig. 24. Milişăuţi. Vederea unei abside laterale

) V. Podlacha, ibid.

Fig. 25. Milişăuţi. Pisania

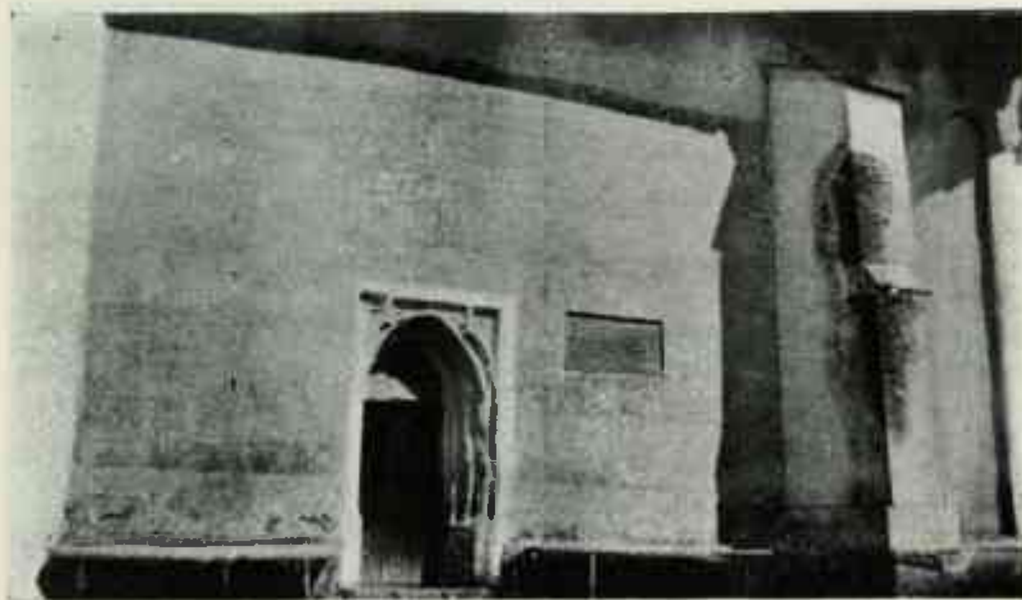

Fig. 26. Milişăuţi. Intrarea bisericei

Cărămizile aparente smălţuite sunt verzi, galbene, brune şi albastre. Dimensiuniile sunt în general 28 × 13 × 5,5 cm. şi rosturile dintre ele cam de 2 cm.

Profilul soclului actual pare a fi fost schimbat precum şi tabletele contraforturilor, care nu mai pre-

primelor arcuri. Cu ajutorul altor patru pendentivi mai mici se inchee al doilea cerc pe care se înalţă tamburul turlei boltită în calotă semisferică.

Un alt arc spre răsărit face legătura cu altarul semicircular. La miază zi şi miază noapte sunt cămăruţele — mai mult nişe — ale proscomidiei şi diaconicului.

Pronaosul e patrat. Arcurile egale ce încadrează baza cupolei semi-sferice cad pe nişte console de piatră de o formă specială.

Uşile sunt după tipul obişnuit; cea dintre naos şi pronaos cu chenarul dreptunghiular, iar cea de intrare, care e în axa bisericii, de formă ogivală. Ferestrele toate sunt mici cu chenarul dreptunghiular.

Exteriorul bisericii prezintă particularitatea că rândul de ocniţe mari ce vin deasupra firidelor absidelor, în loc ca să fie, ca de obicei, în prelungirea lor, le încalecă, căzând picioarele lor pe vârful arcurilor firidelor. Tot aşa şi cu al doilea rând de ocniţe.

Fig. 27. Sf. Ilie

zintă profilele obişnuite. Sunt două perechi de aceste contraforturi şi unul mic la altar.

Pereţii pronaosului, în afară, au fost tencuiţi şi mai sunt încă zugrăviţi. Se vede acolo chipul «arhiepiscopului Varlaam, Mitropolit de Suceava» care a păstorit între 1632 — 1653. Acest lucru e interesant pentru că ne arată că şi în această vreme se mai zugrăvea bisericile pe din afară.

In părţile superioare, se vede un rând de ocniţe mici cu arcuri de cărămizi smălţuite, care au fost umplate pentru a câştiga o singură suprafaţă de zugrăvit.

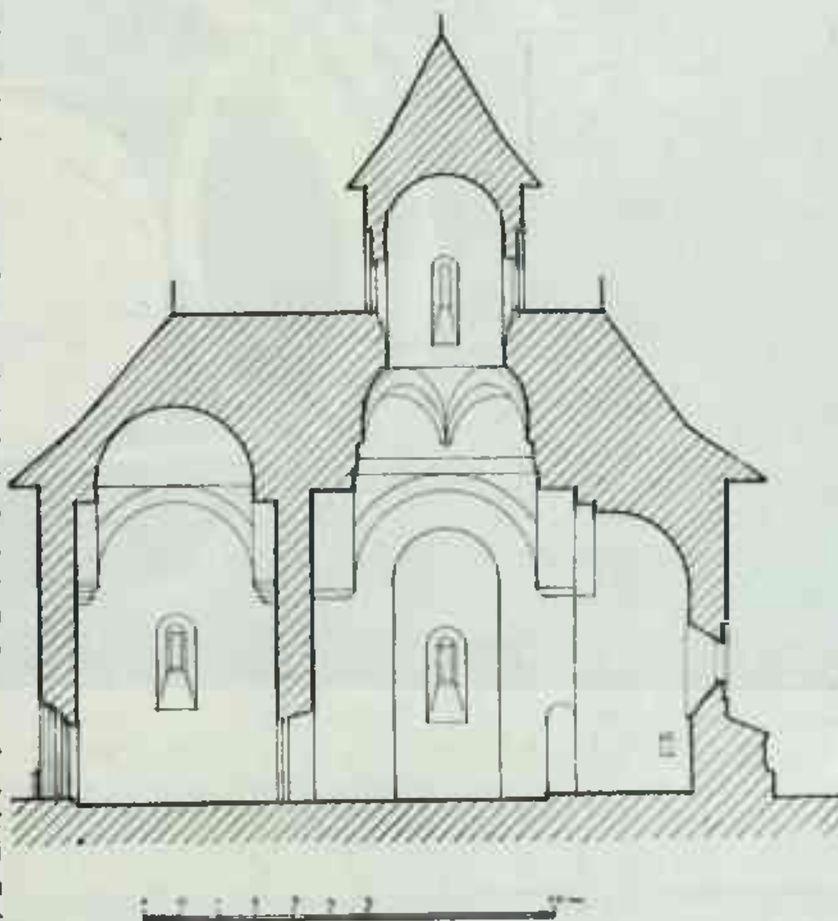
Turla e aşezată pe trei baze, una patrată, desigă pentru a fi mai uşoară, una oblică — şi deasupra o altă stelată — cu 8 vârfuri. Sf. Ilie fiind una din cele mai vechi biserici cu turlă ce ne au parvenit şi cea mai veche cu baza stelată, este interesant de notat cum sunt construite aici aceste baze, căci ne deslaşesc asupra genezei acestor socluri în formă de stea. (Vezi fig. 285)

Fie-care latură a acestei stelei are câte două ocniţe mici. Actualmente, din nefericire, aceste baze sunt înecate în invelitoare de unde nu ese de cât parţial baza superioară.

Tamburul turlei are douăsprezece laturi însemnate fie care de o firidă lungă şi câte două ocniţe. D'asupra lor se vede un brâu format de plăci de pământ ars smălţuite în verde închis, aşa cum e de altmintelea şi pardoseala altarului.

In interior, sub stratul actual de picturi se găseşte în câte va părţi o tencuială cu o zugrăveală imitând cărămizi aparente. Acelaş lucru se vede şi în alte biserici, ca Bălineşti, Tăzlau, Humor, şi pare a fi fost obişnuit când nu se putea zugrăvi imediat biserica.

Pictura votivă reprezintă pe Ştefan Vodă însoţit de Sf. Ilie, prezintând biserica Mântuitorului; pe lângă dînsul se văd alţi doi voevozi, probabil doi din fii lui, şi Doamna. Capetele au fost însă scoase şi refăcute ulterior.

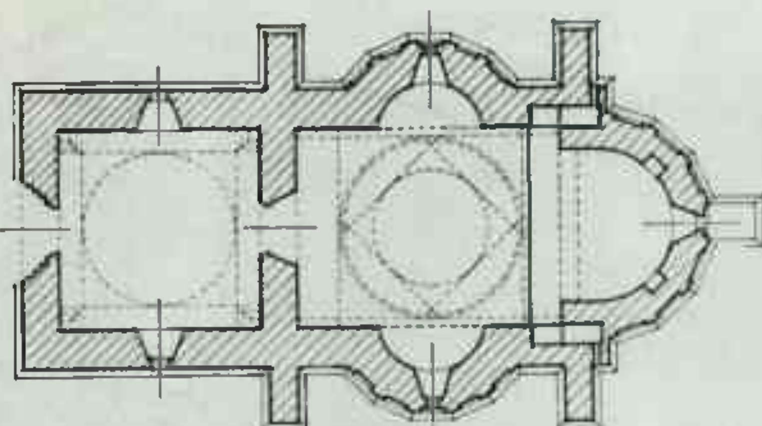

Fig. 28. Sf. Ilie, Secţia longitudinală
Fig. 29. Sf. Ilie, Planul bisericei

Biserica reprezintată are acoperişul ascuţit tipic, cu fie-care parte a clădirei învelită deosebit.

Acoperişul altarului şi al pronaosului, precum şi al turlei e roşu, pe când acela al sînurilor laterale e cenuşiu albastru; acela al bazei

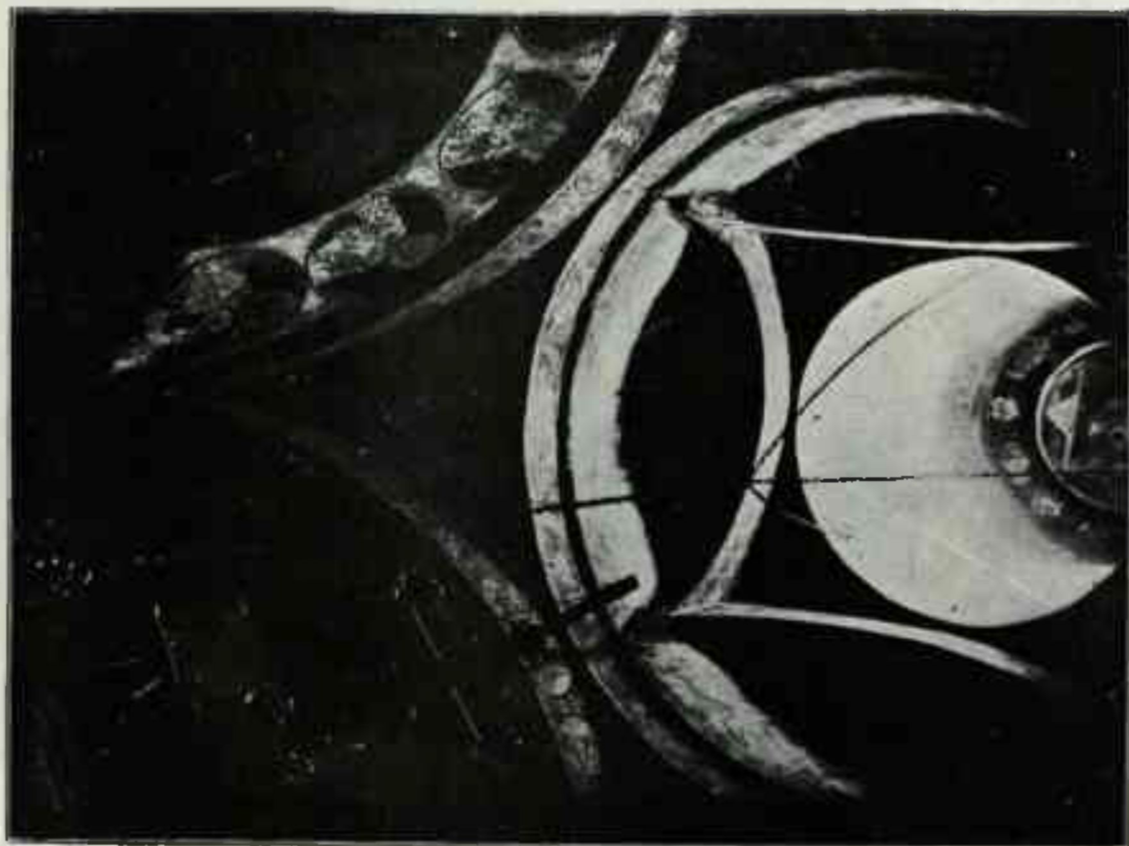

Fig. 30. Sf. Ilie. Bolţile naosului

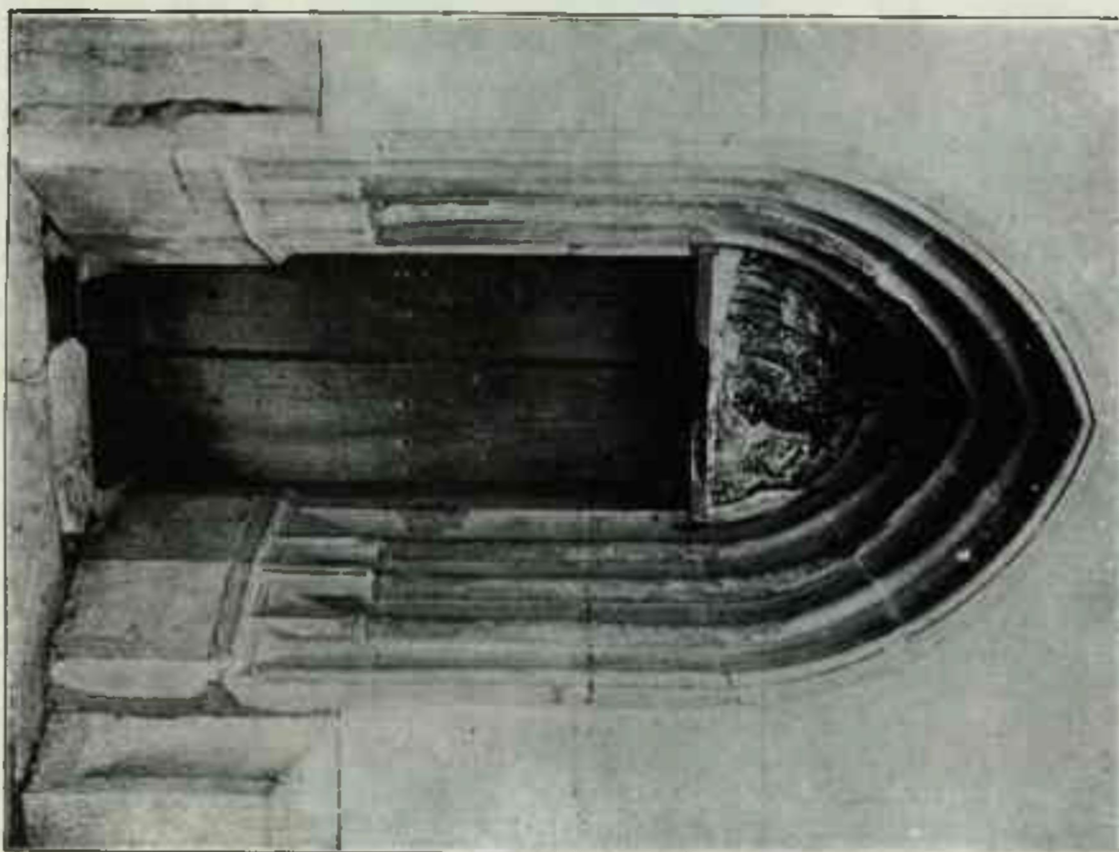

Fig. 31. Sf. Ilie. Uşa exterioară

superioare a turlei e alb şi al bazei inferioare galben. Culoarea deci nu ne dă nici o indicaţie asupra materialului întrebuinţat.

Printre frescurile exterioare este de însemnat o scenă pe care se vede reprezintată o biserică tot cu acelaş fel de acoperiş.

Mai găsim la Sf. Ilie, pe lângă ornamentele cu motive vegetale de stil oriental şi motivul de caracter romanic, largele frunze îndoite, care le găsim şi pe mormintele de la Rădăuţi şi în numeroase alte biserici, de obicei la ocniţe şi în timpanele arcaturelor.

Pisania de piatră de asupra uşei de intrare are o ramă frumoasă; e de 1,05 m. lungime şi 0,40 înălţime şi e scrisă în foarte frumoase caractere [1]).

«Ioan Ştefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod

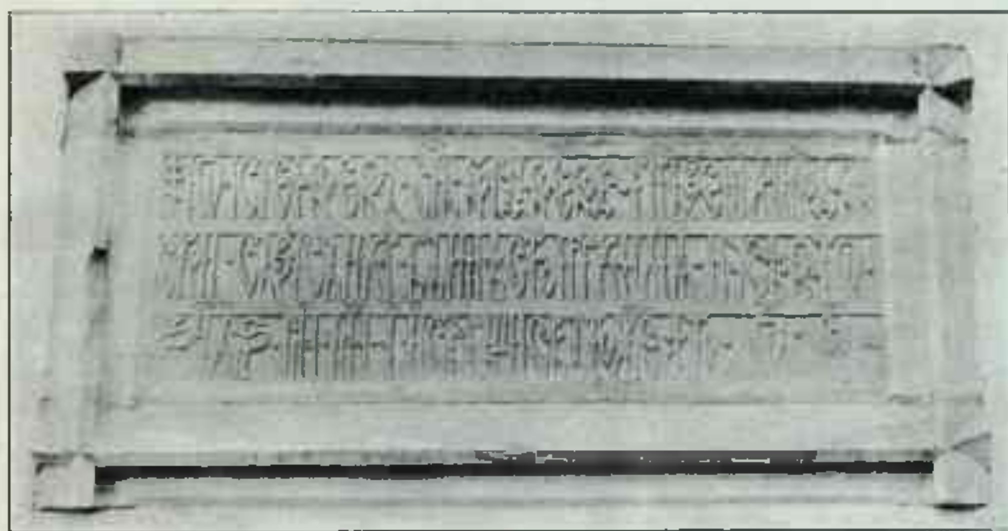

Fig. 32. Sf. Ilie. Pisania

Gospodar al ţării moldoveneşti a zidit acest hram în numele Sfântului prooroc Ilie. S'a început în anul 6996 luna Mai 1 şi s'a săvârşit în acelaş an Octomvrie 15». (1488).

VORONEŢ

Voroneţ este una din bisericele din vremea lui Ştefan care s'a păstrat mai bine în interior, cu toate că în vremea lui Ilieş Vodă, mitropolitul Grigore Roşca i-a adăogat un exonartex şi a zugrăvit odată cu aceasta noua clădire şi toată biserica pe din afară, cea ce i-a acoperit podoaba de materiale aparente ce o are de sigur.

[1]) Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

Şi resturile celor l'alte clădiri mănăstireşti ce mai există, şi dintre care turnul clopotniţa e aproape singurele de seamă, sunt de o epocă mai recentă.

Biserica, cu hramul Sf. Gheorghe, a fost clădită la 1488. Ea posedă despărţiturele obişnuite. Naosul, cu altarul şi cu două abside laterale semicirculare, are boltirile tipice suportând turla cam scundă. In unghiurile pendentivilor se găsesc oale de rezonanţă.

Pronaosul, despărţit printr'un perete gros de naos, cu care comunică printr'o uşă cu chenarul gotic cunoscut cu vergele încrucişate, este de un plan aproape pătrat şi boltit printr'o calotă ceva turtită.

Uşa de intrare are un frumos chenar de colonete ce se întâlnesc în arc frânt. Mulurele se întretae la vârf, iar jos resar dintr'un mic plan înclinat fără mijlocirea bazelor mici ornate, care în această biserica nu se văd nicăieri.

Exonartexul, adăogat în 1547, e boltit în semicilindru (berceau) cu câte o frumoasă fereastră gotică împărţită în două printr'un menou şi aşezată deasupra uşelor de intrare în părţile de miază zi şi miază noapte (aceasta acuma zidită) a pridvorului.

Două contraforturi întăresc arcul cel mare al naosului dinspre altar, iar alte două aşezate pieziş la 45° proptesc unghiurile de apus ale bisericei. Ferestrele toate ale părţei vechi ale bisericei sunt mici cu chenarul dreptunghiular de baghete încrucişate, şi sunt toate la fel.

Turla are acum bazele ei înecate în acoperişul de şindrilă. Şasesprezece firide şi un rând de ocniţe o împodobesc, şi e luminată prin patru ferestre aşezate în axele naosului şi la fel cu cele ale restului bisericei. Acuma turla apare cilindrică, dar această înfăţişare este probabil datorită tencuirei, poligonul având un mare

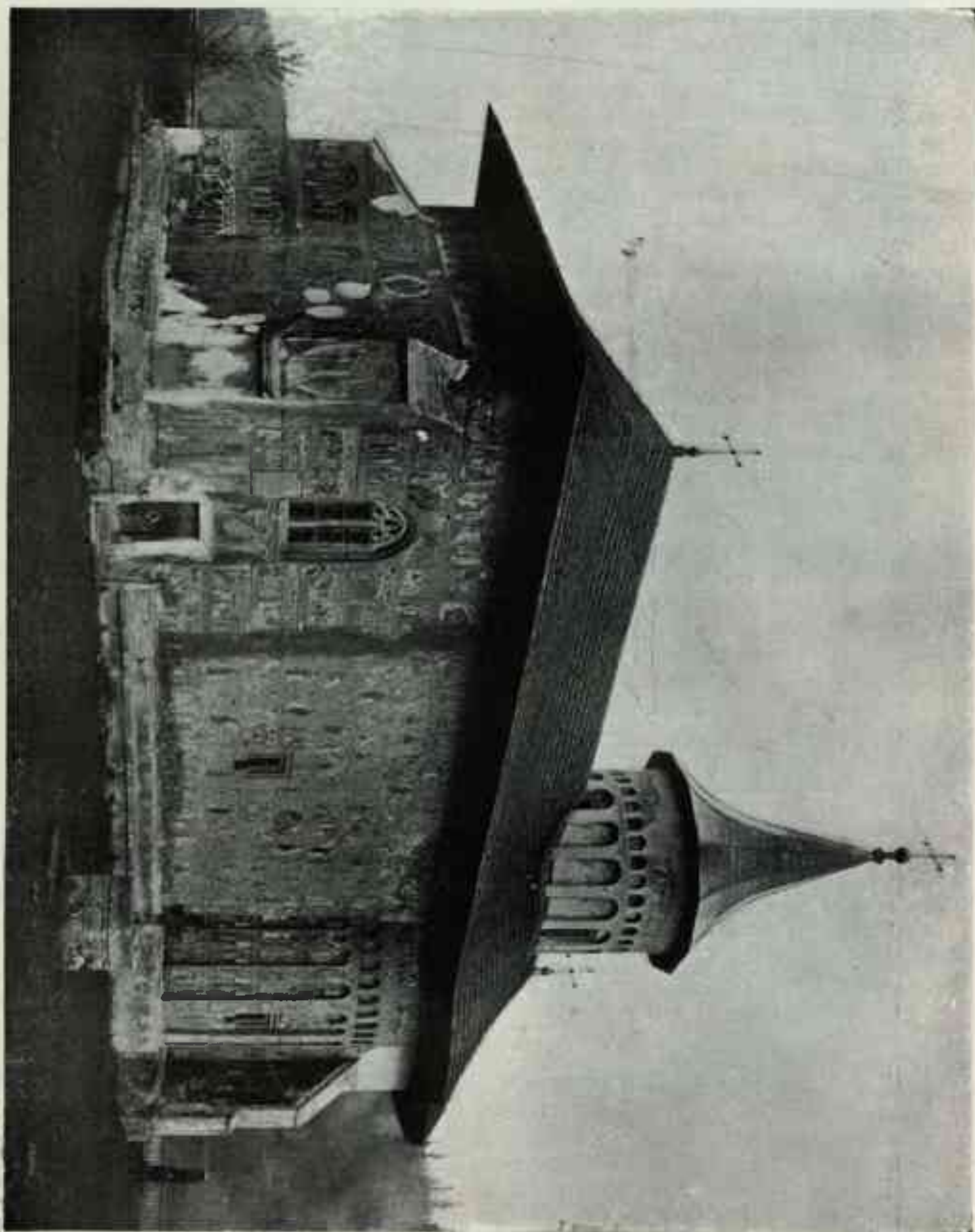

Fig. 33. Voroneţ

namăr de laturi, adică nediferând mult de cerc.

Absidele sant împodobite şi ele prin lun-ocniţe şi pe din afara pronaosului ? Nu se poate cunoaşte din cauza tencuielei pictate ce acoperă toată biserica. Tot din această

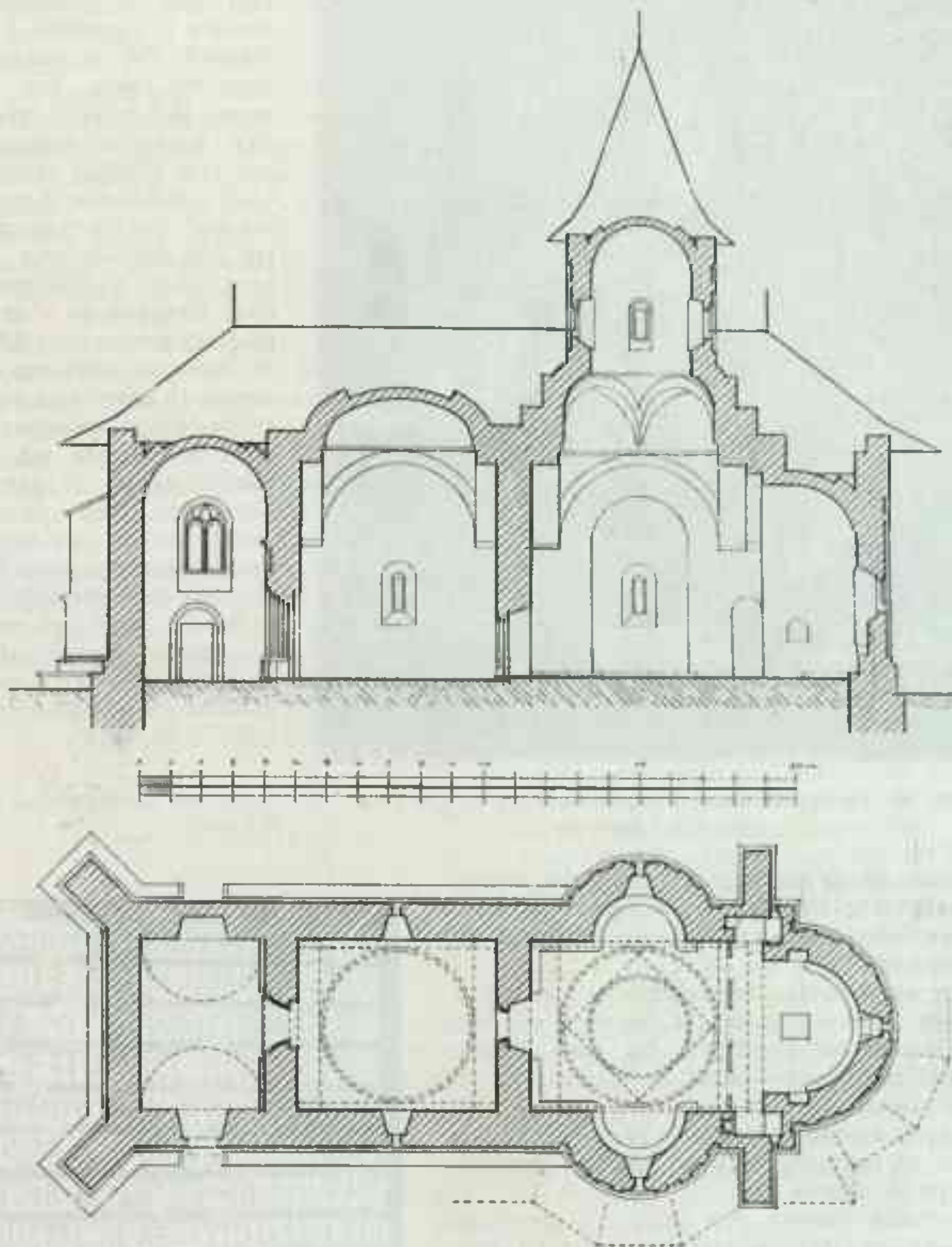

Fig. 34. Voroneţ. Secţiune longitudinală (după Romstörfer)
Fig. 35. Voroneţ. Planul bisericei (după Romstörfer)

gitele firide cunoscute, (adică nouă la altar şi şapte la sânurile laterale), şi cu un rând de ocniţe. Să fi fost un al doilea rând de pricină nu se poate vedea dacă au fost că-rămizi sau rotocoale smălţuite.

Soclul, puţin pronunţat, are un profil destul

Fig. 35. Voroneț. Peretele est al pronaosului cu ușa interioară după «l'Art Roumain»

an în luna Septembre 14». (1488) [1]).

Cea ce face farmecul cel mare al Voronețului este zugrăveala ce împodobește biserica pe dinăuntru și pe dinafară. Mai cu seamă aceea din naos, cea mai veche, fără îndoială, și cea mai bună, se deosebește atât prin calitățile execuției cât și prin frumusețea expresiunilor, car ca efect general este una din cele mai bune pilde a minunatului efect decorativ și a dulcei tonalități acestor împodobiri, la care au ajuns zugravii noștri. O descriere a picturei nu intră în cadrul acestei lucrări; de aceea mă voi mărgini numai la câte-va indicațiuni, fiind mai cu seamă Voroneț, in această privință cea mai caracteristică din bisericele lui Ștefan.

Precum am mai spus, zugrăveala naosului și a altarului este cea mai veche și foarte probabil din vremea chiar a lui Ștefan.

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

de simplu. E de piatră de talie, o gresie cenușie. Contraforturile au părțile lor eșinde acoperite cu dale cioplite; în axa altarului nu există nici un contrafort.

Lipsește și rândul de contraforturi corespunzând cu peretele median al bisericei ce l-am găsit la Milișăuți și Sf. Ilie (cu care Voroneț seamănă mult), contraforturi de altmintrelea de puțină utilitate.

Pisania, aproape patrată, (0,71 m. în lungime și 0,74 m. înalțime), cu litere aurite, e așezată în axa ușei de intrare:

«Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țărei moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a început a zidi acest hram la mânăstirea Voroneț, în numele sfîntului și slăvitului și mare mucenicului și biruitorului Gheorghe în anul 6996 în luna Mai 26, Luni după pogorîrea Sfîntului Duh și s'a săvârșit în acelaș

Fig. 36. Voroneț. Pisania (după Kozak)

Altă pictură sub cea actuală nu este; şi se deosebeşte prin diferite detalii şi prin calitatea ei de zugrăveală pronaosului datată printr'o inscripţie de asupra uşei pronaosului, care arată că mitropolitul (arhiepiscopul) Teofan a făcut'o la 1550.

Zugrăveala exonartexului şi a exteriorului, precum arată o altă inscripţie, a fost făcută de Mitropolitul Grigore Roşca în 1547.

După o inscripţie pictată în afară s'ar putea crede că zugravul a fost un anumit Marko «pristav».

Această pictură apare de o calitate mai slabă de cât cea din naos şi de cât cea—aproape contimporană—din pronaos.

Tabloul votiv care se găseşte la locul obişnuit, adică în naos pe peretele dinspre pronaos şi la mâna dreaptă celui care intră, reprezintă pe Ştefan cel Mare dus de Sf. Gheorghe spre Christos stând pe un tron.

Lângă domnitorul e Doamna lui Maria şi două fete, una mare şi una mai mică.

Costumele sunt de o rară bogăţie, brocatele cu motive orientale sunt acoperite cu aur.

Această pictură prezintă cel mai mare interes înfăţişându-ne portrete probabil contimporane şi permiţând şi studiul costumelor,

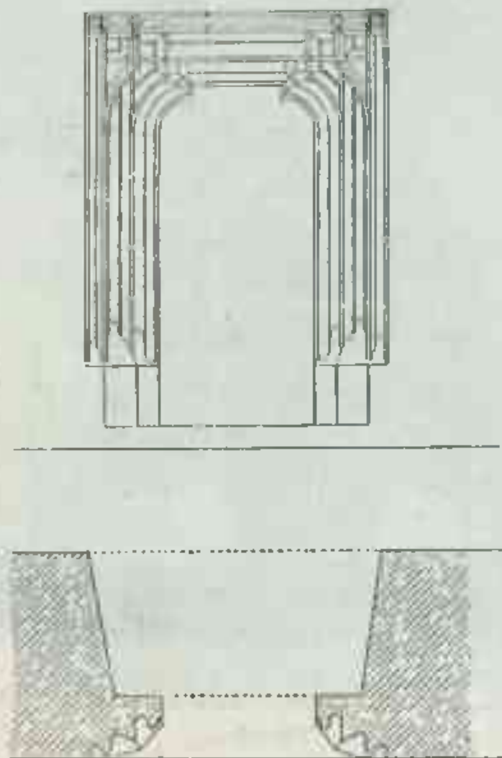

Fig. 37. Voroneţ. Uşa interioară (după Romstörfer)

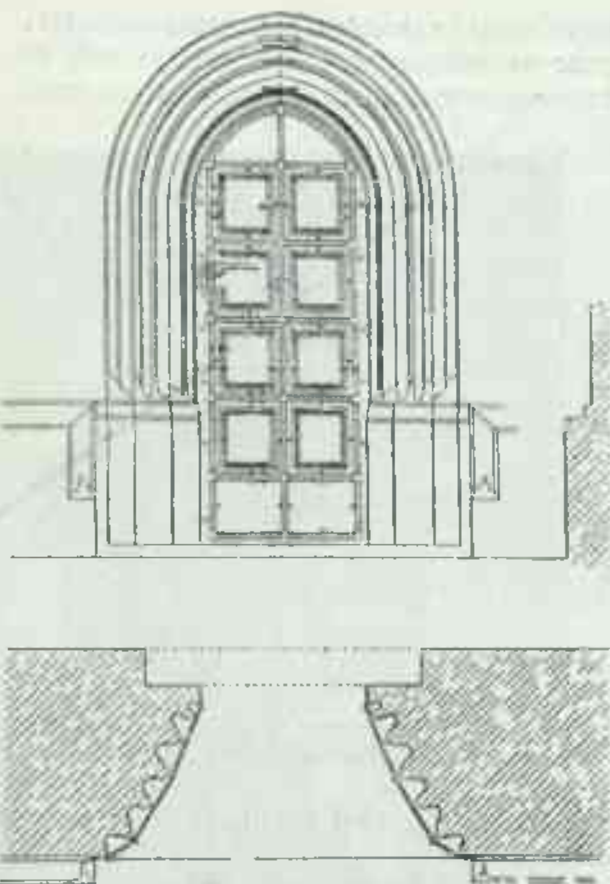

Fig. 38. Voroneţ. Uşa exterioară (după Romstörfer)

Ştefan ţine în mâinile sale modelul bisericei unde forma acoperişului se vede foarte bine, fie-care parte a bisericei fiind invelită deosebit cu pante repezi; şi forma solzilor de şindrilă (sau de ţiglă) se cunoaşte foarte clar.

Turla cu baza a doua sunt colorate în albastru cenuşiu, iar cele l'alte învelitori cu roşu.

E greu deci de tras de ici vr'o concluzie în privinţa materialului întrebuinţat; e aproape evident că acelaş material a fost utilizat pentru toată învelitoarea; culoarea pare deci a fi fost pusă după fantezia zugravului, cea ce o s'avem ocazie să vedem şi într'alte părţi (şi cum se vede şi în manuscripte). Din forma solzilor, din pricina acestui fel de apendice ce le au, s'ar putea mai curând conchide la şindrilă, fiind obiceiul respândit şi acum de a da şindrilei diferite forme decorative prin tăerea colţurilor de jos.

Pictura decorativă este de un caracter pronunţat oriental; sunt peste tot motive vegetale, iar în unele locuri aduc aminte a unor ornamente din manuscripte.

In unele ocniţe însă şi în jurul lor se găseşte un ornament care se găseşte atât în

Orient cât şi în Occident în vremea romanică; aceste ornamente se înrudesc şi cu cele de pe mormintele din Rădăuţi şi chiar cu acele

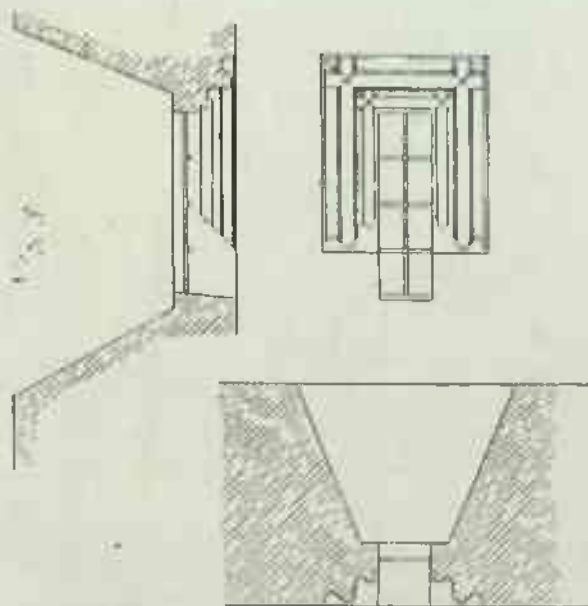

Fig. 39. Voroneţ. Fereastră (după Romstörfer)

de pe piatra Sfântului Daniil din pronaosul Voroneţului.

Acest motiv foarte vechiu, care îl găsim şi în manuscripte, arată o persistentă remarcabilă în ornamentaţia specială a ocniţelor interioare şi a timpanelor unor arcuri şi în tot cursul veacului al XVI-lea. Care o fi cauza acestei specializări, care se vede şi în Balcani?

Şi în privinţa mormintelor, Voroneţ e bogat şi păstrează unele pietre de o decoraţie demnă de luare aminte, printre care aceea a Sfântului Daniil care e din vremea lui Ştefan cel Mare.

Două clopote din 1488 au fost dăruite mânăstirei de către Ştefan.

Ear ca mobilier, ce găsim mai vechiu, sunt stranele naosului care poartă numele lui Grigore Mitropolitul.

Mai sunt şi tetrapoade frumoase şi în pronaos rămăşiţele unui iconostas colorat şi poleit, fără indicaţie de dată, dar care pare în orice caz mai recent.

Se compune dintr'un naos cu altar semicircular cu anexele sale, proscomidia şi diaconicul. Sînurile laterale sunt semicirculare înăuntru şi în afară ca şi absida cea mare.

O uşă îngustă stabileşte comunicarea prin zidul ce separă naosul de pronaos, singurul zid de despărţire din toate bisericile orăşeneşti care a mai scăpat de mania distrugătoare a vandalilor. Chenarul, însă, lipseşte.

Naosul e boltit cu boltirile cunoscute, iar pronaosul cu o calotă sferică; arcurile transversale sunt mai late ca cele longitudinale ca şi la naos.

In afară, pronaosul e mai lat ca naosul (abstracţie făcând, de absidele laterale).

O pereche de contraforturi proptesc arcul transversal de lângă altar.

Turla e circulară şi în exterior. Are 12 firide lungite din care cele patru din axele principale sunt cu ferestre; e aşezată pe două socluri; cel inferior e un octogon neregulat iar cel superior înfăţişează o stea cu opt

Fig. 40. Voroneţ. Uşa exterioară a pronaosului (după Milkowicz)

SF. NICOLAE (Dorohoi)

Sf. Nicolae din Dorohoi, zidit în 1495, a fost restaurat acuma câţi-va ani ca şi Popăuţi şi Sf. Gheorghe din Hârlău.

vârfuri; sunt împodobite cu câte trei ocniţe pe fiecare latură. Contraforturi mici nu sunt.

Soclul clădirci a fost prelucrat când s'a restaurat clădirea, şi este ceva deformat.

Faţada este una din cele mai tipice din

Imediat deasupra soclului vin trei rânduri de cărămizi aparente smălţuite galben — ocru, verde închis, albastru închis. De asupra uşci,

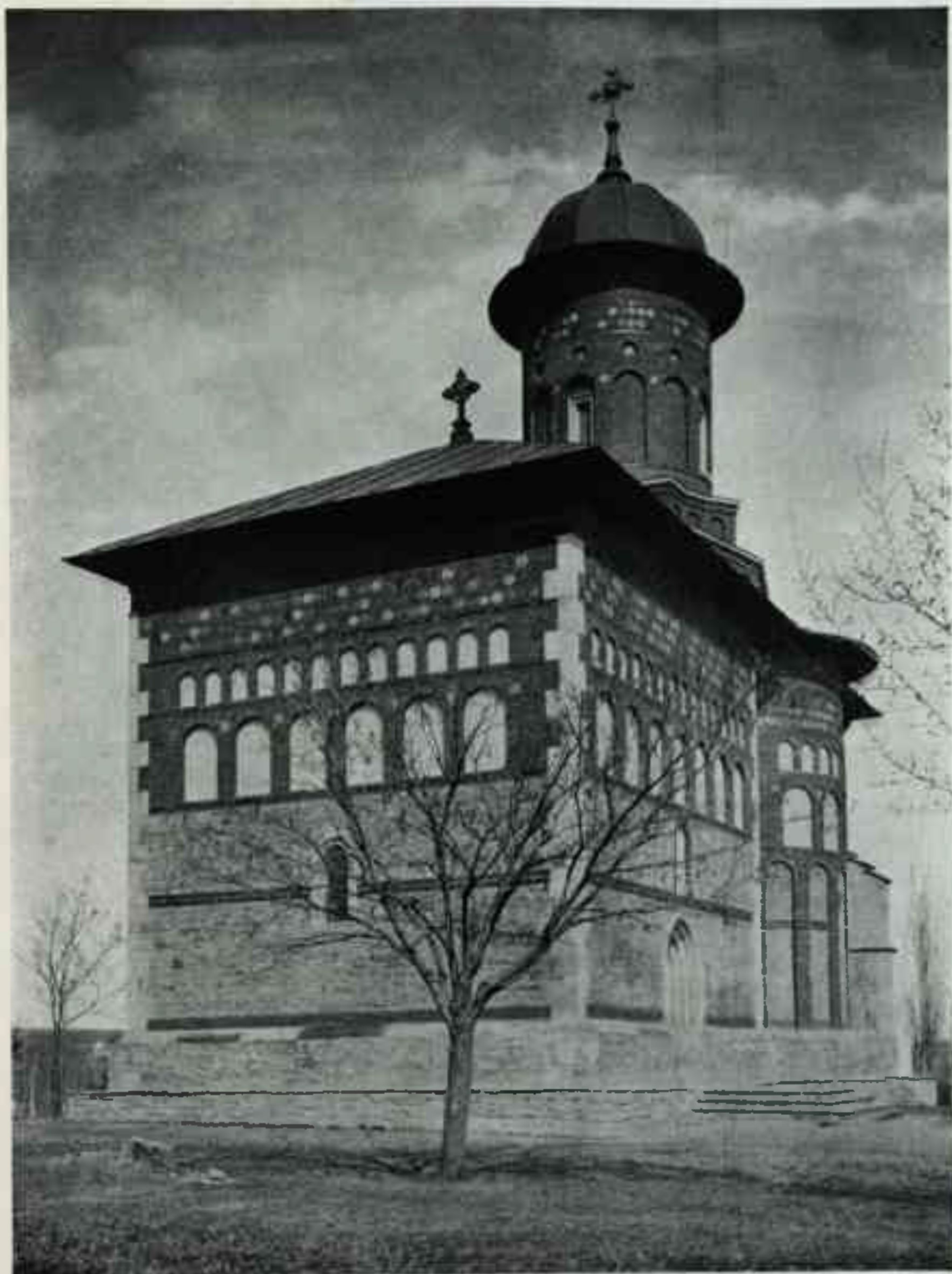

Fig. 40. Sf. Nicolae din Dorohoi

această vreme. E de piatră brută aparentă, cu colţurile şi contraforturile de piatră de talie, o gresie cenuşie tare.

la jumătatea înălţimei ferestelor absidelor vine a doua făşie din 3 rânduri. Mai sus o a treia, urmată de două rânduri de ocniţe, la rândul

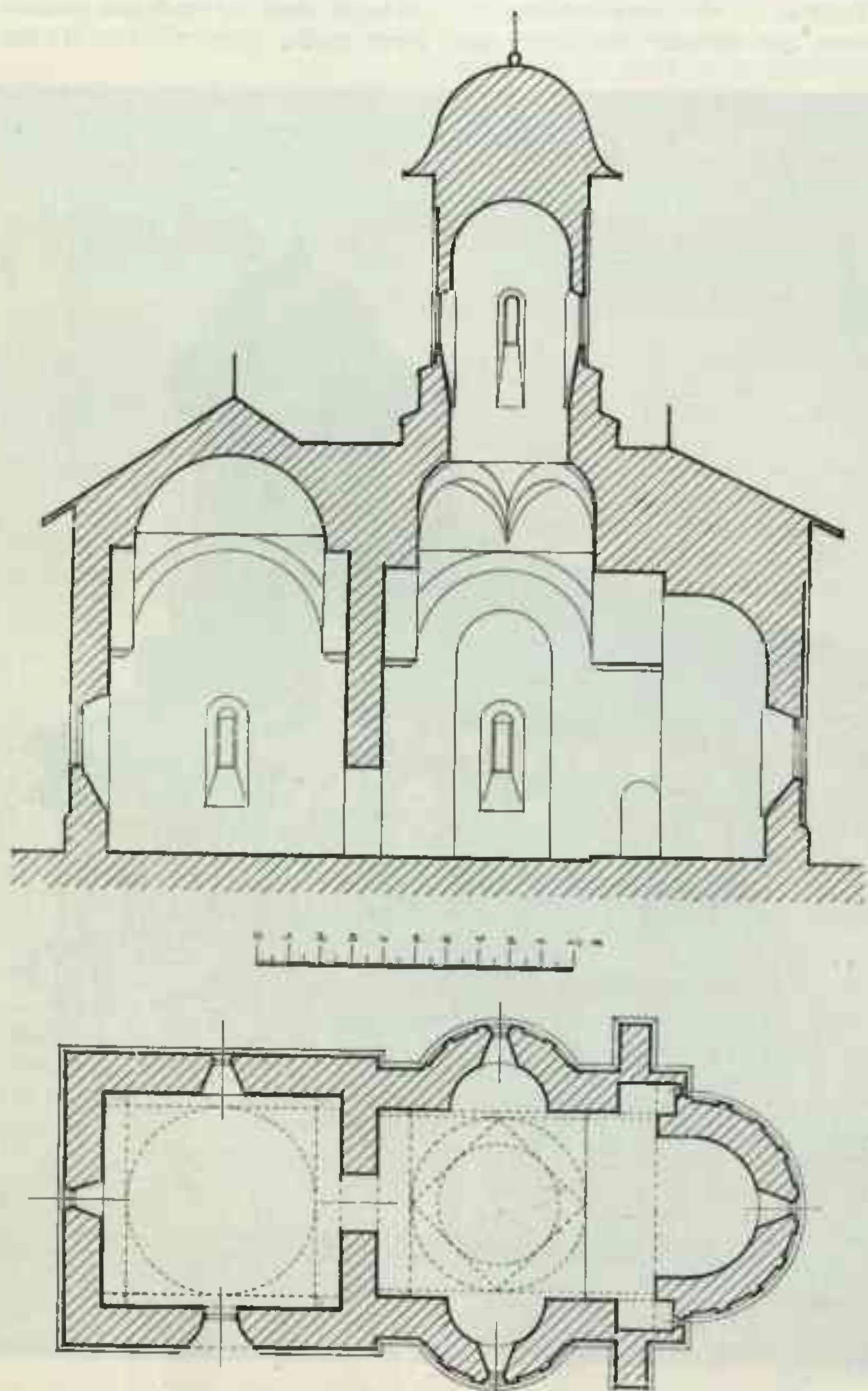

Fig. 42. Sf. Nicolae din Dorohoi, Secţiune longitudinală
Fig. 43. Sf. Nicolae din Dorohoi, Planul bisericei

inferior mai mari, ear mai mici la cel superior, două ocniţe mici corespunzând cu una mare.

La abside, de la soclu până la rândul de ocniţe se înalţă arcade oarbe, ca nişte firide lungite. O particularitate, deja văzută la Sf. Ilie, consistă în faptul că ocniţele nu sunt aşezate în axa firidelor, ci din contra axa lor corespunde cu pilastrii dintre firidele.

Atât pilastrii cât şi arcaturele sunt cu cărămizi smălţuite ear în timpane apar rotocoale smălţuite şi colorate cu ornamente în relief.

De asupra rândului superior de ocniţe, sub straşină, vin aşezate trei rânduri de astfel de discuri şi tot astfel sunt şi la turlă două.

Pe aceste discuri, în mare parte refăcute cu ocazia restaurărei, găsim următoarele reprezentări:

Un leu, un patruped înaripat cu cap uman, încoronat, — un cap de zimbru cu un personaj alăturî şi cu două personaje, o sirenă cu coroană în cap şi cu două cozi de peşte ce le ţine în mâini, în fine o rozasă cu razele încovoiate.

Culorile întrebuinţate sunt galben, bistru deschis şi închis, galben-ocru de diverse nuanţe, verde de trei patru feluri, verde-gălbui.

Fig. 44. Sf. Nicolae din Dorohoi, Vedere dinspre Sud

Cornişă nu există sub streaşină.

Cărămizile întrebuinţate sunt destul de groase, semănând cu cele ce le avem azi. Rosturile sunt relativ subţiri. In medie o cărămidă şi cu rostul vecin fac şapte centimetri.

Fig. 45. Sf. Nicolae Dorohoi, Uşa exterioară

Fig. 46. Sf. Nicolae Dorohoi
Fereastra Vest a pronaosului

Uşa de intrare e în arc frînt (ogivală) şi are frumoase şi caracteristice muluri separate prin caneluri. Cele patru colonete astfel formate sunt rezemate pe mici baze ornate, diferite la fiecare stâlpişor. Timpanul e umplut lăsând uşei un chenar în linii frânte cu colţurile rotunjite.

De asupra uşei este o ocniţă.

Ferestrele pronaosului, una spre nord şi una spre vest, sunt şi ele ogivale şi au frumoase muluri întretăiate.

Fig. 47. Sf. Nicolae Dorohoi, Pisania

Ferestrele turlei au chenarul dreptunghiular lungit cu baghetele cunoscute încrucişate la partea superioară. La abside sunt acuma ferestre cam la fel ca la pronaos.

Toate ferestrele sunt larg evazate spre interior. Deschizăturile proscomidiei şi a diaconicului, îndreptate spre răsărit, sunt mici, ogivale şi fără ornamente.

Pisania lungită în sensul orizontal, de 1,25 m. pe 0,60 m. şi aşezată sus în dreapta uşei sună astfel:

«Blagocestivul şi de Hristos iubitorul Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest hram în numele sfântului nostru părinte arhierarhului şi făcătorului de minuni Nicolae, şi s'a sfârşit la anul (7003 = 1495) luna Octombrie 18 şi-a Dom-

nici lui anul al trei zeci şi nouălea curgător».[1])

Pictura, rămasă numai în naos, este foarte interesantă şi este foarte probabil cea de la început, cu toate că a fost retuşată şi chiar în unele părţi refăcută. Capetele unora dintre sfinţi au fost scoase, pe urmă s'a refăcut tencuiala şi zugrăveala la o epocă mai târzie.

Capul lui Ştefan cel Mare pe tabloul votiv e în parte refăcut; se poate observa că arată o barbă blondă de abia însemnată, părul e blond. Biserica ce o ţine are forma cu învelitori înalte şi ascuţite care lasă turla cu bazele ei degajată. Pe lângă Ştefan e Doamna sa Maria, Bogdan Voevod, Ştefan Voevod, Petru, — Sf. Nicolae e aşezat între Christos şi Ştefan.

Unii sfinţi sunt de o foarte frumoasă înfăţişare şi arată o mare frăgezime de factură.

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuţi, înainte de restaurare

In general, cu toate că este cam înegrită şi întunecoasă, biserica are în interior proporţii frumoase şi dă o impresie de relativă svelteţă.

Pe jos este pardosită acum cu lespezi de piatră pătrate, în faţa iconostasului ea prezintă o treaptă joasă.

Nu se văd oale de rezonanţe în bolţi şi par

[1]) Comunicat de Părintele D. Furtună.

să nu fi fost. In arcul mare transversal al naosului spre zidul despărţitor este o grindă de lemn ca tirant.

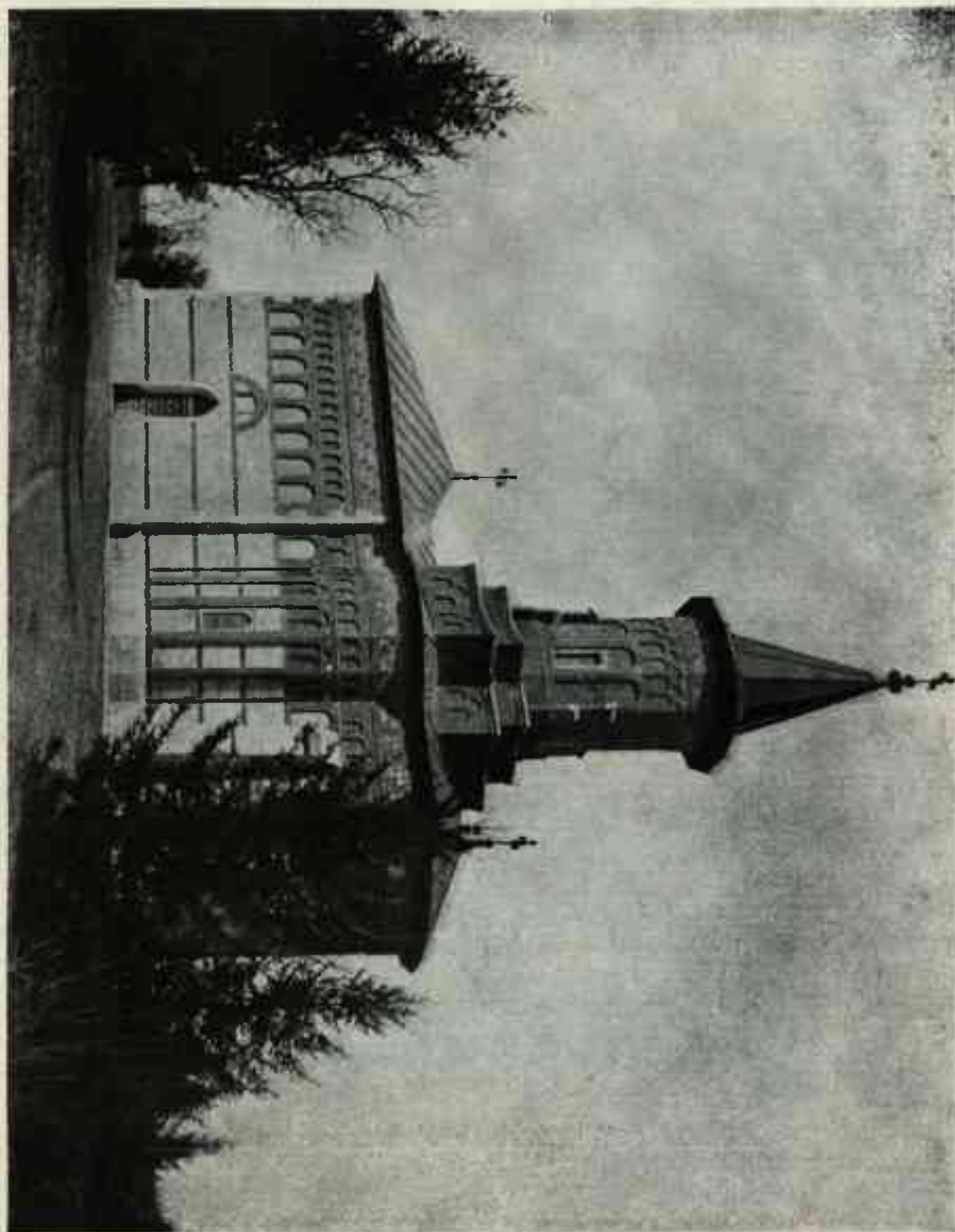

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuţi

POPĂUŢI

Biserica din *Popăuţi*, lângă *Botoşani*, aparţine aceluiaş tip ca şi Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf. Nicolae din Iaşi, Sf. Ioan din Vaslui şi Precista din Bacău.

E zidită la 1496 cu hramul Sf. Nicolae. A fost la început biserică de mir şi numai în veacul al XVIII-lea a devenit mănăstire [1]).

Ca la Dorohoi, intrarea e acuma pe partea de

---

[1]) Bul. Com. Mon. Ist. II p. 135.

miazăzi a pronaosului; o a doua intrare la miazănoapte e acuma zidită; are în jurul ogivei o ramă dreptunghiulară. Era probabil intrarea principală. De asupra ușelor este câte o ocniță. Nimic mai de seamă nu deosebește restul interiorului bisericei de cele l'alte de acelaș tip. In exterior însă sunt mai multe diferențe. De asupra soclului profilat se ridică fațada

Fig. 49. Sf. Nicolae Popăuți (Botoșani). Vedere spre altar

Naosul e cu bolțile clasice. Peretele despărțitor din spre pronaos e acum suprimat. Nervuri gotice împodobesc bolta pronaosului. de piatră aparentă cu colțarile și contraforturile de piatră de talie. Trei benzi o împodobesc, de câte trei rânduri de cărămizi

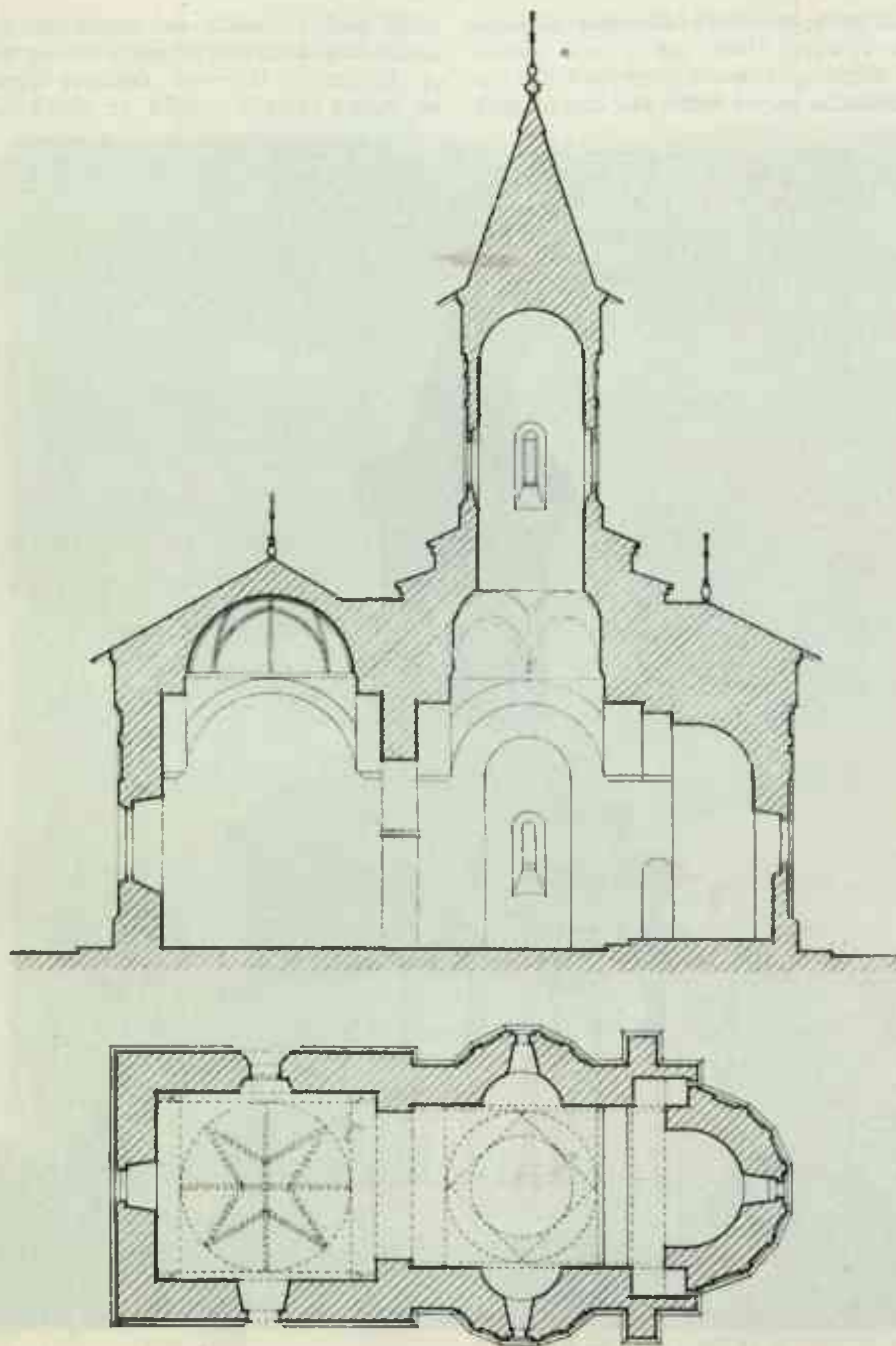

Fig. 51. Sf. Nicolae Popăuţi, Secţiune longitudinală
Fig. 52. Sf. Nicolae Popăuţi, Planul bisericei

Fig. 53. Sf. Nicolae Popăuţi, Bolţile pronaosului

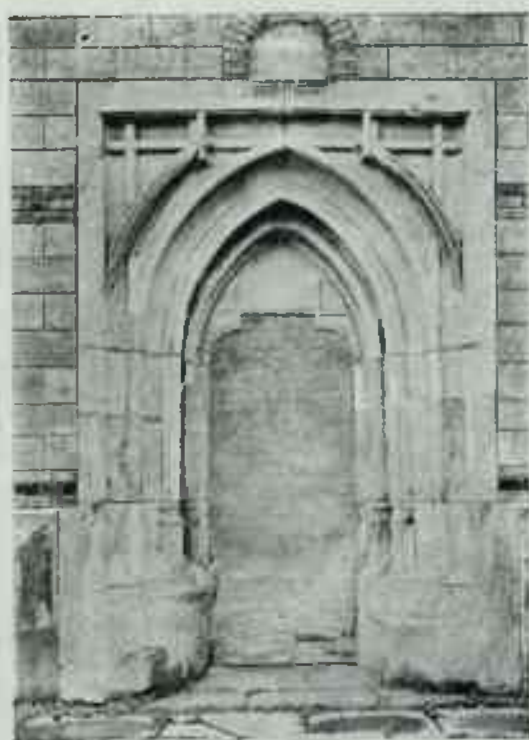

Fig. 54 Sf. Nicolae Popăuţi, Uşa Nord

Fig. 55. Sf. Nicolae Popăuţi, Fereastra absidei

Fig. 56. Sf. Nicolae Popăuţi. Fereastra pronaosului

rioară are pe fie care latură câte două ocniţe cu un mic arc care le încalecă de asupra. Turla are douăsprezece laturi, patru ferestre şi patru mici contraforturi. Fie care latură se închee printr'o singură arcatură; de asupra lor sunt înşirate două rânduri de ocniţe şi o friză de rotocoale.

Pronaosul e eşit în raport cu naosul. O fereastră mare, în arc frînt cu mulure, îl luminează despre apus.

Ferestrele naosului, înguste şi lungite, sunt mici ca şi ale turlei şi simple ca ornamentaţie; la turlă sunt dreptunghiulare ear la sînuri ogivale într'un chenar dreptunghiular.

Cărămizile ce le vedem în interior la arcurile pronaosului, unde tencuiala căzută lasă zidăria goală, sunt de format mare.

In pendentivi se poate observa că rândurile de cărămizi sunt aşezate vertical, ear nu orizontale după obiceiul curent bizantin.

In proscomidie au $5^1/_2$ cm. grosime.

O grindă de lemn de 16 pe 23 cm. uneşte recăderile arcului de răsărit al pronaosului. Oale de rezonanţă nu sunt.

aparente, din care cele din mijloc sunt smălţuite galben şi verde de diverse nuanţe. Pe urmă vin două rânduri de ocniţe ca cele deja cunoscute. Firidele lungi ale absidelor se încheă însă prin câte două arcade; piciorul din mijlocul lor se opreşte la nivelul inferior al rândului de ocniţe mari; un mic arc deasupra arcaturilor uneşte cheile lor. Absida mare are şapte asemenea arcade, ear cele laterale câte cinci.

Ca la Iaşi, la Dorohoi, la Hârlău sunt şi aici rotocoale care împodobesc arcaturile şi formează brâu sub straşină; ele sunt de culorile deja văzute şi ne prezintă aceleaşi subiecte ca la Dorohoi, lipsind doar capul de zimbru cu două personaje.

Turla e rezemată pe două baze stelate cu câte opt vârfuri; cea infe-

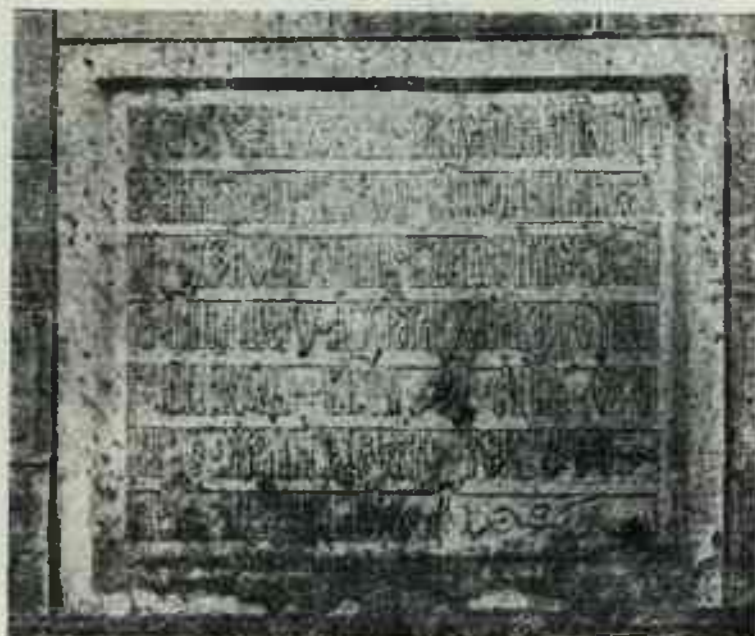

Fig. 57. Sf. Nicolae Popăuţi. Pisania

Zugrăvelile, foarte şterse în multe părţi, lasă o îndoială asupra vârstei lor.

Grafite se găsesc în pronaos: «Iohanes Mihalky», în caractere latine, — e probabil un soldat din armata lui Sobieski; în sinul sud al naosului găsim data: 1590. Pictura ar fi deci cel puţin din sfârşitul veacului al XVI-lea. Un studiu mai detaliat şi mai cu seamă al iconografiei ar putea lămuri chestiunea.

Din pricina dărâmărei zidului din mijloc, tabloul votiv a dispărut. Pardoseala este acuma de lespezi de piatră.

Fig. 58. Sf. Nicolae Popăuţi, Bolţile naosului

In altar este însă de dale romboidale de pământ ars asemănătoare cu cele dela Sf. Ilie. Asemenea dale se văd şi pe partea unde a fost zidul median.

S'ar putea de aci conchide că pardoseala de piatră e mai veche ca aceea a altarului care a fost făcută când s'a dărâmat zidul dintre naos şi pronaos, — cu toate că asemănarea dalelor de pământ ars cu cele dela Sf. Ilie (care sunt acolo şi la turlă) ar fi un argument pentru vechimea lor mai mare.

Pisania e aşezată pe partea de Nord a pronaosului lângă colţul bisericei. Marginea aşezată în planul zidului e ceva mai în afară de suprafaţa scrisă: «Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram în numele Sfântului părintelui nostru arhierarhul şi făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 (= 1496) iar al Domniei lui al patruzeceilea curgător, luna Septembre 30» [1]).

Popăuţi este una din rarele biserici din această vreme care şi-a păstrat clopotniţa; este aşezată spre Nord-Vestul bisericei şi are o oare care asemănare cu aceea de la Piatra.

SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU

Sf. Gheorghe din Hârlău este, cu Tazlău,

[1]) Iorga, Inscripţii.

cea mai mare din bisericile lui Ştefan cel Mare, după Neamţul şi Dobrovăţul. Ca faţadă şi oarecum şi ca plan, se aseamănă mai cu seamă cu cele din Popăuţi şi Dorohoi, dar are totuş unele deosebiri care-i fac un loc special în acest grup, — mai întâi prin faptul că pronaosul nu e supralărgit, o a doua pereche de contraforturi apărând în locul acestei eşiri; — este o revenire, o reminiscenţă, a dispoziţiei de la Sf. Ilie. — Pe urmă, naosul e luminat prin patru ferestre mari, deci într'un mod mai larg ca la cele două biserici arătate.

Naosul, cu clasicele arcuri cunoscute, poartă o turlă elansată. Trecerea spre altar e bine desvoltată prin trei arcuri largi; atât naosul cât şi altarul sunt luminate prin ferestre mici: un arc frânt într'un chenar lungit dreptunghiular.

Zidul despărţitor dinspre pronaos e acum desfăcut şi înlocuit printr'un arc scund.

Pronaosul, care arată pentru prima dată arcurile diagonale combinate în acelaş plan cu alte patru arcuri paralele cu axele principale, e luminat prin patru ferestre la fel, cu lucrătură gotică, mai mari ca de obicei. Ele au câte două menouri ferm profilate care împart fereastra în trei câmpuri; partea superioară, pe lângă obişnuitele împodobiri gotice, arată trei cercuri întretăiate care umple partea superioară.

Şi chenarul uşei de intrare e mai bogat lucrat ca la mai toate cele l'alte biserici.

Dreptunghiul uşei are un mic chenar pentru sine, încadrat printr'o frumoasă profilatură ogivală, care la rândul ei e coprinsă într'o altă ramă dreptunghiulară.

Se poate compara dintr'o parte cu Milişăuţi, Tazlău, Popăuţi, iar dintr'altă cu portalul de la mânăstirea Neamţului.

Ca la Popăuţi, putem observa în pendentivii pronaosului că rândurile de cărămizi nu sunt orizontale, ca de obicei, ci verticale. Am putea vedea aici o aplicare la pendentivi a modului gotic de a acoperi spaţiurile dintre nervurile bolţilor. Dimensiunile cărămizilor e aici de 29 cm. pe 13 — 15 şi 6 cm. grosime.

Faţada este, poate, cea mai ornamentată din toate cele ce le vedem azi (dacă cumva Neamţul, acoperit acuma de tencuieli, n'ar întrece-o).

De asupra unui soclu cu profil de piatră cioplită se ridică un parament de rânduri de cărămizi aparente din care unele sunt smălţuite în felurite culori: galben, verde, brun, vânăt, aproape negru. Aceste benzi, alcătuite jos de trei rânduri, mai sus de patru şi pe urmă de şase, sunt separate prin suprafeţe de piatră aparentă, — acuma cioplită regulat. Nu era aşa înainte de restaurare, ci erau pietre neregulate de dimensiuni mici.

Mai sus vin cele două rânduri de ocniţe mari şi mici, două mici de sus potrivindu-se la una mare. Sunt tot de cărămidă aparentă şi sunt separate prin rânduri de cărămizi roşie şi smălţuite galben şi verde. In timpanele arcaturilor se vede câte un disc. Sub straşină sunt trei rânduri de asemenea rotocoale smălţuite, separate în rândul inferior, prin cărămizi în picioare. Triunghiurile dintre discuri sunt umplute prin nişte mici piese smălţuite în trei colţuri cu un vârf ascuţit în mijloc; sunt aşezate astfel ca culorile verzi şi galbene să alterneze cât se poate.

Discurile, din care majoritatea au fost refăcute când s'a restaurat biserica, prezintă cea mai mare varietate de tipuri.

Vedem: capul de zimbru cu un personaj, acela cu două personaje, patrupedul androcefal, două feluri de lei, sirena cu două cozi, o stea cu raze încovoiate, un grifon, un alt fel de grifon, doi balauri încolăciţi. Aceste două din urmă motive sunt foarte rare. Culorile sunt foarte variate, cu toate că verdele şi galbenul domineazǎ alternând; găsim şi toate variaţiunile acestor culori, brun, verde albastru, vânăt şi alte.

Absidele poligonale au şapte laturi la altar şi cinci la cele laterale. Arcadele oarbe — firidele — au arcurile lor mai complicate fiind alcătuite, ca la Popăuţi, de o dublă arcatură în arc frânt, piciorul mic intermediar fiind rezemat pe o mică consolă; pe cheile arcaturelor se reazămă un alt arc mic, tot ca la Popăuţi şi tot ogival, în dreapta şi în stânga căruia apare un disc smălţuit.

Deasupra încep rândurile de ocniţe şi de rotocoale deja descrise.

In dreapta şi în stânga sinurilor găsim câte un contrafort de piatră cioplită cu copertinele cu profilele cunoscute. Contraforturile din spre Răsărit sunt însă de o complicaţiune mai mare de cât la celelalte biserici din această vreme. Au în fiecare parte a lor câte un alt picior de sprijin mai mic, aşezat perpendicular în raport cu contrafortul cel mare şi lipit de zidul clădirei. Colţurile clădirei sunt făcute cu pietre de talie după regula generală. Se văd şi aci, ca şi la turnul — clopotniţă din Piatra, semnele instrumentului cu care

au fost ridicate la locul lor. Absidele au ferestre mici cu baghete și cavete simple, fără baze. Intradosul e ușor ogival.

Pronaosul are cele patru ferestre mari despre care am vorbit; inainte de restaurare erau astupate cu zidărie.

Piatra întrebuințată e o gresie cenușie verzue destul de tare; părțile înlocuite sunt de o piatră mai moale și mai grosolană.

Paramentul fațadelor e acum de o gresie moale conchiliferă. Părțile noi se deosebesc ușor de cele vechi prin urmele sculelor întrebuințate. Semne lapidare nu se văd.

Fig 59. Sf. Gheorghe, Hârlău

Turla, în întregime de cărămidă aparentă, se ridică pe două baze stelate cu opt vârfuri, care amintesc Popăuți. Baza inferioară prezintă un octogon cu o eșitură la fiecare colț; la soclul de sus partea dreaptă dintre

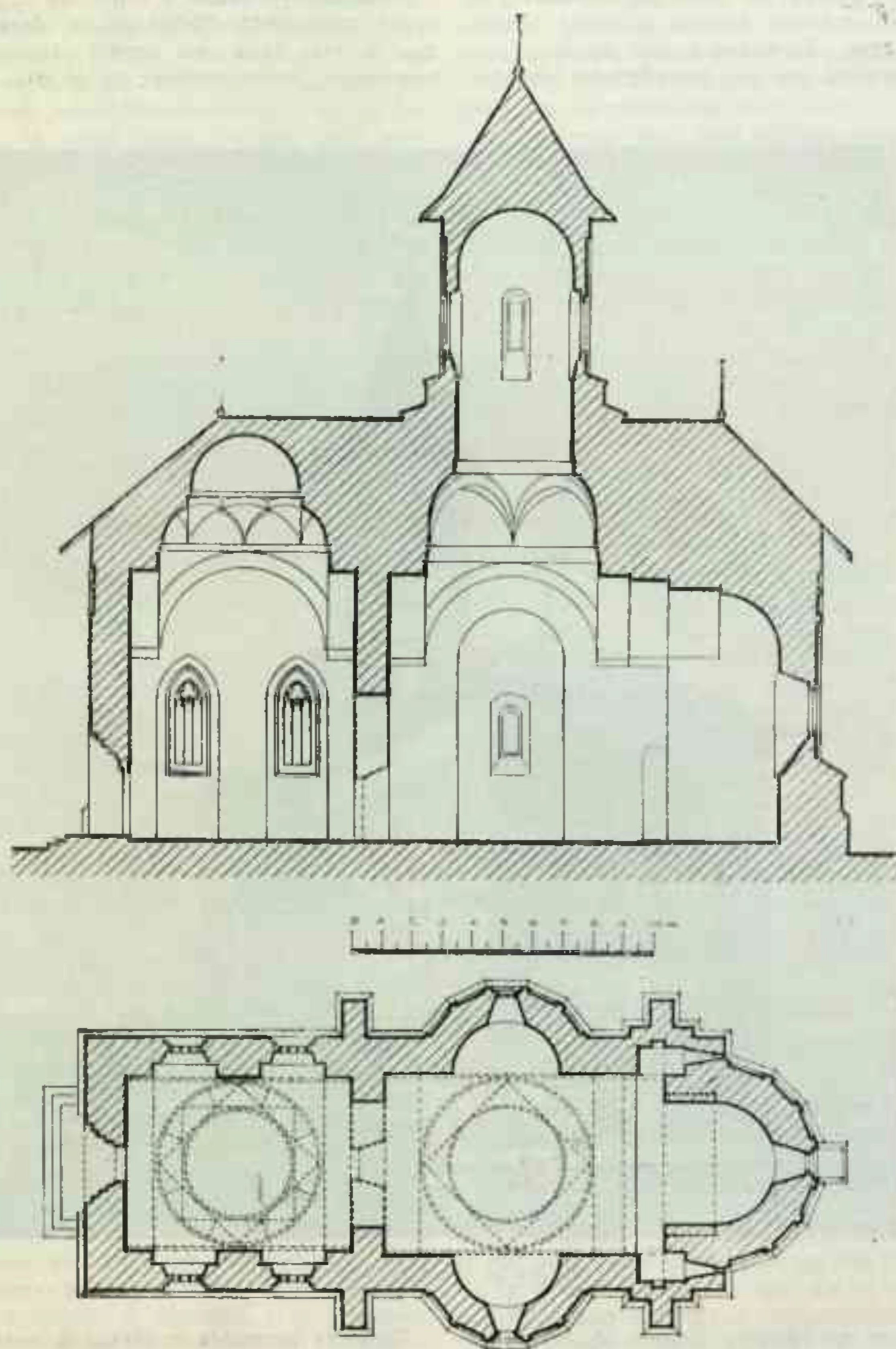

Fig. 60. Sf. Gheorghe din Hârlău, Secţiune longitudinală
Fig. 61. Sf. Gheorghe din Hârlău. Planul bisericei

aceste vârfuri dispare rămânând steaua curată. "

Ocniţe, două pe fiecare parte dreaptă, împodobesc aceste baze precum şi rotocoale smălţuite. Aici vedem şi o cornişă cu cărămizi în zimţi; sunt însă motive puternice de a crede că nu e dela început.

baza lor, vedem câte o friză de ocniţe. Sus în fine, sub straşina, sunt trei rânduri de rotocoale separate prin asize de cărămizi aparente roşie şi smălţuite, car axele sunt însemnate prin cărămizi galbene în picioare.

Biserica e acuma învelită, ca şi turla, cu tablă de aramă. Tabloul votiv, fiind dispărut

Fig. 62. Sf. Gheorghe, Hârlău, înainte de restaurare

Turla propriu zisă e octogonală; are, în axele principale, patru ferestre dreptunghiulare într'un chenar la fel, cu mulure simple. In diagonale sunt patru contraforturi mici; copertina lor superioară diferă de cele văzute până acuma: prezintă în faţă un fel de mic fronton triunghiular. Pe fiecare faţă a turlei vine câte o arcatură dublă. Deasupra lor şi la

odată cu luarea peretelui median al bisericei, nu avem, în acest caz, indicaţiuni asupra formei primitive a acoperişului, dar e evident că nu era altfel de cât celelalte.

Inscripţia se găseşte, pe latura de apus, la colţul clădirei din spre miază zi. E aproape pătrată, are 65 cm. înălţime pe 70 lungime şi coprinde şapte rânduri:

„Blagocestivul şi de Hristos iubitorul Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut acest hram pe numele sfîntului şi slăvitului marelui mucenic şi purtătorului de biruinţă Gheorghe, care a început a se zidi la anul (7000=1492) luna lui Mai şi s'a săvârşit

Interiorul bisericei şi-a păstrat în bună stare, podoaba de frescuri şi e foarte probabil că sunt cele de la început. Alt strat pictat sub cel actual, în tot cazul, nu se găseşte. Numai la proscomidie se poate zări o tencuială sub cea actuală pe care e zugrăvită o imitaţie de cărămizi aparente.

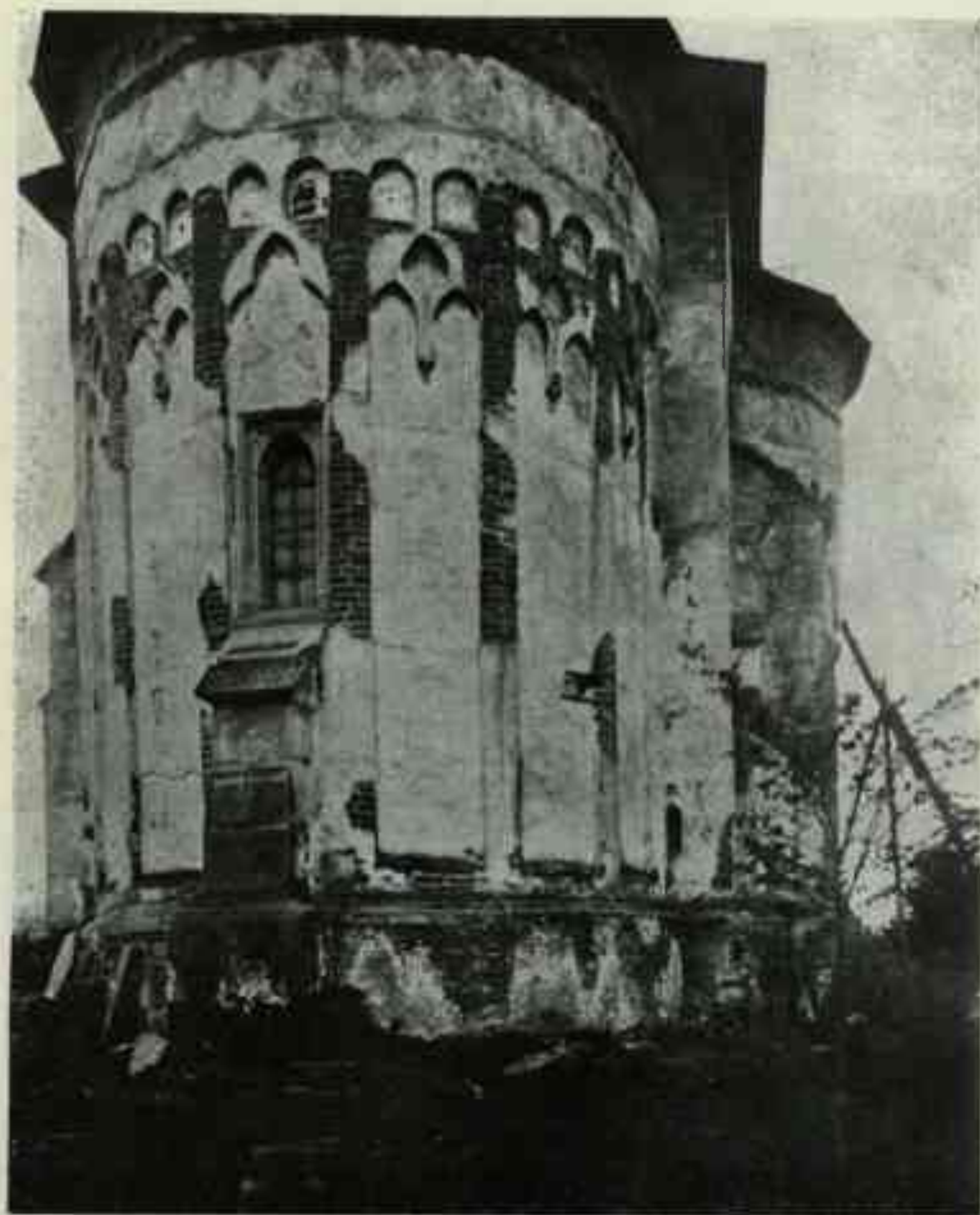

Fig. 63. Sf. Gheorghe, Hârlău, Altarul bisericei înainte de restaurare

în acelaş an, luna lui Octombre 28, iar al Domniei lui, în anul al treizeci şi şaselea curgător". [1])

Aceiaşi inscripţie, în caractere mai înflorite, se repetă în luneta uşei de intrare, mai lungăreaţă, având numai patru rânduri.

[1]) Iorga. Inscripţii.

Stilul picturilor şi împărţirea lor aduce aminte cu Dorohoi şi Voroneţ şi e cu desăvârşire deosebit de acel al epocelor ce au urmat.

Zugrăveala este de o frumoasă calitate şi de un reuşit efect decorativ.

Din nefericire, peretele despărţitor dintre naos şi pronaos a fost dărâmat şi tabloul

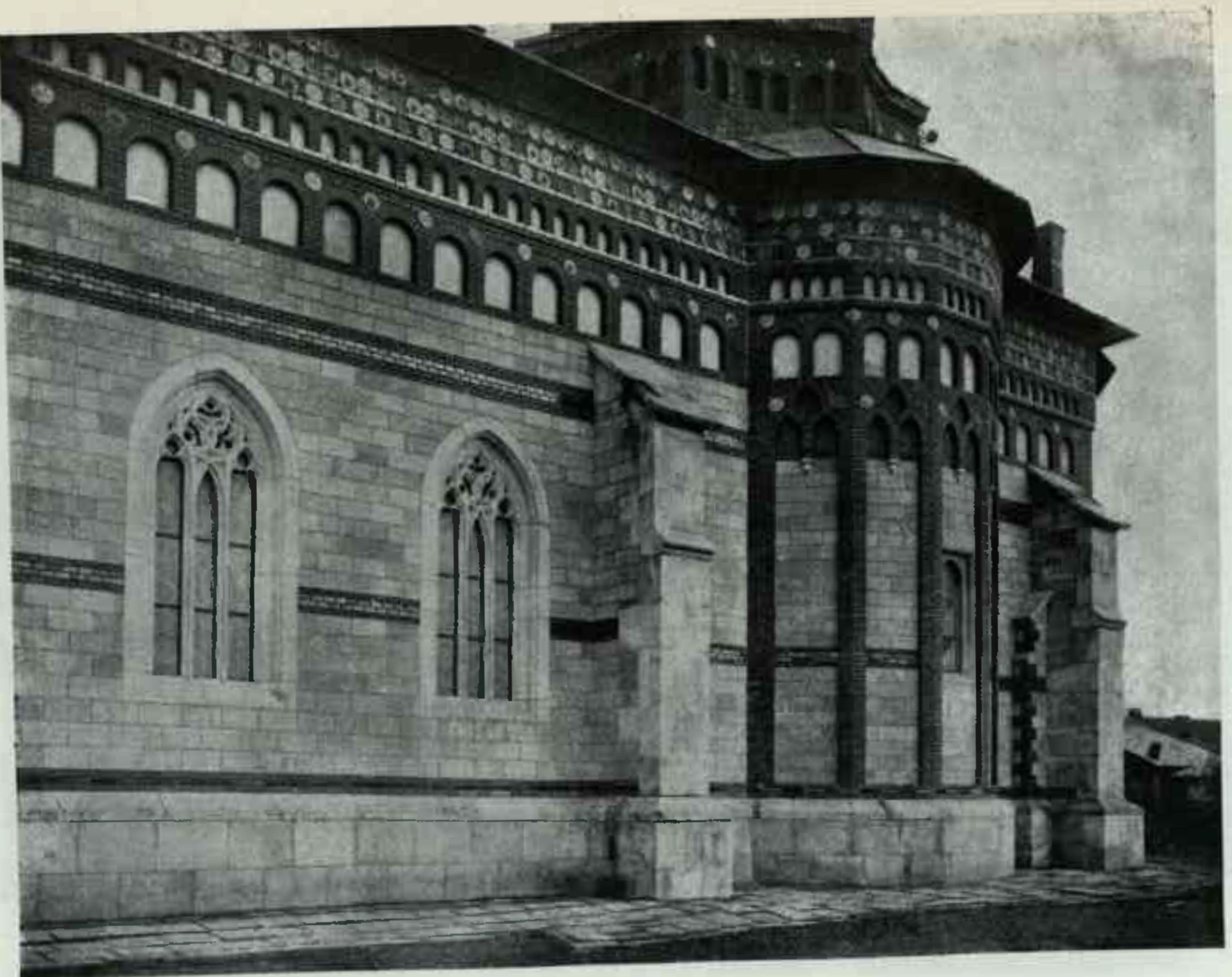

Fig. 64. St. Gheorghe, Hârlău, Vedere sud

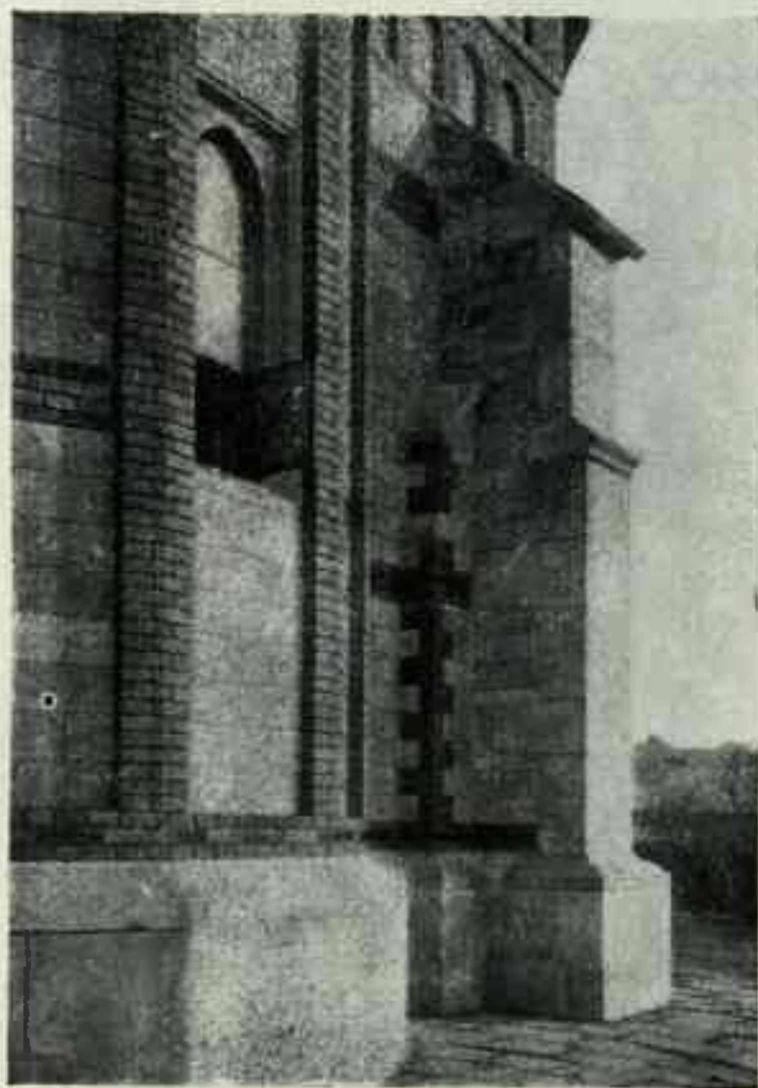

Fig. 65. Sf. Gheorghe, Hârlău, Un contrafort

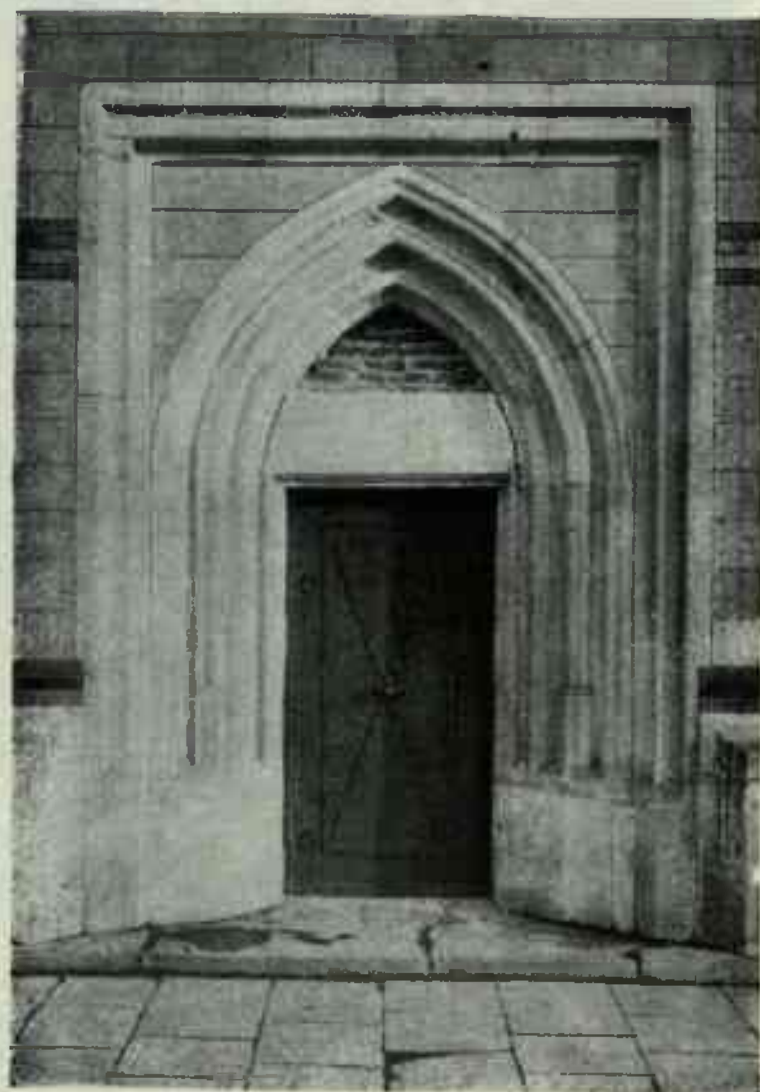

Fig. 66. Sf. Gheorghe, Hârlău, Ușa exterioară

ctitoricesc a dispărut rămânând numai chipul unei domniţe c coroana pe cap aşezată peste o maramă. O îmbracă o manta de brocat cu gradată şi tencuelele căzute ceea ce permite să se vază îngrijita construcţie a zidăriei.

Pe arcul întors în peretele despărţitor acuma

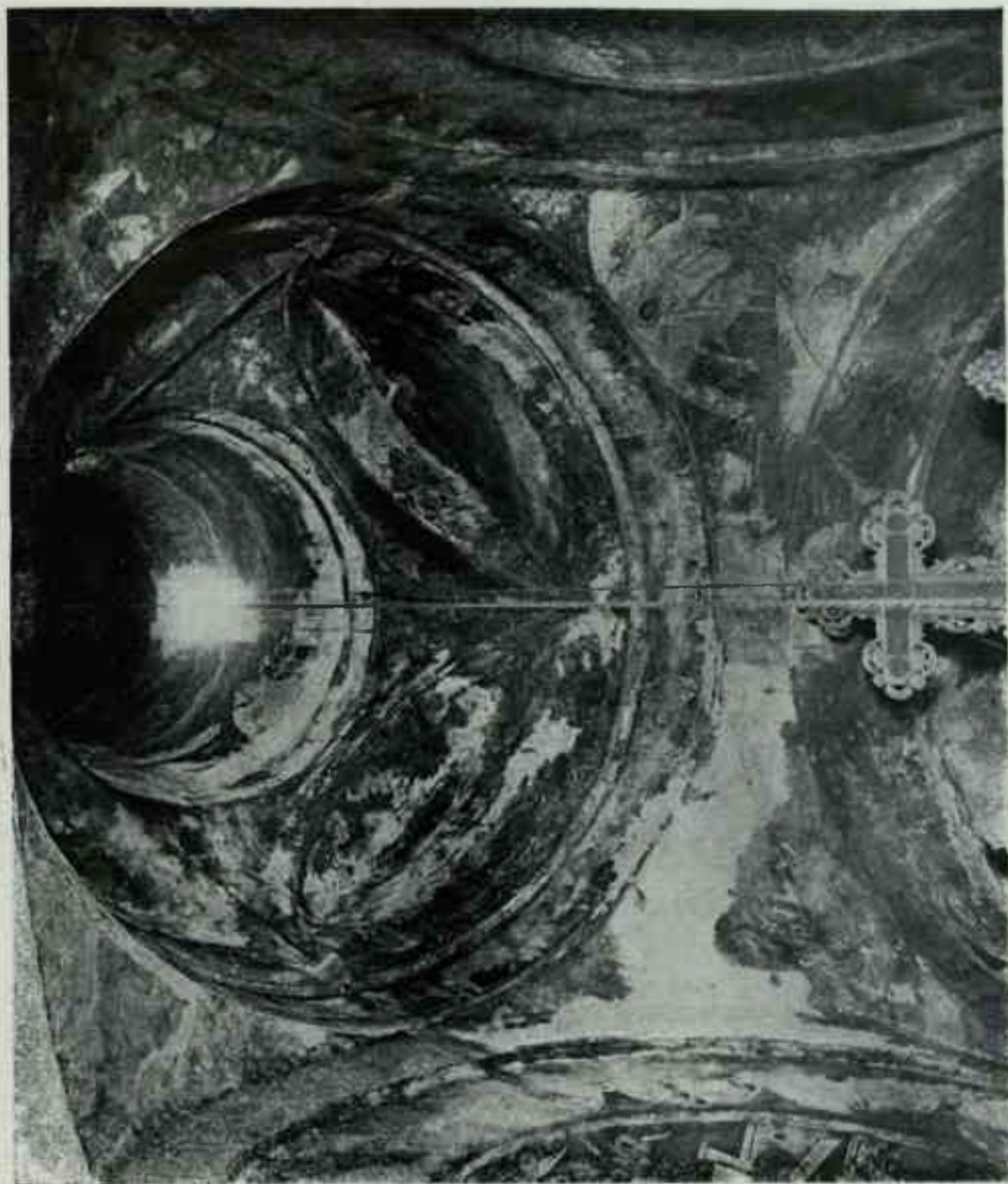

Fig. 67. Sf. Gheorghe, Hârlău, Bolţile naosului

guler de blană din care es largi mânece brodate, strînse la mâini.

In bolţile pronaosului pictura este ceva deschis sunt picturi recente, după stil din veacul al XIX-lea, care s'au făcut şi pe partea inferioară a peretului său din pronaos.

E probabil deci ca peretele a fost scos în prima jumătate a veacului trecut, căci restul bisericei fiind zugrăvit e de crezut că n'a

Regăsim pe zidurile bisericei ornamentele florale de la Popăuţi, de la Dolheşti, din Bucovina.

La o consolă din pronaos şi în proscomidie

Fig. 68 Sf. Gheorghe, Hârlău, Bolţile pronaosului

fost lăsată această parte albă. Dintr'altă parte în, 1852, Asache descrie biserica cu arcul nou deja făcut şi pomeneşte de tabloul ctitoricesc distras.

se află şi aceste rinsouri înrudite cu ornamentele mormintelor din Rădăuţi, ce le regăsim în mod constant şi mai târziu.

Partea interioară a pereţilor e împodobită cu două rânduri de patrate imitând pietre sau panoari de marmore colorate. De desubt sunt draperiile care nu lipsesc mai niciodată din bisericile noastre.

Sf. NICOLAE DOMNESC DIN IAŞI

Până la ce punct actuala biserică Sf. Nicolae din Iaşi este la fel cu ceeace ne-a lăsat Ştefan cel Mare, e greu de precizat. Ştim că Lecomte du Nouy a dărâmat vechia biserică până la fundaţie. Nu se regăseşte din releveurile ce desigur le-a făcut decât o faţadă laterală ce ne arată aceeaşi dispoziţie ce o vedem pe tabloul votiv actualmente păstrat la Sf. Gheorghe (Mitropolia veche). Acest tablou votiv este cel făcut de Antonie Ruset Vodă atuncea când a restaurat biserica. (fig. 295).

Fig. 69. Sf. Gheorghe, Hârlău, Pisania

Planul nu se mai găseşte, încât nu ştim de cât cu o oare care îndoială dacă biserica ce o vedem a respectat vechia dispoziţie.

Să ştie — şi releveul lui Lecomte du Nouy o arată destul de clar — că, în dreapta şi în stânga pronaosului vechei biserici se zidise două anexe, două paraclise, la stânga al S-tului Ştefan, la dreapta al sfintei Varvara, iar pe latura vestică s'a înălţat un turn clopotniţă, prin care era intrarea.

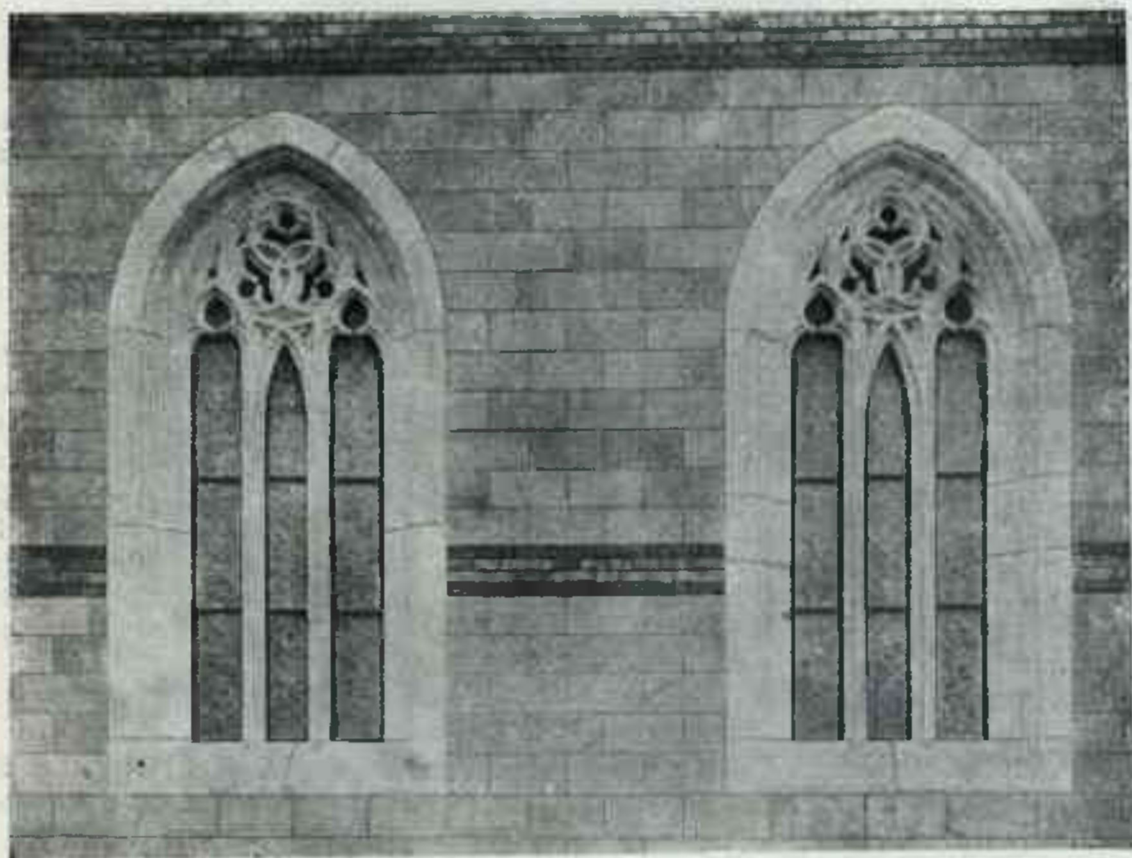

Fig. 70. Sf. Gheorghe, Hârlău, Ferestrele pronaosului

Dar, pe când pe pictura votivă, turla bisericei e înaltă şi aşezată pe două socluri suprapuse, pe când acoperişul e ţuguiat şi înveleşte prin ape deosebite diferitele părţi ale clădirei, biserica ce ne-o arată releveul dinaintea dărâmărei, are o turlă scundă şi evident refăcută, pe un singur soclu, şi o singură învelitoare joasă pe toată partea veche a bisericei. De asemenea trupul clădirei pare a fi fost înălţat ceva deasupra rândului superior de ocniţă, sub straşină.

Biserica arată la abside firide lungite şi jur împrejur două rânduri de ocniţe. Sunt nouă firide la altar cu opt ocniţe în primul rând şi şaseprezece la cel de sus; la sînurile laterale sunt cinci firide cu patru şi opt ocniţe.

Baza ce se vede a turlei e octogonală cu câte două ocniţe pe fie care latură. Pronaosul e ceva eşit iar în dreptul proscomidiei e un contrafort. Ferestrele erau şi ele transformate. Se vede câte un rotocol în fiecare timpan al arcaturelor, iar o friză întreagă între cele două rânduri de ocniţe.

Lecomte du Nouy a restabilit al treilea rând de ocniţe ce se vede pe tabloul votiv, şi care exista probabil sub tencuială, şi a aşezat alte rânduri de rotocoale. A schimbat ceva distribuţia ocniţelor. La turlă a restabilit baza inferioară ce se vede pe tabloul votiv, soclul octogonal a primit din nou cele trei ocniţe pe fiecare latură. In fine s'a înălţat o turlă octogonală cum pare a fi fost după acelaş tablou. In linii generale deci se poate conchide că actuala biserică reprezintă destul de bine vechia clădire, diferenţe existând însă în detalii.

Pe lângă modificarea în distribuirea ocniţelor, despre care am vorbit mai sus, s'au şi suprimat contraforturile laterale şi cel al absidei altarului. S'a dat uşei de intrare o formă în plin cintru ce de sigur n'a avut-o. S'a înlocuit vechea pisanie (ce mai există în curtea bisericei Trei-Erarhi) printr'una nouă de bronz. Las la o parte alte schimbări mai mărunte.

Planul bisericei este de acelaş tip ca Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuţi, Precista din Bacău, Sf. Ioan din Vaslui.

Deosebirea este că peretele despărtitor al pronaosului despre naos, perete cu o uşă îngustă (acolo unde n'a fost suprimat la o epocă mai târzie), e înlocuit printr'un perete cu trei arcade şi două coloane de secţiune circulară.

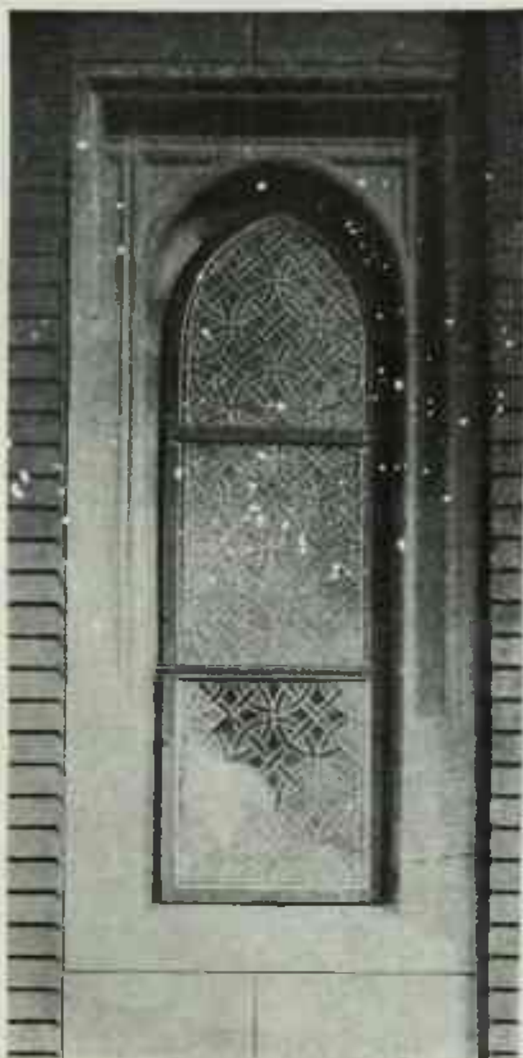

Fig. 71. Sf. Gheorghe Hârlău
O fereastră a naosului

Nu avem nici un exemplu de această dispoziţie în vremea lui Ştefan şi numai, mult mai târziu, prin veacul al XVII-lea se găsesc asemenea exemple.

Ar mai fi de observat că arcurile piezişe ale naosului, aceste arcuri caracteristice moldoveneşti, nu sunt în semicerc ca de obicei ci numai în segment de cerc, adică mai întinse, rămânând pe primul tambur un spaţiu relativ mare până la naşterea acestor arcuri.

Nu voi vorbi de detaliile uşelor şi ale ferestrelor, ele fiind noi.

In privinţa discurilor smălţuite însă — cu toate că sunt refăcute, ştim că reproduc cele vechi. Culorile sunt tot verzi şi galbene, cu toate variaţiunile lor, la care se adaogă albastrul vânăt. Subiectele sunt cele cunoscute.

Vechia inscripţie păstrată la Trei Erarhi sună astfel:

„In numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfântului Duh, Ioan Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu domnitorul ţărei Moldovei, fiul Domnului Bogdan Voevod, voi şi zidi acest templu întru pomenirea şi ruga sfântului

Fig. 72. Sf. Nicolae Domnesc din Iași

Ierarh şi făcător de minuni Nicola, spre desufleţia reposaţilor moşi şi părinţi şi a fratelui nostru, şi pentru sănătatea Domniei noastre ş'a fiilor noştri. Şi am început a zidi în anul 6999 luna Iunie 1 şi s'a sevârşit în 7 mii şi an an luna August".[1]) (1491—1493)

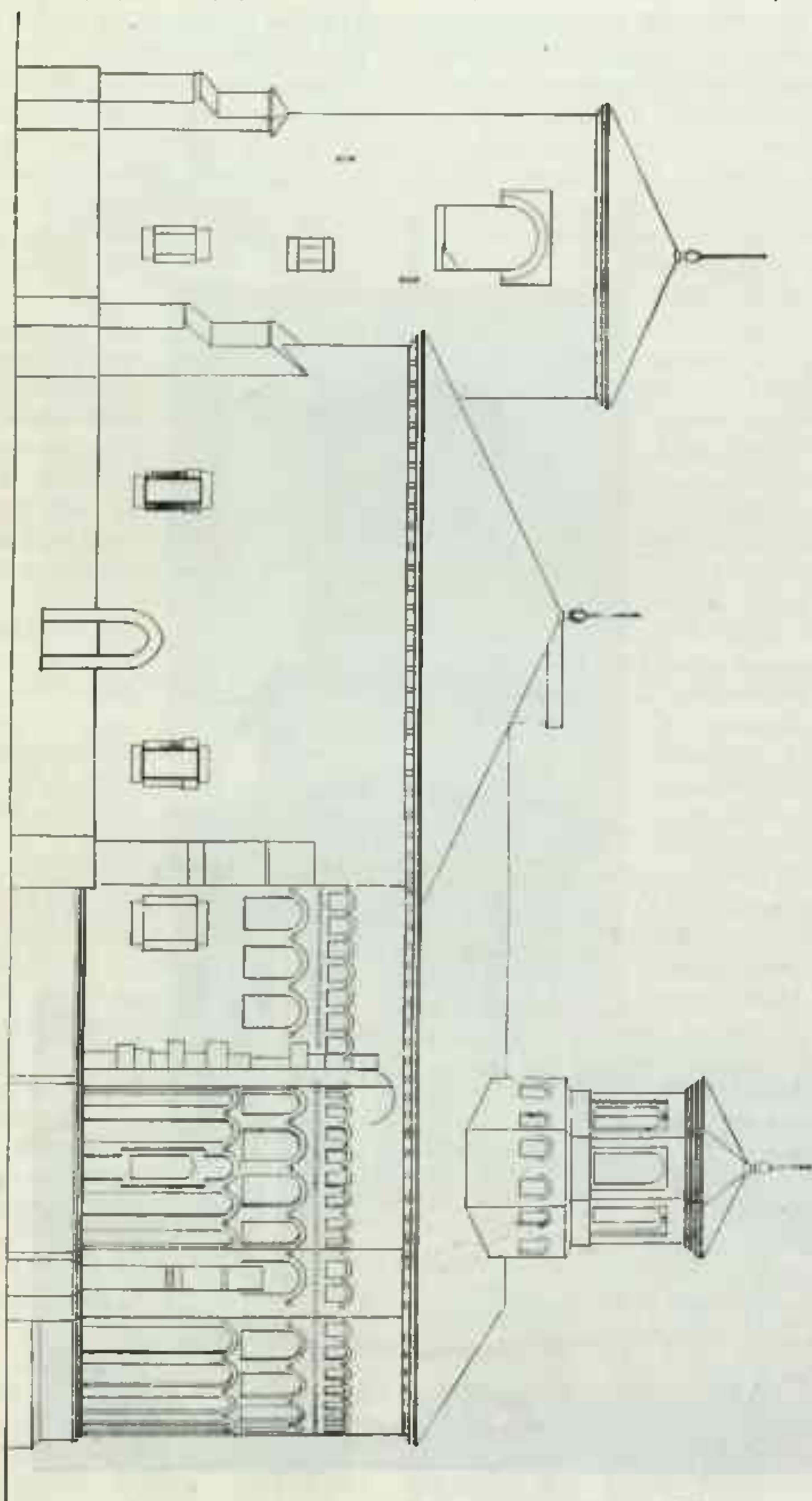

Fig. 73. Sf. Nicolae Iaşi. Elevaţie înainte de restaurare, după Lecomte du Noüy

[1]) Melchisedec. Notiţe istorice şi archeologice

Resturi de frescuri din vremea lui Anton Ruset, care a restaurat şi a mărit biserica, se află, precum am arătat, la Sf. Gheorghe a Mitropoliei. Sunt de o frumoasă factură şi unele capete de sfinţi sunt de mare interes.

Anton Vodă zugrăvise şi vechea biserică şi se refăcuse chipurile lui Ştefan, lui Bogdan, fiul său, şi al Doamnei lui Evdochia.

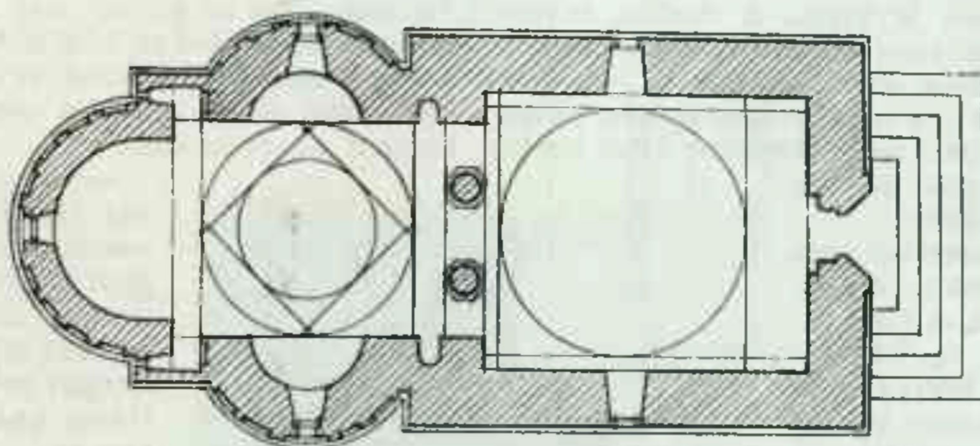

Fig. 74. Sf. Nicolae Iaşi, Planul bisericei

Tabloul votiv, care ne înfăţişează familia noului ctitor, ne arată şi biserica. E greu de judecat după această pictură cu care material era acoperită clădirea. S'ar putea crede că sunt ţigle sau şindrile mari, — dar aceste picturi fiind de obicei destul de schematice, nu se pot lua în seamă decât pentru liniile principale.

PRECISTA DIN BACĂU

Biserica a fost construită în 1491, de Alexandru Vodă, fiul lui Ştefan cel Mare, care era orânduit peste partea de Miază-zi a Moldovei.

Fig. 75. Sf. Nicolae Iaşi, Pisania

Biserica are un naos cu altar şi două sinuri — şi un pronaos boltit în calotă sferică. Boltirile naosului sunt cele obişnuite moldoveneşti.

Peretele despărţitor dintre naos şi pronaos, a dispărut, fiind înlocuit printr'un mare arc. Deasemenea uşa exterioară este refăcută. Pe pronaos se înălţase în veacul al XIX-lea, un turn clopotniţă, care urmează a fi desfiinţat. Turla naosului fusese refăcută în exterior într'un stil clasic ca şi toată faţada.

In afară, pronaosul apare ceva lărgit ca la Dorohoi, la Vaslui, la Popăuţi, la Iaşi. In dreptul proscomidiei şi diaconicului, sunt aşezate două contraforturi.

Absida cea mare şi sînurile sunt poligonale în afară având obişnuitele firide lungite, nouă la altar şi câte cinci la sînuri.

De asupra lor sunt două rânduri de ocniţe mici, care se continuă şi pe pereţii drepţi ai bisericei, cum vedem acuma că s'au dat tencuielile jos.

Soclul este de piatră brută cu un profil simplu de piatră de talie. Coronamentele contraforturilor sunt şi ele de piatră cioplită profilată cu formele cunoscute. Piatra e frumos şi regulat lucrată.

Paramentul pereţilor e de piatră brută, afară de picioarele firidelor lungi şi de ocniţe. Cornişă nu este. Nu se văd urme de cărămizi smălţuite sau de discuri.

Fig. 76. Precista Bacău

Baza turlei cea de jos e pătrată şi e de zidărie de piatră, iar a doua, stelată cu douăsprezece vârfuri, e în întregime de cărămidă.

Actualmente se află un pridvor modern pe partea de Vest a bisericei, şi pronaosul a fost înălţat cu 0,60—0,70 m. în raport cu restul clădirei.

Ferestrele au rame de piatră fără nici o mulură şi nici un ornament, numai ferestruica mică a proscomidiei are muchile regulat teşite. Nu se găsesc semne lapidare nici grafite interesante.

Pictura interioară e refăcută pe la 1854; făcând două—trei sondaje, nu s'a găsit alta de desubt; este probabil că la această rezugrăvire s'au dat jos toate tencuielile, refăcându-le în întregime.

In pendentivii naosului se văd găurile unor oale de rezonanţă.

Actualmente biserica e pardosită cu scânduri, dar erau în vechime, pardoseli de cărămidă şi de piatră [1]).

In pronaos s'a găsit mormântul făcut de Alexandru, fiul lui Ştefan, unui necunoscut, care ar putea să fi fost un fiu al lui [2]): (vezi fig.)

Piatra foarte frumos lucrată are o ornamentaţie gotică unică la noi în această întrebuinţare. Inscripţia spune:

«Io Alexandru Voevod, fiul lui Ştefan Voevod domnul ţării Moldovii înfrumuseţă acest mormânt ....., care s'a prestăvit spre vecinicile locaşuri în anul 7004 (1496) Luna Septembrie 16».

Pisania de piatră, de 1.10 m. lăţime şi 0.43 m. înălţime, este aşezată în afară pe zidul de intrare sus la stânga uşei. Ea glăsueşte astfel:

«Cu voinţa Tatălui şi cu conlucrarea Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, evseviosul şi iubitorul de Christos Ioan Alexandru Voevoda, fiul lui Ştefan Voevod, Domnitorul Moldovei, a zidit acest templu în numele Adormirei preacuratei Născătoarei de Dumnezeu şi pururea Fecioarei Mariei. Şi s'a săvârşit în anul 7999 luna Genar 1». (= 1491) [3]).

Cu toate că biserica Precistei arată a fi fost de o execuţie simplă, fără ornamentaţie, este de dimensiuni relativ mari şi face o impresie destul de impunătoare; este însă relativ ceva mai joasă ca cele l'alte biserici orăşeneşti din această vreme, fiind şi cea mai veche (după Vaslui).

Fost'a zidăria aparentă sau tencuită?

Piatra de talie, unde există, e frumos lu-

---

[1]) V. Drăghiceanu. Bul. Com. Mon. Ist. 1911.

[2]) V. Drăghiceanu, Ibid.

[3]) Melchisedec. Notiţe istorice şi arheologice.

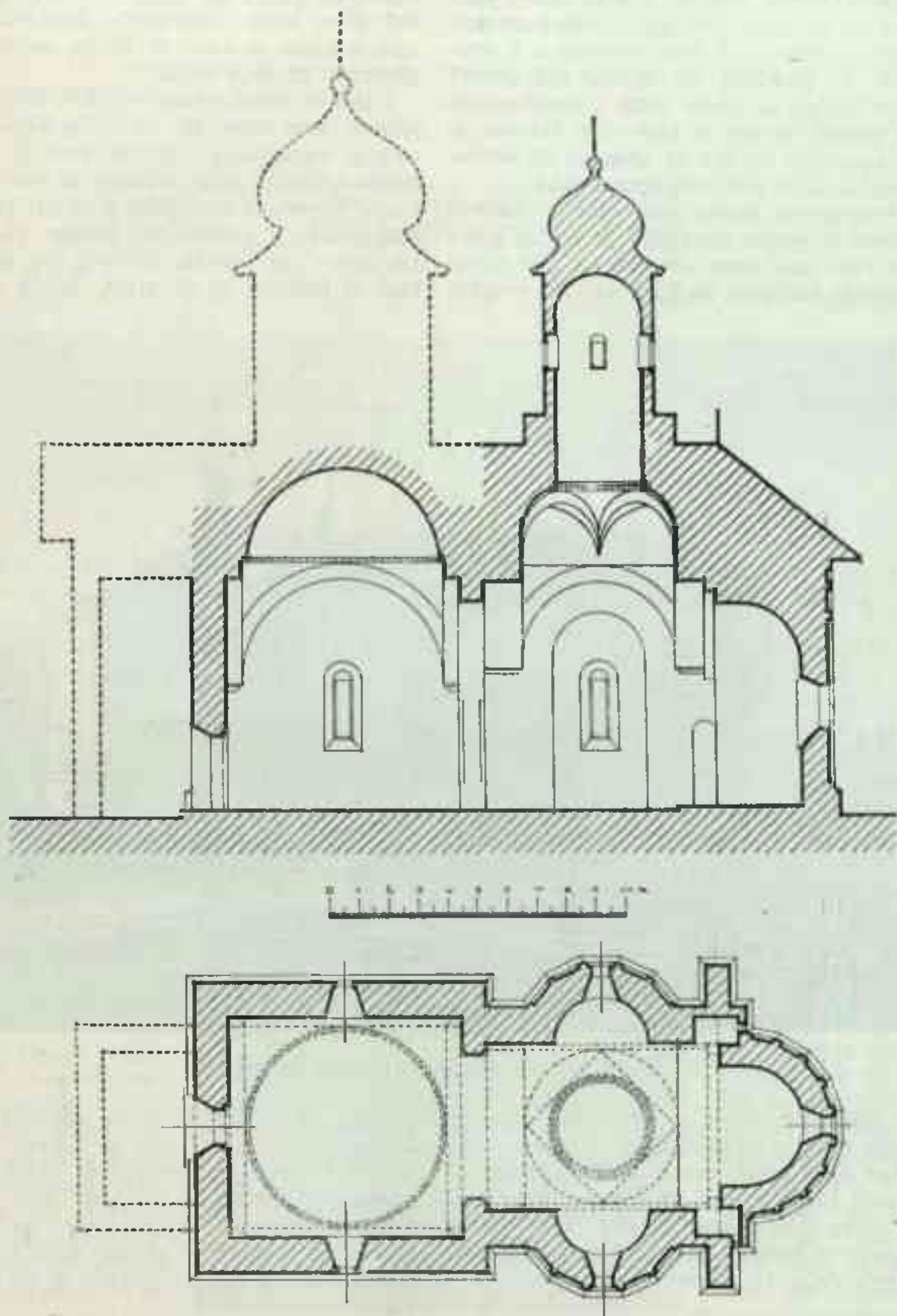

Fig. 77. Precista Bacău, Secţiunea longitudinală
Fig. 78. Precista Bacau, Planul bisericei

crată şi restul zidăriei este in acelaş plan. Cum nu se poate concepe că piatra de talie ingrijit lucrată să fi fost destinată a fi acoperită cu tencuială, nu rămâne altă ipoteză de cât aceea ca piatra brută a paramentului era văzută precum şi cărămizile firidelor şi ale ocniţelor, precum se obişnuia de altmintrelea la toate bisericile acestui timp.

Precista din Bacău ocupa deci un loc mai modest in grupul bisericilor de acelaş plan; cele l'alte sunt bogat decorate cu cărămizi şi rotocoale smălţuite, fără a vorbi de sculpturile gotice ale uşelor şi ferestrelor, care au existat poate aici până la o vreme. — Dar lăsând la o parte aceste lipsuri decorative datorite poate faptului că meşterii iscusiţi ai lui Ştefan erau ocupaţi în altă parte pentru Domnitorul insuşi, biserica se aseamănă bine cu cele l'alte din aceaşi categorie.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN VASLUI

Biserica Sfântului Ioan din Vaslui, zidită la 1490, făcea parte din tot complexul palatului lui Ştefan cel Mare, care pare a fi fost de o mare importanţă. Paul de Alep, care a trecut în 1650 la Vaslui, vorbeşte cu admiraţie de ce a văzut:

»Aici în Vaslui, palatarile, băile, locurile de plăcere sunt toate ale lui Ştefan Vodă, precum şi magnifica şi superba biserică cu o elegantă cupolă *peste măsură de inaltă*. In ea, jur împrejur, sunt bolţi şi arcuri pe cari sunt picturi şi imagini ale tuturor sfinţilor. La intrare, pe peretele din jos, este un tablou al judecăţii de pe urmă, lucrat in aur şi azur. Reprezintă pe Moise conducând pe Domnul nostru, pe Ana şi Caiafa, şi pe cei l'alţi Ovrei. Persoanele sunt zugrăvite cu o expresie tristă. In urma lor este o altă trupă: acestea sunt figuri turce, cu şaluri albe şi cu turbane cu caftane lungi şi verzi târâindu-se, cu mâneci atârnate şi cu haremurile lor....

El sunt insoţiţi de dervişii lor. In urma şi în mijlocul lor sunt draci impingându-i şi infruntându-i. K a ş i d b a r i este în fruntea lor, cu cealmaua în cap; unul

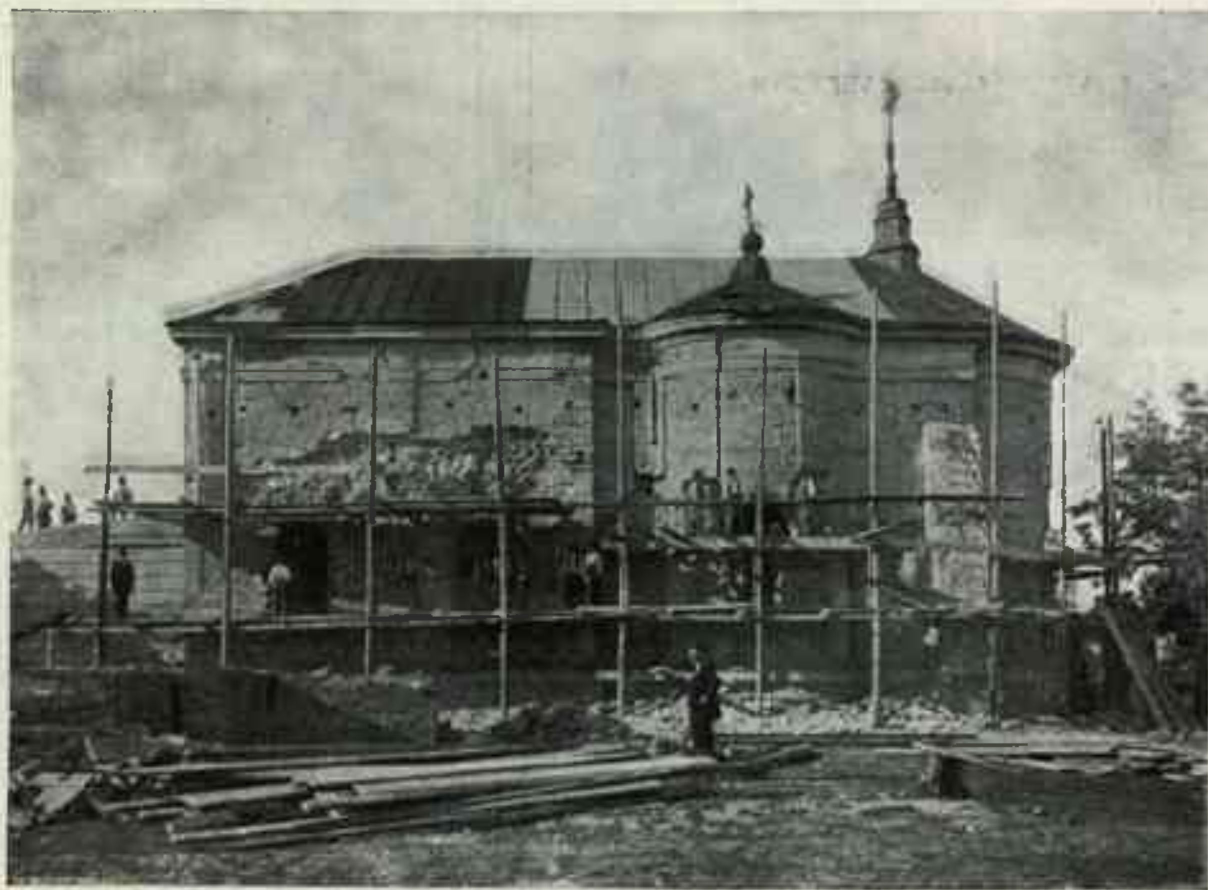

Fig. 79. Sf. Ioan Vaslui in cursul lucrărilor de restaurare

dintre draci se acaţă pe umerii lui, trântindu-i cealmaua jos.

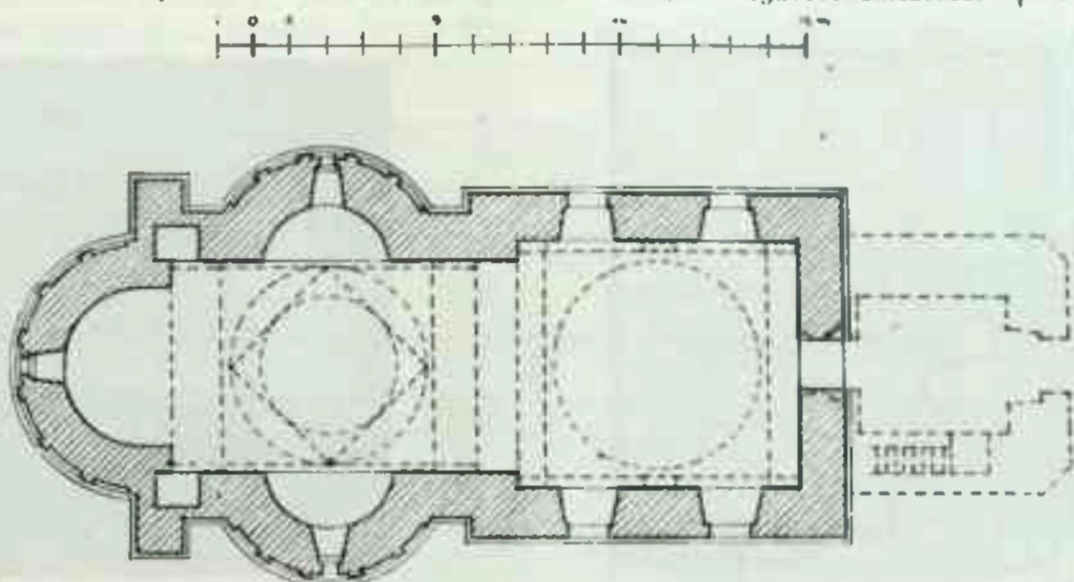

Fig. 80. Sf. Ioan-Vaslui, Planul bisericei (după releveul Com. Mon. Ist.)

Biserica peste tot în interior e acoperită cu picturi — arhitectura este foarte frumoasă. In vârful interior al cupolei, sau în baldachin, sub care se află tronul Beiului este imaginea Domnului nostru Messia.

In partea din afară a tinzei e un mare clopot[1]).

Actualmente biserica e cu totul prefăcută ; „răsăpinda-se" cea veche, a fost zidită din nou în 1820 de către Maria Cantacuzino, soţia marelui logofăt Costache Ghica. Ce a rămas de la Ştefan este numai soclul de piatră cu profil şi poate primul rând de cărămizi ce au dimensiuni mari, 29–30 pe 12–14 şi pe 6 cm. grosime. Mai sus, toată zidăria e refăcută dar s'a reintrebuinţat o parte din vechiul material; se regăsesc amestecate şi cărămizi din cele vechi şi din când în când câte una smălţuită verde.

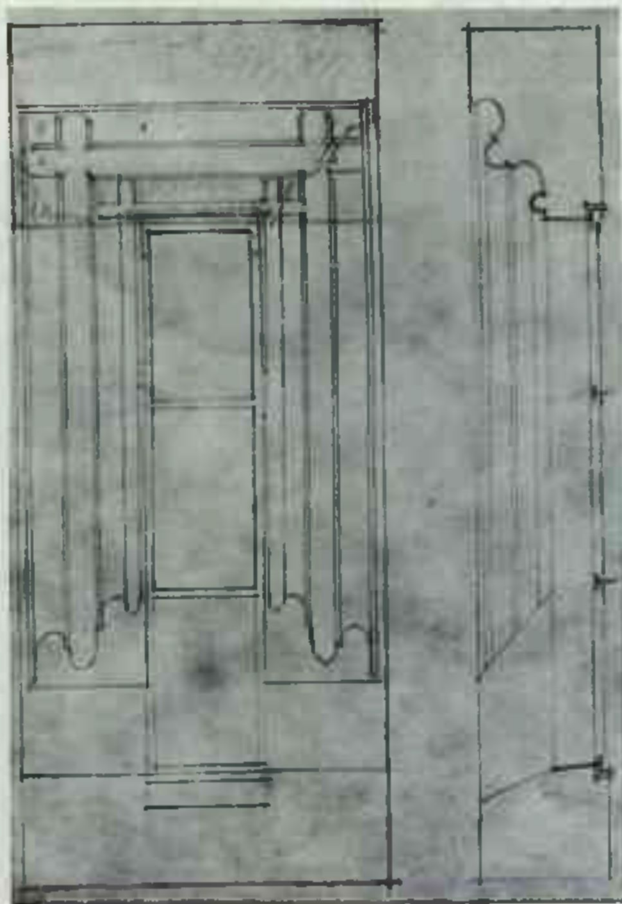

Fig. 81. Sf. Ioan-Vaslui, Fereastra mică reconstituită (Com. Mon. Ist.)

Contraforturile sunt de piatră cioplită de dimensiuni mari.

Cu ocazia lucrărilor de restaurare începute s'au găsit prinse în zidul pridvorului adăogat, fragmente de piatră cioplită care provin de la uşa principală, de la uşa interioară, de la ferestrele mari ale pronaosului şi de la cele mici din naos; aceste fragmente permit să se reconstitue aceste deschizături. Uşa ogivală era cam în felul celei de la Dorohoi, iar ferestrele mici erau în felul celor de la Sf. Ilie şi Voroneţ, având partea superioară a golului dreptanghiular şi nu ogival.

Planul este acela al Sf. Nicolae din Iaşi, Sf. Nicolae din Bacău, Popăuţi şi Precista

[1]) Călătoriile patriarhului Macarie de Paul de Alep — traducere de E. Cioran.

din Bacău, cu sânuri laterale, contraforturi în dreptul proscomidiei și diaconiconului și

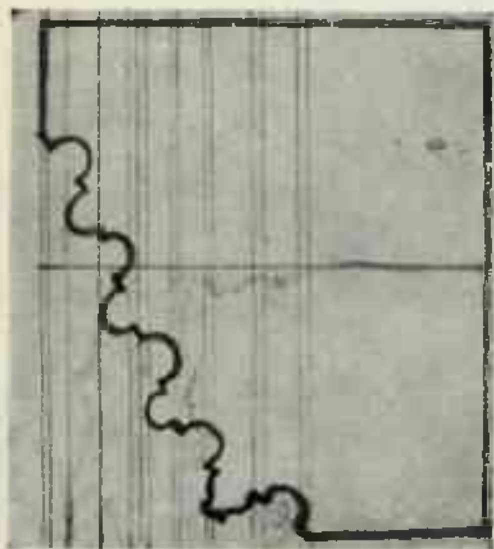

Fig. 82. Sf. Ioan din Vaslui
Profilul chenarului ușei exterioare
(com. Mon. Ist.)

pronaosul supralărgit. Acest plan corespunde cu acel cu turlă pe naos, cea ce e

Fig. 84. Sf. Ioan din Vaslui
Chenare de ferestre

confirmat de descripția lui Paul de Alep, care vorbind de „eleganta cupolă peste măsură de înaltă" nu lasă nici o îndoială în această privință.

Fig. 83. Sf. Ioan din Vaslui
Bolțar al ușei exterioare

Și inscripția pe piatră dispăruse sub tencuelile prefacerei bisericei până acuma vre'o

Fig. 85. Sf. Ioan din Vaslui
Cheea chenarului ușei exterioare

cinci zeci de ani, când a fost descoperită și scoasă la iveală de D. T. Burada.

Glăsueşte astfel:

„Ioan Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnitorul ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest templu în numele

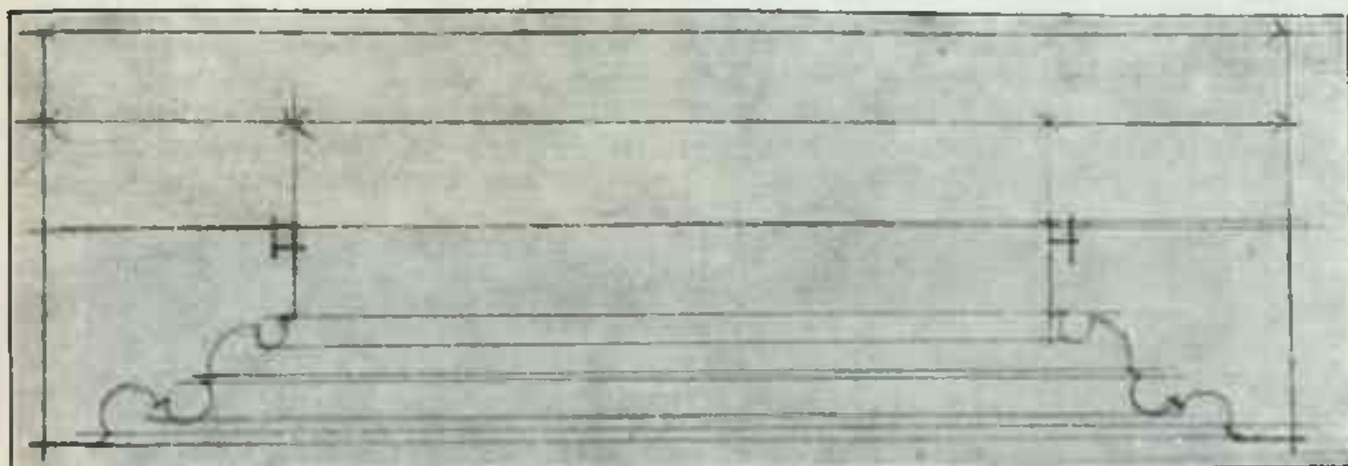

Fig. 86. Sf. Ioan din Vaslui, Profilul ferestrei pronaosului (ciuntit spre interior). (Com. Mon. Ist.)

tăierei cinstitului cap al Sfântului şi slăvitului prooroc şi înainte mergător şi botezător Ioan. S'a început în anul 6998 luna Aprilie, şi s'a săvârşit în' acelaş an Septembrie 20 [1])» (= 1490).

Fig. 87. Sf. Ioan din Vaslui, Pisania

Biserica Sf. Ioan este cea mai veche din grupul bisericilor orăşeneşti.

[1]) *Melchisedec*, Notiţe istorice şi archeologice.

HUŞI

Biserica episcopală, cu hramul Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel, a fost zidită în 1495. Dar a fost aşa de des transformată şi refăcută — ultimele ori în 1793 şi 1910 — în cât nu se mai poate recunoaşte nimic din biserica lui Ştefan cel Mare. E cu putinţă ca planul (adică fundaţiile) să fie cele vechi; se mai vede un altar poligonal în afară, cu şapte feţe şi abside laterale cu cinci. Dar sunt caractere prea vagi pentru a putea trage vr'o concluzie.

Inscripţia de piatră de la Ştefan mai există şi este aşezată deasupra uşei; „Evseviosul şi iubitorul de Christos Ioan Ştefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domnitorul ţărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a început şi a zidit acest templu, în numele sfinţilor şi tot lăudaţilor corifeilor apostoli Petru şi Pavel, carele este în Huso ce este pe Drisliveţu. Şi s'a săvârşit în anul 7003, iar al Domniei Sale anul 38-lea curgătoriu, luna Noembrie 30" (1495) [1]).

de piatră cioplită simplă. Această construcţie e relativ recentă.

In colţul nord-vest este un al doilea turn de zid pe care s'a ridicat o construcţie de lemn. Şi aici, ferestrele au rămas de piatră de talie simplă, şi cadrul uşei de intrare, cu partea superioară în plin cintru, are muchia teşită.

Biserica, cu hramul Precistei, a fost înălţată în 1496—97. Are un naos cu altar şi două sânuri semicirculare, şi un pronaos

Fig. 88. Huşi. Pisania

TAZLĂUL

Biserica se găseşte în curtea dreptunghiulară a mănăstirei. Zidul înconjurător e de piatră brută cu contraforturi pe din afară; partea superioară e mai subţire şi cu meterezе. Intrarea se face prin turnul clopotniţei care posedă ferăstruici mici gotice. — Boltă acuma nu mai are. Pe latura de miazăzi, mai se văd ruinele clădirilor călugăreşti construite pe pivniţe. Zidăria e tot de piatră brută cu puţină cărămidă. Chenarele ferestrelor sunt boltit printr'o calotă sferică, pe când boltirile naosului sunt cele moldoveneşti cunoscute.

Pereţele despărţitor a fost desfiinţat, iar uşa mutată la intrarea pridvorului mai nou de pe faţa de apus, — precum se vede foarte bine în afară din întreruperea soclului cel vechiu, care continuă în pridvor pe zidul cel vechiu şi prin întreruperea rândurilor de ocniţe; se şi vede o crăpătură de sus până jos la îmbinarea celor două ziduri pe cele două feţe nord şi sud.

Naosul are o pardoseală de exagone de alabastru alb; în axa Pantocratorului, plăcile

[1]) Melchisedec. Notiţe.

sunt așezate în pătrat. In pronaos, pardoseala e de pătrate de gresie.

Frumosul chenar dreptunghiular al ușei din peretele despărțitor acuma desființat ne înfățișează cunoscutele baghete încrucișate, câte trei pe fiecare lature, pornind de pe niște baze gingaș săpate și ornamentate.

Ușa dintre pronaos și pridvor, ce a fost la început portalul de intrare, are chenarul format din patru baghete separate prin canelare și întâlnindu-se în axă în arc frânt, alcătuind așa zisa ogivă. La rândul lor sunt prinse într'o ramă dreptunghiulară ca la Milișăuți, la Popăuți, la Hârlău, la Mănăstirea Neamțului. — Intrarea propriu zisă, dreptunghiulară, are în lunetă o icoană pictată a Maicei Domnului, iar canatul de lemn de tisă foarte frumos sculptat poartă și o inscripție care o datează: „Această ușă a făcut'o și împodobit'o călugărul Mihai în zilele Domnului Nostru Io Ieremia Movilă Voevod și sub egumenul chir Ghenadie de la mănăstirea Tazlău, la anul 7104 [1596] luna lui Martie 30 de zile: Cozma maistru“ [1]) (prescurtat pe inscripție: Kozm mitru). Această ușă însă nu este de o factură unitară; pe când panoul central este de cel mai frumos gotic „flamboyant“, cele l'alte sunt de un stil floral foarte deosebit și de o înrâurire mai mult orientală. — Spre comparare reproducem unii panouri foarte asemănători a unei mese din ospelul comunul din Bartfeld (Ungaria de sus) din 1510; o ștofă ce se găsește la Hervarto e cam de aceiași inspirație [1]).

Totuși nu se poate presupune că aceste

Fig. 89. Mănăstirea Tazlău. Vedere generală

panouri provin din diferite părți și că au fost împreunate pe acelaș canat, căci colțurile părței de sus care e dintr'o singură bucată, sunt tot de acelaș stil ca panoul central, și amândouă motive părând bine a fi de aceiași mână pe toată ușa. De altminterelea și inscripția e o probă.

Pe partea de sus figurează stema țărei împodită în stilul renașterei și închisă într'un chenar pătrat cu fiecare lature lărgită printr'un segment de cerc.

[1]) Iorga — Inscripții.

[1]) Mizkowsky. Kunstdenkmale in Ungarn pl. 6 și pl. 90.

In afară biserica se prezintă cu altarul semicircular ceva lungit, iar sînurile laterale ocnițe; pe restul zidului sunt două frize de ocnițe, cele mari de jos având centrele lor

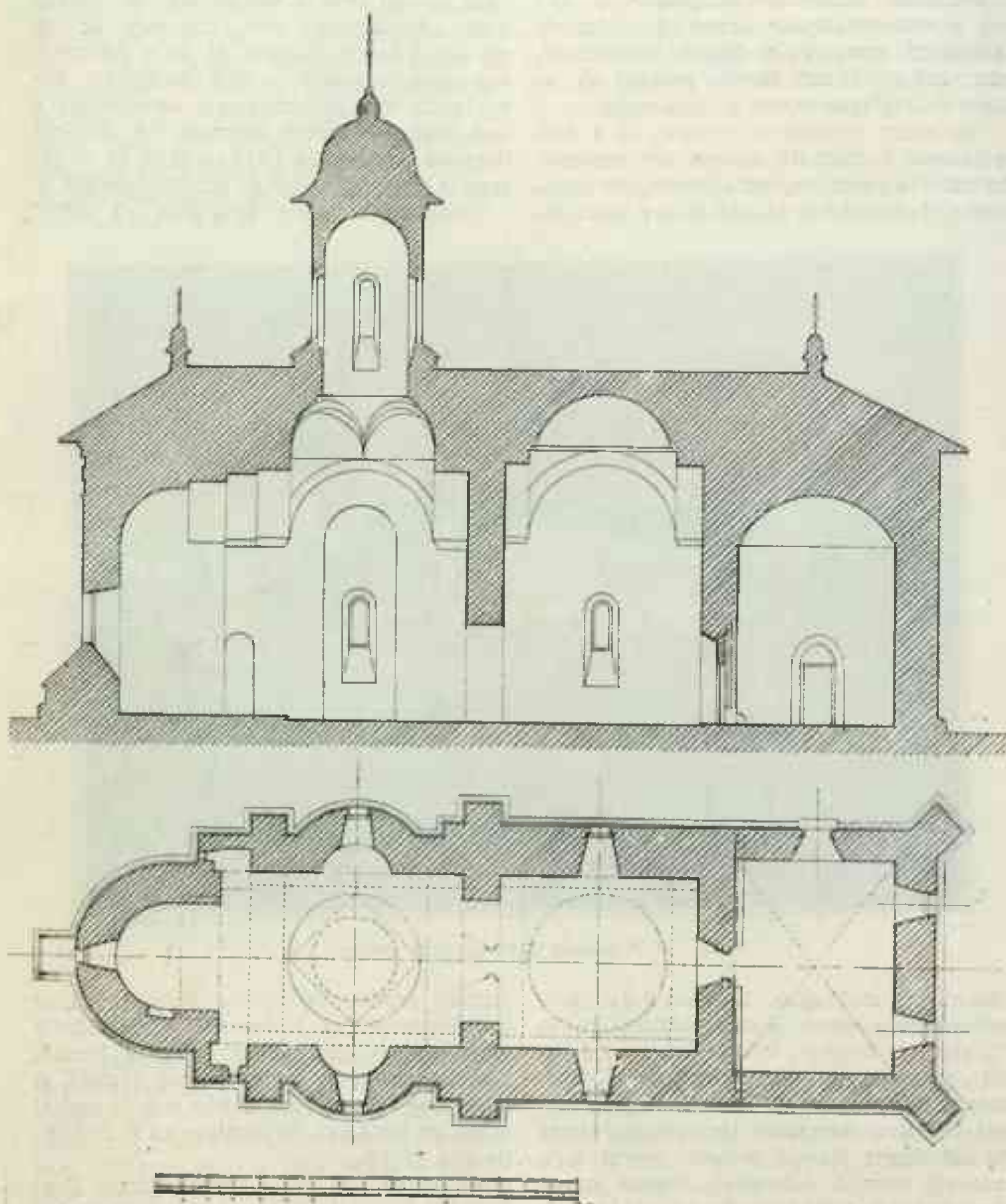

Fig. 90. Tazlău. Secțiune longitudinală
Fig. 91. Tazlău. Planul bisericei

sunt in segment de cerc. Au firidele lungite obișnuite, de asupra cărora este un rând de pe aceiași orizontală ca și centrele arcaturelor firidelor. Două nișe din rândul de sus

Fig. 92. Tazlău

corespund cu una din cel de jos, dar numai aproximativ; astfel, pe când la absida altarului sunt nouă firide, sunt numai şaseprezece ocniţe; la absidele laterale la cinci firide corespund opt, iar pe peretele pronaosului treisprezece mici la şase mari.

Sunt contraforturi lângă sînurile laterale spre altar, iar alte sprijinesc zidul pronaosului ceva eşit. Şi acest punct este de notat căci toate cele l'alte biserici cu pronaosul supralărgit, nu au contraforturi în această parte.

Sub fereastra altarului este un contrafort mic, iar alte oblice la colţurile pridvorului adăogat. Soclul de piatră de talie are un frumos profil.

Tot de piatră cioplită sunt şi contraforturile care şi-au pierdut însă vechile coronamente profilate. Turla, cu faţada refăcută în veacul al XIX-lea, e aşezată pe două baze. Cea de jos e octogonală, iar cea de sus în formă de stea cu opt colţuri eşind dintr'un octogon. Ca la Popăuţi, fiecare latură e împodobită prin câte trei ocniţe. Zidăria turlei trebue să fie însă tot cea veche căci mai are ferestrele ei dreptunghiulare cu chenarul interior în arc de cerc foarte uşor frânt la chee, şi mulare gotice încrucişate la colţuri. Turla e poligonală cu două sprezece lături; contraforturi mici nu are.

Faţada toată e acuma tencuită. Paramen-

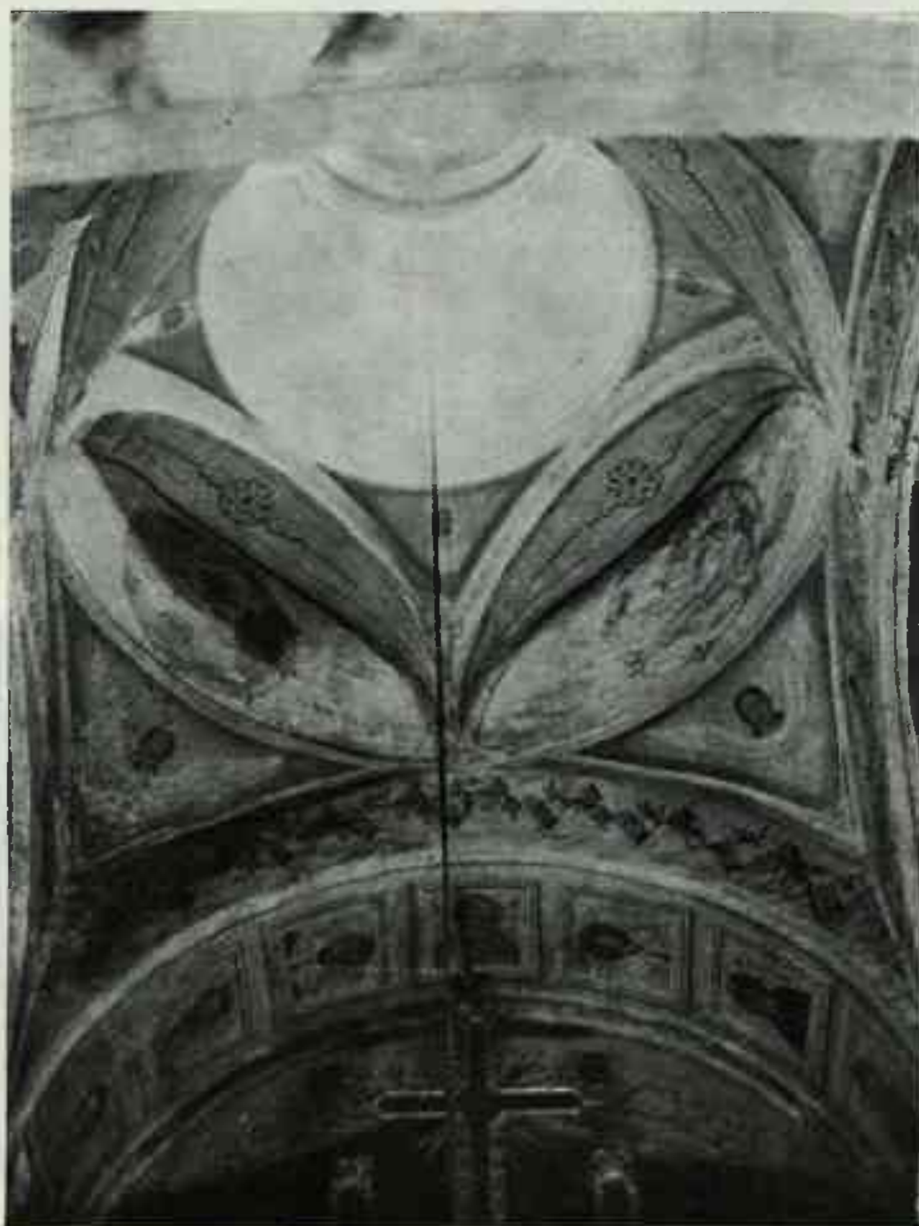

Fig. 93. Tazlău, Bolţile naosului

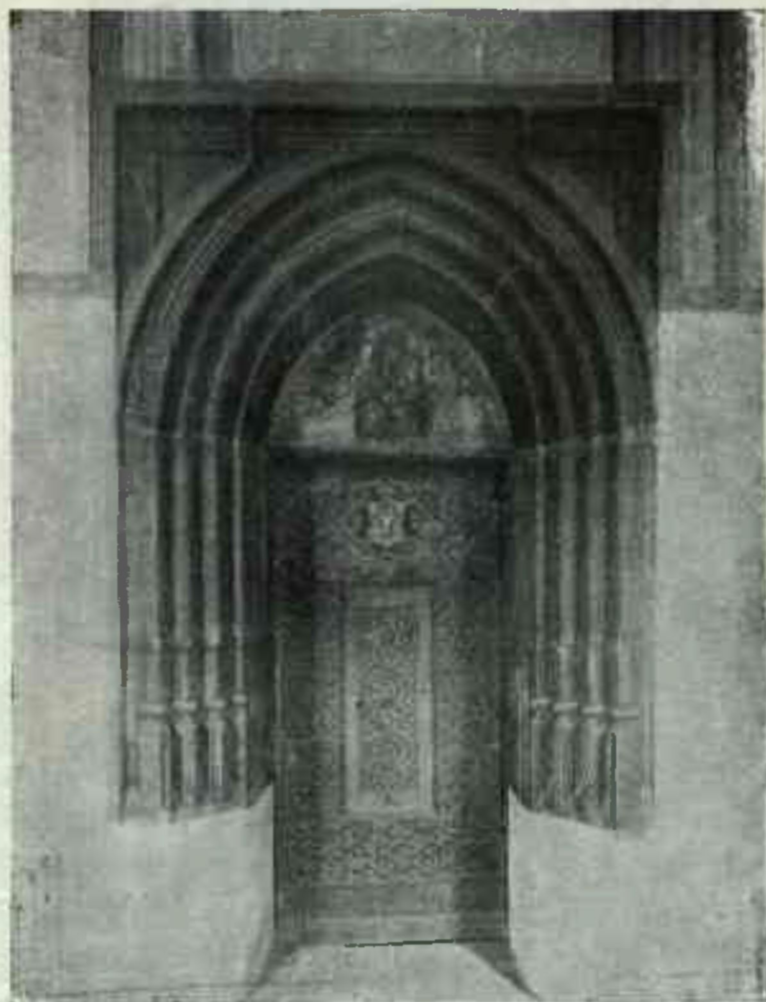

Fig. 95. Tazlău, Ușa exterioară

Fig. 94 Tazlău, Uşa interioară (acuma în exterior)

tul este însă de piatră brută dar se văd şi cărămizi. Astfel, imediat deasupra soclului sunt

Fig. 96. Tazlău, Uşa exterioară

trei rânduri, ca la Popăuţi, de pildă, dar nu se văd să fie din ele unele smălţuite. Dacă mai sunt alte rânduri mai sus, azi, nu se mai poate vedea.

Ar fi de asemenea foarte interesant de a cerceta ce se găseşte pe această zonă largă deasupra rândurilor de ocniţe mici şi până sub streaşină. Cornişă nu se vede.

Ferestrele sunt înguste şi lungăreţe şi toate în felul cum le am descris la turlă; la proscomidie şi diaconic sunt simple deschizături cu ramă de piatră, dar fără nici o împodobire. Actualminte, acoperişul e de şindrilă şi destul de jos; totuşi ascunde cam mult baza inferioară a turlei. Crucile sunt aşezate pe nişte mici ridicături în forme de cupole în miniatură.

In rezumat, această biserică este una din cele mai elegante şi mai elansate. Cu toate că este o biserică mănăstirească, prezintă particularitatea supralărgirei — foarte mică într'adevăr — a pronaosului, care nu se găseşte altmintrelea de cât la bisericile orăşeneşti. Nu pare a avea podoaba smălţuită a lor, dar, ca formă, e mai evoluată de cât multe din ele şi poate fi pusă alături, din acest punct de vedere, de Popăuţi sau Hârlău, fiind de altmintrelea chiar mai lungă şi mai înaltă, fără totuşi a se apropia de dimensiile bisericei mănăstirei Neamţului.

Rândul inferior de ocniţe ale pronaosului, aşezate la înălţimea părţei superioare a firidelor, nu se regăseşte de cât la Sf. Nicolae din Iaşi.

Şi ferestrele sunt de un tip asemănător cu cele ale naosului din Hârlău sau Popăuţi, car pronaosul nu are ferestre mari ca cele l'alte biserici din această vreme; acest caracter aminteşte grupul mai vechiu de biserici mănăstireşti din Pătrăuţi, Milişăuţi, Sf. Ilie şi Voroneţ.

Tazlăul are deci caractere amestecate din aceste două categorii de biserici, dar, pe lângă aceasta, arată, ca un caracter special, o mai mare elansare şi o mai mare eleganţă de forme.

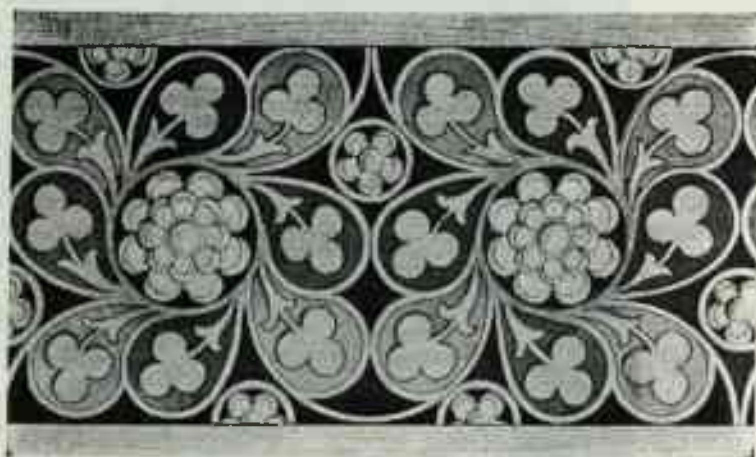

Fig. 97. Panoul unei mese din ospelul comunal din Barthfeld (după Myskowszky)

Pictura actuală dinăuntru a fost refăcută în 1859, aşa cum glăsueşte inscripţia de asupra uşei interioare. „La anul 1859 s'a refăcut tencuiala şi pictorisirea acestei mânăstiri". Intr'un sondaj făcut sub acest strat, s'a găsit o tencueală cu o zugrăveală imitând un parament de cărămizi, cum e şi la Bălineşti în pronaos şi la Sf. Ilie. Intr'alte sondaje nu s'a mai găsit nici un alt strat.

Pisania, foarte frumos săpată, e aşezată în dreapta uşei pronaosului.

„Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a înălţat acest hram întru numele Precistei Născătoarei de Dumnezeu şi cinstitei ei Naşterei, ca să fie pentru rugăciunea sa şi a soţiei sale Maria, şi a fiilor lui, Alexandru şi Bogdan; care a început a se zidi la anul 7004 [1496] luna lui Iulie 4, şi s'a săvârşit la anul 7005 [1497] iar al Domniei lui al 41-lea curgător, în luna lui Noembrie în 8" [1]).

In pridvorul adăogat se găsesc pietre de mormânt destul de şterse. Ele poartă o împletitură ornamentată florală în jurul cărora

Fig. 98. Tazlău, Pisania

se desfăşoară inscripţia; sunt din veacul al XVII-lea.

[1]) Iorga Inscripţii.

RĂZBOENI (VALEA ALBĂ)

Biserica de la Războeni, cu hramul Sfântului Mihail, a fost ridicată în 1496 de Ştefan cel Mare în amintirea celor cari au căzut în lupta de la Pârăul Alb.

Fig. 99. Războeni, Vedere generală

Frumoasa pisanie, aşezată în zid pe peretele din miazăzi, în dreapta uşei, spune:

„In zilele blagocestivului şi de Hristos iubitorului Domn Io Ştefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, în anul 6984 [1476] iar al Domniei lui al douăzecelea curgător, ridicatu s'a puternicul Mahmet Impăratul turcesc cu toată puterea sa răsăritană, încă şi Basarab Voevod, căruia i se zicea Laiot, a venit cu dânsul cu toată ţara lui basarabească, şi au venit să prade şi să ia ţara Moldovei şi au ajuns până aici, la locul ce se zice Pârăul Alb. Şi cu Ştefan Voevod şi cu fiul meu Alexandru ieşit'am înaintea lor, unde am şi făcut mare războiu cu dânşii în luna lui Iulie 26, şi cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiţi creştinii de către păgâni, şi au

căzut acolo mulțime mare dintre ostașii Moldovei. Tot atuncea și Tătarii au lovit Țara Moldovei din acea parte. Drept aceia a binedan și pentru pomenirea și de sufletul tuturor bine credincioșilor creștini care au perit aici; în anul 7004 [= 1496] iar al Domniei

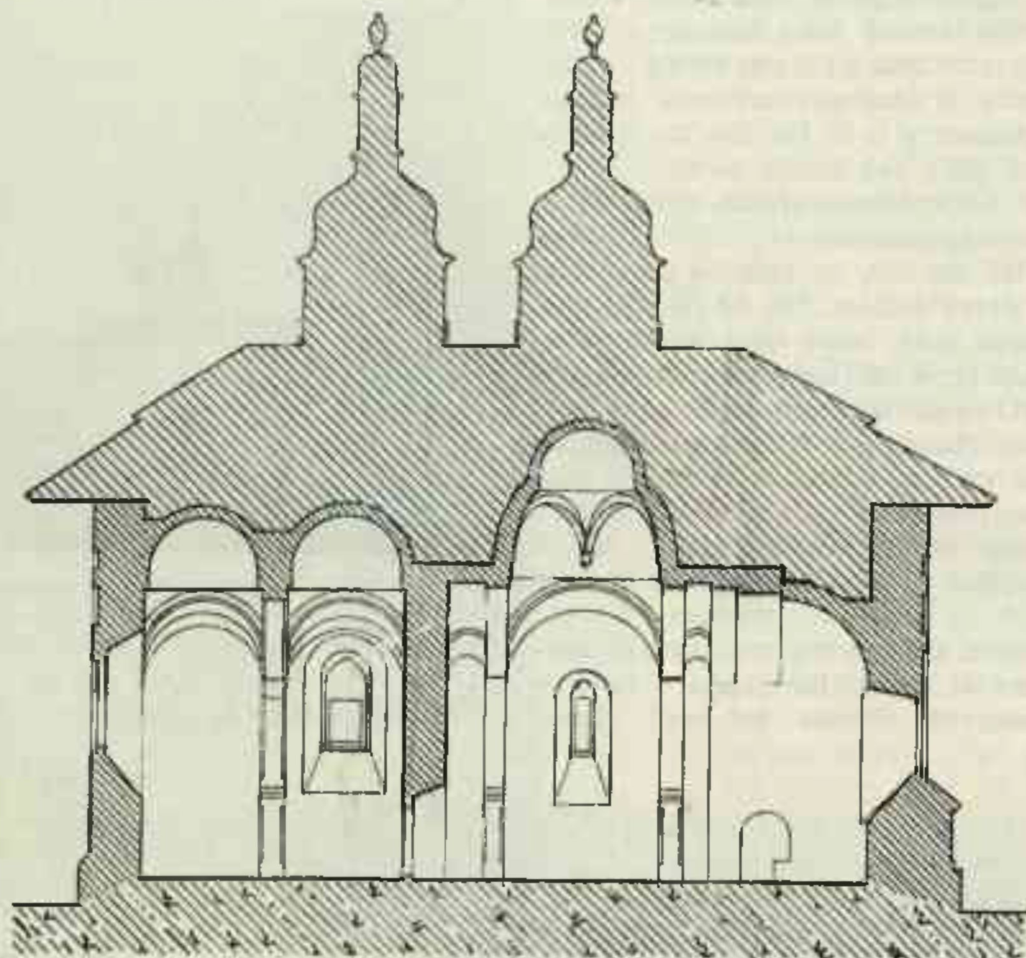
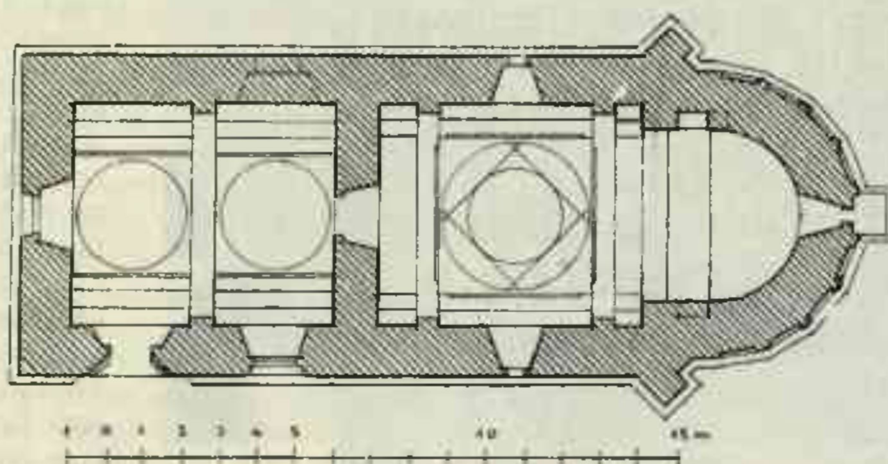

Fig. 100. Războeni, Secțiune longitudinală, (releveul „Arta Românească")

·Fig. 101, Războeni, Planul bisericei, (releveul „Arta Românească")

voit Io Ștefan Voevod cu buna sa vrere și a făcut acest hram întru numele arhistratigului Mihail, și pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria și a fiilor săi Alexandru și Bogsale al patruzecelea curgător, luna lui Noemvre 8". [1]).

[1]) Iorga. — Inscripții.

Biserica se aseamănă ca plan și elevație cu aceea din Piatra-Neamț și aceea din Borzești, cu care pare a forma un grup mai deosebit.

Fig. 102. Războeni, Vedere

Ca și la cele două biserici pomenite, Războeni ne prezintă un plan mai complicat al naosului; cupola, prin mijlocirea celor patru arcuri piezișe cunoscute, este rezemată pe

un sistem mai desvoltat de arcuri; cele longitudinale sunt câte două la fiecare zid, unul mai sus ca cel l'alt; cele dublouri nu sunt rezemate de arcurile altarului și de zidul acele din mănăstirea Neamțului și pe urmă cu acele de la Sf. Gheorghe din Suceava precum și cu acele ale mai multor biserici din vremea lui Rareș.

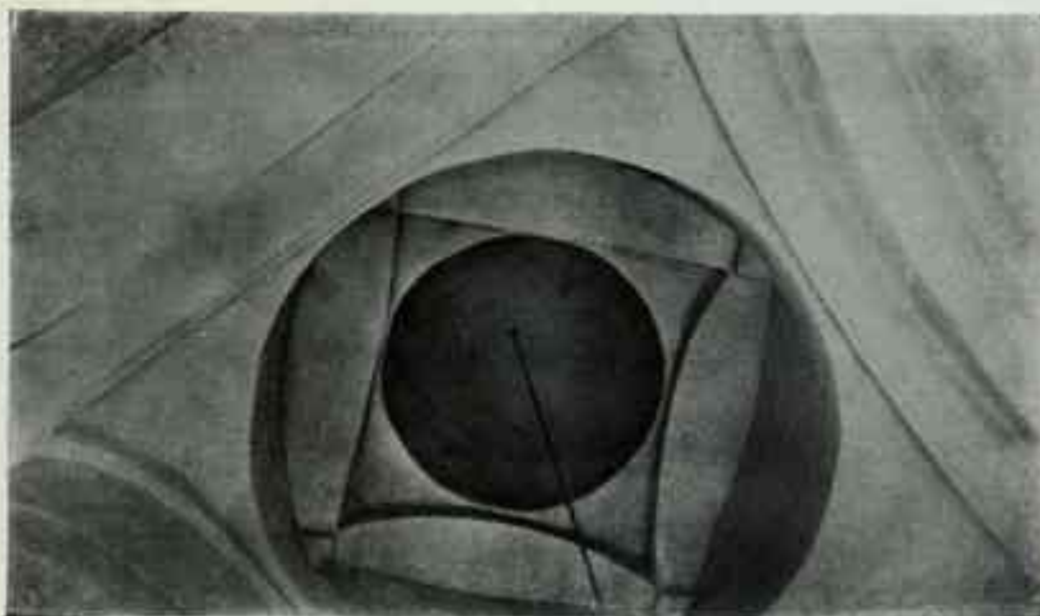

Fig. 103. Războeni, Bolțile naosului

pronaosului ca de obicei, ci sunt separate de ele printr'un mic spațiu boltit și el în cilindru („berceau",) care se reazămă la nord și sud pe două mici arcuri etajate.

Dublourile cad pe pilastri cari prin retrageri succesive, în formă de console, ajung până jos ca un stâlp angajat cu muchiile teșite.

Această combinație de boltiri și această etajare de console, care mărește stabilitatea zidurilor exterioare, contribuind ca rezultanta împingerilor să nu easă din bază, sunt demne de a fi însemnate. Se deosebesc și de soluțiile gotice, care așează contraforturi în afară, și de cea pură bizantină care pune pilastri sau coloane înăuntru (Fig. 104). Constitue o perfecționare de acelaș gen ca și aceea gotică care propteşte zidul prin contraforturi crescând spre jos, față de zidul plin romanic.

Ca și la Borzești, naosul n'are sînuri. — Pronaosul, ca la Piatra și la Borzești, are două bolți în calote sferice separate printr'un arc dublou rezemat, ca cele din naos, pe o serie de console etajate, care susțin trei serii de arcuri longitudinale de a lungul zidurilor exterioare.

Aceste boltiri cu două calote a pronaosului se pot compara și cu acele dela Baia și cu

Altarul e relativ lung; proscomidia și diaconicul lipsesc cu total; sunt numai două mici nișe în zid fără nici o ferestruică spre afară.

Zidul de separație între naos și pronaos e gros. Ușa de comunicație e după tipul

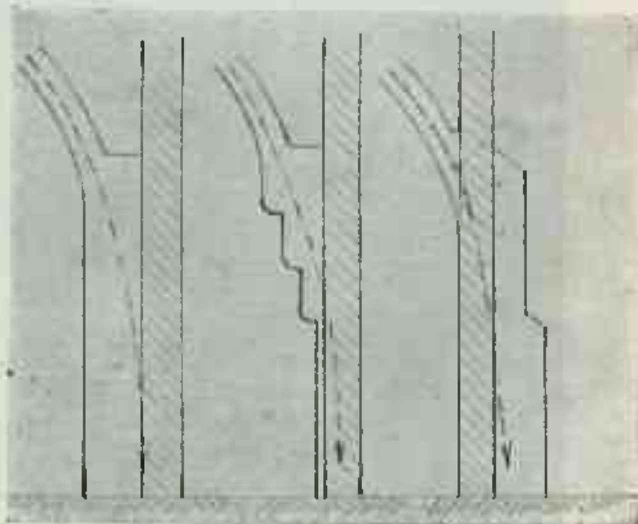

Fig. 104. Schema împingerei arcurilor

curent cu chenar dreptunghiular și cu baghete încrucișate, pe baze mici ornate.

Ușa de intrare, în arc frânt, cu toruri și cavete după tipul obișnuit, e pe peretele de

miazăzi; — sunt vaze mici împodobite. In lunetă, în loc de vr'o icoană, era o piatră cu ornamente gotice „raionante" cum se vede şi la Piatra. Aceste ornamente sunt numai în relief adânc şi piatra nu e în întregime perforată cum se obişnueşte; aceaşi observaţie se aplică şi la ferestre.

Pe acelaş perete al pronaosului se vede o fereastră mare cu ornamente gotice; ca mai totdeauna, menoul ce o împărţea în două lipseşte, fiind scos la o reparaţie ulterioară. O altă fereastră simetrică pe partea de miazănoapte a fost zidită. Pietre sculptate se vedeau acuma câţi-va ani prin curte şi au fost zidite în pridvoraşul adăogat în 1913.

O altă fereastră de acelaş fel luminează pronaosul din spre apus.

In afară, biserica zidită de piatră e în întregime tencuită. Soclul de piatră cioplită are un profil simplu. Sus sunt două rânduri de ocniţe; ca de obicei, la rândul superior sunt două ocniţe pentru una din rândul inferior. Absida altarului e poligonală şi are nouă firide lungi.

O particularitate rară e prezenţa unor contraforturi, oblic aşezate la începerea acestei abside, poziţie care nu prea are raţiune de a fi. Aceste contraforturi de piatră de talie au profilele obişnuite, iar sub fereastra altarului se mai găseşte un mic picior de sprijin.

Fig. 106. Războeni
Uşa exterioară

Fig. 105. Războeni, Uşa interioară

Afară de ferestrele mari de care am vorbit, mai sunt două ferestre mici, la altar şi la naos; a treia, cea de miazăzi e schimbată. Aceste ferestre sunt cu chenar dreptunghiular îngust, cu baghete încrucişate la colţurile exterioare iar înăuntru închise sus în ogivă. Sculptura în piatră a acestei biserici nu este în general prea frumos executată; de altmintrelea straturile de spoială, de care n'a scăpat, mai contribue la aspectul lor mai puţin elegant.

Ca la 'Piatra şi la Volovăt, se

află răsuflătoare, câte două în fiecare parte, care aerisesc spaţiul deasupra bolţilor; diametrul lor e de cam 20 centimetri.

Nu se poate vedea, din cauza tencuelei, dacă se află cărămizi smălţuite sau rotocoale, care are acelaş profil ca copertinele mediane ale contraforturilor.

Cornişă sub straşină nu se vede. Acoperişul e înalt şi învelit cu şindrilă; poartă două turnuleţe de lemn adăogate în veacul al XIX-lea.

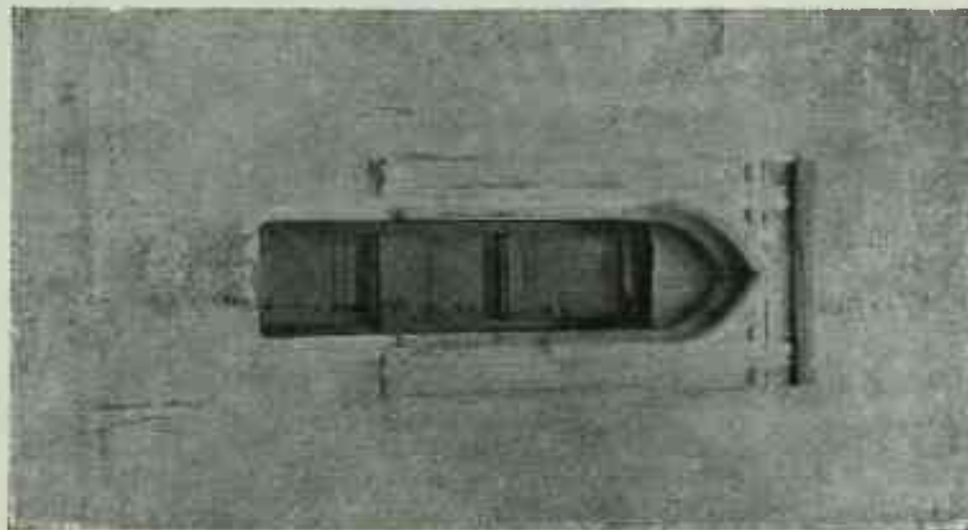

Fig. 107. Războeni. O fereastră a naosului

Fig. 108. Războeni. Fereastra pronaosului

cum e foarte probabil că sunt, fiind dată marea asemănare a bisericei noastre cu cele din Piatra şi din Borzeşti.

Pisania despre care am vorbit e acoperită, pentru a o feri de ploae, de o mică cornişă

În interior nu se văd urme de pictură. Acuma' câţi va ani (în 1913), s'a făcut o urâtă zugrăveală cu şablon. Cei care au prezidat la această artistică reparaţie au crezut de cuviinţă să-şi imortaliseze numele, punân-

da-le, precum şi ale antreprenorilor, pe o placă de marmoră aşezată în pronaos, de asupra uşei naosului, astupând firida icoanei.

Ştefan cel Mare, mai modest, şi-a aşezat in afară pisania, aceasta aşa de frumoasă şi de mişcătoare pisanie.

BORZEŞTI

Biserica din Borzeşti, cu hramul Adormirei Maicei Domnului, a fost zidită în anii 1493 — 1494.

E de un tip care pare, pe din afară, mai simplu neavând nici sînuri laterale, nici contraforturi, nici turlă. Seamănă cu bisericele din Piatra şi din Războeni; este totuşi, în simplicitatea ei, elansată şi elegantă, atât în afară cât şi înăuntru. Se compune dintr'un naos cu altar şi un pronaos separat printr'un zid. Proscomidia şi diaconicul nu există, ci simple nişe mici în zidul altarului, fără ferestre.

Fig. 109. Războeni, Fragment al uşei exterioare

In afară, în dreptul pronaosului şi al naosului, zidul merge drept până la absidă; după o mică retragere, urmează o scurtă parte dreaptă înainte de curbura poligonală a absidei.

Jur împrejur sunt două rânduri de ocniţe, iar la absidă treisprezece firide lungite. Picioarele ocniţelor care sunt patrusprezece, nu corespund cu ale firidelor, iar la rândul de sus sunt câte două nişe pentru una la rândul de jos.

Faţada e de piatră brută, iar picioarele şi arcurile firidelor lungi şi ale ocniţelor, de cărămidă; împrejurul totei clădiri sunt câte trei rânduri de cărămizi sub ferestrele mari ale pronaosului, şi câte trei rânduri deasupra lor, imediat sub rândul inferior de ocniţe. Aceste cărămizi sunt smălţuite verde, în două sau trei tonuri.

De asupra ocniţelor mari mai vine un rând de cărămizi smălţuite. In timpanele arcurilor sunt aşezate câte trei discuri smălţuite de o formă simplă, ca nişte farfurii ceva adâncite cu un bumb la mijloc, aşa cum se vede şi la Piatra, la Neamţ şi la Sf. Gheorghe din Suceava.

Fig. 110. Războeni, Pisania

Sunt verzi, galbene, cafeniu deschis şi portocalii. Intre ele se găsesc mici piese în trei colţuri care umplă locul gol şi care sunt tot colorate ca şi rotocoalele.

Un soclu, cu un profil de o piatră tare cenuşie, înconjoară biserica. Fie care colţ e însemnat printr'o piatră cioplită mai mare. De la soclu în sus colţurile sunt alcătuite de pietre cioplite regulat afară de coada lor care rămâne neregulată. Sub streaşină e o cornişă de piatră simplă.

şi uşor ogival înăuntru, are cunoscutele baghete încrucişate. Sunt la fel ca cele de la Războeni, de la Piatra şi asemănătoare cu cele de la Popăuţi, Hârlău, Dorohoi.

Intre naos şi pronaos este o uşă, ca de obicei cu chenarul dreptunghiular şi mulurele încrucişate. Sunt de un tip ceva mai simplu, dar foarte asemănător cu uşa interioară de la Războeni, cu toate că nu sunt aici baze mici la colonete.

Bolta naosului nu prezintă arcurile diagonale

Fig. 111. Borzeşti

Uşa de intrare în axa bisericei, pe latura de apus, are mulure gotice în arc frânt, care se opresc jos pe un plan înclinat fără baze mici; de asupra ei este o ocniţă în plin cintru. Ferestrele mari ale pronaosului sunt în număr de patru, au în partea lor de sus o ornamentaţie „raionantă" cu cercuri încrucişate; aveau câte un menou care le împărţea în două. Sculptura e destul de mediocră. Ferestrele naosului şi a altarului sunt înguste şi lungite. Chenarul, dreptunghiular în exterior

obişnuite în această vreme peste arcurile mari, iar bolta e în calotă sferică.

Este de observat că, în loc ca arcurile dubleuri să fie alipite spre răsărit de acele ale absidei, iar spre apus de zidul median despărţitor, cum se vede la mai toate bisericile din timpul ce ne ocupă, se mai intercalează arcuri transversale care cad pe un mic arc lipit pe pereţii nord şi sud ai naosului. Se formează aşa câte un fel de mic compartiment la Est şi la Vest al naosului.

Acest adaos contribue la lungirea bisericei precum şi împărţirea boltelor pronaosului printr'un arc transversal.

Fiecare dreptunghiu astfel format este redus, prin câte două arcuri largi în fiecare parte, la un pătrat boltit cu o calotă.

Picioarele arcurilor transversale (dublouri), atât în naos cât şi în pronaos, sunt de piatră frumos cioplită cu muchiile teşite şi ajung până jos printr'o succesiune de console de forme diverse, reducând astfel lărgimile de boltit. O combinaţie la fel se vede la Războeni şi la Piatra.

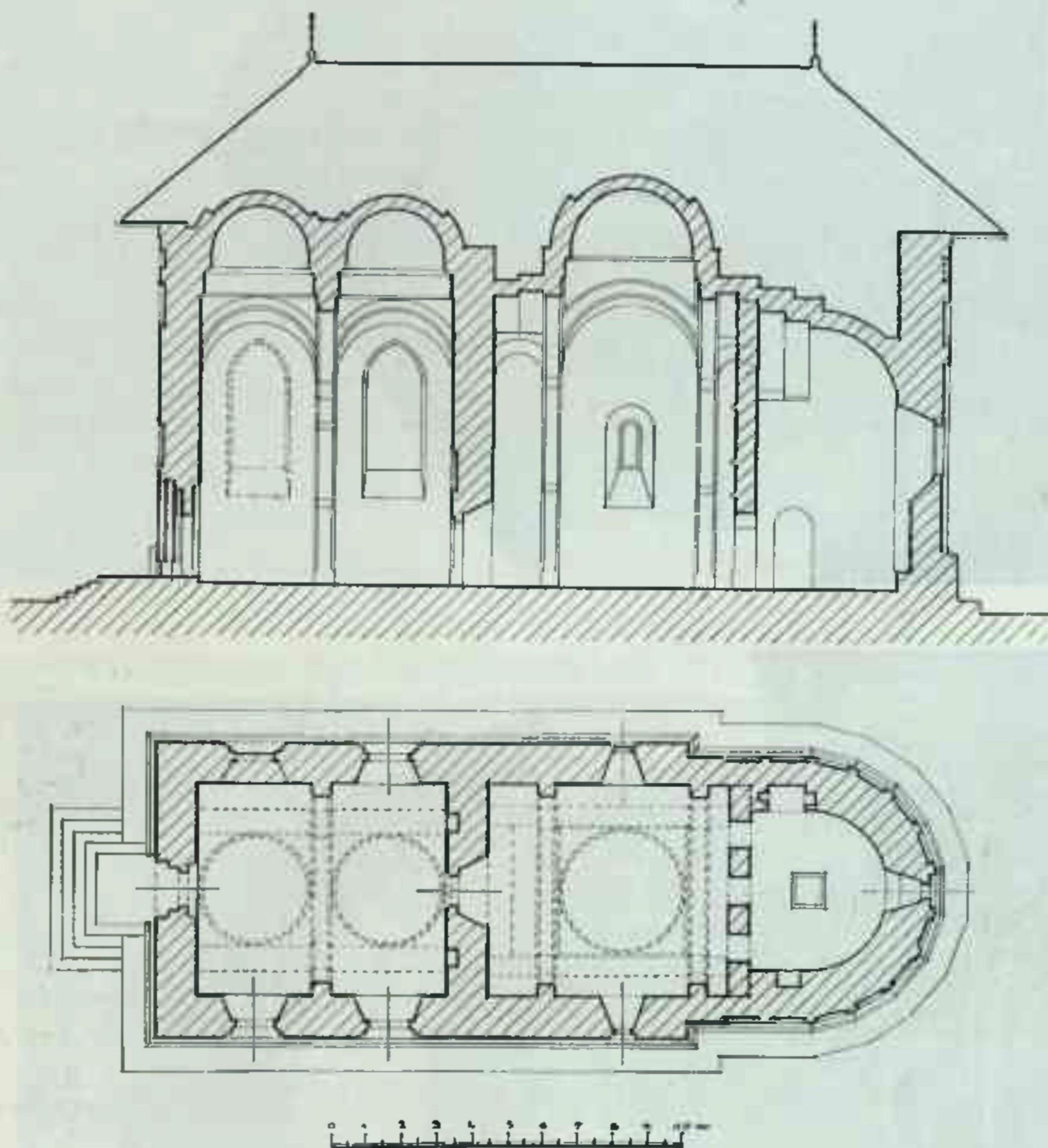

Fig. 112. Borzeşti, Secţiune longitudinală
Fig. 113. Borzeşti, Planul bisericei

Borzeştii se prezintă astfel, cu toată simplicitatea lui aparentă, ca un tip mai evoluat faţă de bisericele bucovinene şi de cele orăşeneşti ca Bacău, Dorohoi, Popăuţi, Hârlău, şi mai bine gândit în privinţa combinaţiilor de echilibru. Marele ferestre ale pronaosului sunt şi ele o indicaţie în acelaş sens.

Surprinde lipsa arcurilor transversale piezişe ale boltei naosului, caracteristice moldoveneşti Poate să fi fost şi să fi dispărut? Numai un studiu amănunţit al acestor bolţi ne ar putea da un răspuns. Este totuşi de observat că, în general bisericile lui Ştefan cel Mare ce au avut turle au avut şi sînuri laterale şi contraforturi. Putem deci admite cu siguranţă

Fig. 114. Borzeşti. Vedere din spre Vest

Fig. 115. Borzeşti, Vedere din spre Est

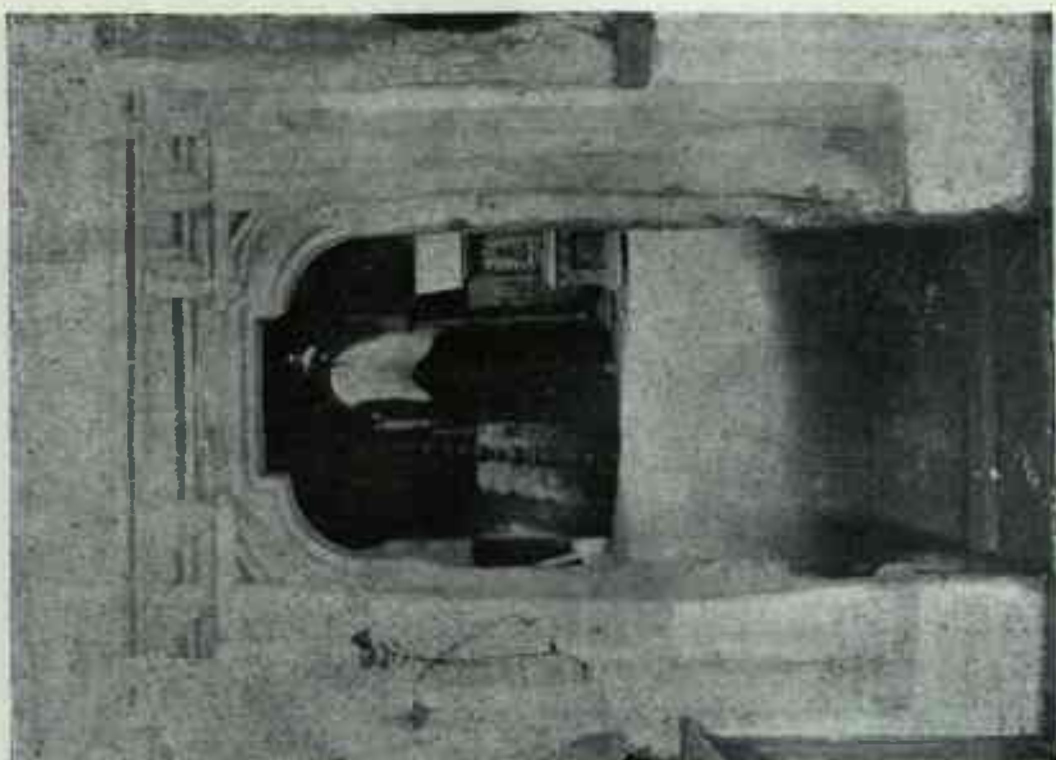

Fig. 117. Borzeşti. Uşa interioară

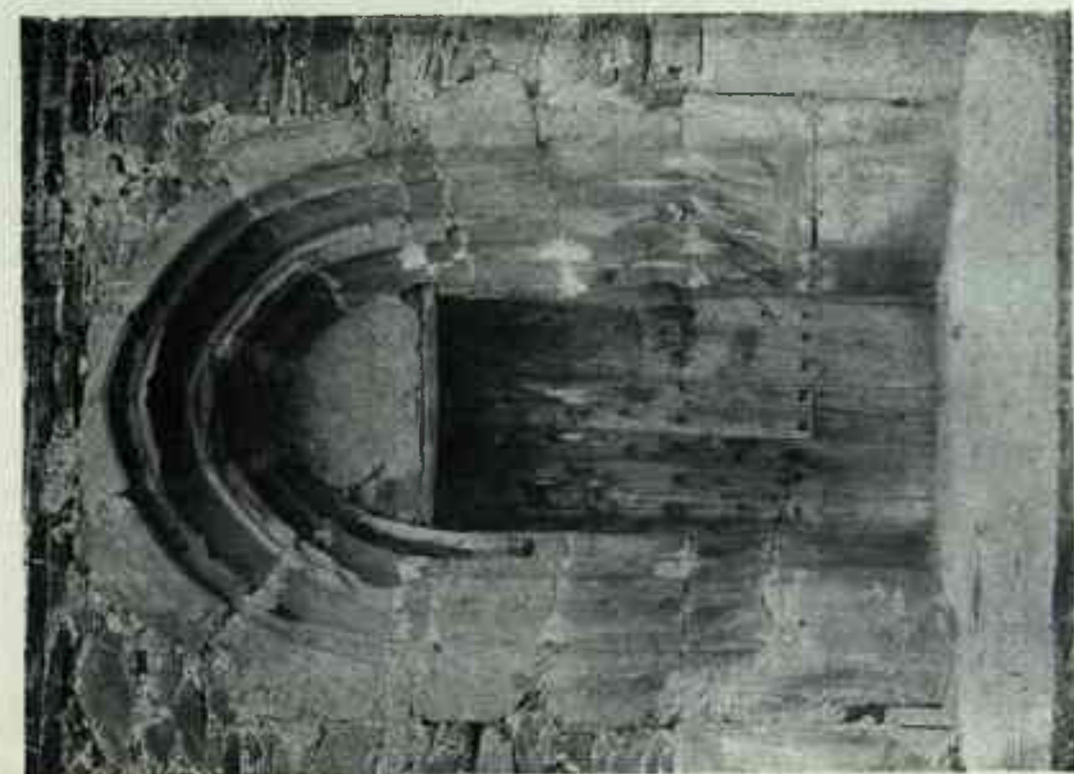

Fig. 116. Borzeşti. Uşa exterioară

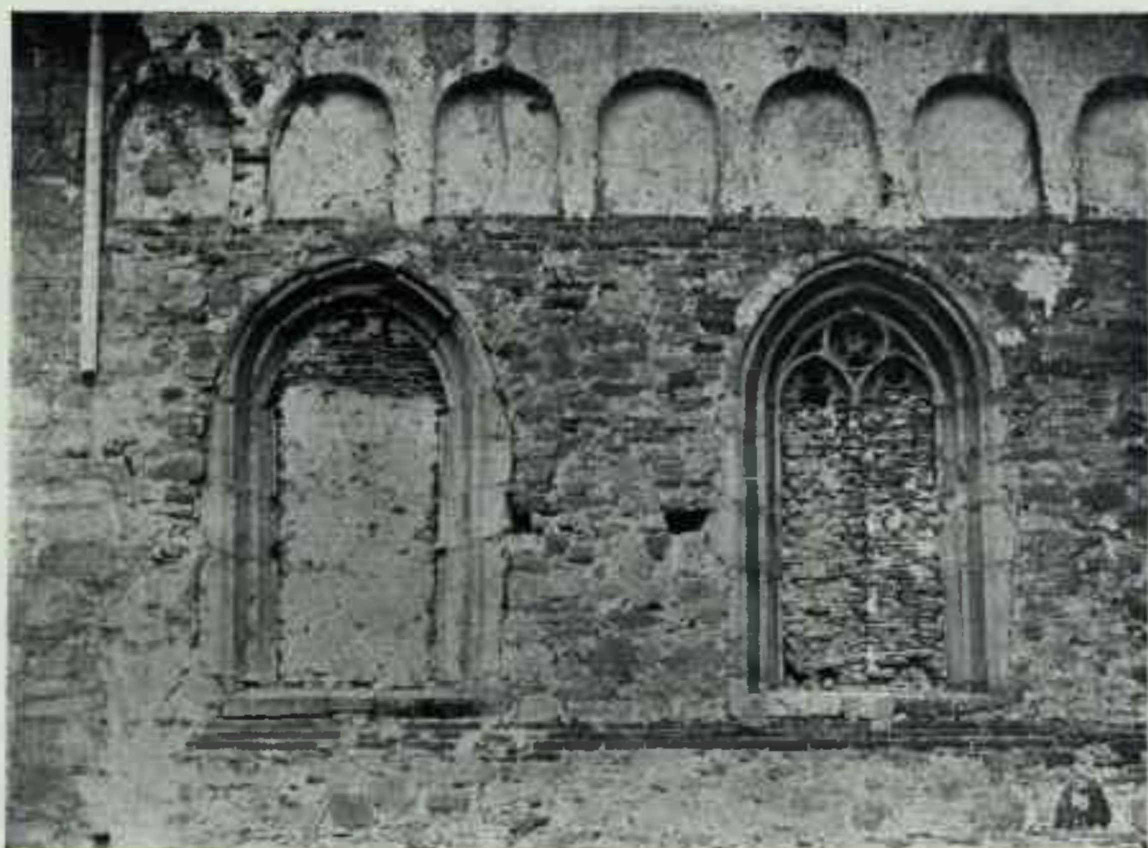

Fig. 118. Borzeşti, Ferestrele pronaosului

Fig. 119. Borzeşti, Pisania

că Borzeştii nu a avut turlă şi deci constructorul nu a simţit nevoia să reducă mai mult diametrul calotei uşoare, oblicitatea împingerilor fiind în deajuns compensată prin arcurile laterale şi consolele pilastrilor.

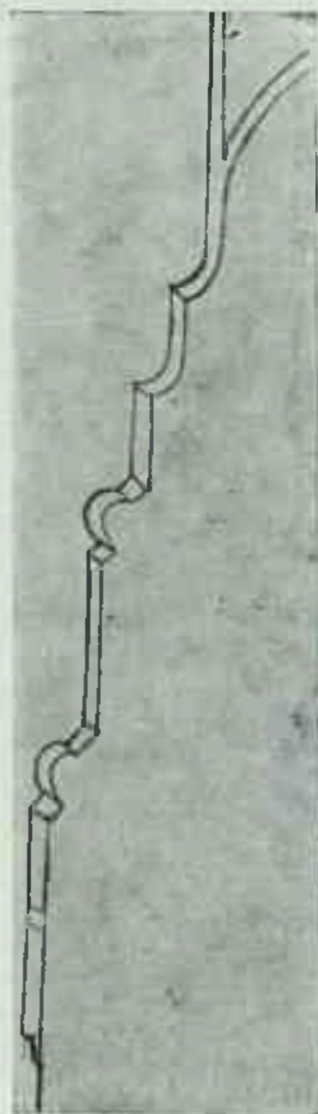

Fig. 120. Borzeşti, Pilastru interior

Pe uşciorii întrărei se văd nişte semne care sunt probabil semne lapidare; asemenea şi pe un stâlp din înăuntru. Pe zidurile exterioare sunt şi multe grafite şi însemnări de nume cu date: 1680-1702; sunt şi caricature.

La dreapta intrărei, sus, pe zidul de apus se vede pisania cu o mică cornişă de apărare şi care spune: „Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al ţării Moldovei, şi cu prea iubitul fiu al său Alexandru, a zidit acest hram, care este în Borzeşti pe Totruş, Adormirea Precistei de Dumnezeu Născătoare, pentru rugăciunile sale şi pentru pomenirea sfânt răposaţilor moşilor săi şi părinţilor săi; şi care a început a se zidi în anul 7001 (= 1493) Iulie 9 şi s'a săvârşit în anul 7002 (= 1494) iar al Domniei lui anul al treizeci şi optu-lea curgător luna lui Octombrie 12". [1])

N'au rămas urme de picturi în biserica care e albă înăuntru numai două icoane de o dată mai recentă sunt zugrăvite în dreapta şi în stânga uşei naosului; se mai vede şi pictura tâmplei, care este de zid. Mai sunt în biserică pietre de mormânt de o vârstă mai nouă.

[1]) Iorga, — Inscripţii.

PIATRA (NEAMŢ)

Biserica din Piatra, cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul, este una din rarele biserici din vremea lui Ştefan cel Mare care să ne fi ajuns cu paramentul ei intact. A fost zidită în anii 1497—8.

Cu bisericile din Borzeşti şi din Războeni, formează un grup aparte, precum am mai arătat când am vorbit de aceste clădiri, din pricina sistemului de pilastri angajaţi cu console etajate care servesc a primi împingerea bolţilor, şi din pricina distribuţiunei speciale din interior care e aproape la fel la cele trei biserici. Naosul are, numai în interior, mici abside laterale care nu există la celel'alte două biserici. E acoperit printr'o calotă sferică superpusă sistemului de arcuri piezişe bine cunoscut.

Pronaosul are aceiaş împărţeală în două, printr'un arc mare transversal, ce am văzut'o, şi e boltit prin două calote sferice. Atât în pronaos cât şi în naos, găsim două etaje de arcuri longitudinale dealungul zidurilor şi rezemate pe consolele pilastrilor.

Aceşti pilastri cu console sunt de piatră de talie bine lucrată, cu muchiile teşite şi sunt în general ceva mai simpli ca cei de la Borzeşti şi Războeni.

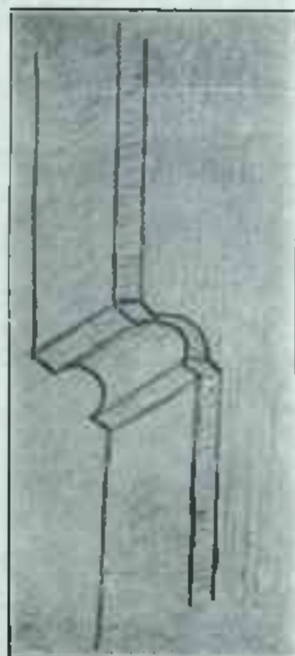

Fig. 121. Borzeşti, O consolă

S'au mai găsit pe părţile neacoperite de vopsea, semne lapidare. Zidul despărţitor a fost scos la o epocă ce n'o cunoaştem; uşa cu chenarul dreptunghiular se găseşte acuma reintrebuinţată în mica clădire adaosă în faţa uşei de intrare.

Uşa de intrare, în arc frânt şi cu cunoscutele toruri şi cavete eşind de pe mici baze ornate, e aşezată pe zidul de miazănoapte. Altarul e însoţit aici de anexele sale obişnuite. Proscomidia are o mică ferăstruică spre răsărit, dar diaconicul a fost transformat şi întrebuinţat spre a se face o intrare pe latura sudică, într'o vreme

modernă. Tot aşa s'a făcut o scară (care duce la un amvon), semicirculară în plan, săpată

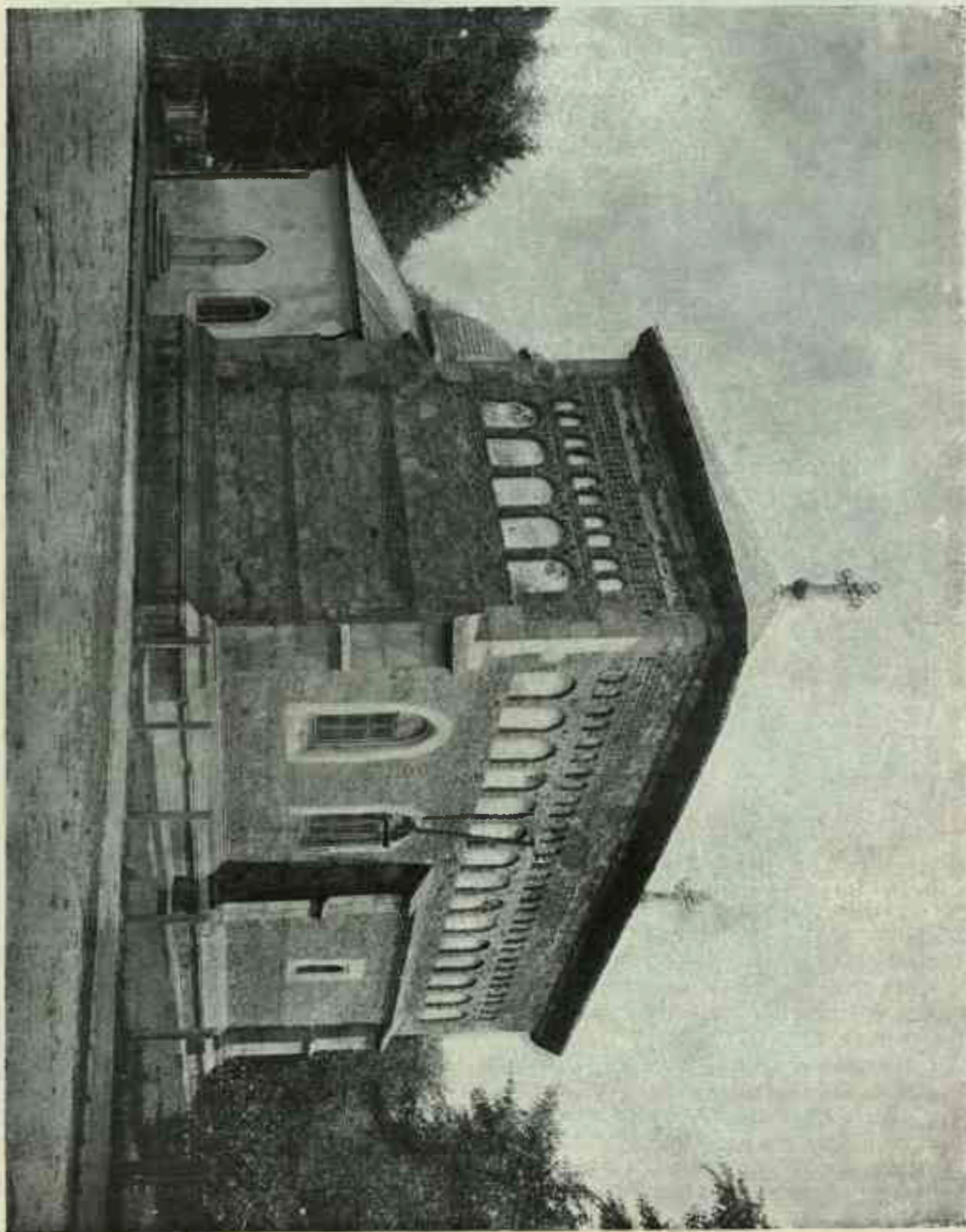

Fig. 122. Sf. Ioan din Piatra

în zidul de nord al naosului. Pe din afară, biserica diferă de cele lalte cunoscute; în dreptul naosului zidul e de o grosime mai mare până la înălţimea naşterilor bolţilor şi e încadrat între două contraforturi, eşitura toată fiind acoperită de o copertină de piatră de talie.

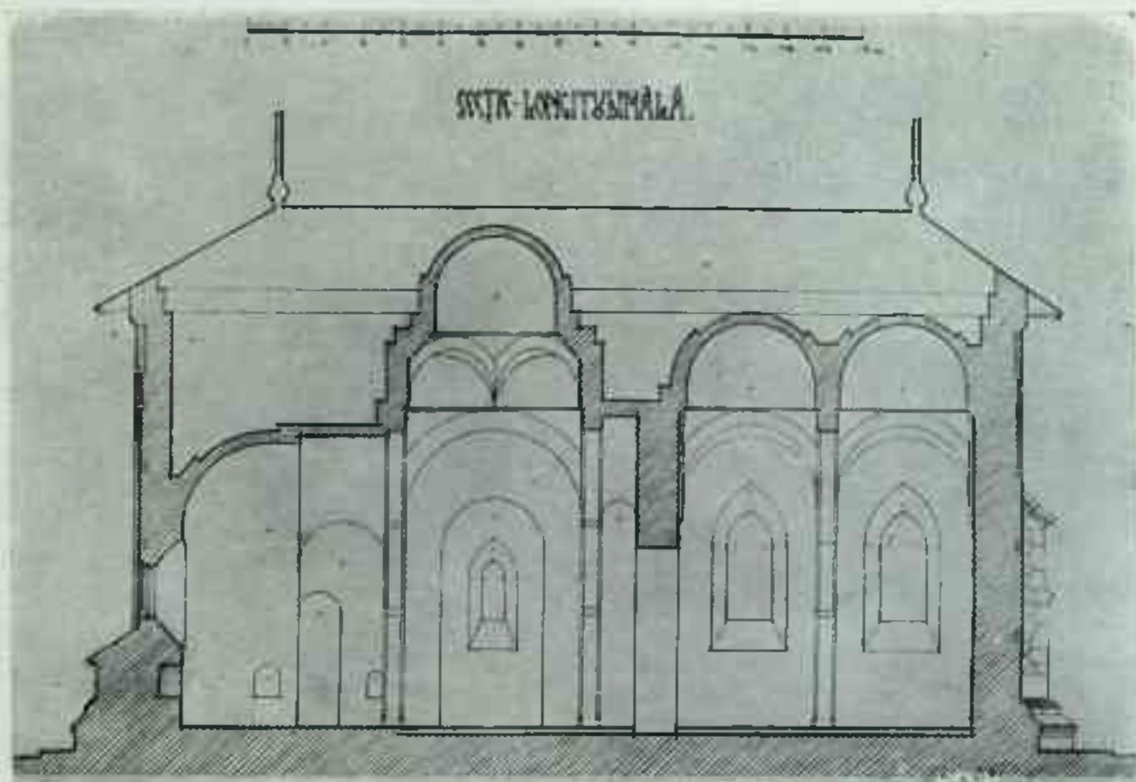

Fig. 123. Sf. Ioan-Piatra, Secțiune longitudinală (Releveul școalei de arhitectură)

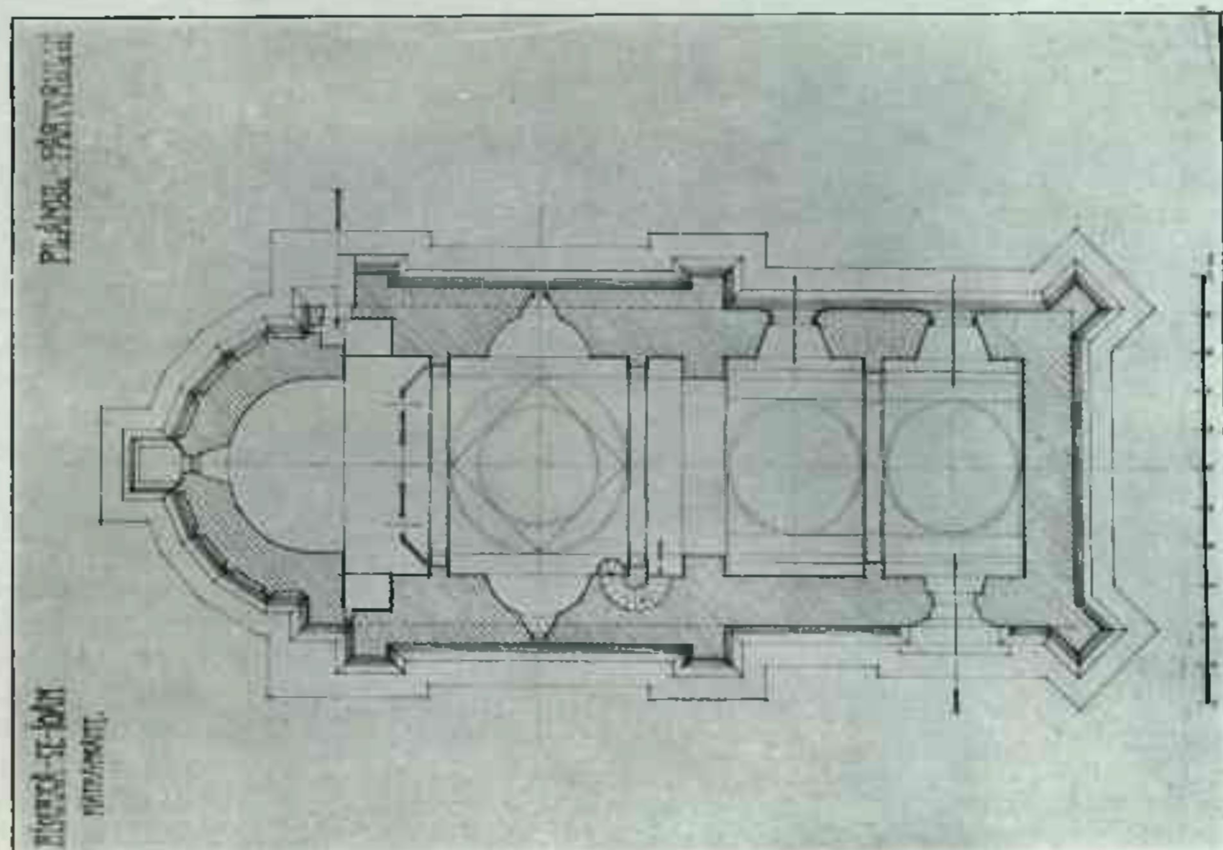

Fig. 124. Sf. Ioan Piatra, Planul bisericei (Releveul școalei de arhitectură)

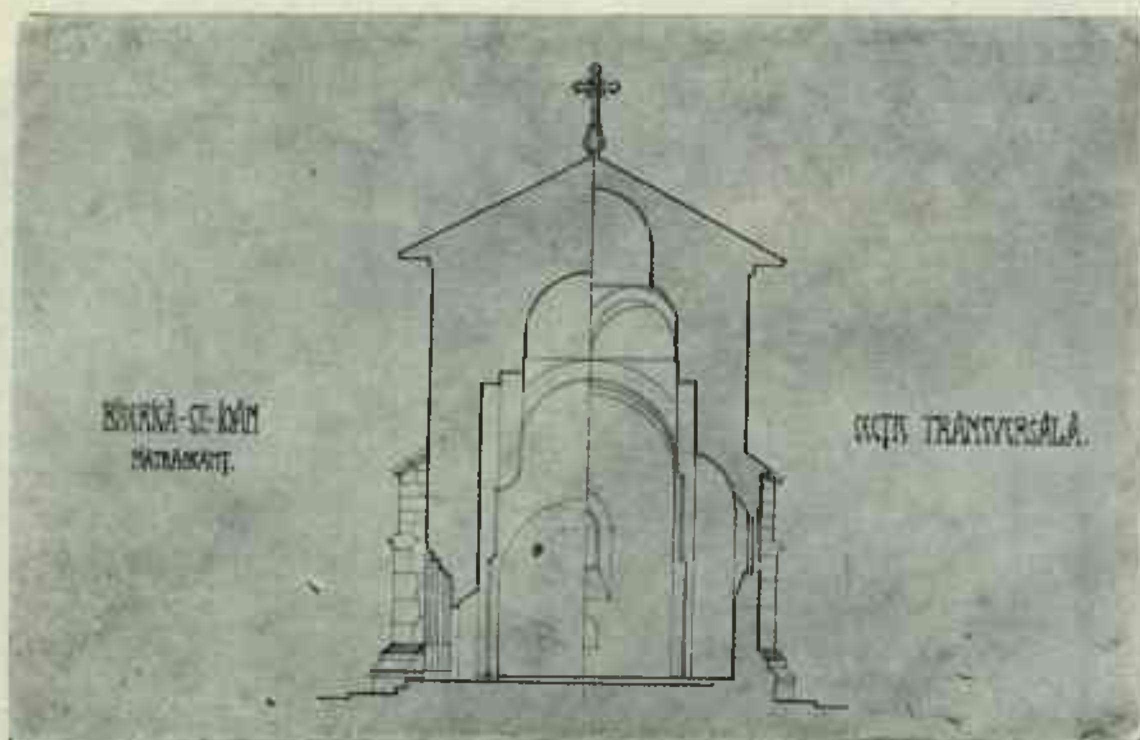

Fig. 125. Sf. Ioan Piatra, Secțiuni transversale. (Releveul școalei de arhitectură)

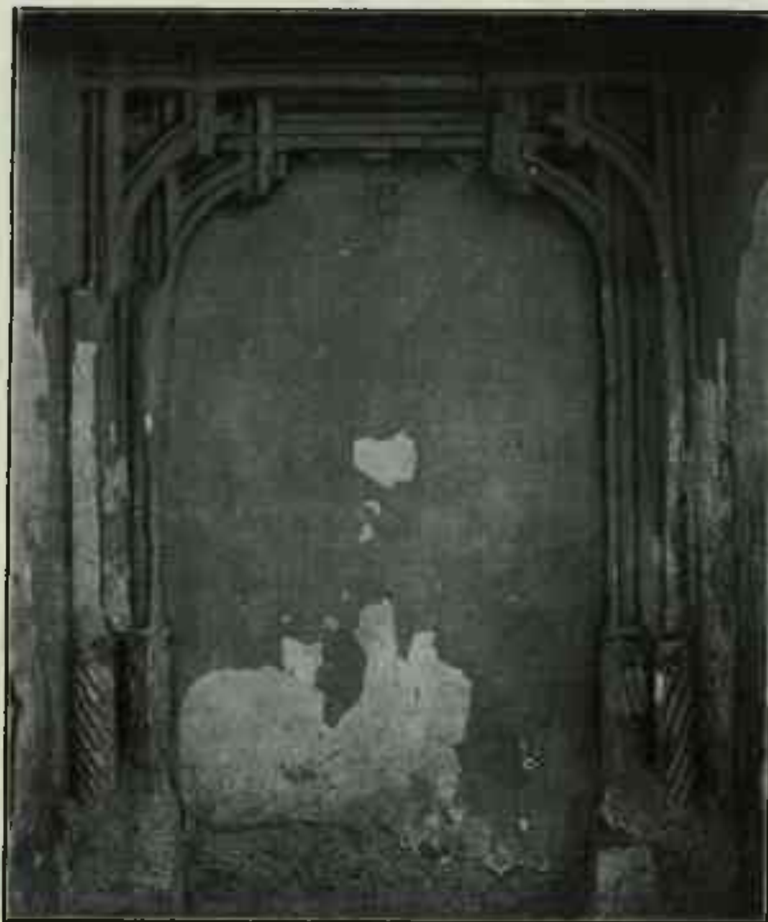

Fig. 126. Sf. Ioan Piatra, Ușa interioară (acuma mutată la noul pridvor)

Găsim și o pereche de contraforturi așezate la 45° la unghiurile de apus ale pronaosului și un alt mic picior de sprijin în axa altarului. Judecând după aceste criterii, am putea avea bănuiala că biserica a avut când-va o turlă. Aceasta rămâne o simplă ipoteză, nefiind nici un alt indiciu.

Fațada este una din cele mai caracteristice din această vreme. Un soclu, larg tratat, cu o frumoasă profilatură formează în jurul edificiului un puterni subasment. Peretele e de piatră brută; din distanță în distanță, câte trei rânduri de cărămizi alcătuesc, jur împrejurul bisericei, o bandă continuă: odată sub ferestrele mici ale naosului, pe urmă deasupra lor, cea ce corespunde cu nașterea arcurilor ferestrelor mari ale pronaosului și în fine imediat sub întâiul rând de ocnițe. Sunt două rânduri de aceste ocnițe; după obiceiul

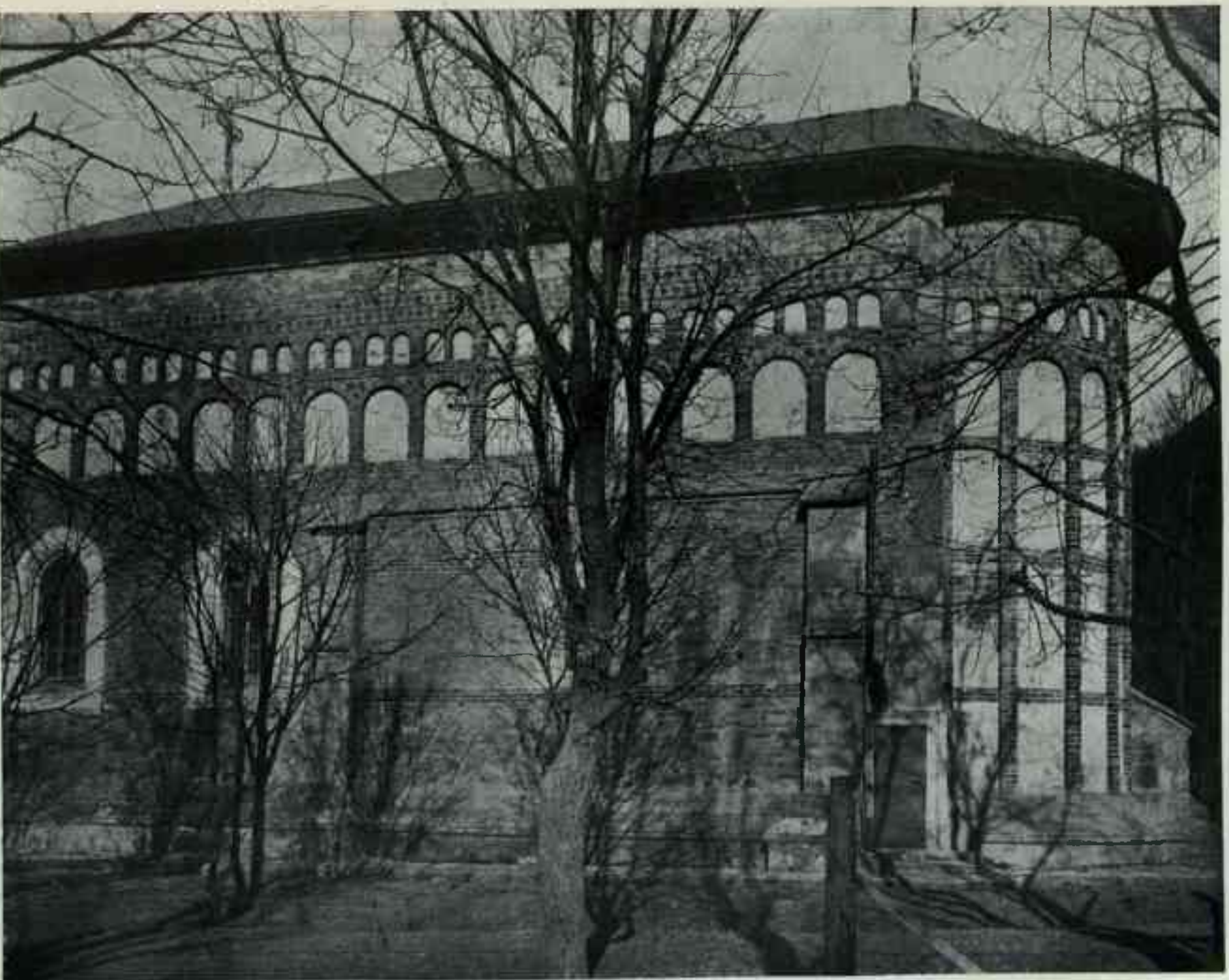

Fig. 127. Sf. Ioan Piatra, altă vedere

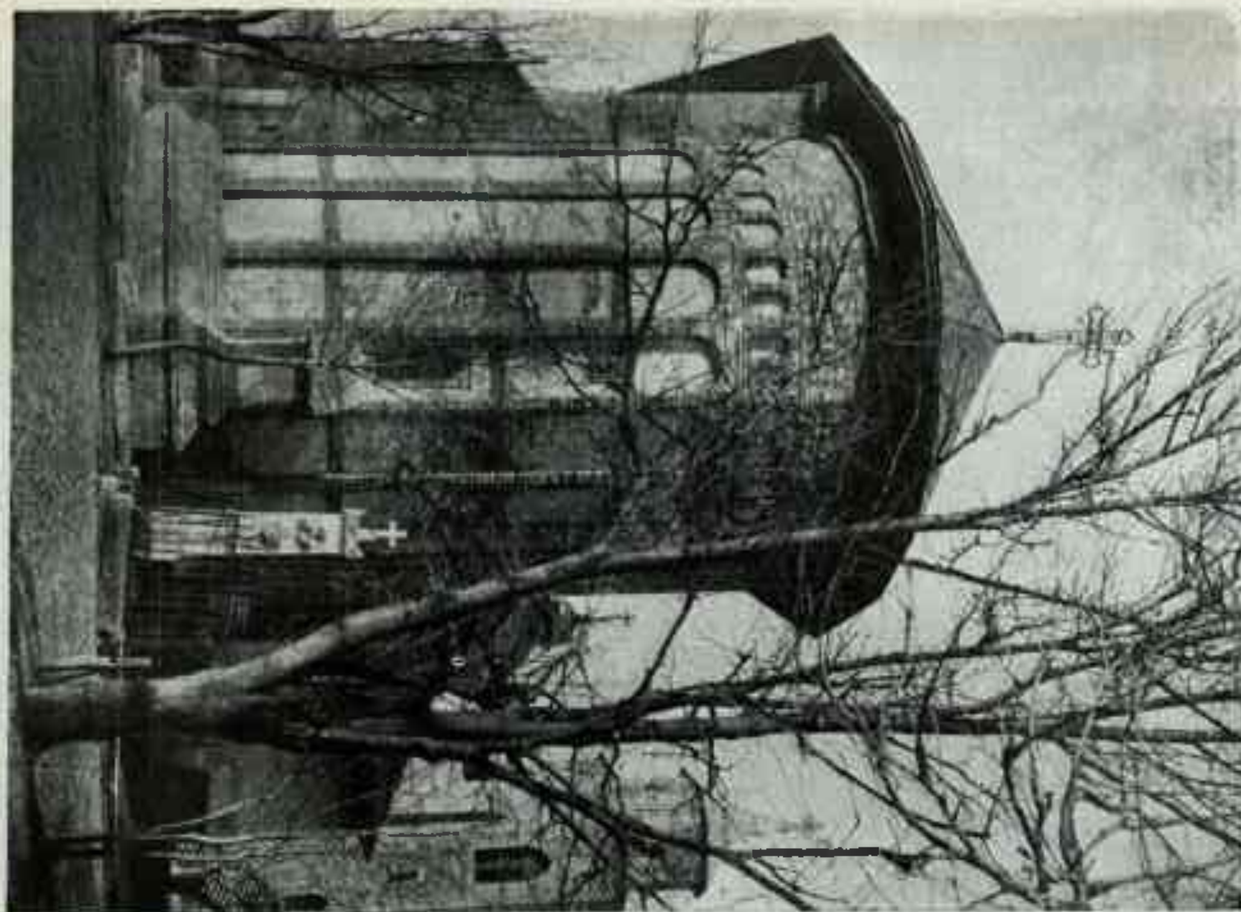

Fig. 128 Sf. Ioan Piatra, Vedere spre altar

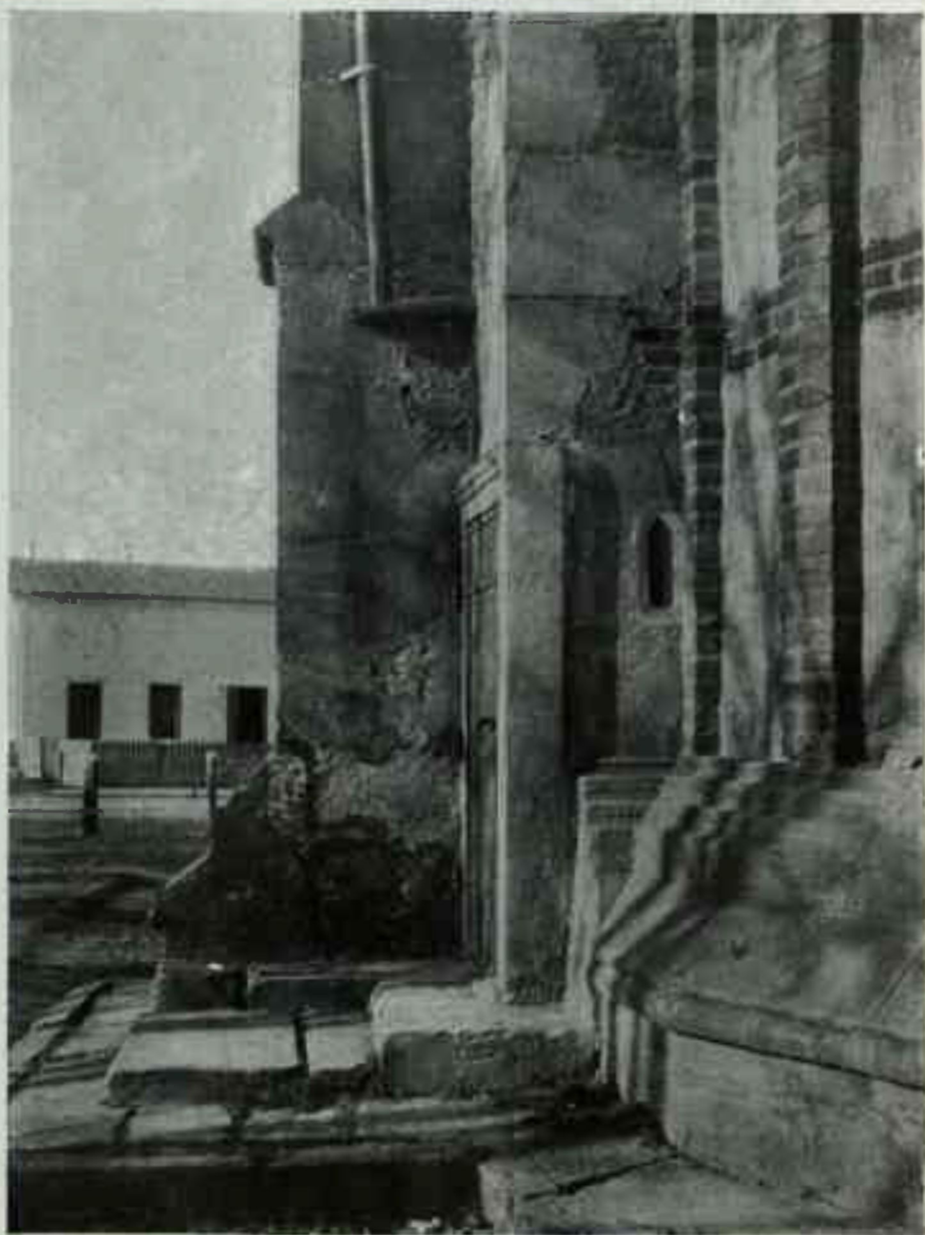

Fig. 129. Sf. Ioan Piatra, Detalii

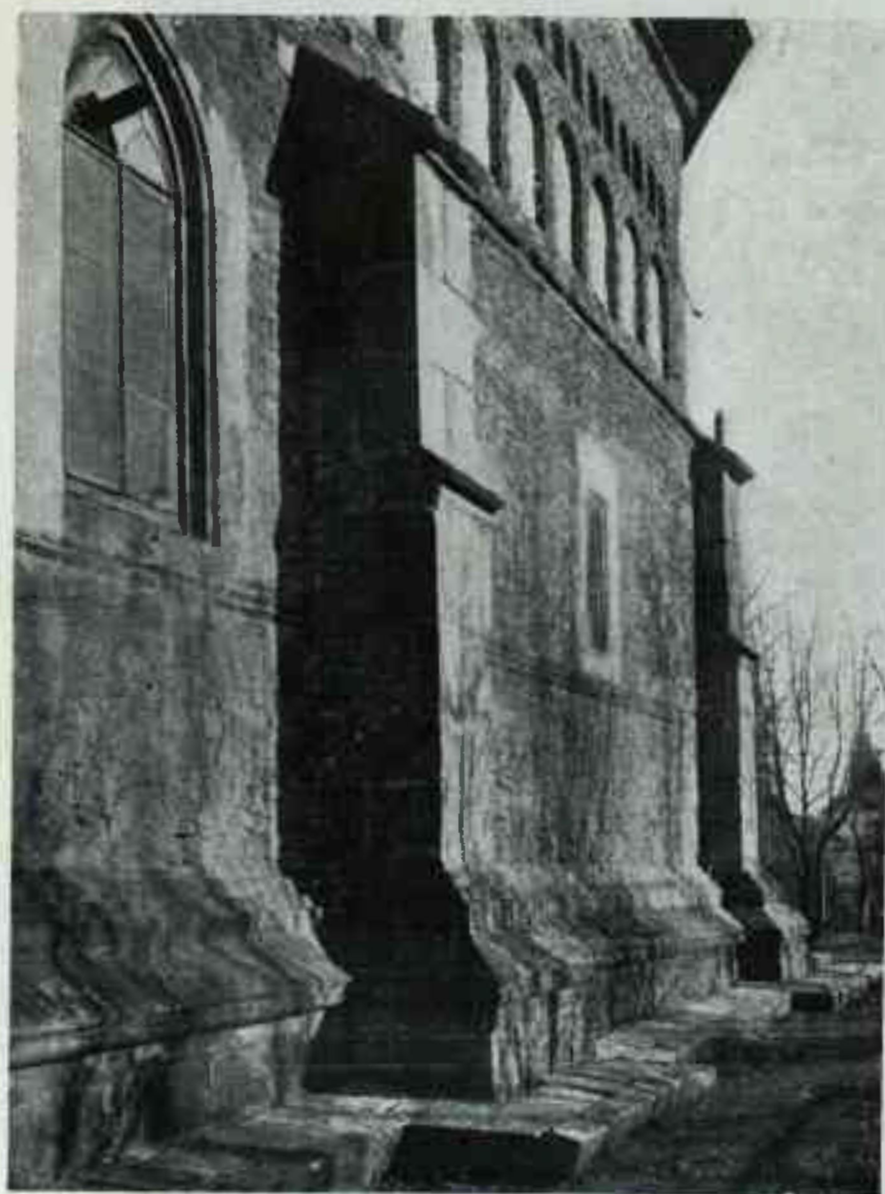

Fig. 130. Sf. Ioan Piatra, Contraforturi

Fig. 131. Sf. Ioan Piatra, Fereastră mică

Fig. 132. Sf. Ioan Piatra, Pisania

Fig. 133. Sf. Ioan Piatra Bolțile naosului

constant, cel inferior e mai mare şi pentru o ocniţă de jos avem două din rândul de sus.

In timpanele arcaturelor se găsesc rotocoale smălţuite de acelaş tip ca la Borzeşti bene, cu câte un rând de cărămizi dedesubt, între ele şi deasupra lor. Nu vedem aici aceste mici triunghiuri smălţuite ce le găsim la Borzeşti şi la Hârlău. — Deasupra frizei smălţuite mai vin câte-va rânduri

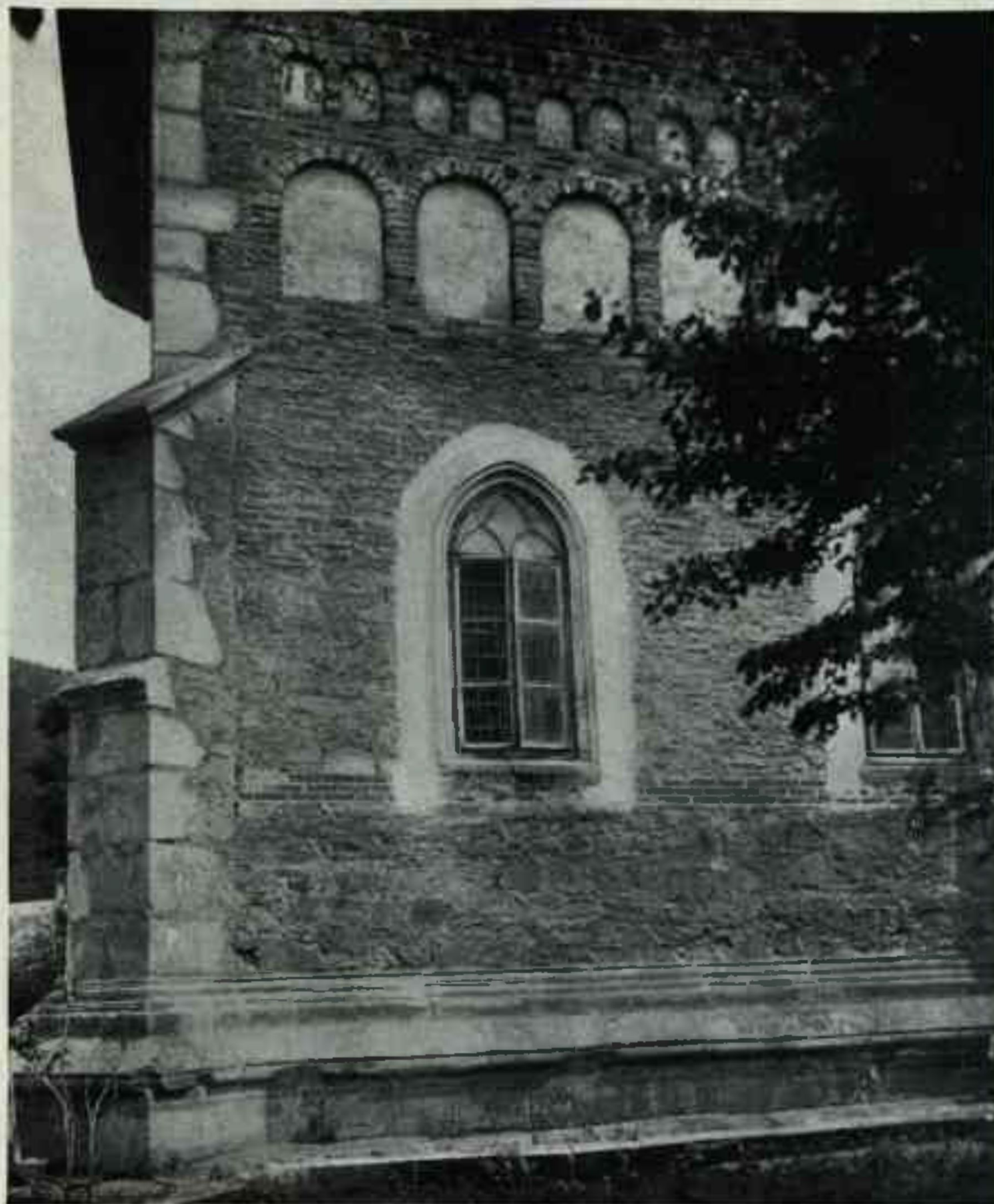

Fig. 134. Sf. Ioan Piatra. Fereastră la pronaos

(şi la mănăstirea Neamţului). Sunt câte trei rotocoale în rândul inferior de ocniţe, iar numai câte unul în timpanele rândului de sus. Pe urmă vine o friză compusă de două rânduri de discuri, alternativ verzi şi galde cărămizi şi o cornişă de piatră profilată, imediat sub streaşină.

Cărămizile aparente smălţuite sunt verzi şi galbene de diferite tonalităţi. Se vede grija de a alterna în mod regulat colorile.

Este o chestiune de a se ştie dacă au fost şi cărămizi aparente roşii de la început, aşa cum e acuma, sau dacă au fost toate colorate şi le a căzut smalţul.

Unghiurile clădirei sunt de o piatră cioplită cu grijă; coada lor însă e neregulată, liber. Aceaşi observaţie se poate face şi la Borzeşti.

Faptul că paramentul pietrelor cioplite şi a cărămizelor şi rotocoalelor smălţuite sunt în planul zidăriei, arată că nici părţile neîmpodobite nu au fost tencuite, căci în acest

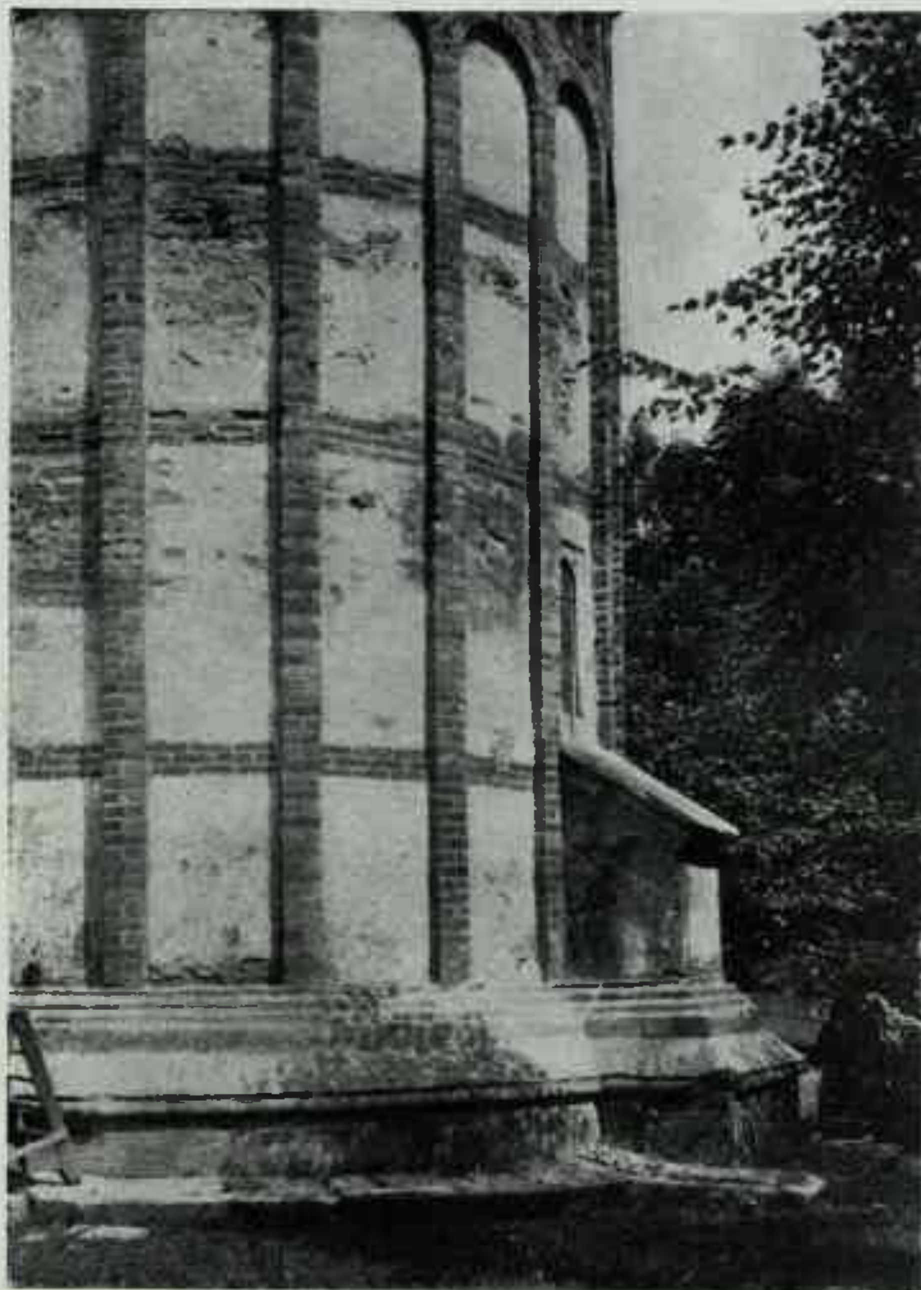

Fig. 135. Sf. Ioan Piatra. Contrafortul mic al altarului

şi avem aici o probă că aceste neregularităţi nu prezentau nici un inconvenient pentru constructorii din această vreme, căci vedem cum rotocoale smălţuite sunt aşezate până la piatră cioplită, vârându-se prin neregularităţile cozilor pentru a întrebuinţa tot spaţiul caz ar fi fost ţinute ceva în retragere, aşa ca suprafaţa tencuelei să fie cel puţin în planul paramentului aparent.

Contraforturile despre care am vorbit sunt lucrate cu îngrijire; partea lor superioară e acoperită printr'o tablă de piatră profilată

după profilele cunoscute. De asemenea, resalitul median are acest profil de piatră cioplită ce'l întâlnim, aproape fără excepţie, la contraforturi.

Absida mare are nouă firide lungite, care nu întrerup rândurile orizontale de cărămizi aparente ce fac înconjurul bisericei. Aceasta este un argument în contra presupunerei că aceste arcaturi oarbe erau zugrăvite.

La altar şi la naos avem ferestre mici cu chenarul dreptunghiular şi cu baghete mijloace decorative, fără nici un artificiu înşelător, totul fiind potrivit cu clima ţărei, biserica Sf. Ioan este o excelentă pildă de raţiunea şi de adevăratul bun gust de care au dat probă arhitecţii din vremea lui Ştefan cel Mare.

Interiorul, din nefericire, şi-a pierdut podoaba de zugrăveli ce de sigur a avut-o; azi nu mai regăsim nimic sub urâta vopsea înnegrită ce acoperă toate zidurile.

Semne lapidare să găsesc pe ici pe colo.

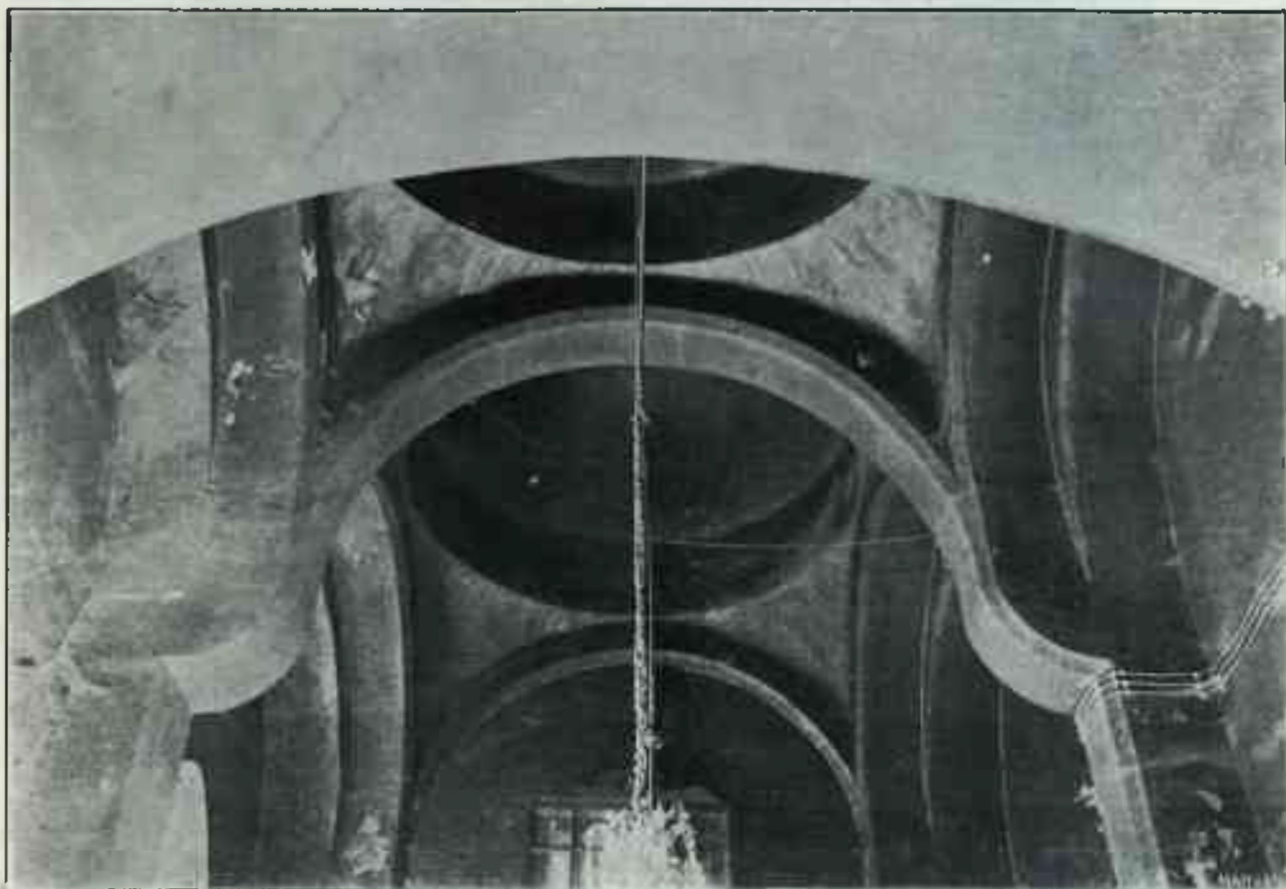

Fig. 136. Sf. Ioan Piatra. Bolţile pronaosului

încrucişate care formează înăuntru un arc uşor frânt ca la Borzeşti şi la Războeni.

Pronaosul are pe latura de miazăzi două ferestre mari cu mulure, însă fără ornamente (cel puţin în ziua de azi); pe partea de Nord, pe lângă uşă, nu mai sunt deschideri în pronaos.

In nişele ocniţelor mari se văd câte-va găuri, aşa numite răsuflători, care ventilează podul bisericei.

Elegantă în simplicitatea ei de linie şi de Afară de cele ce am semnalat pe pilastrii interiori, mai sunt şi pe soclu, ca şi câte-va grafite fără dată.

Pisania e aşezată pe peretele de Nord lângă uşa de intrare:

„Evseviosul şi iubitorul de Christos Ioan Ştefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domnitorul ţării Moldovei fiul lui Bogdan Vodă, a început a zidi şi a sevârşit templul acesta în numele nascerei cinstitului şi slăvitului prooroc şi înainte — mergător şi botezătorului

Ioan, spre ruga şie şi Doamnei sale Mariei şi iubitului lor fiu Bogdan. Carele a început a se zidi în anul 7005 Iulie 15 (— 1497) şi s'a sevêrşit la 7006; iar al Domnirei lui, anul al 42-lea curgător, luna Noembrie unsprezece zile". (— 1498) [1])

MĂNĂSTIREA NEAMŢULUI

Biserica mare a Mănăstirei Neamţului se deosebeşte de toate celel'alte din vremea lui Ştefan cel Mare prin dimensiunile ei mai mari, prin înălţimea ei, dar mai cu seamă prin noua distribuire în plan.

Fig. 137. Sf. Ioan Piatra. Uşa exterioară

Şi Piatra ca şi Popăuţi şi-a păstrat clopotniţa, despre care vom vorbi mai la urmă.

[1]) Melchisedec. — Notiţe istorice şi arheologice.

Intr'adevăr nu mai găsim aici simpla împărţire în naos (cu altar) şi pronaos.

Găsim o încăpere intermediară unde sunt aşezate mormintele, încăpere care era separată de naos printr'un perete acuma dispărut şi înlocuit printr'un arc mare. Aceasta dispoziţie este aceea a bisericilor din vremea

Fig. 138. Biserica Mânăstirei Neamţului

Fig. 139. Biserica Mănăstirei Neamţului, Secţie longitudinală (După Romstörfer)

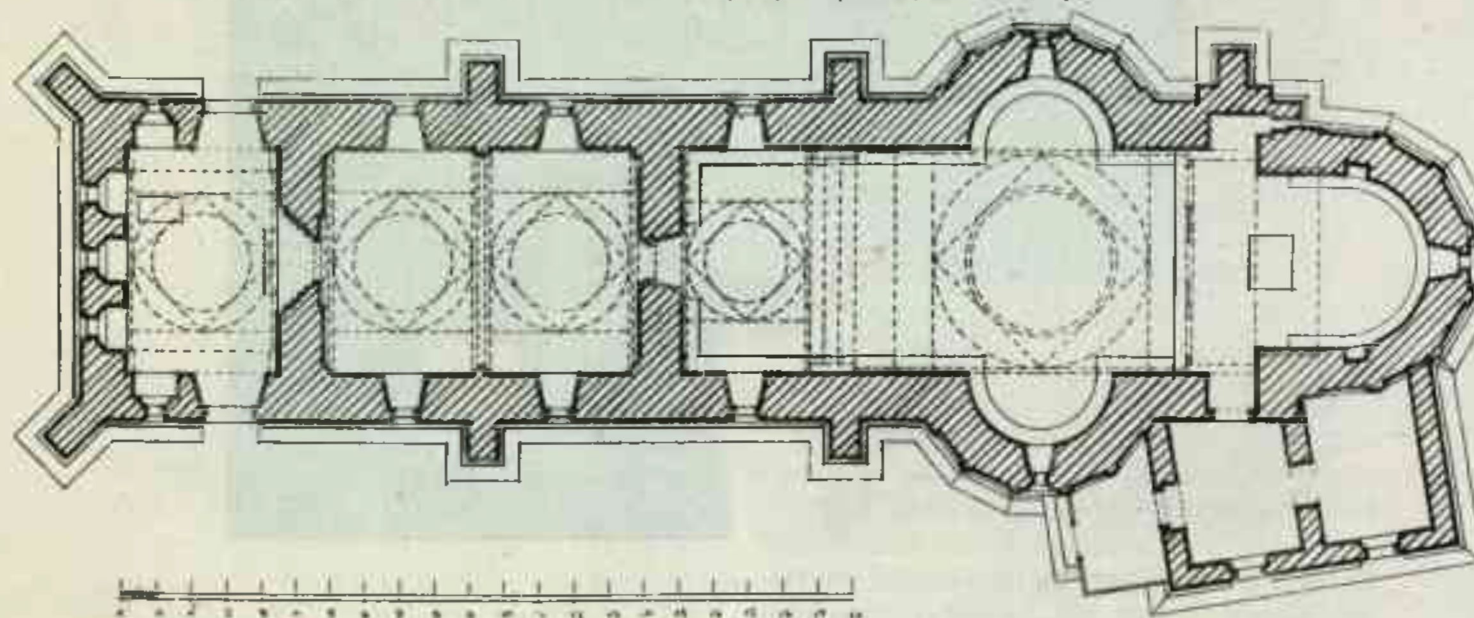

Fig. 140. Mănăstirea Neamţului, Planul bisericei (După Romstörfer)

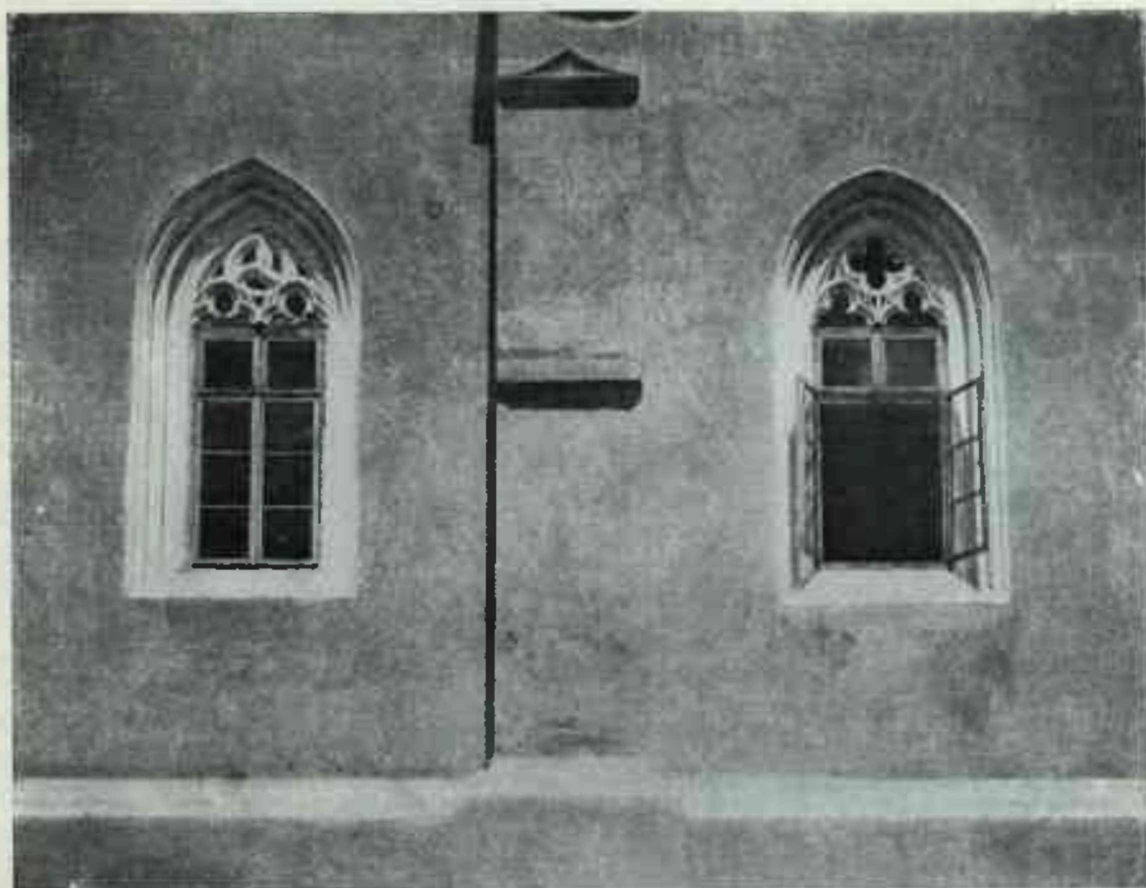

Fig. 141. Mănăstirea Neamțului. Ferestrele Sud ale pronaosului

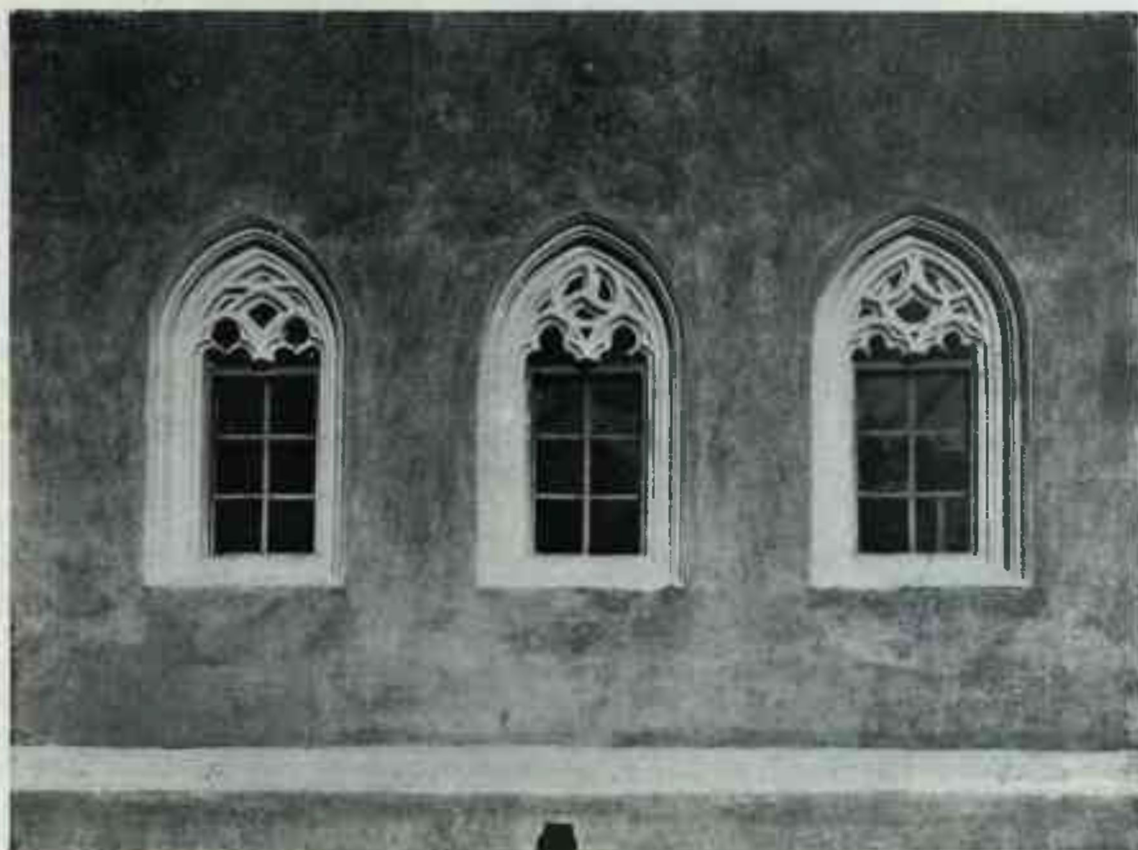

Fig. 142. Neamț. Ferestrele Vest ale exonartexului

Fig. 143. Neamţ, Fereastră

Fig. 144. Neamţ. Fereastra Sud a exonartexului

lui Petru Rareş şi dacă considerăm planul bisericei cu pridvorul adăogat ulterior şi îl comparăm cu planul Probotei, care poate fi considerat ca planul tip al epocei lui Rareş, vom constata o asemănare perfectă, diferenţele ne mai fiind decât în detalii.

Iar comparaţiunea secţiunilor longitudinale şi a elevaţiei — a vederei — clădirei ne va confirma în această impresie.

Adăogirea compartimentului mormintelor — care o considerasem odinioară ca una din caracteristicile vremei lui Rareş — s'a înfăptuit deci la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare. Cea-l'altă mare clădire a unei vremi mai apropiate, Sf. Gheorghe din Suceava — asemănătoare ca mărime — nu are această dispoziţie, cu toate că are şi dânsa caracteristici nouă; lărgirea foarte mare a arcurilor mari din Est şi Vest ale naosului în locul succesiunei de arcuri mai înguste ce o găsim la Neamţ, şi care au aceeaşi menire, aceea de a lungi nava. De altmintrelea şi Sf. Gheorghe are mai multe puncte de apropiere cu Neamţ, şi împreună cu Probota, formează un grup care — studiat deosebit — ne permite să urmărim transformarea ce s'a operat în acest restimp de cam treizeci şi cinci ani.

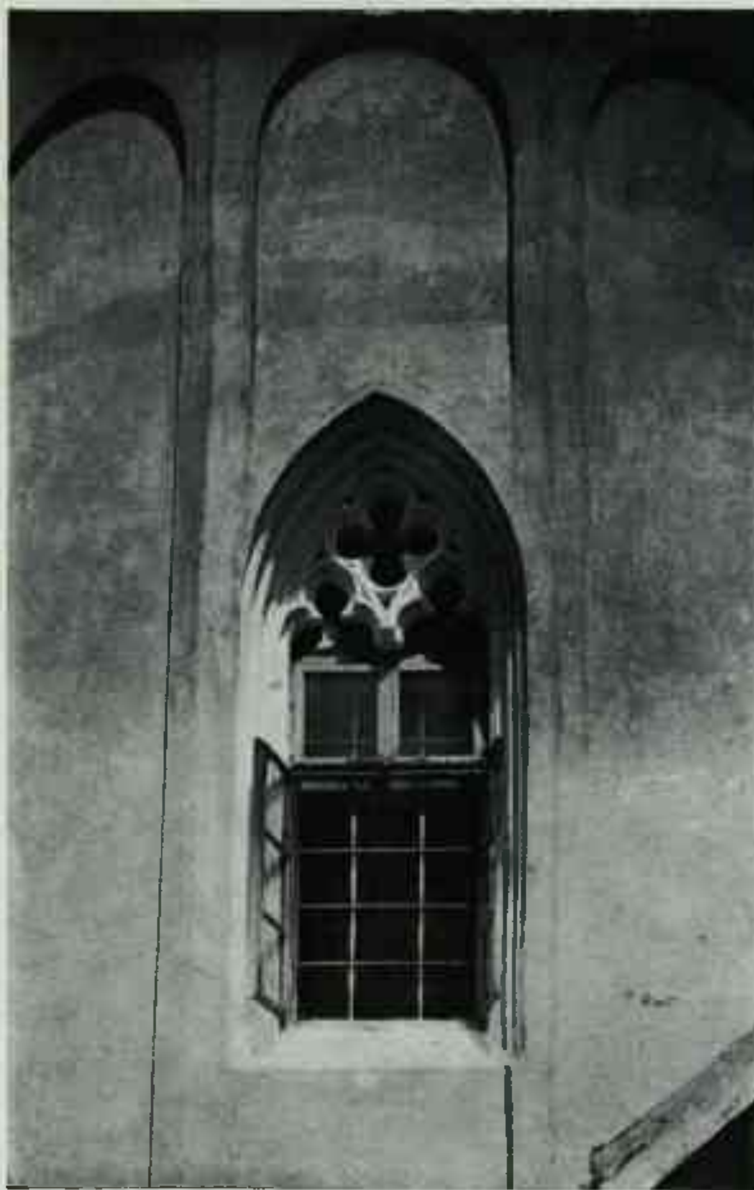

Fig. 145. Neamţ. Fereastra absidei Sud

Avem deci, în rezumat, un naos mai lung ca în bisericele până acuma studiate şi un altar de asemenea mai lungit; absidele laterale sunt în semicerc complet. Boltirile şi naşterea turlei sunt cele obişnuite. Pe urmă vine compartimentul mormintelor boltit cu o singură calotă aşezată pe arcuri oblice şi pe două largi arcuri longitudinale rezemate de pereţi.

Pronaosul e împărţit în două, ca la Piatra, la Borzeşti, la Războeni, printr'un arc cu nervure sprijinit, prin mijlocirea unui capitel, pe un mănunchiu de colonete angajate. Arcuri longitudinale largi reduc şi aici spaţiul care e boltit prin calote sferice ca în compartimentul de alături.

Arcurile longitudinale cele mai dinăuntru sunt rezemate pe nervurele transversale prin ajutorul unor console împodobite cu mici scuturi. Aceaşi dispoziţie o vom găsi la Probota. Biserica se termină actualmente, spre apus, prin pridvorul adăogat probabil de Lăpuşneanu [1]).

Această opinie este întărită prin faptul că uşa de intrare despre Sud este în acoladă, fără altmintrelea de nici o ornamentaţie. Ar fi fost de altmintrelea destul de straniu ca la o biserică — cea mai mare din câte le-a făcut Ştefan — să fie rămasă uşa de intrare aşa de

[1]) *Iorga* — Mânăstirea Neamţului pag. 86.

simplă. Este mult mai firesc de a crede că somptuosul portal în ogivă care dă în pronaos și care e mai ornamentat și mai mare decât cele ale celorl'alte biserici, a fost făcut ca intrare principală despre exterior. Arcul în acoladă nu'l găsim nicăeri în vremea lui Ștefan cel Mare și de abia după moartea lui Petru Rareș, îl vedem la Episcopia din Roman (1550), pe urmă la Bistrița (1554), la Slatina (1558) așezat tot la intrarea în pridvor.

E adevărat că pisania se găsește așezată lângă ușa pridvorului, dar față de probele celel'alte nu încape nici o îndoială că pisania a fost mutată din locul ei primitiv. Doar la Vaslui și la Huși am regăsit pisaniile lui Ștefan pe ziduri noi sau refăcute.

S'ar mai putea presupune că pisania nu e contimporană cu construcția bisericei. D-nul Iorga [1]) observă că forma literară e neobișnuită, alta de cât cea întrebuințată până atuncea și sub o formă retorică nouă.

Fig. 146. Neamț. Ușa interioară

Are și un chenar de frunze stilizate, de un motiv cunoscut într'adevăr atât în secolul al XV-lea cât și în al XVI-lea, dar cum nu găsim la nici o altă pisanie din vremea lui Ștefan.

Un alt element actual al planului e veșmintăria care comunică cu diaconicul și are o intrare directă din afară.

Această veșmintărie este adăogată sub domnia lui Iliaș și refăcută mai târziu[2]).

Melchisedec spune:

„Lungă biserica a doua a Sfântului Gheorghe, s'a găsit, îngropată în pământ, o bucată de piatră cu o inscripțiune frumos lucrată, ceal'altă parte ruptă s'a perdut. Din partea conservată se vede că ea fusese pusă la vechea eclisarhie de ctitorul ei; dar refăcându-se aceea eclisarhie, peatra cu inscripția ei s'a negrijit. Partea rămasă din inscripțiune sună așa:

«(Cu voința Tatălui) cu conlucrarea Fiului, și cu săvârșirea Sântului Duh, eată eu... am făcut aceasta eclisiarnița în zilele evseviosului Domnului nostru Ioan (Iliaș, fiul lui Petru Voevod) cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țerii Moldovei în anul 7057 (= 1549) luna Ianie 7".

Chenarul gotic al ușei, dreptunghiular cu baghete încrucișate dar fără curbura din colțurile interioare ce găsim totdeauna, nu se regăsește, în acest mod, într'altă parte.

Execuția însă a chenarului (cu toate că azi e îmbăcsit de culoare) e la fel ca la chenarele celel'alte; aceași decizie de factură, aceleași muchii ascuțite și nete, aceleași baze ornamentale.

Este deci extrem de probabil că acest chenar e din vremea lui Ștefan cel Mare, și este de asemenea probabil că provine din peretele ce separă naosul de camera mormintelor.

Arcul ce'l înlocuește azi e rezemat, pe pereții de Nord și Sud, pe largi console cu un profil, care nu are nimic gotic, dar e

[1]) Iorga — Mănăstirea Neamțului.

[2]) Melchisedec — Notițe istorice pag. 4.

executat după principiile renaşterei italiane, aduse nouă tot prin Ardeal; asemenea înrîurire nu se dovedeşte sub Ştefan, dar sub Rareş în mai multe rânduri.

principală de intrare în pronaos pe peretele de Apus şi în axa bisericei; e mai lată şi mai înaltă de cât de obicei; uşa propriu zisă, cu rama ei dreptunghiulară, e prinsă într'un

Fig. 147. Neamţ, Uşa principală a pronaosului

Trebue semnalat încă în interior foarte frumoasa uşă de trecere din pronaos în naos, care arată, pe lângă bogăţia bazelor şi a colonetelor, o executare perfectă, şi măreaţa uşă

chenar bogat mulurat in ogivă, evazat spre exterior; iar un al doilea chenar dreptunghiular cuprinde tot portalul. In lunetă este icoana zugrăvită a Maicei Domnului.

Pe postamentul ce suportă bazele frumos lucrate ale colonetelor, e săpată o ornamentaţie gotică, un rând superior mai mic şi mai gingaş şi un rând de jos mai mare; această împodobire compusă de semicercuri întretăiate şi cu flori de crin la vârfurile lor, e de un motiv ce'l găsim pe turnul catedralelor gotice din Cluj, din Bistriţa în Ardeal, şi la turnul catedralei din Braşov; — nu'l mai vedem într'altă parte la noi.

Pe din afară, biserica are o înfăţişare mult mai impunătoare decât toate cele ce le zidise Ştefan până atuncea, atât prin dimensiile planului mai mare, cât prin înălţarea ei. Unele prefaceri mai moderne — din veacul al 19-lea — i-au schimbat puţin înfăţişarea prin adăogirea unui fronton cu o rozasă cu împodobiri gotice, prin acoperirea turlei cu o învelitoare bulbucată încoronată de un lanternou, şi prin o ornamentaţie nouă sub cornişă.

Fig. 148. Neamţ, Uşa veştmintăriei

Aceste prefaceri, însă, nu strică decât puţin aspectul general şi impresia generală de măreţie.

Faţada este acuma în întregime tencuită. Intr'unele locuri, însă, unde această îmbrăcare a început a se degrada şi cade, se văd cărămizile smălţuite, verzi, galbene, brune, ale picioarelor arcadelor sînurilor şi rotocoalele dela turlă. Soclul puternic şi cu o a două eşitură mai aproape de pământ este şi el acoperit de o tencuială, care îi ascunde în mare parte profilul. Sînurile poligonale au rândurile obişnuite de firide, şapte la altar şi câte cinci la absidele laterale. De asupra lor, şi jur împrejurul bisericei, vin două rânduri de ocniţe, cel inferior mai mare, cele de asupra mai mici, două mici pentru una mare.

Contraforturi înalte se ridică în trepte, în dreapta şi în stânga sînurilor; construcţia veştmintăriei a suprimat unul din ele. Alte două proptesc arcul median al pronaosului — precum se va vedea şi la Sf. Gheorghe din Suceava — şi încă alte două piezişe sunt aşezate la colţurile pridvorului adăogat.

In fine, sub fereastra altarului, un alt picior de sprijin scund e aşezat în axa bisericei.

Cele patru ferestre ale pronaosului sunt de o frumoasă ornamentaţie gotică (raionant în trecere spre flamboiant); menoul despărţitor este din nefericire scos, aşa cum se întâmplă mai totdeauna în Moldova. Ferestrele camerei cu morminte au suferit şi mai mult, toate ornamentele fiind scoase.

De altmintrelea, golurile dintre încolăciturile şi razele de piatră ale acestor rozase au fost sistematic umplute, probabil pentru a evita dificultatea de a fixa geamuri în ele, atuncea când — pentru a aşeza cercevele dreptunghiulare — s'a scos şi menoul din mijloc, aşa cum am arătat mai sus.

Ferestrele celor trei abside au fost adăogate

ulterior, așa cum se vede din faptul că marginile lor tae picioarele firidelor în mijlocul cărora sunt așezate. Când s'a făcut acest adaos, s'a scos și ferestrele vechi, care erau de sigur mici, cu chenare dreptunghiulare așa cum bit și care poartă în mijlocul său o rozasă cu ornamentație gotică. Asemenea și la turnul de intrare în mănăstire, în partea exterioară.

N'ar fi deci exclus ca — tot atuncea —

Fig. 149. Neamț, Vedere în pronaos

le au toate bisericile lui Ștefan și așa precum le au și bisericile făcute și mai în urmă, de pildă Sf. Gheorghe din Suceava, Probota și alte.

S'a așezat în anul 1824, pe partea de Apus al acoperișului, frontonul despre care am vorsă se fi așezat și aceste ferestre mai mari și mai largi la sînurile naosului. Sunt numeroase exemple, în veacul al XIX-lea, de această tendință de a lumina mai mult interiorul bisericilor.

Mai este de observat că aceste ferestre

sunt foarte bine lucrate, cu multă regularitate şi mai corect decât celel'alte. Şi proporţiile sunt altele, centrul cercului cu care s'a descris ogiva, cade pe verticala opusă a ferestrei, pe când la celel'alte ferestre sunt aproximativ în «tiers point», adică centrul se găseşte aproximativ la 2/3 din lărgimea deschizătorei.

Această formă mai largă, cu ogiva mai puţin pronunţată, corespunde cu sfârşitul goticului, în tranziţie spre renaştere. Din contra «tiers point» adevărat este caracteristica a epocei cele mai pure — am putea zice — a goticului.

Fig. 150. Neamţ, Arcuri în pronaos

In decursul veacului al XIX-lea, în momentul când goticul a revenit la modă şi când

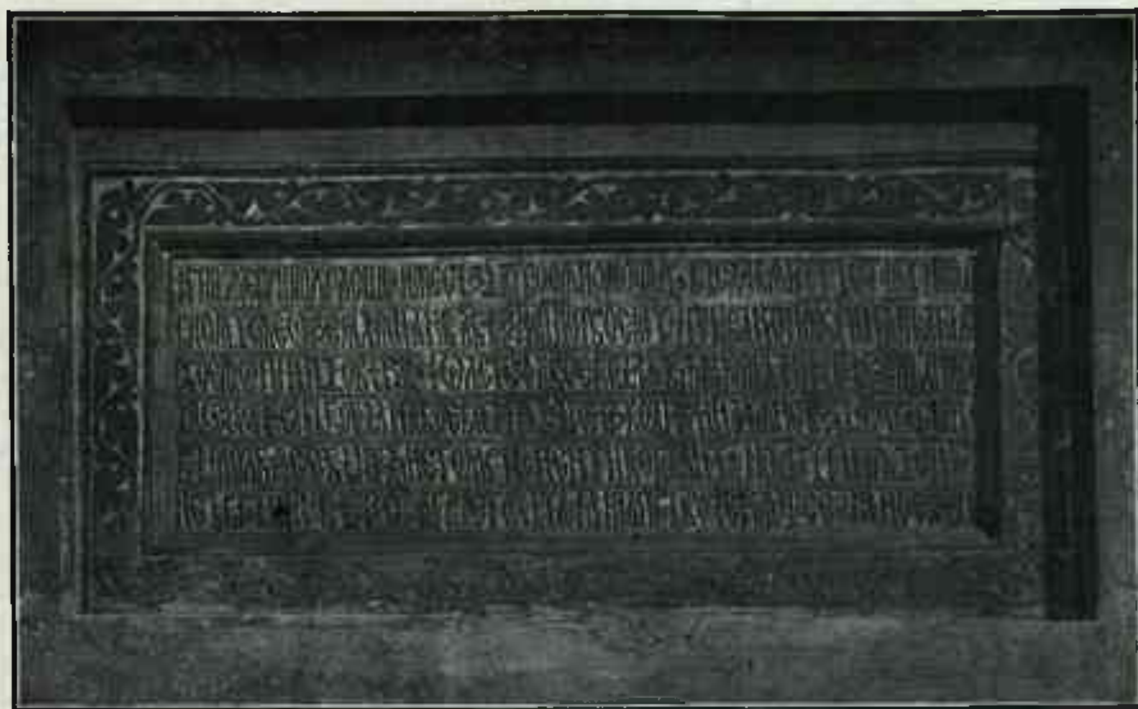

Fig. 151. Neamţ, Biserica mare Pisania

a început a fi studiat cu deamănuntul, s'au executat în Occident, în Austria şi la noi, unele lucrări în acest stil cu multă ştiinţă şi corectitudine precum şi cu o mare abilitate de execuţie. Vedem astfel încă azi, frumoasele pietre, unele cioplite gata, altele numai începute, ale bisericei în stil gotic începută la Floreşti (Tatova) pe la anul 1850.

Şi, bine înţeles, se cauta să se lucreze în modul ce părea a fi goticul cel mai clasic.

Ferestrele absidelor de la Neamţ sunt executate în stilul raionant pe când cele l'alte ferestre sunt de o epocă mai înaintată şi unde fantezia cioplitorilor îşi dădea mai liber curs.

Nu este deci o ipoteză riscată de a presupune că ferestrele absidelor au fost făcute în veacul al XIX-lea odată cu rozasele frontonului şi a turnului de intrare.

Contrafortarile sunt înalte şi ajung până la rândul inferior de ocniţe; resalitele lor succesive sunt mai puţin pronunţate. Cel median are profilul obişnuit ce-l găsim pretutindeni la bisericele lui Ştefan, dar cel de mai sus prezintă o înfăţişare mai deosebită şi care nu se găseşte într'altă parte, cel puţin

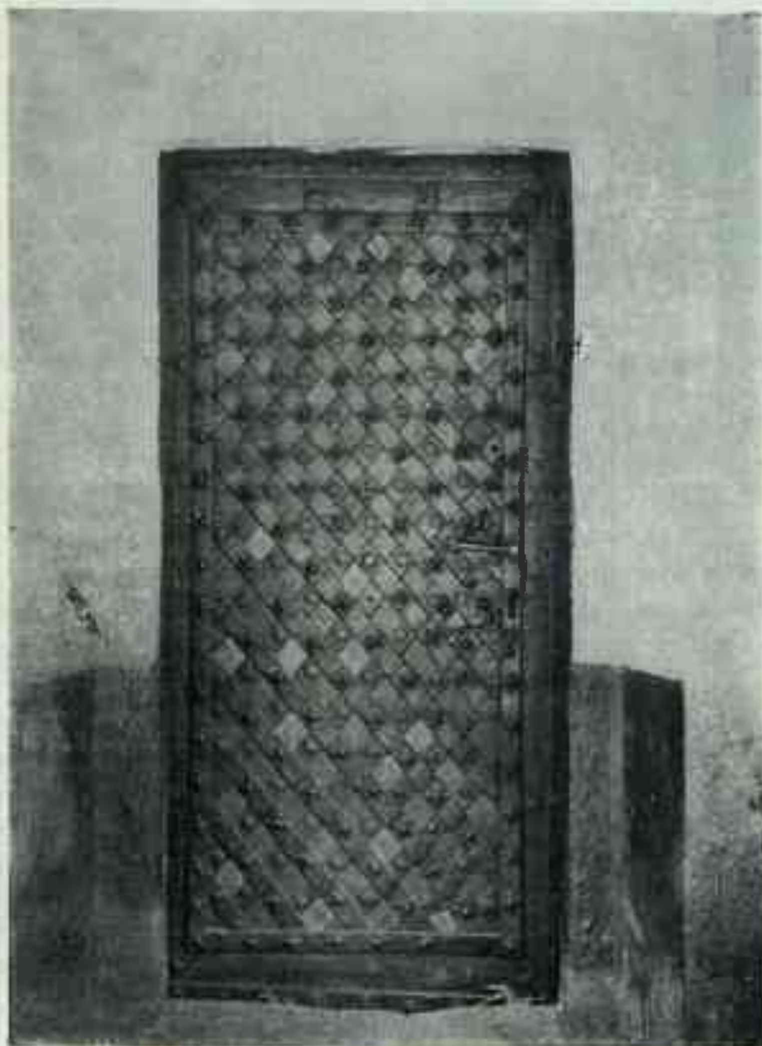

Fig. 152. Neamţ, Uşă de fer

în această vreme. Piatra copertinei e ridicată in mijlocul ei în scop evident decorativ. In fine, acoperirea de sus e mai simplă ca cele obişnuite; se naşte întrebarea dacă n'au fost cumva remaniate aceste contraforturi, dacă n'au fost înălţate şi lărgite în partea lor superioară?

Cornişa e de piatră de talie profilată, după un tip destul de simplu.

Turla octogonală este aşezată pe două baze, una inferioară tot octogonală şi având câte patru ocniţe pe fie care latură, iar baza superioară e stelată, în formă de octogon cu fie care unghiu eşit, ca la Popăuţi şi la Tazlău. Aci sunt două rânduri de ocniţe câte patru jos şi şase sus pe fie care latură. Turla are în axele principale patru ferestre dreptunghiulare cu mulure simple gotice care se întretae, ca la toate bisericele lui Ştefan cel Mare. Aşa trebue să fi fost şi ferestele naosului şi ale altarului.

Pe laturile celel'alte sunt contraforturi mici; fie care latură e împodobită cu firide duble. Jos şi sus mai e câte un rând de ocniţe, patru pe fie care latură. De asupra lor şi sub streaşină se văd patru rânduri de rotocoale smălţuite în felul celor de la Sf. Ioan din Piatra, adică în formă de taler cu un bumb la mijloc şi fără figuri; la rândul de sus sunt aşezate între ele cărămizi; la rândul de jos se văd între ele bucăţi smălţuite triunghiulare (în felul celor de la Borzeşti) şi alte cu patru laturi care umplă spaţiurile dintre discuri, cum se vede şi la Sf. Gheorghe din Suceava. — Rotocoalele sunt verzi şi galbene.

Cărămizi smălţuite de aceleaşi culori se văd şi la pilaştrii firidelor turlei şi sub ferestre. Sunt şi unele roşii, dar s'ar putea să fi fost şi ele smălţuite şi smalţul să fi căzut.

Actualmente învelitoarea e de tablă, cu pante mici, şi degajează bine turla. Ştim că pe la 1859 biserica a fost acoperită cu tablă de aramă şi se proectase facerea a două turle de zid în locul unora de lemn. [1])

Dar şi aici acoperişul trebue să fi fost de formă înaltă şi învelind deosebit pronaosul şi altarul, turla naosului rămânând degajată. In bolta turnului de intrare al mănăstirei, printre frescurile ce o împodobesc, se vede de două ori biserica înfăţişată aşa cum o vedem azi, dar cu acoperişul ascuţit aşa cum l'am descris. Din aceste picturi nu se poate conchide însă nimic în privinţa materialului cu care era învelită biserica, fiind prea schematic însemnată, iar culoarea este într'o parte neagră şi într'alta roşie, în cât nici de aci nu putem trage nici o concluzie. Un manuscris de la Neamţ, arată aceaşi înfăţişare tipică. [1])

Pictura dinăuntru e de dată recentă. De asupra uşei pronaosului, o inscripţie zugrăvită arată că toată pictura a fost refăcută la 1830 în vremea lui Veniamin Costache.

Cu toată această epocă recentă unde meşteşugul de zugrăvire bizantin era în plină decadenţă, pictura pronaosului (un calendar) e departe de a fi lipsită de calităţi, şi pare cert că a reprodus fidel subiectele cele vechi, respectând şi costumele personajelor şi toate detaliile, căci prea se aseamănă cu cele ale frescurilor din veacul al XVI-lea. Studiul iconografiei ar putea preciza acest punct.

Pictura naosului este de o calitate mai inferioară precum şi aceea a altarului unde o parte chiar, în registrul mijlociu, nu mai este bizantină.

Au lucrat deci mai mulţi zugravi de odată.

Modul cum această zugrăveală din veacul al XIX-lea seamănă cu aceea din secolul al XVI-lea ne face să presupunem că cea veche există încă de desubt, cea se s'a şi constatat în unele locuri. O încercare de spălare ar putea să ne dea lămuriri în această privinţă.

Dintre multele pietre de mormânt ce se găsesc în biserica mănăstirei Neamţului, sunt două care sunt mai interesante din punctul de vedere al acestui studiu. Sunt aceea a pârcălabului Micotă şi a lui Ştefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun, amândouă puse de Ştefan cel Mare.

Pisania e aşezată pe zidul de miazăzi

---

[1]) N. Iorga. Mănăstirea Neamţului.
R. Rosetti. Conflictul dintre guvernul Moldovei şi Mănăstirea Neamţului.

[1]) Iorga.— Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

lângă intrarea bisericei; piatra are un frumos chenar de frunze stilizate, amintind şi piatra lui Bogdan cel d'întâiul de la Rădăuţi şi chenarul imaginei lui Sf. Marcu din evangheliarul din 1429 de la Neamţ:

„Doamne Isuse Hristoase, primeşte acest hram care s'a zidit, cu ajutorul tău, întru slava sfintei şi slăvitei de la pământ la cer înălţarea ta, şi tu, stăpâne, acopere ne cu mila ta, de acum şi până în veac. Ioan Ştefan Voevod cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a binevoit şi a început s'a zidit acest hram, pentru rugăciunea sa s'a Doamnei sale Maria s'a fiului său Bogdan şi a celor l'alţi fii ai săi şi s'a săvârşit la anul 7005 (=1497), iar al Domniei Sale anul patruzeci şi cel d'ântei curgător luna lui Noemvrie în 14"[1]).

Mai păstrează Mănăstirea Neamţului şi un clopot de la Ştefan cel Mare, dăruit la 1485, deci înainte de zidirea sau terminarea bisericei.

ARBORA ŞI REUSENI

Aceste două biserici sunt aproape identice şi prezintă şi o mare asemănare cu aceea din Dobrovăţ, dacă se face abstracţie de noul nartex al ei, în cât aceste trei lăcaşuri alcătuesc împreună un grup special în rândul celor din vremea lui Ştefan cel Mare. Sunt toate trei construite în 1502 şi 1504, adică sunt cele din urmă din domnia lui Ştefan.

Fig. 154. Arbora, Uşa exterioară

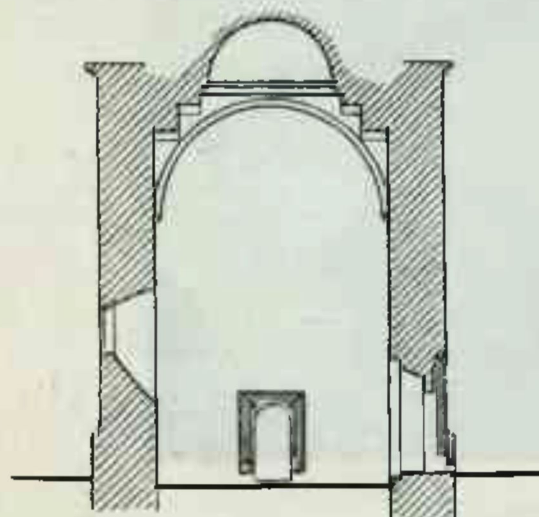

Fig. 153. Reuseni, Secţiune transversală (după Romstorfer)

Bisericile sunt fără turlă şi fără sînuri exterioare. Inăuntru, două scobituri în zidurile naosului arată locul lor; ele sunt încadrate prin câte două mănunchiuri de colonete angajate, de piatră frumos cioplită, cu bazele şi capitele lucrate ca postamentele colonetelor uşelor din această epocă. Proscomidia şi diaconicul lipsesc; în locul lor se găsesc mici nişe în zidul altarului. Naosul e boltit după metoda moldovenească, şi de asupra arcurilor oblice vine o calotă sferică. Arcurile naosului şi ale altarului sunt de piatră de talie bine cioplită.

La Arbora, zidul despărţitor dintre naos şi pronaos are uşa după tipul obişnuit. La Reuseni chenarul e dreptunghiular în exterior, cu mulare încrucişate la colţul de sus şi pornind de pe baze mici ornamentate;

[1]) Iorga. — Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Neamţului Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

Fig. 155. Arbore

Fig. 156. Reuseni

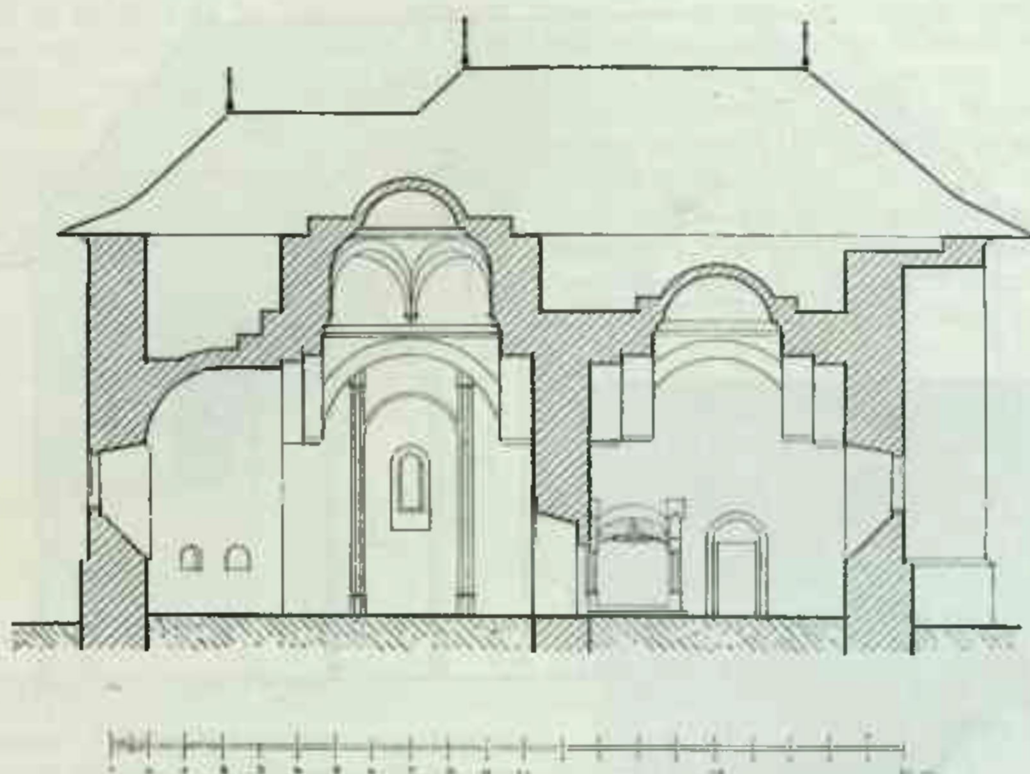

Fig. 157. Arbora, Secţie longitudinală (după Romstörfer)

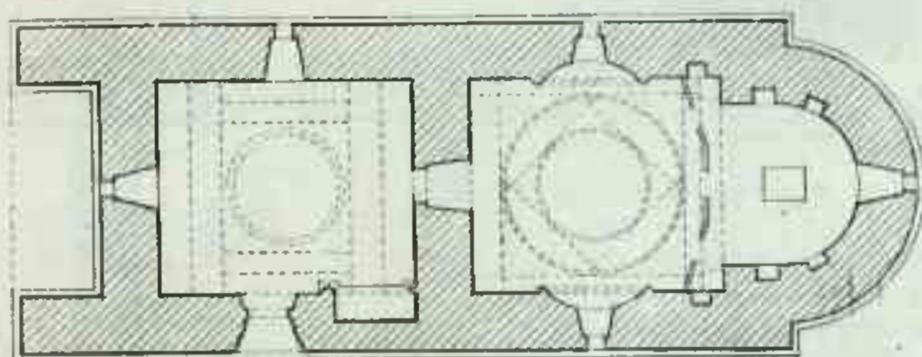

Fig. 158. Arbora, Planul bisericei (după Romstörfer)

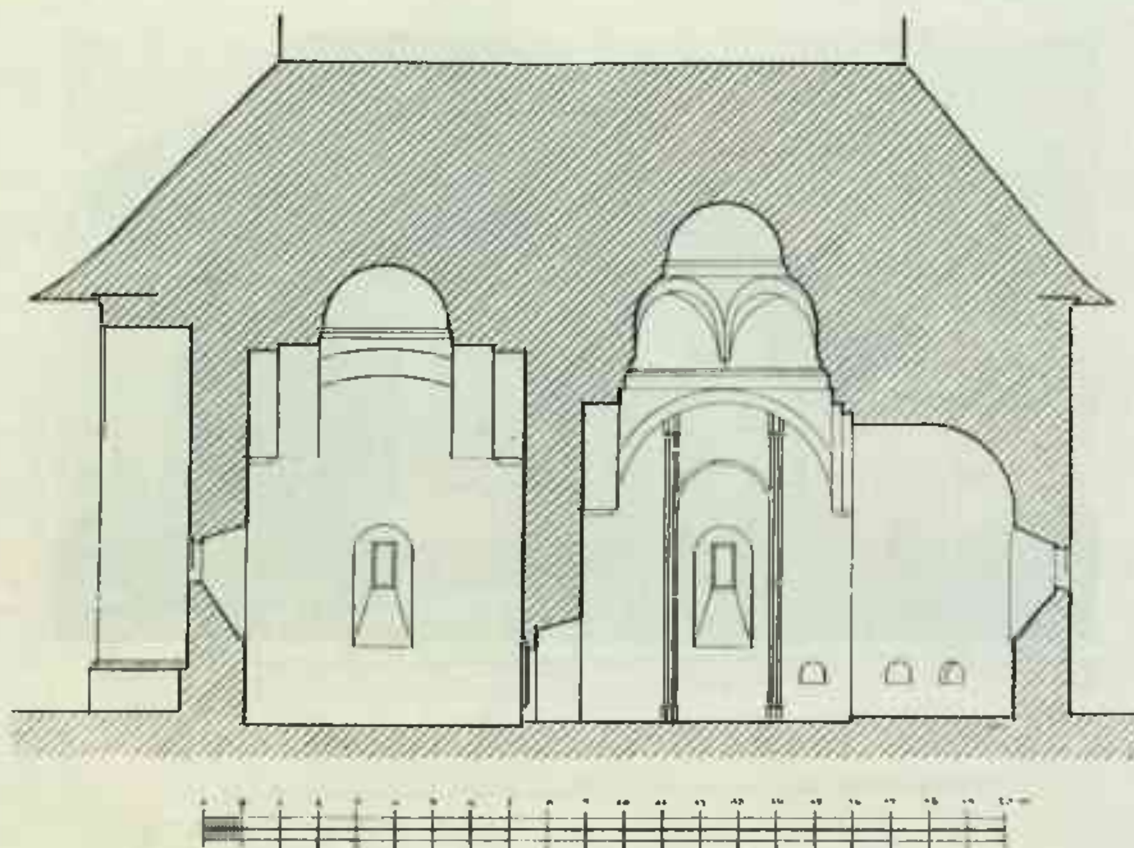

Fig. 162. Reuseni, Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

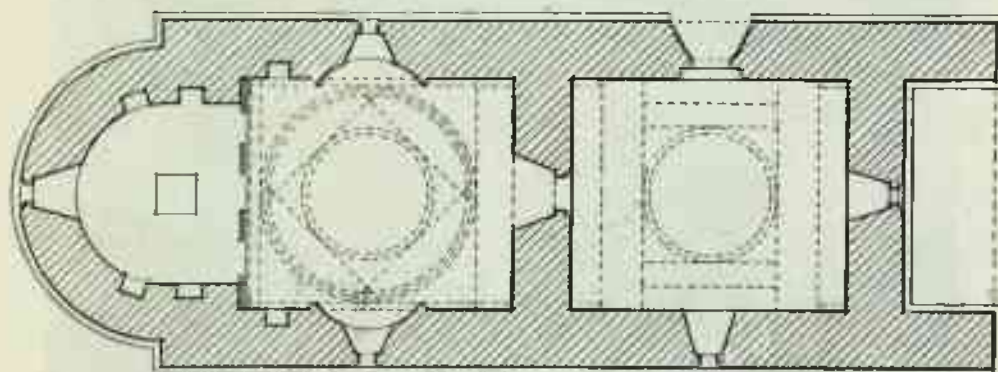

Fig. 163. Reuseni, Planul bisericei (după Romstörfer)

mulura cea mai dinăuntru se desface în două închizând uşa într'un semicerc. Se poate simţi aicea prima influenţă a renaşterei. Uşa de intrare pe zidul Sud are mulure gotice puternice în ogivă. Insă la Arbora frântura arcului e puţin accentuată. Colonetele acestor uşi de intrare nu au baze ci es de-a dreptul din soclul lor.

Fig. 159 Reuseni, Fereastră

Pronaosul e boltit într'un mod caracteristic printr'o calotă mică sferică aşezată pe pătratul obţinut prin două perechi de arcuri late longitudinale sprijinite la rândul lor printr'o altă pereche de arcuri transversale.

Toate ferestrele sunt mici şi cu chenarul dreptunghiular, având partea interioară în

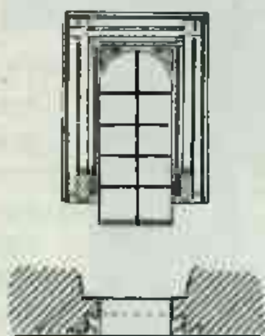

Fig. 160 Reuseni, Fereastră (după Romstörfer)

semicerc ca la uşa interioară de la Reuseni. Toate sunt la fel sau aproape la fel, fiind mici diferenţe numai la bazele colonetelor.

Zidurile longitudinale ale bisericei se prelungesc în afară de pronaos cu vr'o 2,50 metri şi sunt unite printr'o boltă. Această parte servea până mai deunăzi de clopotniţă, clopotele fiind atârnate de o grindă de lemn transversală.

Recăderile arcurilor oblice ale naosului sunt rezemate pe nişte mici console destul de proeminente. Nu se văd oale de rezonanţă.

Jos sunt dale pătrate peste tot, iar centrul naosului — precum este regula aproape generală, — este însemnat, în verticala Pantocratorului, printr'o lespede specială.

Soclul e tencuit, dar atât la Reuseni cât şi la Arbore şi'a păstrat profilul, dealtmintrelea destul de modest.

Nu se văd ocniţe, amândouă biserici fiind tencuite; dar pe când la Reuseni nu mai sunt urme de zugrăveli, Arbora a păstrat această podoabă şi înnăuntru şi în afară, cea ce i dă

Fig. 161. Reuseni, Uşa exterioară

un interes deosebit şi o înfăţişare foarte pitorească.

Pereţii din pronaos sunt foarte şterşi în partea superioară; pe partea de miază noapte chiar nu se mai vede nimica. Zugrăveala bolţilor e foarte stricată ne mai fiind decât urme. Şi în naos e foarte stricată şi înegrită de fum ca şi în altar. Interesant însă este peretele votiv unde se văd ctitorul Luca Arbore cu soţia lui Iuliania şi cinci copii, o fată şi patru băeţi. El ţine biserica cu acoperişul ţuguiat. Arbore are o figură plină, o barbă scurtă, mustăţi mici brun roşcat.

Biserica ce o ţine hatmanul în mâini arată

o formă de acoperiş ceva deosebită de cea de azi. Invelitoarea e poleită, iar unde aurul a căzut se vede dedesubt într'o parte o culoare roşie şi în altă galbenă.

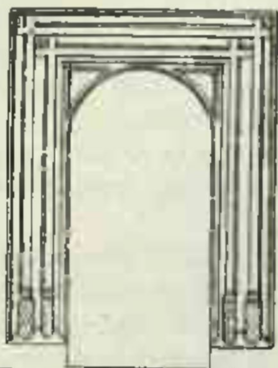

Fig. 164. Reuseni, Uşa exterioară (după Romstörfer)

E o nouă probă că nu ne putem lua după culoarea ce o dă pictorul învelitoarei pentru a trage concluzie în privinţa materialului cu care erau învelite bisericile. E evident că Arbora — care e o biserica destul de modestă n'a avut, nici odată un acoperiş aurit, aşa cum sunt bunioară capolele bisericilor ruseşti.

Fig 165. Reuseni, Vedere în naos

Mulţi sfinţi şi înăuntrul bisericei şi în afară au aureole în relief. Dealtmintrelea e mult aur întrebuinţat în toată biserica.

Partea inferioară a pereţilor e ornată cu o friză compusă de două rânduri de pătrate colorate în roşu, galben şi verde; de desubt atârnă draperiile cunoscute.

In pronaos, însă, se vede, foarte bine păstrat frumosul chivot de piatră ce acoperă lespedea mormintală a lui Arbore E lucrat în stil gotic terţiar. Intre doi stâlpi, ce sunt în dreapta şi în stânga, se întinde acoperişul cu o bordură lucrată „à jour" de mâna unui meşter sigur de dalta lui. Deasupra, între două scuturi cu stemă se desfaşoară inscripţia care pomeneşte, pe lângă ctitorul, hatmanul Luca Arbore părcălab de Suceava, şi pe tatăl său bătrânul Arbore, părcălab de Neamţ.

In fund, e zugrăvit un al doilea tablou votiv. Arbore prezintă lui Christos biserica; e precedat de Sf. Ion şi însoţit de soţia sa şi numai de doi copii de astadată. Hainele sunt de o mare bogăţie ; Arbore are o manta de brocat verde cu flori de aur. Mânecele negre strânse ale hainei, es din aceasta manta ale cărei mânecl sunt scurte şi larg deschise dela umăr.

Fig. 166. Reuseni, Profil de colonetă (după Romstörfer)

Soţia lui Arbore poartă aceaşi pălărie cu margini late şi cu văl ce se regăseşte pe chipurile de femei în toată vremea lui Ştefan cel Mare şi a lui Petru Rareş şi aceeaşi podoabă grea, ca niste cercei, îi atârnă până pe umeri. Fata, pe peretele din naos are un fel de diademă cu pendentivi lucrat la fel ca şi la mama ei; băeţii au, ca şi tatăl lor, un fel de mică bonetă strânsă, o calotă simplă.

Toate figurile, afară de ale copiilor, au fost scoase şi refăcute cu tencuiala cu tot. S'ar crede că — la o năvălire —

duşmanii au ţinut să scoată armele care aduceau aminte de puternicii ţărei şi că, odată furtuna trecută, s'a reparat stricăciunea. Dealtmintrelea figurele de pe cele două tablouri se aseamănă.

In naos, lângă uşă, s'a găsit o inscripţie zugrăvită, arătând un nume de zugrav „Drăgoşie"? şi data de 7049 (=1541) [1].

E vorbă de sigur de o reparaţie, căci faptul că vedem pe tablourile votive familia lui Arbore, odată cu doi copii şi o altădată cu cinci, arataţi încă mici, probează grija de adevăr şi că desigur zugraveala a fost terminată înainte ca acest copii să fie atins măcar vârsta adolescenţei. — Fata lui Arbore, Ana, căsătorită cu Gavril Totruşan, a murit în 1521.

In 1541, copiii lui Luca Arbore, dacă trăiau

„Cu vrerea Tatălui, şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, în zilele blagocestivului şi de Christos iubitorului Domn Io Ştefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, Gospodar al ţărei moldoveneşti, pan Luca Arbure, pârcălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbure, pârcălabul Neamţului, a bine voit cu buna sa vrere şi cu cinstită şi luminată inimă şi cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu sprijinul Domnului său, a început şi a făcut acest hram în numele tăerei capului cinstitului şi slăvitului prooroc şi înainte mergător şi botezător Ioan; şi s'a început în anul 7010 (= 1502) în luna Aprilie 2, şi s'a săvârşit în acelaş an, în luna August 29" [1]).

Iar la Reuseni, piatra aşezată tot deasupra uşei de intrare şi de 1,05 m. lungime

Fig. 167. Reuseni, Pisania

trebuiau să fie cam de 40—50 ani, dacă ne gândim că tatăl lor apare deja în 1499, ca pârcălab de Suceava, adică cea mai înaltă funcţie militară.

Este deci extrem de probabil că pictura cea dintâi este din vremea zidirei bisericei sau dintr'o vreme apropiată, şi că lucrarea nu a fost făcută de o dată, sau că a fost parţial refăcută.

Zugrăveala este însă de o calitate, care nu ajunge aceea din bisericile ale Domnului, nici aceea din Dolheşti sau Bălineşti.

Pisania aşezată deasupra uşei de intrare, pe peretele din afară, lungă de 1,24 m. şi înaltă de 0,40 m. spune:

şi 0,30 m. înălţime, zice: „In anul 7011, Septembrie 8. Io Ştefan Voevod prin mila lui Dumnezeu, Gospodarul ţărei moldoveneşti, a binevoit şi a început să zidească acest hram în numele tăerei cinstitului cap al cinstitului şi slăvitului prooroc înaintemergător, botezător Ioan, în acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan Voevod şi pe Ştefan Voevod l'a ajuns moartea—veşnica lui pomenire — şi fiul său Bogdan Voevod a dus înainte ce fusese început de tatăl său şi a săvârşit hramul în anul 7012 (= 1504) în luna Septembrie 18 [2]).

Construcţia a ţinut deci mai mult de un

[1]) V. Grecu. — Eine Belagerung Konstantinopels — Byzantion 1925.

[1]) Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

[2]) Idem. Idem.

an, şi a fost terminată de Bogdan, două luni după moartea lui Ştefan.

Piatra de mormânt a lui Bogdan al doilea care s'ar fi putut găsi aici, nu există şi nu se vede acuma decât o lespede din veacul al XVII-lea.

DOBROVĂŢ

Biserica mare a Dobrovăţului, cu hramul Pogorîrei Sfântului Duh, este penultima din cele zidite sub domnia lui Ştefan cel Mare şi, precum arată inscripţia, a fost isprăvită două luni abia înaintea încetărei lui din viaţă:

„Bine cinstitorul Domn Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţerii Moldovei, fiu al lui Bogdan Voevod, a înălţat acest hram întru numele Pogorîrii Sf. Duh; care a început a se zidi la anul 7011 (= 1503), luna lui Aprilie în 27 de zile, şi s'a săvîrşit în anul 7012 (= 1504), iar al Domniei lui, anul patru zeci şi o lună din al optulea cugător [1]).

Fig. 168. Dobrovăţ

Această biserică, cu aceea a Mănăstirei Neamţului, constitue o excepţie în şirul celorl'alte lăcaşuri din vremea lui Ştefan prin mărimea lor neobişnuită; toate celel'alte, — dacă se face abstracţie de unele pridvoare adăogite ulterior — nu au decât cele două încăperi obişnuite: naosul (cu altarul) şi pronaosul, dar Neamţul şi Dobrovăţul au trei.

Actualmente aceasta din urmă se prezintă cu trei turle, dar au fost adăogite într'o vreme mult mai recentă — în veacul al XVIII-lea.

In plan — dacă lăsăm de o camdată pronaosul — vedem o foarte mare asemănare cu Reuseni şi cu Arbora, încât aceste biserici pot forma un singur grup.

Naosul este aproape identic şi cu formă şi cu dimensiuni. Sînurile laterale, de abia însemnate în grosimea zidului, sunt încadrate de aceleaş mănunchi de colonete, care pornesc de pe nişte mici baze ornate.

Calota sferică aşezată pe arcurile moldoveneşti cunoscute, a fost spartă pentru a se face turla actuală. Ferestrele ce luminează altarul naosului sunt aproape la fel ca cele dela Reuseni şi dela Arbora.

[1]) Iorga, Inscripţii

Fig. 169. Dobrovăţ, Secţiane longitudinală (Releveul «Arta Românească»)

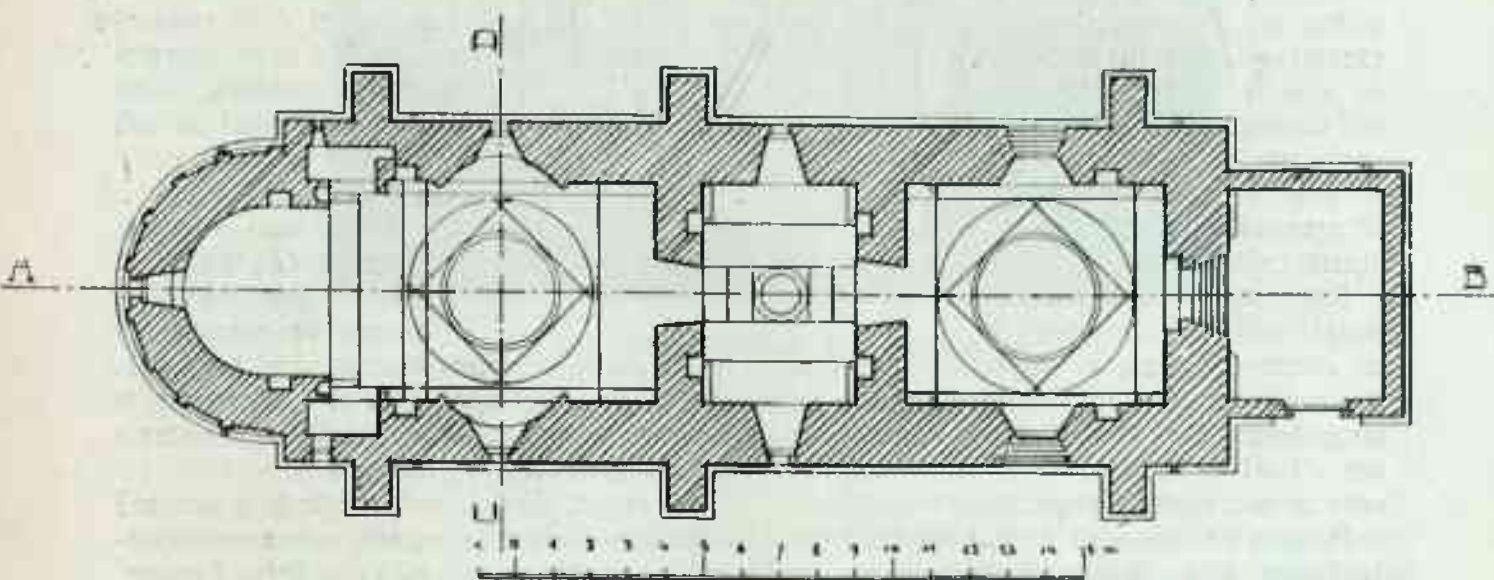
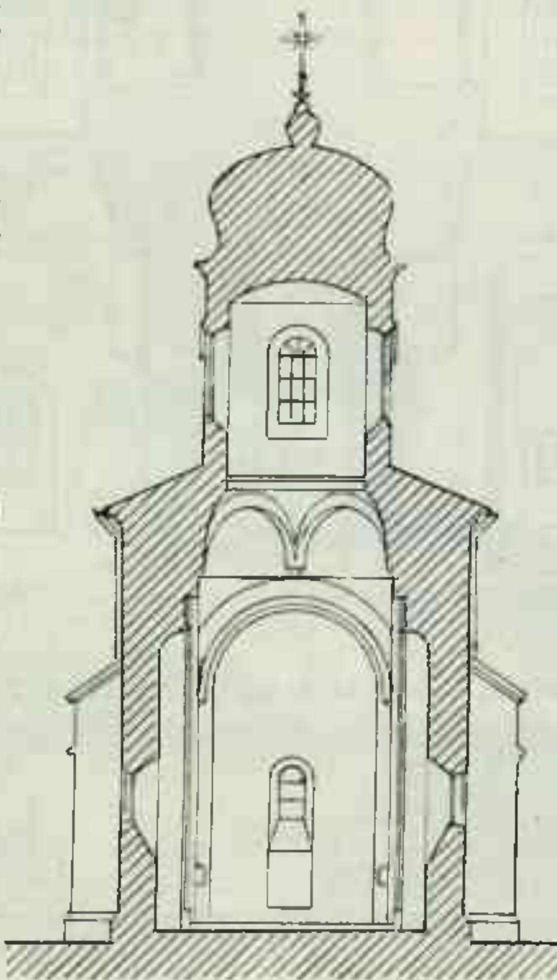

Fig. 170. Dobrovăţ, Planul bisericei (Releveul «Arta Românească»)

A două încăpere, care este intercalată între naos și pronaos are boltiri ca pronaosul acestor două biserici și ferestre iar la fel. Intâlnim însă aici și o mică deosebire. Pe când la Arbora și la Reuseni pronaosul este ceva mai lung în sensul axei bisericei de cât în lățime, aici e sensibil mai scurt, cea ce explică pentru ce cele două perechi de arcuri care restrâng spațiul cupolei sunt longitudinale, pe când la cele alte două biserici din aceaşi familie, sunt transversale — de oarece e evident că se așează aceste arcuri pe lungimea cea mai scurtă.

Aceste arcuri sunt unite printr'o altă pereche de arcuri și calota sferică ce închee bolta e mai mică ca la bisericile surori.

Urmează pronaosul boltit după tipul naosului (ca la Neamț), și care e luminat la Nord și la Sud prin câte o frumoasă și înaltă fereastră gotică cu menoul ei încă intact și cu o lucrătură gotică ce a fost "à jour" dar care e acuma astupată, cea ce-i strică cumva înfățișarea când o vezi pe din afară. Dinăuntru însă se poate vedea mai bine maestria execuțiunei. Ușa în zidul de apus e în arc frânt cu colonete și scobituri rezămate pe aceleaș gen de baze ornamentale așa de respândite în toată această epocă.

Fig; 171. Dobrovăț. Secțiune transversală (Releveu «Arta Românească»)

Ușile naosului și ale odăei mormintelor sunt cu chenarul pătrat și baghetele încrucișate cunoscute; au fost însă cioplite pentru a se lărgi deschiderea și a se înălța,—mai cu seamă cea d'întei — încât e greu să se ghicească care a fost profilul primitiv.

A doua ar putea să fi fost în felul celei interioare de la Arbora și Reuseni sau încă ca cea de la Neamț, mutată acuma la vestmintarie. Ce a rămas din rama s'ar potrivi, dar factura nu este așa de curată și cu muchiile ascuțite ca la Neamț, ci mai rotunjite și mai moale.

Ne găsim deci aici — ca la Neamț — în fața unei tendințe sau a unei trebuințe nouă, aceea de a avea între naos și pronaos o a treia încăpere, aceea ce servește, de obicei, ca să adăpostească mormintele ctitorilor.

La Neamț, s'a intercalat pentru acest scop o despărțitură nouă, între naos și pronaos. La Dobrovăț s'a ales un tip de biserică existent al cărei pronaos a devenit camera mortuară, și s'a adăogat spre apus un pronaos după un tip de asemenea cunoscut.

Iată deci cu aceste două biserici, stabilită încă din vremea lui Ștefan cel Mare o dispoziție de plan ce va deveni repede generală pentru clădirile cele mai însemnate din vremea lui Rareș, lui Lăpușneanu și altele.

In afară, tot după tipul Arbora-Reuseni, biserica nu arată sînuri; dar pe când aceste două biserici nu mai arată sub tencuiala lor nici firide nici ocnițe și nu au contraforturi, găsim la Dobrovăț și firidele lungite la altar, de cărămizi mari (29 cm. lungime[1], și două rânduri de ocnițe; după obiceiul aproape constant, două din ocnițele mici de sus corespund cu una mare din rândul de jos.

Ocnițele mari dela altar nu corespund cu firidele, ci sunt rezemate pe cheile lor.

Bazați pe asemănarea mare dintre cele trei biserici din acest tip, putem, deci, presupune că, și la Arbore și la Reuseni, sub tencuială, se regăsesc arcaturele oarbe ale firidelor și ocnițelor.

Au existat oare contraforturile de la început? Lucrul e posibil de oarece copertinele retragerilor mediane au profilul din această vreme. Par, în ori ce caz, să fi fost refăcute în partea lor de sus, cea ce s'ar putea să se fie întâmplat la epoca facerei turlelor.

Soclul e de un profil simplu şi de piatră de talie. Zidăria bisericei e de piatră brută, din acest fel de gresie moale a regiunei.

E acoperit cu o tencuială spoită care împiedică de a vedea dacă a avut o ornamentaţie de pământ ars smălţuit.

Inăuntru biserica este în întregime zugrăvită şi pictura este de o bună calitate mai brun căzând în plete pe umeri. După d. Iorga, sunt Ştefan cu fii lui Bogdan şi Petru; biserica ce întind lui Christos e înfăţişată fără turle. Acoperişul ţuguiat are linii care pot arată ţigle sau şindrilă şi e zugrăvit cu culoare roşie; am văzut însă, dintr'alte exemple, că nu se poate baza pe această judecată în privinţa materialului cu care erau

Fig. 172. Dobrovăţ. Vedere din spre Sud-Vest

cu seamă în naos şi camera intermediară. Fundurile au fost retuşate cu o culoare care se spală uşor.

In pronaos, însă, pictura nu pare a fi de aceaşi mână şi cel puţin în părţile de jos a fost refăcută sau făcută ulterior.

Pe peretele votiv se văd trei voevozi, toţi trei tineri, cu coroana pe cap şi cu părul învelite aceste biserici. O inscripţie zugrăvită spune:

„Blagocestivul şi de Christos iubitorul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, domnul ţărei moldoveneşti, fiul bătrânului Ştefan Voevod a zugrăvit şi împodobit acest hram în numele pogorîrei sfântului Duh la Mânăstirea dela Dobrovăţ la leat 7030 luna?“

Fig. 173. Dobrovăţ, Uşa exterioară

Fig. 174 Dobrovăţ, O uşă interioară

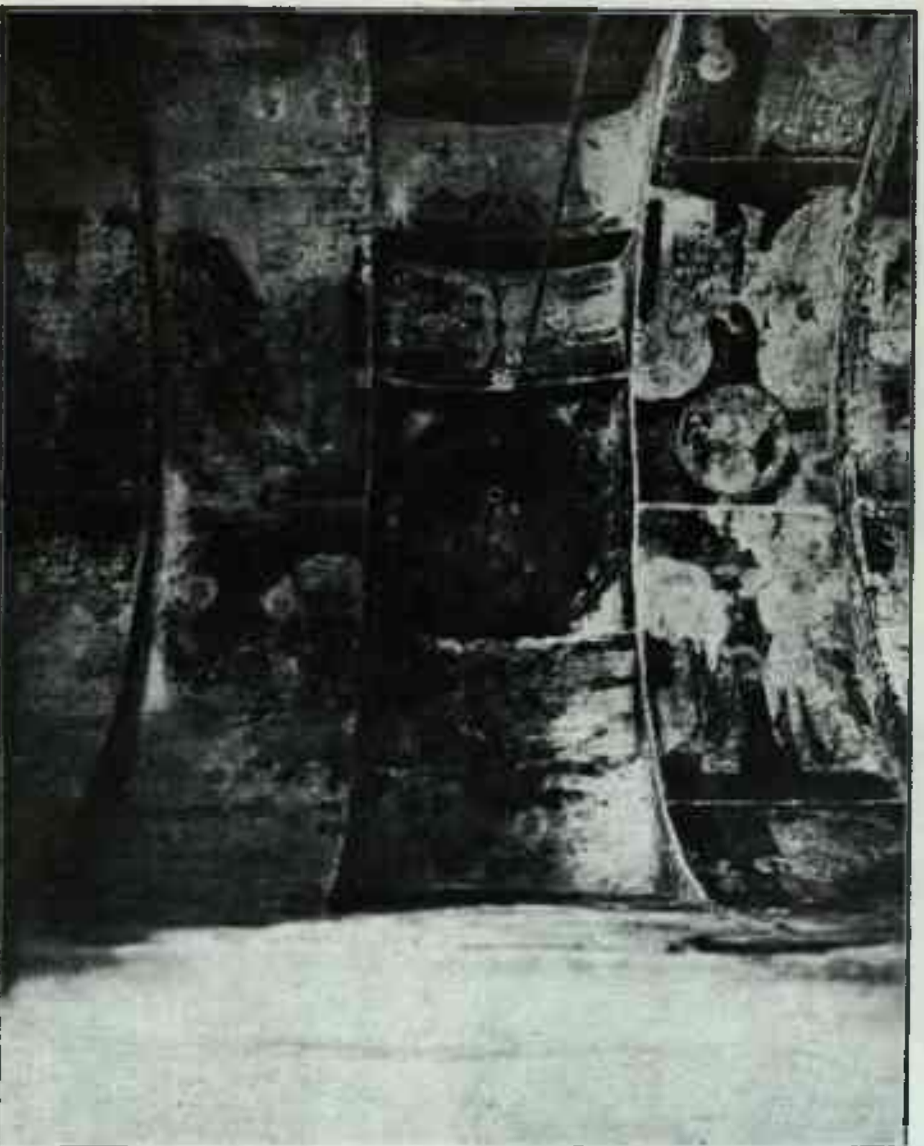

Fig. 175. Dobrovăţ, Bolta încăperei din mijloc

Fig. 176. Dobrovăţ, Vedere în naos.

Este deci o eroare, sau mai curând o cifră necompleectă, de oarece Petru Rareş a început a domni la 1527 şi pictura va fi deci datată între 7035 = 1527 şi 7039 = 1531. Este de observat că nu vedem, ca de obiceei, familia domnitorului ci cei trei voevozi arătaţi.

La dreapta uşei se văd sf-ţii Impăraţi Constantin şi Elena, aşa cum se găseşte în acest loc, dacă nu totdeauna, în orice caz foarte des în aceasta vreme.

Aceste frescuri sunt pe primul strat de tencuială. Părţile inferioare sunt spoite. Ca în multe biserici moldoveneşti găsim grafite cu nume poloneze din armata lui Sobieski; aşa bunioară în pronaos, ceace ce arată că — dacă acest pronaos a fost rezugrăvit, — aceasta lucrare s'a făcut încă în veacul al XVII-lea.

In naos se găsesc mai multe pietre de mormânt frumos împodobite dela sfârşitul veacului al XVII-lea.

Celel'alte clădiri mânăstireşti sunt toate mai recente. Turnul de intrare e din veacul al 18-lea iar biserica cea mică din veacul al 19-lea.

DOLHEŞTII MARI

Dolheşti are ca plan şi secţie longitudinală o mare asemănare cu Volovăţ şi cu Bălineşti cu toate că e mai mică şi mai simplă. Principiile constructive sunt însă aceaşi: în loc de două arcuri dublouri şi trei perechi de nişe în naos şi un arc dubloa şi două perechi de nişe în pronaos sunt numai un dubloa şi două perechi de nişe atât în naos cât şi în pronaos. Dubloarile recad toate pe nişte mici console. — Altarul are forma poligonală cu cinci laturi ce o regăsim la Bălineşti. Ca la Volovăţ, pardoseala naosului e aşezată mai jos de cât acea şi a altarului şi a pronaosului. Tot ca la Volovăţ, se găseşte o singură fereastră în naos spre miazănoapte şi în pronaos nu sunt de loc spre Nord. Pe partea de miază zi sunt două ferestre mici în pronaos şi două mai mari în naos, din care numai una şi-a păstrat forma mai veche (dar nu cea primitivă). Celel'alte ale naosului, precum şi acea a altarului sunt mărite.

Uşa din peretele despărţitor al naosului e

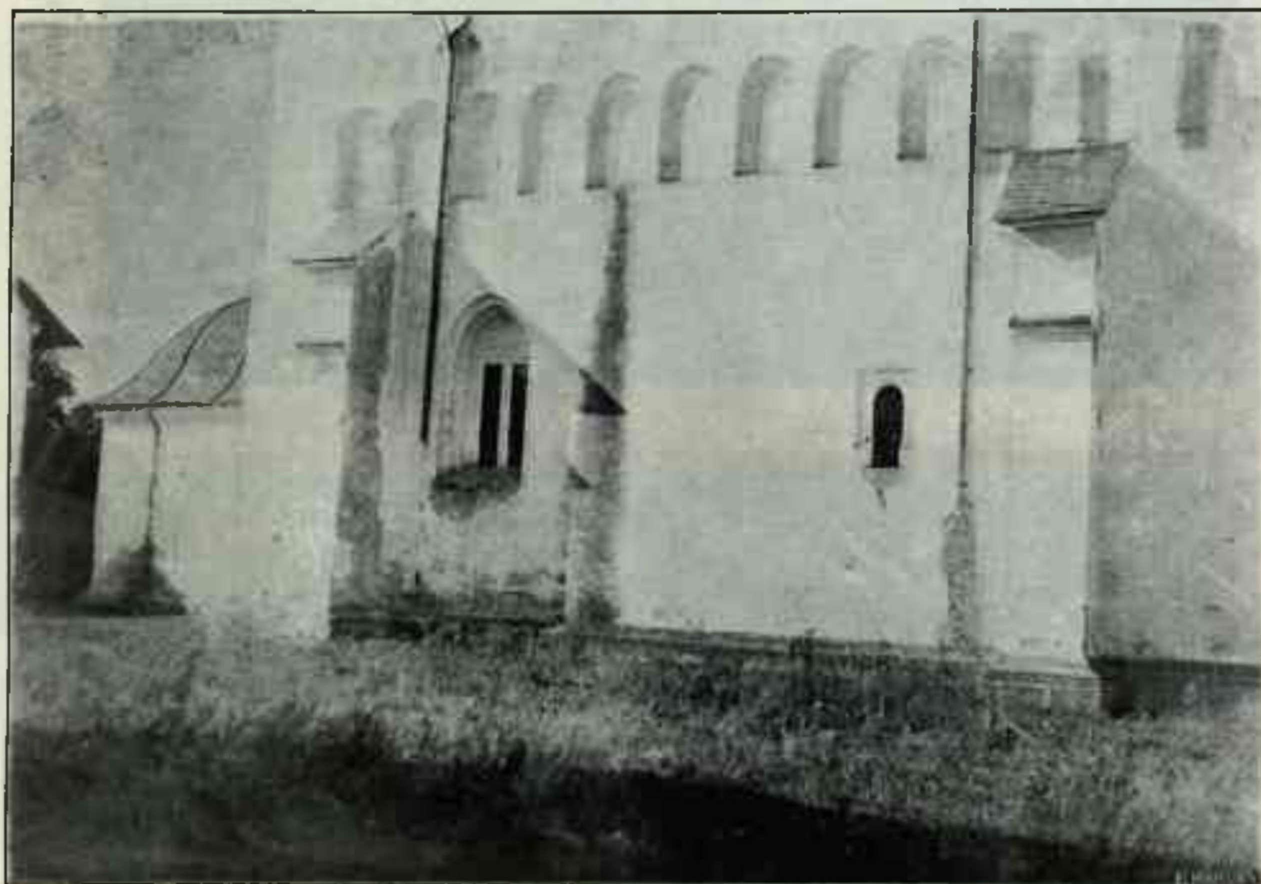

Fig. 177. Dobrovăţ, Peretele Sud

cu chenarul dreptunghiular cunoscut, dar foarte stricat. Mulura are o bază ornată. Uşa de intrare—în axa pronaosului—şi-a pierdut forma primitivă; are acum un lintou de piatră simplă cu muchia teşită.

Tâmpla e de zid. Firidele proscomidiei şi a diaconicului nu sunt deschise până jos (ca la Volovăţ şi la Bălineşti), ci sunt nişte simple nişe.

Bolţile «berceau» alui sunt construite de sigă pentru a-i da o mai mică greutate (cum e şi la Rădăuţi)

Fig. 179. Dobrovăţ, Fereastră Sud a pronaosului

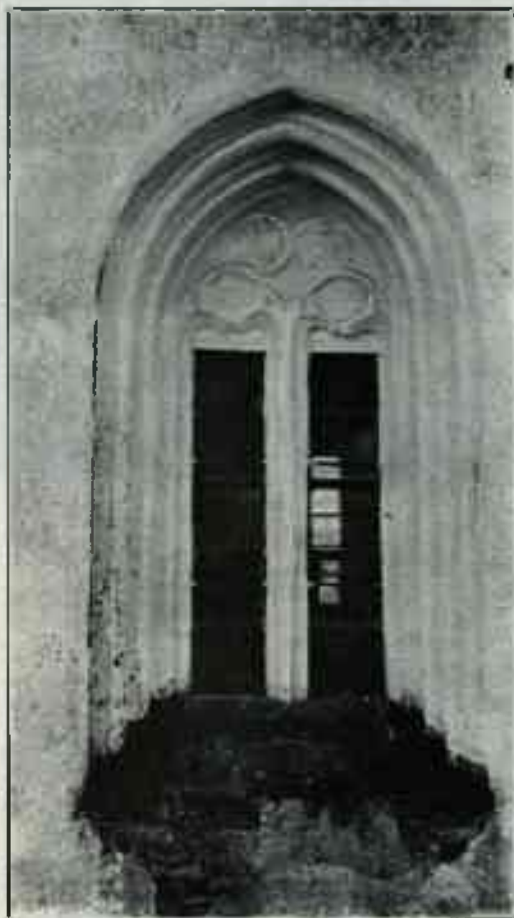

Fig. 178. Dobrovăţ, Fereastră Nord a pronaosului

Biserica nu mai are zugrăveli de cât pe pereţi pronaosului unde sunt mormintele familiei lui Sendrea, portar de Suceava şi cumnatul lui Ştefan cel Mare. Aici s'au descoperit de curând sub straturile de spoială un frumos fresc care reprezintă un bărbat în haine de brocat de aur — probabil Şendrea — cu soţia lui cu părul bălan, o fetiţă şi un copil. Maica Domnului îi arată lui Christos pe tron; la stânga e Sfântul Nicolae. Aceste frescuri sunt destul de vătămate; pe alocuri ochii şi chiar o parte din obrajii lipsesc.

Fig. 180. Dobrovăţ, O fereastră mică

Fig. 181. Dobrovăţ. Bolta naosului

Fig. 182. Dolheştii mari

Nici o inscripţie n'a mai rămas. Alţi sfinţi se văd cu aureole poleite, cu cartele cu inscripţiei, şi o ornamentaţie florală asemănătoare cu cea de la Hârlău şi Popăuţi, între alte.

Maria, soţia lui Şendrea, e înfăţişată cu o pălărie de sub care ese o măramă vărgată, precum sunt arătate pe alte picturi vo-

bisericei. De asupra uşei naosului se mai vede în lunetă un frese înfăţişând Maica Domnului.

S'a adăogat în faţa bisericei la o vreme necunoscută, dar evident destul de recentă, un turn clopotniţă, care ascunde probabil pisania deslaşitoare.

Şi exteriorul bisericei a suferit prefaceri;

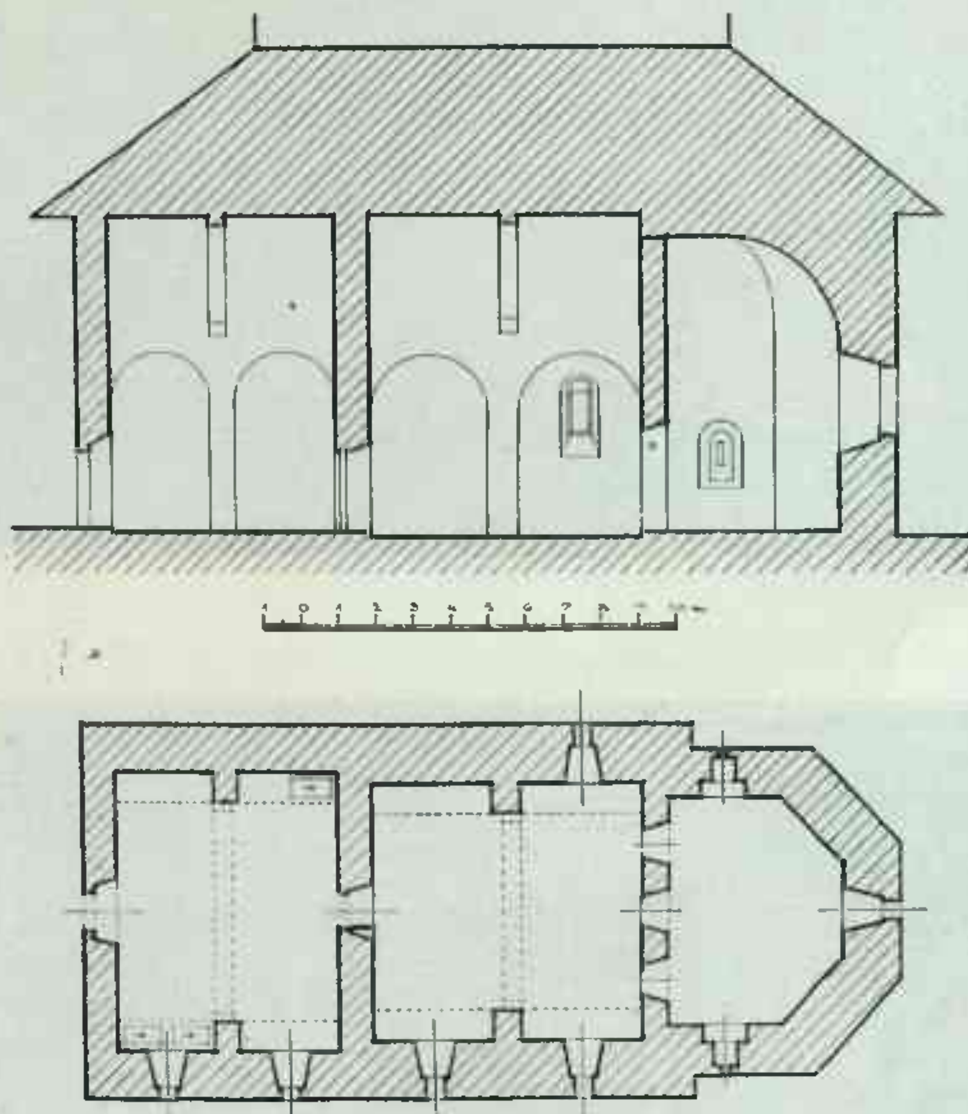

Fig. 183. Dolheşti, Secţiune longitudinală
Fig. 184. Dolheşti, Planul bisericei

tive şi soţia lui Arbore, a lui Gavril Trotuşan, a logofătului Tăutu, a logofătului Teodor de la Hamor. Şendrea poartă un fel de beretă cu ornamente de aur.

Se văd şi unele grafite — fără dată. Comparând aceste picturi cu cele l'alte cunoscute, se poate afirma — fără mare temere de a greşi — că sunt din vremea facerei

unele ferestre au chenare profilate care par a fi din veacul al XVII-lea; aşa cele două din pronaos şi una a naosului de pe latura de miazăzi, care arată un motiv de o vădită înrudire armenească; cele l'alte au fost mărite şi mai târziu, scoţându-se şi aceste chenare din care se mai văd bucăţi în curte.

Zidăria e de piatră brută; la colţuri

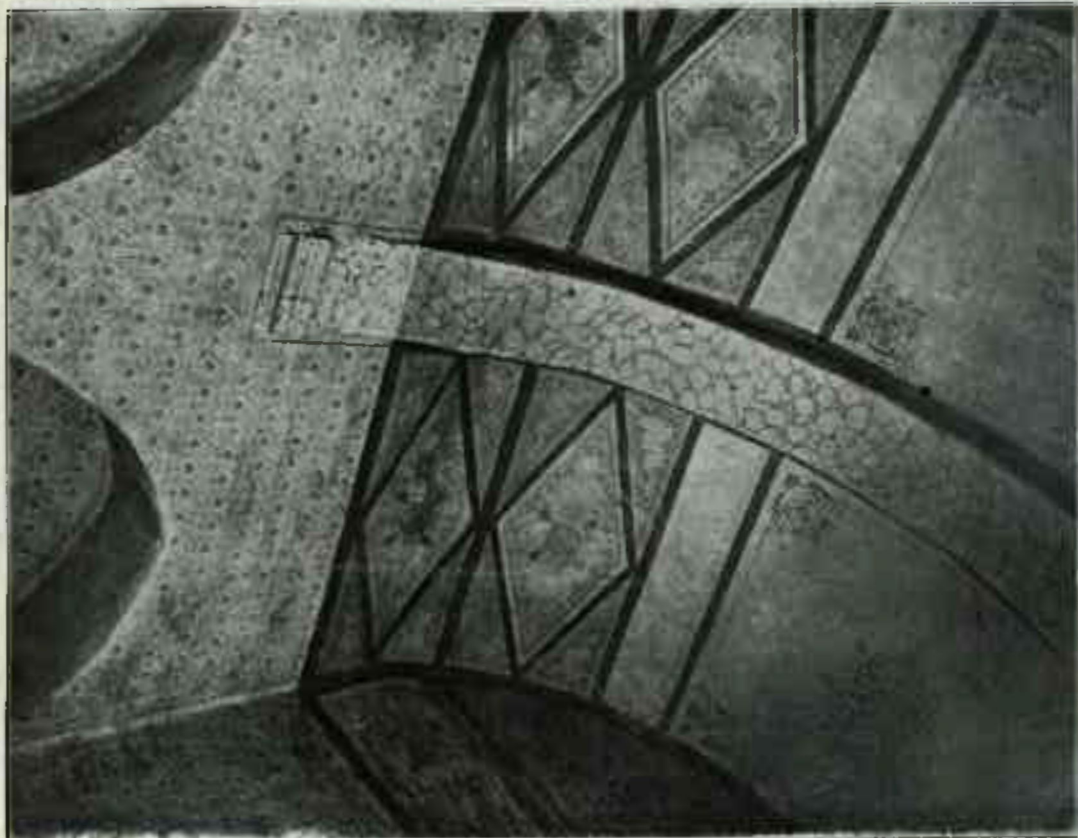

Fig. 183. Dolheşti. Vedere interioară

Fig. 186. Dolheşti. Uşa interioară

sant pietre mai mari şi mai cu grijă aşezate, dar nu sant cioplite.

Dintre mormintele — printre care se presupune că sant acele a lui Şendrea şi a tatălui său, — piatra Mariei e foarte frumos săpată.

Data zidirei bisericei nu ne este cunoscută, dar să ştie însă că Şendrea, ucis în bătălia de la Râmnic (1481) a fost înmormântat la Dolheşti, unde era îngropat şi tatăl său.

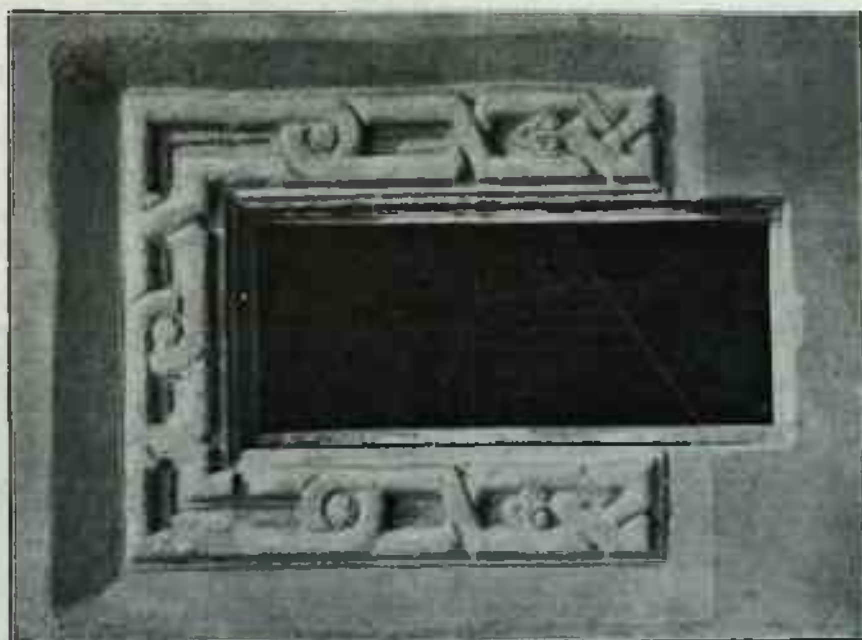

Fig. 188. Dolheşti. Fereastră mare

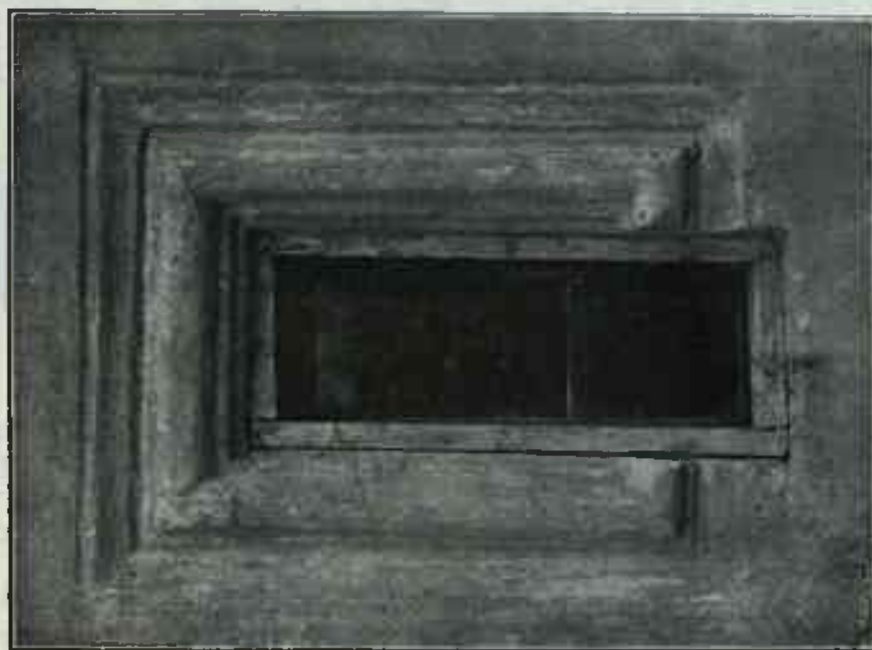

Fig. 187. Dolheşti. Fereastră mică

Ar urma deci că Dolheşti a fost zidită înainte de 1481 şi ar fi deci cea mai veche din bisericile lui Ştefan, (după Baia?) dintre cele ce ne au rămas.

VOLOVĂŢ

Volovăţul, cu hramul Inălţărei Sfintei Cruci, zidit la 1500—1502, formează cu Bălineşti şi Dolheşti un grup deosebit. Boltirile, dacă vroim să facem o comparaţie cu stilurile cunoscute, trebue denumite romanice.

Sunt într'adevăr boltite în semicilindre (berceau), întărite prin arcuri dubluri. Aceste trei biserici citate prezintă aceaşi dispoziţie; şi trebue căutată idea primitivă în biserica de la Rădăuţi. Dacă facem abstracţie de navele laterale (şi bine înţeles şi de pridvorul adăogat de Lapuşneanu) vedem că este o foarte mare asemănare, — doar în locul boltelor în «berceau» transversale (ce se văd bine în secţie vezi Rădăuţi), sunt numai nişe adânci. Chiar şi poziţia contrafortului absidei de la Rădăuţi se regăseşte la Volovăţ, în cât filiaţiunea pare foarte probabilă; şi în acest mod vechia biserica de la Rădăuţi nu mai apare aşa de izolată în istoria arhitecturei din Moldova.

Fost au alte monumente azi dispărute care ar stabili continuitatea? Sau să admitem că grija specială a lui Ştefan pentru mormintele din Rădăuţi a atras din nou atenţia asupra acestui locaş şi a putut crea momentan un curent deosebit de cel obişnuit, curent de altmintrelea repede stâns. Dar comparaţia datelor facerei mormintelor şi a zidirei probabilă a Dolheştilor şi a Volovăţului nu se potriveşte cu această ipoteză.

Volovăţul posedă tot cele două compartimente principale: pronaosul şi naosul cu altarul; amândouă despărţite printr'un zid cu uşa dreptunghiulară. Câte trei firide înalte şi late sunt înşirate pe fiecare parte din cele două încăperi, sau — mai bine zis, — câte două perechi de pilaştri angajaţi susţin arcade de asupra cărora începe bolta semicilindrică, întărită în dreptul pilaştrilor, de arcuri dubluri rezemate pe console.

Fig. 189. Volovăţ

Sînuri nu sunt.

Firidele proscomidiei şi a diaconicului sunt destul de largi şi au câte o ferestruică.

Notăm particularitatea care se mai regăseşte la Dolheşti, că pardoseala naosului e mai joasă ca aceea a altarului şi a pronaosului, cu două trepte. Şi chiar partea de apus a acestei din urmă încăpere e încă ridicată cu alte două trepte. Această dispoziţie

are poate ca raţiune de a fi de a permite celor din fund să vază peste capetele celor din faţa lor.

Toată pardoseala e de dale pătrate de piatră. In naos sunt două ferestre (acuma lărgite); în axa altarului e o fereastră mică cu chenar de piatră cu partea superioară semicirculară. In pronaos, pe latura sudică se vede o fereastră mai mare cu o ornamentaţie gotică, tot pe aceeaşi latură e uşa de intrare cu mulurele obişnuite în arc frînt, fără baze, care seamănă cu portalul de la Arbora. Pe partea vestică găsim o fereastră la fel ca aceea de la miazăzi; la nord însă nu e nici una.

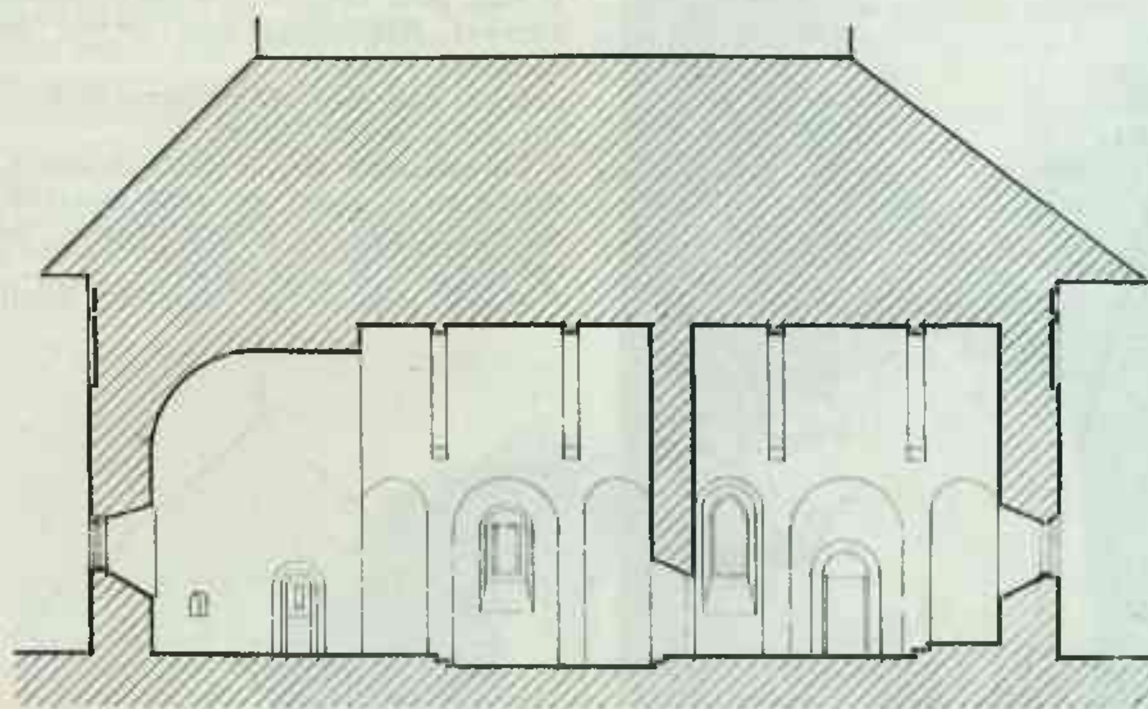

Fig. 190. Volovăţ, Secţiune longitudinală

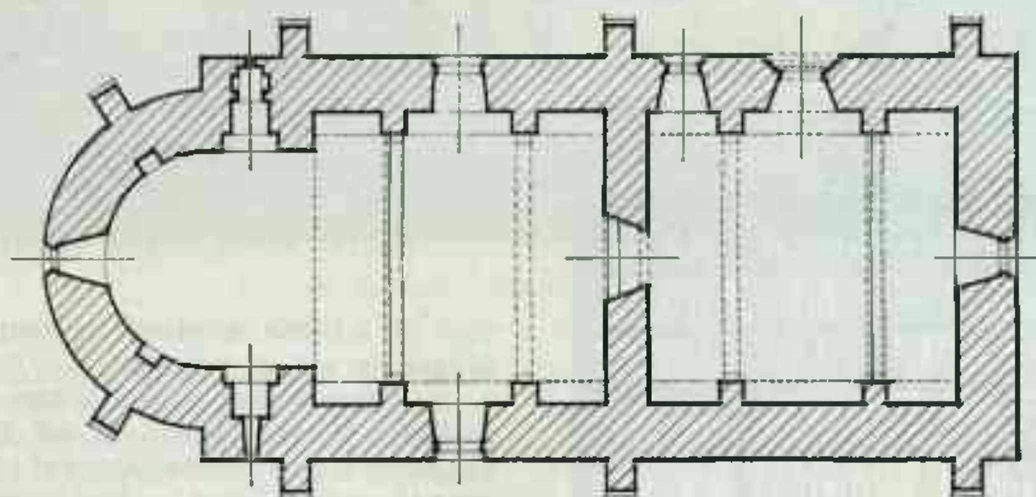

Fig. 191. Volovăţ, Planul bisericei

Inăuntru nu se mai vede nici o zugrăveală, nici sondajele făcute nu au dat la iveală exis-

Fig. 192. Volovăţ, Vedere spre altar

Fig. 193. Volovăţ, Pisania (după Kozak)

tenţa vr'unui strat pictat sub actualele tencuieli. Totuşi Romstörfer spunea, acuma trei zeci de ani, că se mai zăreau resturi de picturi.

Sub straşina lată a acoperişului puternic şi înalt, două rânduri de ocniţe fac înconjurul bisericei. Răsuflătoare sunt aşezate pentru ventilarea podului.

Două contraforturi sprijinesc altarul, ear alte patru corpul clădirei.

Coranamentul lor, de piatră de talie, e mai simplu ca de obicei, pe când copertina resalitului median are profilul obişnuit. Soclul există numai la contraforturi

Piatra pisaniei, de 0.80 m. lăţime şi

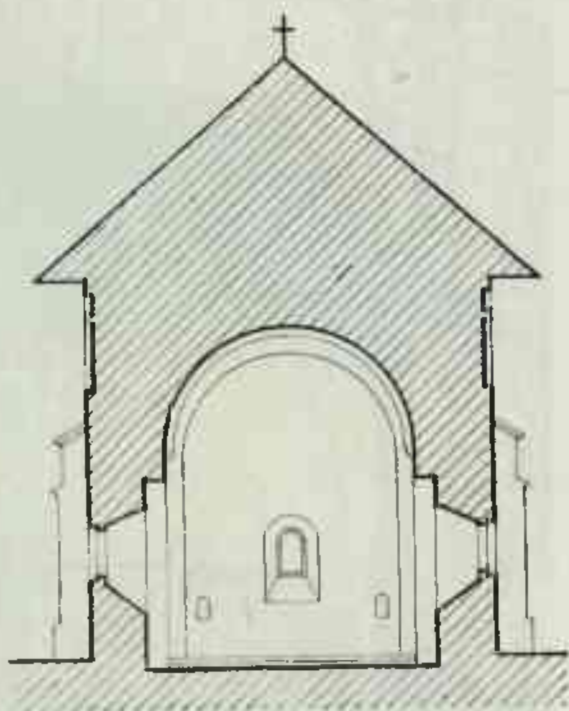

Fig. 194. Volovăţ, Secţiune transversală

0,67 m. înălţime se găseşte la stânga uşei de intrare, în sus, şi glăsueşte:

„ † Blagocestivul şi de Christos iubitorul Io Ştefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al ţării moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod şi cu Doamna sa fiica lui Radu Voevod şi cu prea iubitul lor fiu Bogdan Voevod au zidit acest hram în numele înălţărei cinstitei şi de viaţă dătătoare crucei. Şi s'a început în anul 7008 (=1500) şi s'a săvârşit în anul 7010 (=1502) şi a domniei sale în anul al patruzecea şi şaselea curgător, în luna Septembrie 14“ [1]).

[1]) Kozak, Inschriften

BĂLINEŞTI

Biserica din Bălineşti, cu hramul Sfântului Nicolae, a fost clădită de logofătul Tăutu şi terminată în anul 1499, aşa cum arată pisania aşezată în zidul despre miazăzi.

S'a consacrat acestei biserici o monografie în buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice. (1911). Eată cum o descrie D-l N. Ghika-Budeşti.

„Planul bisericei prezintă particularitatea, de a avea poligonale pe dinafară atât altarul cât şi pronaosul. Clopotniţa este alipită de în câte trei travee egale, prin arcuri dubloari, cari se reazămă pe stâlpi de piatră angajaţi în zid şi decoraţi cu capitele şi socluri sculptate. In partea din spre apus a bolţei pronaosului se află menajată o deschidere pe unde se poate pătrunde în pod şi la camera clopotelor, prin o scară de lemn. Alt acces la clopotniţă există prin o deschidere ce se vede în zidul clopotniţei spre apus, desigur prin o scară mobilă. Aceasta este şi dispoziţia clopotniţei dela biserica Popăuţi din Botoşani, care nu este accesibilă decât prin o scară mobilă, probabil spre a feri

Fig. 195. Bălineşti, (după Bul. Com. Mon. Ist.)

biserică în faţada despre miazăzi şi chiar la uşa bisericei, formând un fel de pridvor boltit la intrare. Bolţile atât la naos cât şi la pronaos sunt cilindrice «berceaux» şi întărite cu nervuri formând arcuri dublouri paralele între ele. Acest sistem de boltă derivă din cele medievale şi prezintă asemănare cu boltele bisericei domneşti din Rădăuţi. Interiorul se compune din pronaos şi naos despărţite prin un zid plin, cu o uşă de comunicaţie în axul lui. Altarul are în interior forma semicirculară obişnuită şi este acoperit cu o boltă în sfert de sferă. Atât naosul cât şi pronaosul au bolţile lor cilindrice, împărţite clopotele de o comunicaţie directă cu exteriorul.

Faţadele sunt decorate după normele bisericilor lui Ştefan cel Mare. Soclul puternic în piatră de dimensiuni mari este foarte proeminent şi cu faţa teşită. Muchile verticale ale zidurilor sunt de asemenea de piatră cioplită; restul zidăriei pare a fi parte în piatră neregulată şi parte în cărămidă. Cea mai mare parte a faţadelor este acoperită cu tencueli foarte deteriorate, cari par a fi fost pictate pe toată suprafaţa lor la o epocă oare care; partea superioară a faţadelor este de cărămidă, formând două etaje suprapuse de

firide semicirculare; rândul inferior de firide mai mari, cel superior mai mic și de două ori mai numeroase.

Nicolae Domnesc din Dorohoi. Totul e încoronat cu o cornișă de piatră cioplită.

Partea cea mai caracteristică și cea mai

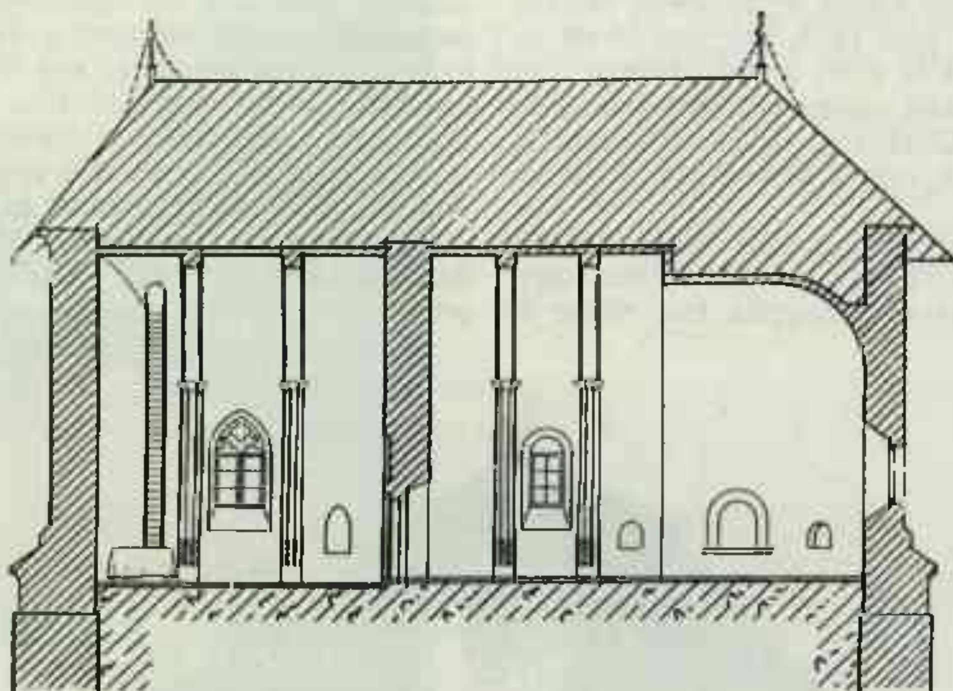

Fig. 196. Bălineşti, Secţiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

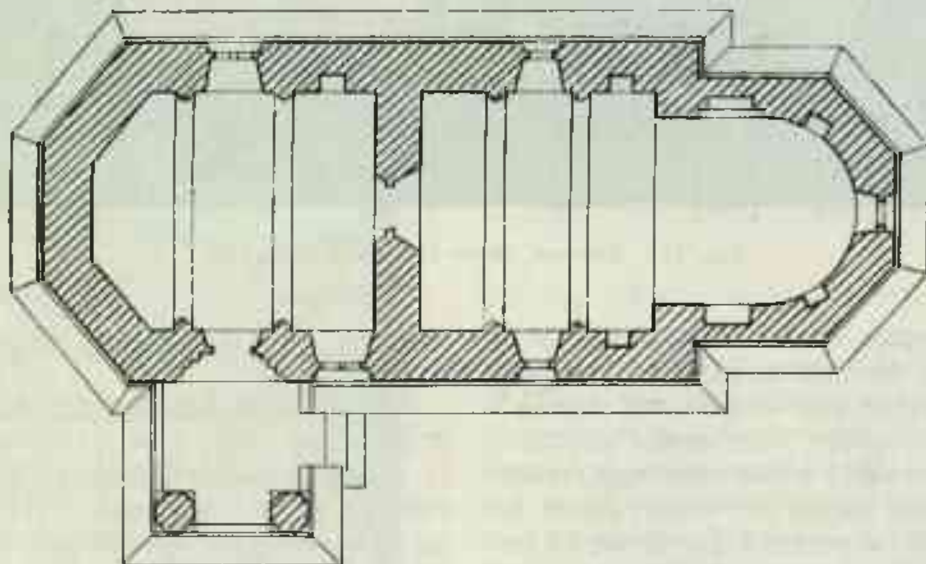

Fig. 197. Bălineşti, Planul bisericei (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Peste aceste firide să întinde de jur împrejurul bisericii mai multe rânduri de discuri smălţuite, colorate în mai multe nuanţe şi la fel cu cele dela Popăuţi, Hârlău şi Sf. bogată este însă clopotniţa bisericii; ea este mai înaltă decât corpul bisericii şi împărţită în două etaje printr'un brâu de piatră; este pătrată în plan şi se reazimă pe o parte pe

zidul bisericii, iar pe de altă parte pe doi stâlpii de piatră puternici, de secţiune octogonală; arcuri de piatră cioplită şi cu profilatură gotică transmit presiunele superioare pe cei doi stâlpi şi pe zidul bisericii; aceste arcuri se reazimă pe console de piatră, cioplite şi sculptate bogat.... Pridvorul format de clopotniţă la intrarea bisericii este încoronat cu o boltă cu nervuri de piatră cioplită, decorate cu rozete tot de piatră si rezemate pe frumoase console situate la cele patru unghiuri ale bolţii.

Soclul pridvorului este decorat pe trei feţe cu o balustradă de piatră în blocuri mari alte două biserici din aceaşi familie, se poate cita lipsa diaconicului şi a proscomidiei care sunt reduse la simple nişe în zidul altarului.

Se mai poate observa că pilastrii arcurilor dubluri sunt ceva modificate în raport cu cei dela Volovăţ şi Dolheşti; sunt mai eleganţi şi ornaţi, fiind desfăcaţi într'un mănunchiu de colonete angajate ca la Arbora.

Ferestrele naosului şi aceea a altarului sunt de tipul dreptunghiular, şi înăuntru şi în afară, care se găseşte la bisericile dela început al lui Ştefan, dar care dela Voroneţ nu se mai întâlnea. Sunt însă cu baze ornate. La Bălineşti apar mai puţin lungite, mai largi. Şi

Fig. 198. Bălineşti, Vedere din spre Nord (după Bul. Com. Mon. Ist.)

sculptate cu flori în stil gotic. In interior, pridvorul are, pe două din feţele lui, o bancă din piatră. Partea superioară a clopotniţei, unde se află clopotele e deschisă prin trei mari ferestre ogivale de piatră pe deasupra cărora trece un brâu larg de discuri de teracotă, încoronat cu o cornişă de piatră».

La aceste rânduri n'o să am decât puţin de adăogat.

Boltirile bisericei, aşa de rare în architectura moldovenească le mai regăsim, cum am văzut, la Dolheşti, la Volovăţ şi la Radăuţi, sub o formă foarte vecină.

Ca particularitate a planului, comună şi la cele cele două ferestre ale pronaosului, cu frumoasa lucrătură gotică şi cu menouri, sunt largi. Uşa de intrare este cam de tipul celei dela Arbora, fără baze ornate; numai lintoul de sus e mai împodobit.

La absida, care are în afară cinci laturi ca la Dolheşti, nu sunt arcade oarbe până jos, ci acelaşi fel de ocniţe mari ca şi pe restul bisericii. Sunt însă, ca şi cele mici din rândul de sus, mai lungite decât de obicei.

Au fost la o epocă ulterioară zidite şi toată frumoasa faţada a fost tencuită şi zugrăvită.

Se mai zăresc resturi din această zugră-

veală acolo unde tencuiala adăogată nu a căzut.

Discurile smalţuite au figurele celor dela Dorohoi; colorile sunt cele cunoscute. Cărămizi smălţuite însă nu se ved. Rostarile cărămizelor aparente sunt mai strânse decât cele-l'alte; dimensiunile sunt in general de 27—28 pe 13 şi 5 până la 7 cm grosime; la socla găsim însă cărămizi de un format mai mic 24—25 pe 11,5—12 cm, dar foarte groase: 7 până la 7.5 cm.

Frumosul profil al soclului se înrudeşte cu cel dela Sf. Ioan din Piatra.

Turnul clopotniţei a fost adăogat după construcţia corpului bisericei, căci se vede foarte bine cum friza de rotocoale şi cărămizile aparente ale paramentului se continue sub zidăria turnului alipit.

Fig. 199. Bălineşti, Intrarea (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Aceasta construcţie nu trebue însă să fi întârziat mult, căci turnul poartă aceaşi decoraţie de rotocoale smălţuite ca şi restul bisericii; să ştie că aceste discuri ornate nu

se mai întâlnesc mai târziu; cele neornate după modelul dela Piatra se mai văd pentru ultima dată la Sf. Gheorghe din Suceava din 1514—1522. căci afară de faptul că felul picturei este ca cel dela Voroneţ, Sf. Ilie, Dorohoi, ne reprezintă pe Anastasia fata lui Tăutu — (şi viitoarea

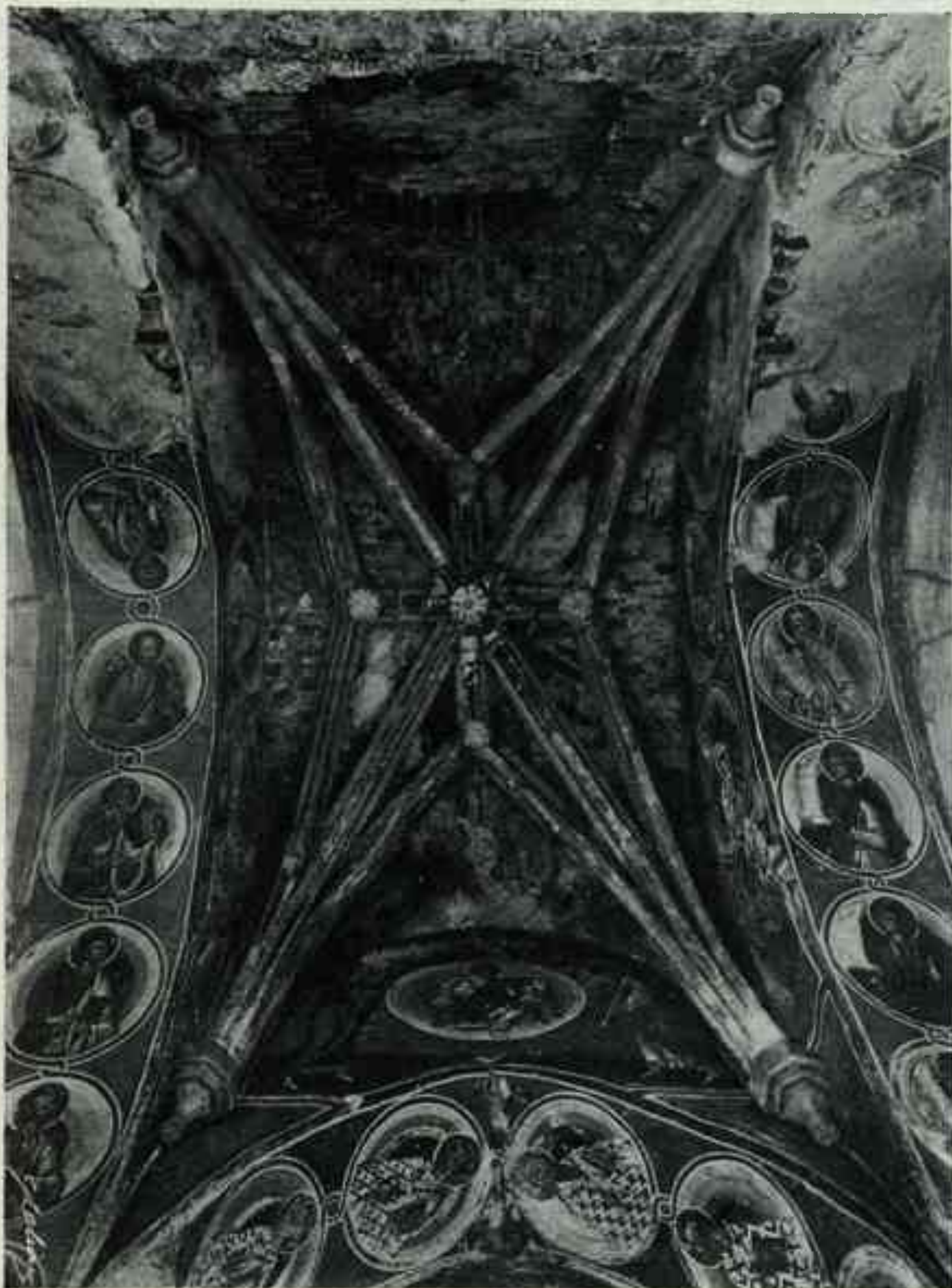

Fig. 200. Bălineşti, Bolta pridvorului (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Pe urmă, pe tabloul votiv vedem biserica cu acoperiş ţuguiat arătată cu clopotniţa ei. Ori nici această pictură nu poate fi târzie, soţie a logofătului Toader al lui Rareş) — ca o fetiţă mică precum şi doi băeţi şi mai mici, Pătraşcu şi Ion.

Tăuta a murit pe la 1511. A mai avut alţi copii nearătaţi pe tabloul votiv, dintre cari doi feciori şi două fete sunt îngropaţi în biserica din Bălineşti şi au murit între anii 1494 şi 1500 [1]).

Se poate deci conchide ca şi pictura votivă e aproape contimporană (între 1500 şi 1511) urmând cu foarte puţin ani zidirea bisericei.

Frescurile naosului sunt de o foarte frumoasă calitate şi trebue clasate printre cea ce avem mai de seamă în ţară în această privinţă.

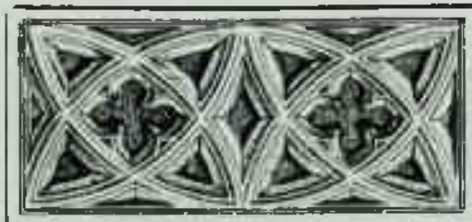

Fig. 201. Logia refectorului mânăstirei Franciscanilor din Cluj după «Archaeologiai Közlemenyek» (1873)

Tabloul votiv, despre care am mai vorbit, e foarte interesant din pricina chipurilor ctitorilor ce ni le înfăţişează.

E compus aproape la fel cu tabloul votiv dela Arbora, dar diferenţa e foarte mare în privinţa execuţiei.

Partea inferioară a zidurilor ne prezintă

Sunt multe grafite din care unele datate; aşa bunăoară s'a găsit: Eremia biv. logofăt Grecul (?) 1598, — într'altă parte 1619 — 1630.

Sub stratul actual de picturi se găseşte pe alocurea un alt strat tencuit cu o imitaţie de rânduri de cărămizi aparente, cea ce arată că biserica nu a fost imediat zugrăvită cel puţin în întregime, precum am mai văzut şi într'alte părţi.

Biserica din Bălineşti, deci, construită după un plan neobişnuit şi arhaic, are totuşi, în cea ce priveşte împodobirea sa mai cu seamă, caracterele epocei sale, cu toate că sunt cam amestecate. Aşa am regăsit mănunchiul de colonete din naos ce'l vedem şi la Arbora, Reuseni şi Dobrovăţ, — ogivele lărgite şi puţin accentuate ale ultimelor biserici lui Ştefan, dar regăsim sub o formă vecină şi feres-

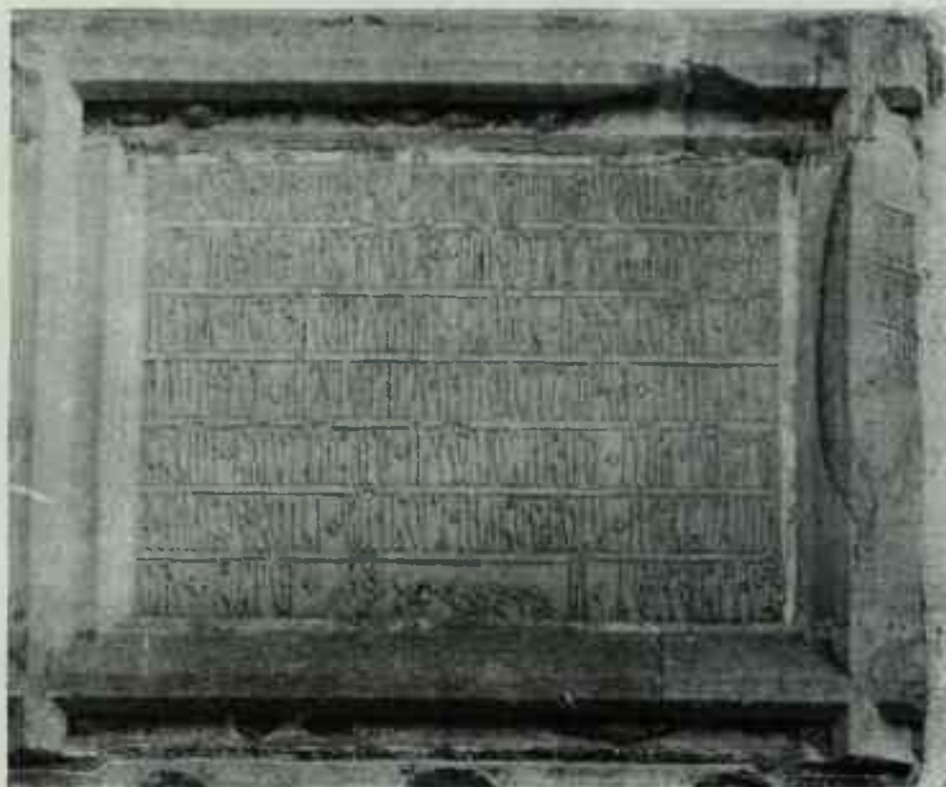

Fig. 202. Bălineşti, Pisania (după Bul. Com. Mon. Ist.)

patratele cu diagonale colorate în diferite tonuri despre care am vorbit, şi sub care vin draperii.

trele mici cu chenar dreptunghiular şi înăuntru, părăsite deja de câţi-va ani.

Dar mai presus, regăsim frumoasa împodobire de discuri smălţuite cu ornamente figurate, ce nu le găsim decât la biserici orăşeneşti.

[1]) Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Ist. 1911.

In fine, să adaogă elemente originale, pronaosul poligonal şi turnul-clopotniţă alipit de corpul bisericei, cu bogata ornamentaţie gotică mai accentuată de cât într'altă parte. Ornamentaţia balustradei se aseamănă mult cu aceea a logiei refectorului mănăstirei Franciscanilor din Cluj — (din veacul al XV-lea). [1])

Pe lângă mormântul logofătului ctitor sunt alte multe morminte ale familiei lui, cea ce ne arată că mult timp încă biserica a ţinut de coborâtorii lui.

Pisania de piatră aşezată mai departe de uşă, pe peretele de miazăzi, are un chenar alcătuit de o baghetă relativ groasă, şi destul de proeminentă:

«Cu vrerea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, Dumnealui Ioan Tăutul logofăt a început şi a zidit acest hram întru numele celui între sfinţi părintelui nostru arhierarhul şi făcătorul de minuni Nicolae, în zilele bine credinciosului şi de Hristos iubitorului Domn Io Ştefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod — şi s'a săvârşit în anul 7007 (=1499) luna Decemvrie 6», — Pe margine: Dragota al Tautului. [2])

[1]) Archaelogiai Közlemények. 1873 pag. 70 pl. I.
[2]) Al. Lăpedatu. — ibid.

COTNAR

Biserica domnească din Cotnar, cu hramul Sf-ta Paraschiva, este una din bisericile cele mai simple din această vreme. Nu mai are (cel puţin vizibilă sub tencuiala ce o acoperă) nici o pisanie; este o tradiţie că ar fi fost zidită de Ştefan cel Mare; iar analizând clădirea nu se văd motive ca să se contrazică această tradiţie, cu toate — precum vom vedea — că uşa şi ferestrele par să fi fost schimbate într'o vreme mai recentă.

Planul cuprinde un naos fără turlă, însă cu arcurile moldoveneşti piezişe la 45° care susţin calota sferică a cupolei. Sânuri nu sunt; se văd două ferestre mici în axa transversală; evazarea interioară e uşor ogivală. Altarul e luminat printr'o fereastră la fel; nişe menajate în grosimea zidului servesc pentru trebuinţele cultului.

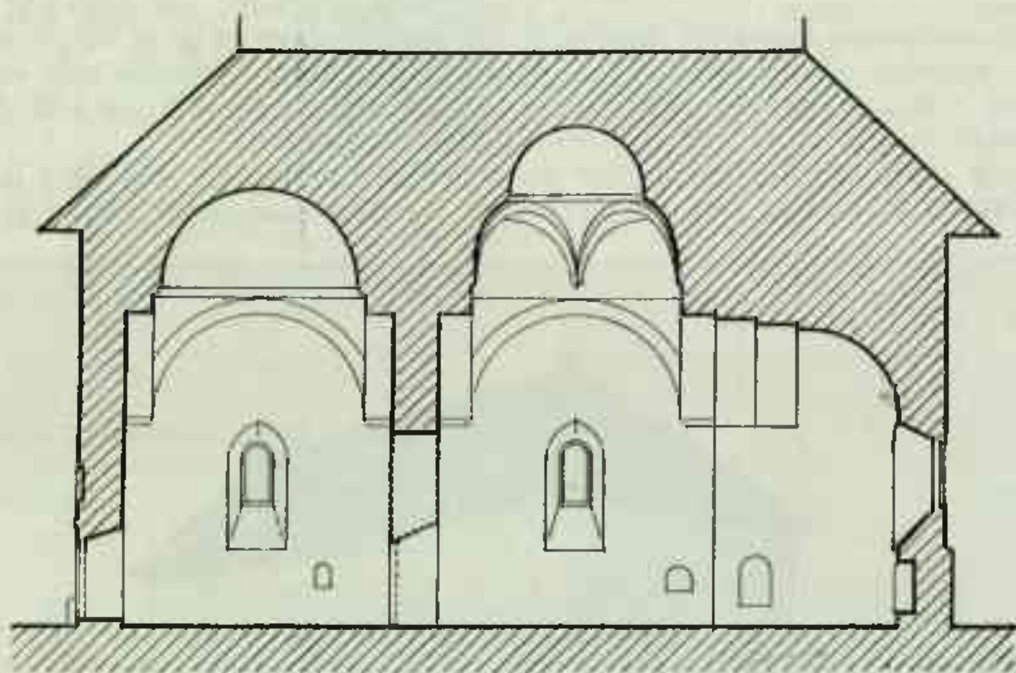
Fig. 203. Cotnar

Peretele ce desparte naosul de pronaos a fost dărâmat şi înlocuit printr'un arc mare. Pronaosul e boltit în calotă sferică rezămată pe arcurile obişnuite, cele longitudinale înguste şi cele transversale late. Şi aici găsim două ferestre mici în genul celorl'alte.

Simplicitatea acestui plan se va regăsi ulterior la Şipote, la Văleni lui Şarpe, la Baia lui Petru Rareş şi alte.

In exterior, pe un soclu cu o simplă țeșitură de piatră cioplită, în loc de obișnuitele mulure, — la fel ca cel dela Feleac —, se ridică peretele de piatră brută tencuită, în cât nu se mai poate vedea ce fel de parament a fost, nici dacă au fost ocnițe. Pe piatra soclului se găsesc câte va semne lapidare care chenarele ușei și ale ferestrelor, se găsesc chiar numai în veacul al XVII-lea.

Mulurele nu sunt încrucișate la unghiurile de sus și în loc să se oprească în partea lor de jos pe un plan înclinat — cu sau fără baze mici — se găsesc întoarse în jos ca pentru a forma a patra latură a chenarului, latură

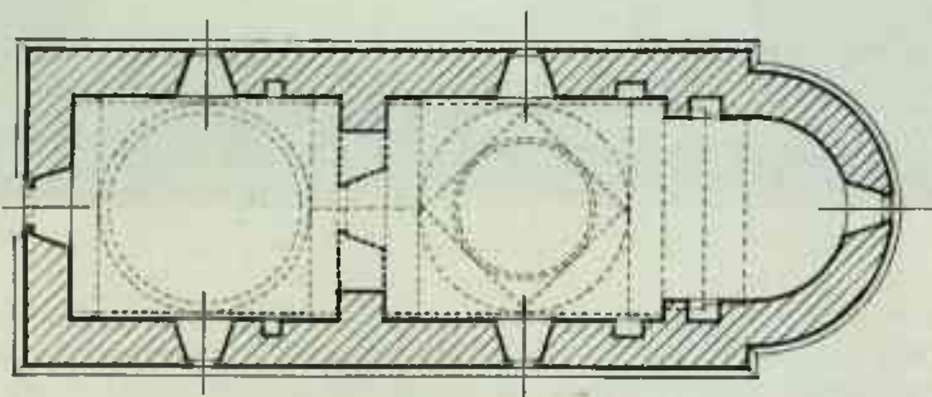

Fig. 204. Cotnar, Secțiune longitudinală
Fig. 205. Cotnar, Planul bisericei

se pot readuce la veacul al XV-lea sau al XVI-lea.

Ușa nu mai e cu profilul gotic, dar are o mulură fără caracter bine definit, cu un relief slab și amintind clasicul. Deasupra e un lintou cu un profil de acelaș stil. Acest profil însă nu se găsește la noi înainte de Petru Rareș iar întreruptă de deschiderea ferestrelor. Această dispoziție n'o găsim decât mai târziu. Vedem în colțurile de sus ale ferestrelor dela Cotnar, mici ornamente care se regăsesc în secolul al XVII-lea (Barnovschi—Iași).

Trebuie să conchidem deci că ușa și ferestrele au fost prefăcute cam la această epocă,

fără, bine înţeles, să fi fost nevoe pentru aceste ca toată biserica să se fi reconstruit.

Biserica, deci, se şi aseamănă, mai mult sau

Fig. 206. Cotnar, Uşa exterioară

mai puţin, cu cele din Arbora şi Reuseni; deosebirile principale sunt absenţa uşoarelor scobitori cu colonete ce se găsesc în locul sînurilor. Bolta pronaosului e de un alt tip şi lipseşte

Fig. 207. Cotnar, O fereastră

prelungirea zidurilor spre apus, dar ferestrele, oricare ar fi fost detaliile lor, au fost foarte probabil toate mici; lipsesc diaconiconul şi proscomidia.

Inăuntru, biserica e fără zugrăveală şi simplu spoită în alb; sub această spoială nu se găseşte urme de picturi.

Mai multe pietre de mormânt mai zac în jurul bisericei, unele cu ornamente florale de stil oriental destul de frumoase. Sunt pietre dela 1590, — 1637 şi mai recente [1])

SCÂNTEIA

Biserica din Scânteia (Vaslui), cu hramul Sfinţilor Mihail şi Gavril, este una din cele mai simple biserici din vremea lui Ştefan cel Mare sau din cele atribuite lui.

Se compune dintr'un naos cu absidă. Două sînuri laterale mici sunt însemnate în afară printr'un risalit care nu se urcă până la cornişă formând astfel un fel de larg contrafort, care nu'şi găseşte echivalentul în vremea lui Ştefan de cât la Baia sub o formă învecinată.

Bolta e semisferică şi nu se văd arcurile caracteristice piezişe moldoveneşti, fie că n'au fost, fie — cea ce aş fi înclinat să cred — că o reconstrucţie le-a făcut să dispare. Bolta e aşezată pe un fel de cornişă circulară cam stângacie.

Pronaosul, boltit la fel, este separat de naos printr'un perete cu o uşă care are un chenar dreptunghiular în exterior, în segment de cerc inăuntru, cu baghete încrucişate

Fig. 208. Scânteia

şi îndoite în arc de cerc la unghiurile superioare.

1) Vezi Iorga. — Inscripţii

In spaţiul liber de sus se văd nişte rozete care sunt caracteristice de veacul al XVII-lea.

A fost adăogat un pridvor; răspunde în încăpere de asupra pridvorului, la care se ajunge printr'o scară menajată în grosimea zidului de apus a pronaosului.

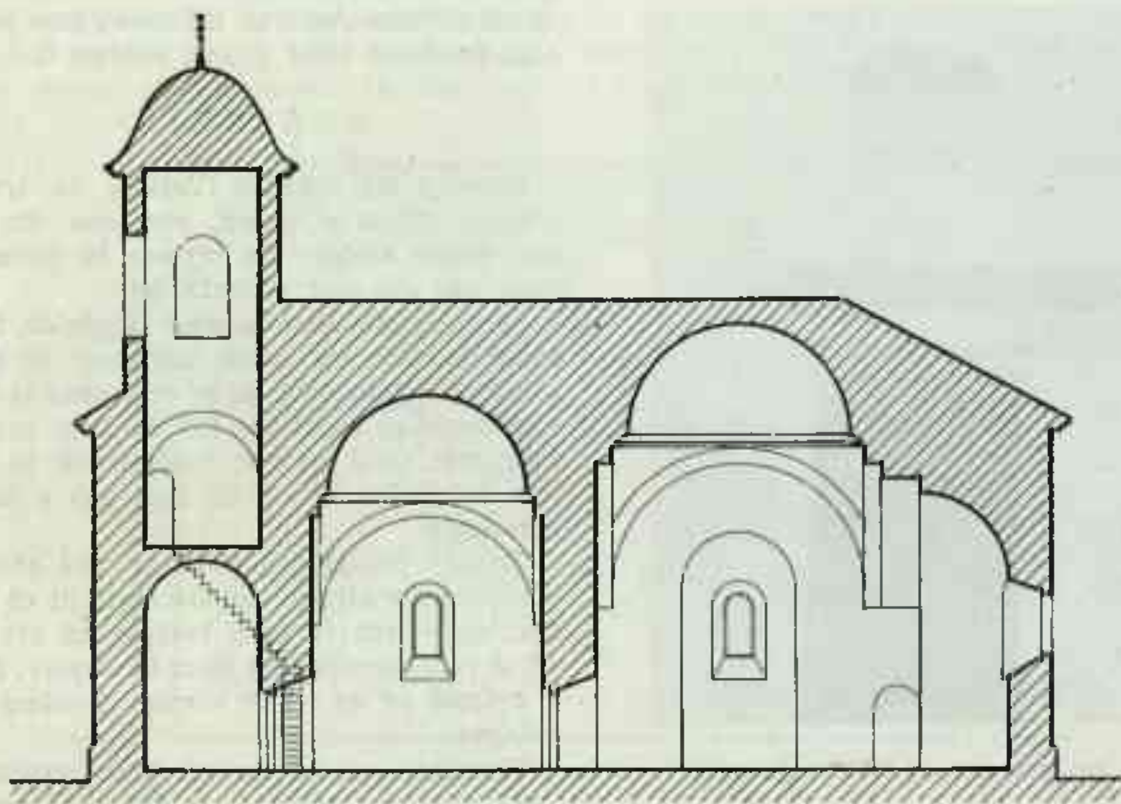
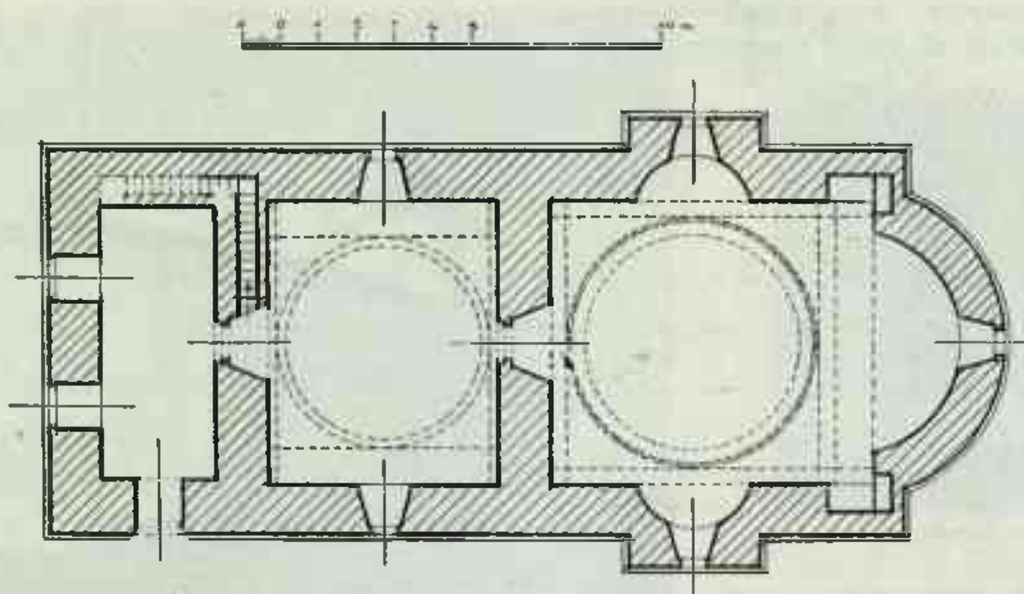

Fig. 209. Scânteia, Secţiune longitudinală

210. Scânteia, Planul bisericei

pronaos printr'o uşă cu chenar aproape la fel ca la naos, dar însă fără rozete. Această parte a bisericei poartă o turlă joasă cu o

Uşa de intrare în pridvor are, după obiceiul bizantin introdus în Moldova de abia la sfârşitul veacului al XVI-lea, arcul de deasu-

pro în retragere din planul zidului. Soclul e simplu, fără profil, deasemenea nici ferestrele nici eşiturile sînurilor nu mai au nici un chenar.

Faţada e tencuită peste tot, afară de soclu care e de piatră brută. O cornişă simplă de tencuială o închee la partea de sus.

In interior a fost foarte urât rezugrăvită acuma câţi-va ani,

O curioasă particularitate este repetirea celor două chenare ale uşelor interioare, în loc ca cea exterioară (sau care a fost exterioară până la facerea pridvorului) să fie ogivală.

Suntem deci aduşi la convingerea că această biserică a fost adânc prefăcută. Bolţile naosului nu sunt cele de la început, scara turlei adăogată era greu de săpat într'un zid masiv şi deci e probabil că zidul a fost refăcut. Eşiturile naosului se aseamănă cu acele ale unor biserici din veacul al XVII-lea.

Chenarele uşelor au fost schimbate, ferestrele de asemenea; în cazul cel mai bun nu

Fig. 211. Scânteia, Uşa pronaosului

pare a fi rămas din biserica veche de cât fundaţia şi câte va părţi din pereţi.

O altă ipoteză ar fi că suntem în faţa unei biserici mai nouă care nu are nimic comun cu aceea a lui Ştefan cel Mare, ci datează din veacul al XVII-lea.

Cea ce coroborează această părere este următoarea inscripţie ce se citeşte pe un

Fig. 212. Scânteia, Uşa naosului

tablou pictat în ulei din interiorul bisericei:

„Acest sfânt locaş cu hramul sfinţilor mai mari voevozi Mihail şi Gavril din temelie ridicat înteiul de fericitul întru pomenire de Ştefan Voevod cel Mare şi apoi de Duca Voevod înfrumuseţat, iar acum în zilele de pre înălţatu Domn Mihail Grigorie Sturdza Voevod din nou întocmit şi s'au împodobit din porunca prea fericitului patriarh al Ierusalimului Chirie Chirio Chiri fiind stăruitor şi îngrijitor pre cuvioşiea sa arhimandritul Paisie, Exarhu logofăt şi cavaler, Alexandru Ghica efor şi comisul Panaite Papazoglu epitrop asupra averilor sfântului mormânt în Moldavia; la anul 1846 Noembrie 13."

Infrumuseţarea din vremea lui Duca Vodă, despre care se vorbeşte, a fost mult mai radicală de cât o spune inscripţia.

PUTNA

Biserica mănăstirei Putna a fost ridicată de Ştefan cel Mare între anii 1466—69 aşa

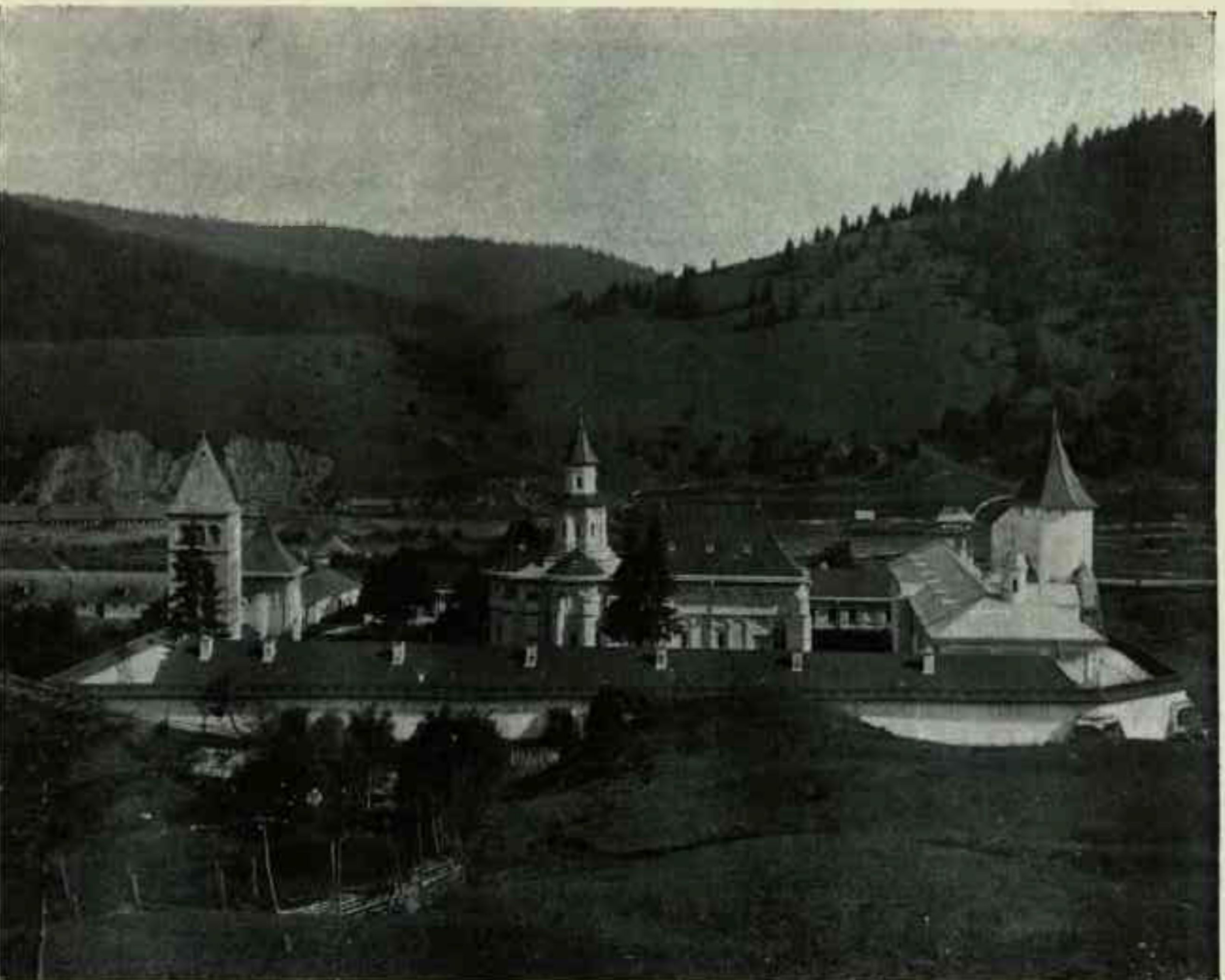

Fig. 213. Mănăstirea Putna, Vedere generală

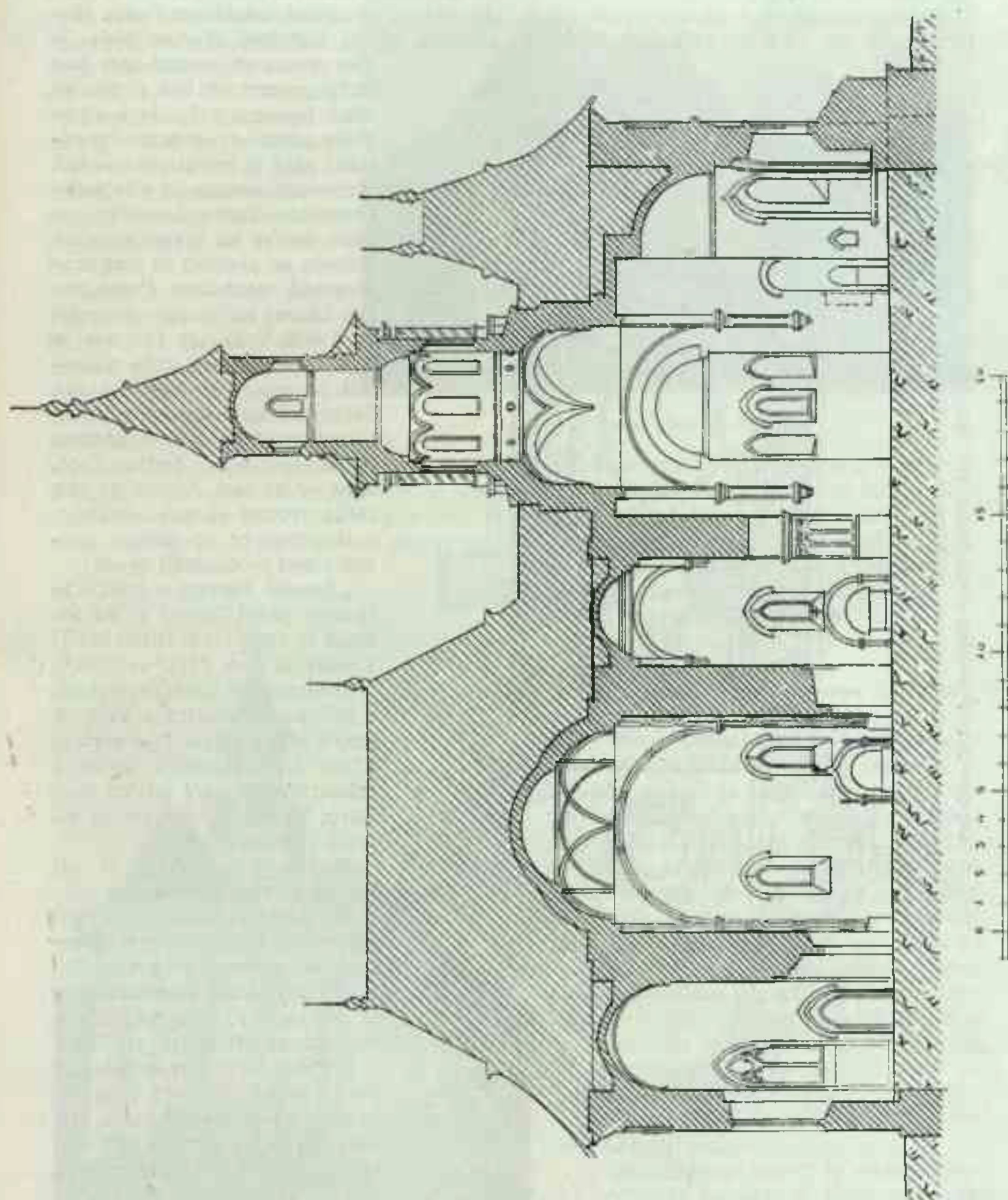

Fig. 214. Putna. Secţiune longitudinală (după Romstörfer)

precum reese din documentele cunoscute şi a fost sfinţită la 1470 [1])

Biserica actuală însă nu este aceea de la început. Se ştie că a fost dărâmată de Vasile Lupu, fie că ameninţa să se prăbuşească, fie pentru alte motive (1654). Eată ce spune Niculcea în această privinţă:

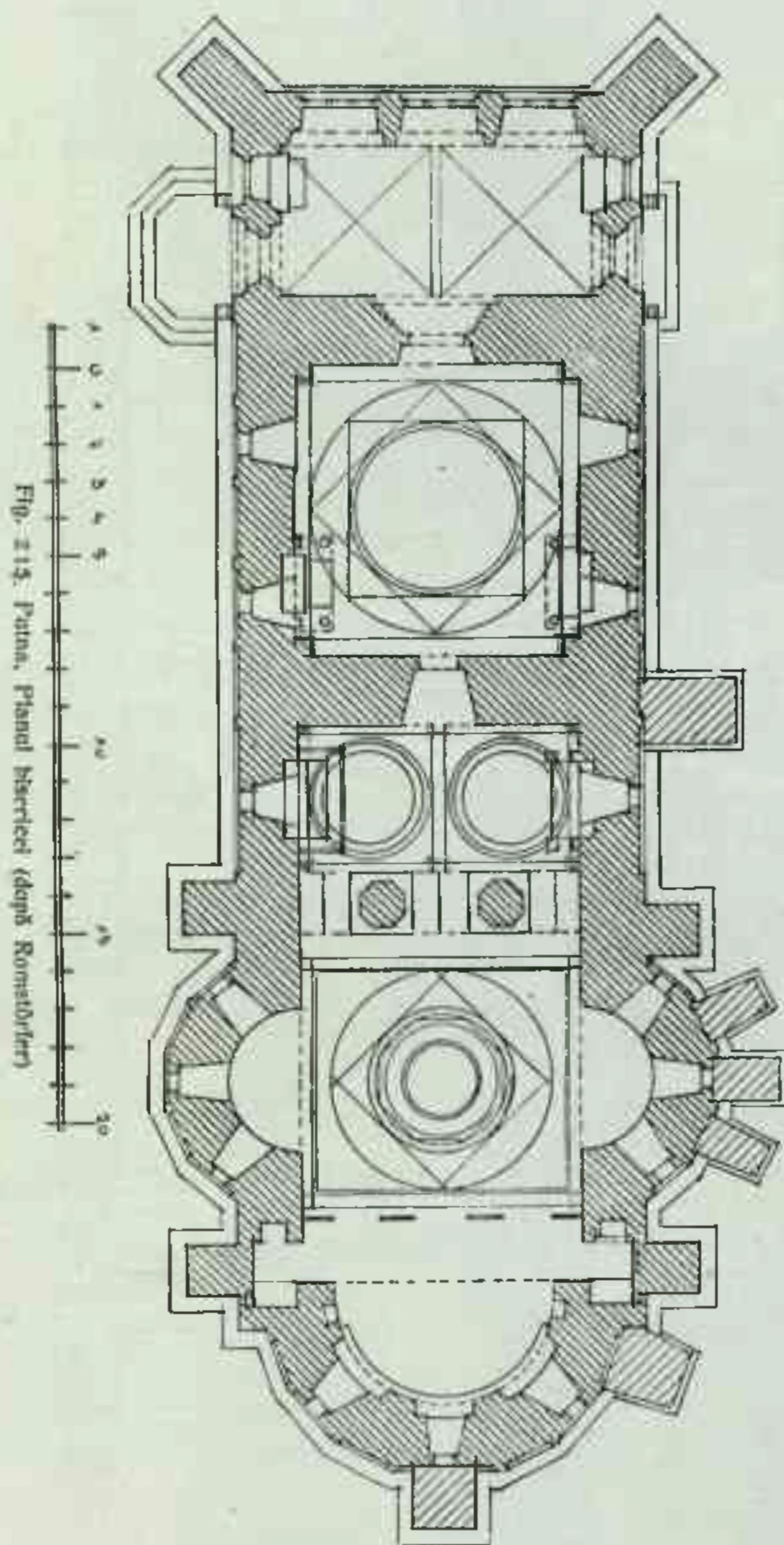

Fig. 215. Patna. Planul bisericei (după Romstorfer)

„Vasile Vodă, aproape de mazilie, au greşit lui Dumnezeu că i s'au întunecat mintea spre lăcomie de au stricat mănăstirea Patna, gândindu-se că va găsi bani şi n'au găsit. Şi s'au apucat să o facă din nou iarăşi precum au fost şi nu i au ajutat Dumnezeu să o facă, că au zidito numai din temelie, din pământ până la ferestri, şi i au luat Dumnezeu domnia. Că s'au sculat Gheorghie Ştefan Logofătul cu oaste asupra lui şi l'au scos din Domnie. Iar plumbul cu care erau acoperită mănăstirea Patna l'au luat Cazacii lui Timuşi a ginerului lui Vasile Vodă de l'au dus la cetate la Suceava de au făcut glonţuri de puşcă, să apere cetatea Suceava despre Gheorghie Ştefan. Şi pre urmă au gătit mănăstirea Patna Gheorghie Ştefan Vodă, după ce au luat domnia de este zidită precum se vede acuma [1])".

Inscripţia ce se găseşte deasupra uşei pronaosului spune:

„Această biserică a înoit'o Io Georgie Ştefan Voevod şi s'a săvârşit în zilele lui Io Istrati Dobija Voevod în anul 7170" = 1652 [2]).

Reconstrucţia a ţinut deciopt ani.

Mai târziu biserica a avut de suferit în urma unui cutremur, în 1739, şi mitropolitul Iacov a restaurat'o, se pare într'un mod foarte desăvârşit precum şi tot restul mănăstirei.

Analiza monumentului de azi confirmă cele spuse de istorie.

Intr'adevăr, toate elementele clădirei, atât în afară cât şi înăuntru, arată o epocă mai târzie. Nici măcar soclul (dealmintrelea refăcut de Romstorfer) nu arată profilele din vremea lui Ştefan cel Mare.

Arcadele oarbe care împodobesc partea de jos a faţadei nu se cunosc în epoca lui; cele din vremea lui Ştefan se văd numai la abside; ele nu au capitele mici, nu se termină jos pe console ornamentale, nici nu au arhivoltele lor mai intrate ca planul zidului, şi nu sunt nici-

[1]) D. Dan. Mănăstirea Patna. pag. 13

[1]) Letopisetul Ţărei Moldovei de Ion Neculce.

[2]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

Fig. 217. Putna (după Romstörfer).

odată în arc frânt. Mai sus biserica e înconjurată de acest brâu cu torari împletite care este caracteristic al arhitecturei moldoveneşti din veacul al XVII-lea, căci îl vedem pentru prima oară la Dragomirna, clădită pe la 1608.

Ferestrele mici, de asemenea, ce se termină în uşoară acoladă seamănă cu cele de la Dragomirna, de la trei Erarhi, de la Cetăţuia, şi au — tot ca acolo — ceva mai sus, acest mic lintou ca un fragment de cornişa care a devenit şi el caracteristic al veacului al XVII-lea: de asemenea şi banchina dedesubt, profilată, cu un mic scut în mijlocul ei. Deasupra brâului, găsim un rând de ocniţe; dar şi aci caracterul este cu totul alt decât la bisericile lui Ştefan cel Mare. Sunt şi aici în retragere în raport cu planul paramentului, semn al unei epoci mai târzie, şi între ele sunt nişte mici colonete cu forme ciudate care par a se înrudi cu cele ce le vedem la Trei Erarhi, vădind, ca şi acolo, o influenţă rusească.

Fig. 216. Putna (după Romstörfer)

Sub straşină este o cornişă susţinută de mici console cu forme apusene, cum se văd la mai multe biserici din Iaşi din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, cu forme decadente.

Exonartexul e luminat prin trei mari ferestre gotice pe latura de apus, dar acest gotic este bastard; în timpanele se văd nişte capitele înflorite aşezate fără rost şi servind numai de ornament; caracterul lor italienizant arată de asemenea sfârşitul veacului al XVII-lea, sau veacul al XVIII-lea.

Turla are caractere şi mai târzie; baza stelată nu mai are vârfuri ci sinuozităţi care arată influenţa barocului, car coloanele torse cu capitelele lor de un corintian decadent, precum şi ornamentele baroce care împodobesc câmpul de asupra ferestrelor ne aduce de asemenea în veacul al XVIII-lea. Tot ce se vede mai sus, datează de la restauraţia terminată în 1902 de arhitectul Romstörfer.

Dacă ne uităm acuma în interior vom face aceeaşi constatare.

Şi aici arhivolte intrate în planul peretului, arcuri în acolade ca la Dragomirna, coloanele în frânghie resucite care subliniază arcaturile ca la Dragomirna, la Trei Erarhi, la Cetăţuia, cu mici plăci ornamentate lipite de ele în bolţile pronaosului;

ear pilastrii angajaţi ce supoartă arcaturile naosului au console şi capitele care vor să fie clasice şi arată, prin stângaciile lor deformări, vremea de decadenţă a arhitecturei moldoveneşti.

Analiza deci a clădirei ne arată în toate detaliile că, într'adevăr, ceea ce avem în faţa noastră nu mai e biserica lui Ştefan cel Mare ci aceea începută de Vasile Lupu, continuată de Gheorghe Ştefan şi de Dabija, şi relucrată de mitropolitul Iacov.

Dar s'ar putea presupune că măcar planul

Este un argument suficient pentru ca să credem că nu mai avem planul primitiv.

Dar—mai mult—Putna prezintă dispoziţia peretului de apus a naosului înlocuit prin trei arcade cu doi pilastri groşi, care este tocmai una din cele caracteristice al veacului al XVII-lea (Dragomirna, Trei Erarhi, Cetăţuia, Bărnova, Solca, Iţcani vechi, Aroneanu, Sf. Onufrie, Sf. Ioan Botezătorul din Suceava). Ear Galata, care este poate prototipul acestei dispoziţie, are chiar un plan

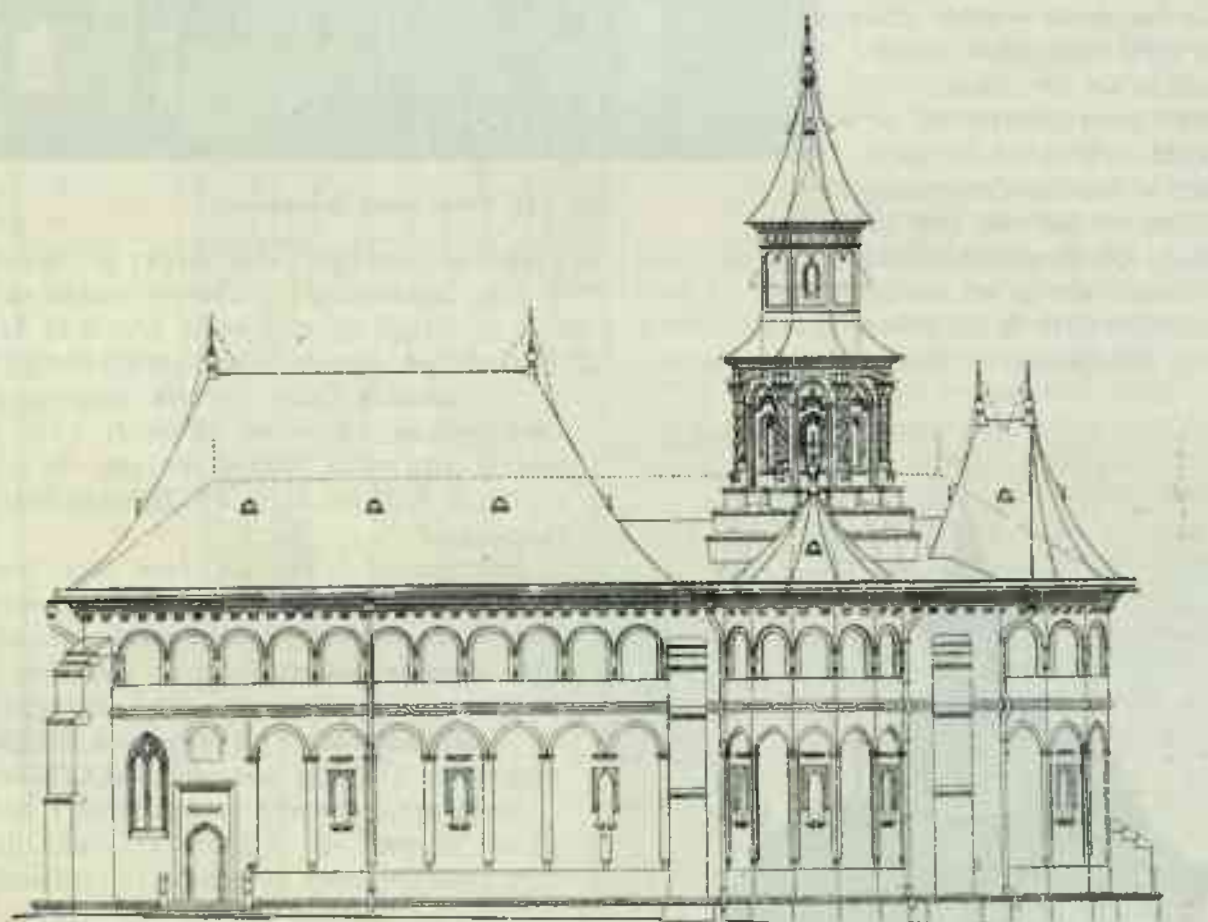

Fig. 218. Putna, Elevaţie, (după Romstorfer).

cel vechiu s'a respectat şi ca noua clădire se înalţă pe vechea temelie. Putna are un plan care se deosebeşte de toate cele l'alte bisericile clădite după 1487, chiar făcând abstracţie de exonartex, şi ar trebui să ajungem la Neamţ, zidit în 1496—7, ca să avem, nu acelaş plan, dar un plan oare cum asemănător.

Dacă biserica cea veche, aceea din 1469, ar fi avut acest plan, cred că din toate bisericile care au urmat (şi din care unele sunt destul de mari) s'ar fi găsit o imitaţie, precum Neamţul a găsit mai târziu.

foarte asemănător cu acel al Putnei, în privinţa distribuirei compartimentelor.

La Putna, ca la Trei Erarhi, la Cetăţuia, la Dragomirna, la Sf. Onufrie sunt câte trei ferestri la cele trei abside în loc de una singură, aşa cum a fost regula până atuncea.

Sub aceeaşi influenţă, aceeaşi dorinţă de a da mai mult aer şi mai multă vedere în interior, adică această tendinţă a veacului al XVII-lea s'a refăcut noul plan al Putnei. Deci, nici planul cel vechiu din vremea lui Ştefan nu mai există.

Pe contrafortul ce se găseşte acuma sub fereastra absidei altarului se vede o cruce săpată. Nu arată cumva această cruce locul vechiului altar?

O obiecţiune s'ar mai putea aduce, şi anume prezenţa vechilor morminte într'o biserică mai recentă. Dar nu prezintă nici o dificultate lăsarea la loc sau deplasarea a unor morminte; astfel găsim la Bistriţa mormântul Anei, soţia lui Alexandru cel Bun, la Neamţ acela al lui Ştefan fiul lui Alexandru cel Bun, la Parhăuţi din 1522, piatra lui Ajincu Vameşul din 1494, şi aceea a mamei lui Gavril Totruşan din 1506. S'ar putea aduce uşor alte pilde. O nouă obiecţie ce s'ar putea ridica ar fi că acuma judecăm după restaurarea lui Romstörfer din 1902 şi că schimbările ar putea provine din acest timp. Dar din descripţia lucrărilor de restaurare se vede că arhitectul n'a făcut schimbări de cât prea mici până la nivelul coloanelor turlei; de almintrelea sunt şi desene mai vechi ale bisericei care confirmă aceasta, precum şi părerile unor cercetători dinaintea restaurărei, ca Wickenhauser şi Melchisedec.

Ce ştim noi despre clădirea veche a lui Ştefan din punctul de vedere arhitectonic? foarte puţin; ştim doar că era acoperită cu plumb în vremea lui Vasile Lupu. Când mitropolitul Iacov şi-a terminat restaurarea a dat învălitoarei forma ţuguiată şi împărţită în mai multe trupuri ce o ştim. Aşa e reprezentată pe o pictură ce se păstrează şi azi în muzeul mănăstirei.

Pietrele de mormânt sunt foarte frumoase şi măestrit executate. Ornamentaţia lor e din cele mai interesante şi ar merita, împreună cu celelalte pietre săpate din vremea lui Ştefan cel Mare, un studiu amănunţit.

Unele sunt acoperite printr'un baldachin de piatră, un chivot; aşa era şi al lui Ştefan până acuma câţi-va ani. Acuma el zace desfăcut în pridvorul bisericei; e de marmoră albă şi nimic nu ne împiedică să credem că este dela început. Asemenea chivot este şi la Arbore, fără a vorbi de alte mai recente.

Dacă biserica mănăstirei nu mai este a lui Ştefan, totuşi ne-au rămas dela dânsul multe odoare şi ţesături, lucruri aproape fără pereche, care alcătuesc o colecţie minunată de cea mai mare valoare. Nu este însă aici locul de a vorbi de ele [1]).

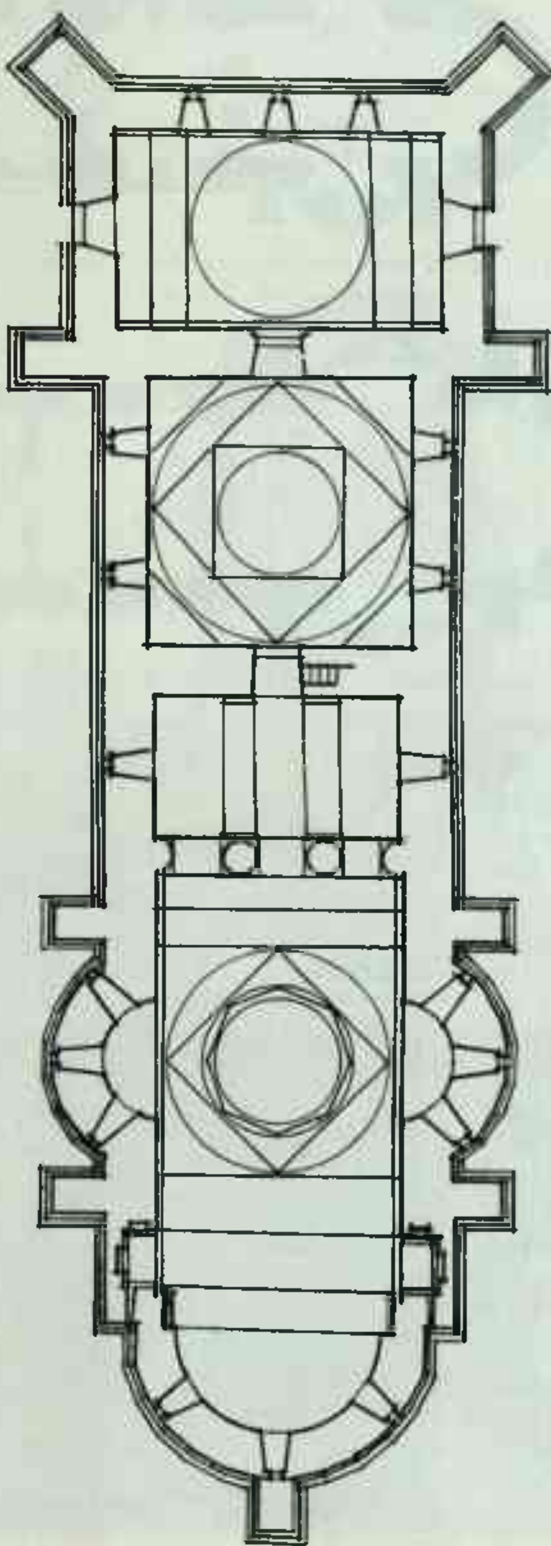

Fig. 219. Planul bisericei din Galata (Iaşi)

Pe lângă bisericele descrise, s'au zidit în vremea lui Ştefan cel Mare încă mai multe

1) Tafrali. — Le trésor de Putna.

alte biserici şi mănăstiri şi s'au reparat din cele făcute înaintea lui. Dintre cele dispărute

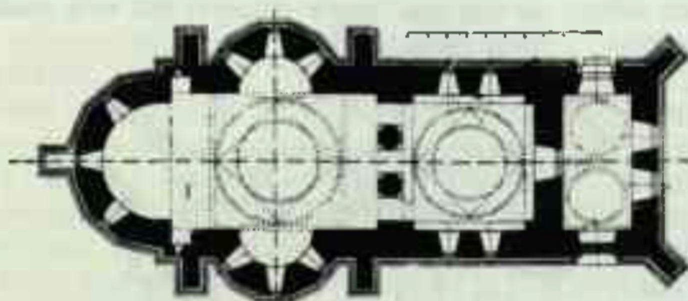

Fig. 220. Planul bisericei mănăstirei Cetăţuia (după Bul. Com. Mon. Ist)

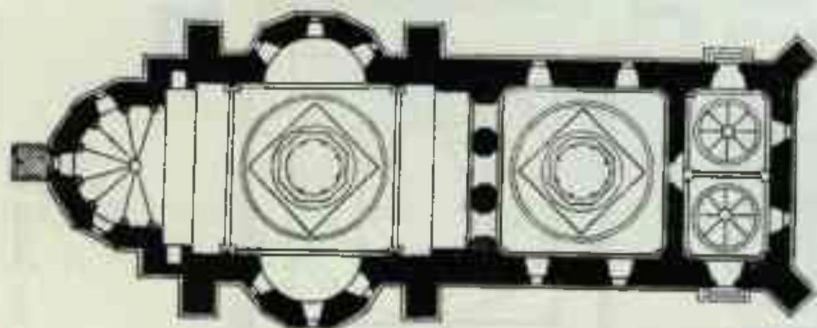

Fig. 221. Planul bisericei Trei Erarhi din Iaşi (după Romstörfer)

de mult şi necunoscute din punctul de vedere al construcţiei nu vom vorbi.

Biserica **Sf-ta Paraschiva** din **Râmnicul-Sărat** a fost desigur de mai multe ori refăcută, căci aceea care era încă în fiinţă la 1896, şi a fost dărămată, nu părea, după comisiunea ce a cercetat'o, să mai prezinte vr'un caracter special [1]).

Biserica din **Floreşti** (Tutova) este acuma o construcţie nouă şi chiar neterminată, din veacul al 19-lea.

Biserica din **Ştefăneşti** (Botoşani) cu hramul Sf-ta Paraschiva, care o cred mulţi dela Ştefan cel Mare, prezintă caracterele bisericelor dela începutul veacului al XVII-lea şi a fost remaniată chiar ulterior [2]).

* * *

Mai toate bisericile lui Ştefan cel Mare făceau parte dintr'o mănăstire sau dintr'o curte domnească. Din aceste curţi n'a rămas decât ruinele cetăţei din Suceava unde nu se poate deosebi ce a fost din vremea lui, ce a fost înainte şi mai cu seamă după dânsul.

Existenţa unei biserici sau paraclis ne este invederată prin găsirea unor discuri smălţuite caracteristice ale ultimilor ani ai domniei lui Ştefan; dar atâta se poate spune.

Paraclisul cetăţei Hotinului este desigur mai recent. Ruinele curţilor din Hârlău şi Vaslui s'ar putea probabil desgropa, mai cu seamă cele dântâi care până deunăzi se mai zăreau.

Fig. 222. Pisania caselor Domneşti din Hârlău (acuma la Muzeul din Bucureşti).

Inscripţia ce a fost la curtea domnească

[1]) Vezi Bul. Com. Mon. Istorice anul 1910.

[2]) Vezi Bul. Com. Mon. Istorice anul 1925.

din Hârlău se găseşte acuma la Muzeul naţional de antichităţi din Bucureşti; a fost găsită, la 1871, în pământ cu ocazia facerei unei case în Hârlău. Piatra are 0.65 m înălţime, 0.97 m. lăţime şi are o grosime de 0.20 m.[1]).

„Blagocestivul şi de Hristos iubitorul Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnul ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut aceste case care început'au a se zidi la anul 6904 (luna lui.... în) 20 şi s'au săvârşit în acelaşi an Septembre 15" [2]). = 1496.

Din celel'alte construcţiuni care formează aglomeraţiunea mănăstirească sau anexele bisericei nu ne mai rămâne cu siguranţă decât turnul tezaurului din Putna şi turnurile-clopotniţi din Piatra, Popăuţi şi Bistriţa; acest din urmă cu un paraclis.

E foarte probabil ca şi unele din zidurile ce le mai vedem azi să fie din vremea lui Ştefan, dar au fost de atâtea ori prefăcute şi clădirile transformate, încă nu e cu putinţă ca să se ştie ce se poate atribui vremei lui.

Numai lucrări radicale ar permite, poate, să'şi facă cineva o părere.

TURNUL-CLOPOTNIŢĂ AL LUI SF. IOAN DIN PIATRA.

Acest turn aşezat pe partea N.

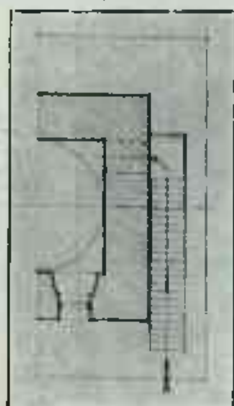

Fig. 223. Turnul clopotniţa din Piatra. Planul (Releveul Şcoalei de arhitectură)

Vestică a bisericei — ca şi acele dela Popăuţi şi Bistriţa — e în plan pătrat, de 5.80 m. latură şi devine octogonal cu începere dela 7 m. înălţime; patru contraforturi prelungesc colţurile pătratului inferior.

Fig. 224. Turnul-clopotniţă al bisericei Sf. Ioan din Piatra

[1]) Odobescu în Revista pentru Istorie, Archeologie şi Filologie I. [2]) Iorga Inscripţii.

Aceste contrafortari sunt asemănătoare celor ale bisericei şi au profile la fel.

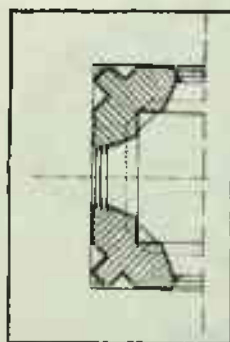

Fig. 225. Turnul-clopotniţă din Piatra, Secţiune orizontală (Releveul Şcoalei de arhitectură)

Această schimbare din planul patrat în plan octogonal se vede şi la mai multe turnuri din Galiţia. — (Sf-ta Maria şi Sanctum Sacramentum din Cracovia).

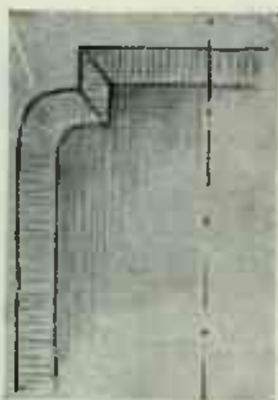

Fig. 226. Turnul din Piatra Uşa interioară

Inălţimea turnului este de 19.00 m. socotită până la platforma pe care s'a adăogat, acuma câţiva ani, un pavilion de pază.

Zidăria a aparentă, de piatră brută cu câteva brae de rânduri de cărămizi. Colţarile sunt de piatră de talie precum şi chenarele uşilor şi ferestrelor. Uşile, precum şi deschizăturile cele mari ale catului clopotelor (care au 1.50 pe 3,00 m.) sunt ogivale, fără profile, dar numai muchia luată; se vede însă că au fost prelucrate; ferestrele celel'alte sunt

Fig. 227. Turnul-clopotniţă al bisericei Sf. Ioan din Piatra inainte de restaurare

mici, dreptunghiulare, cu muchia teşită terminându-se în partea de jos pe un mic plan inclinat.

La nivelul solului este o încăpere având o comunicaţie directă cu exterior, dar nici una cu etajele suprapuse; e boltită în semicilindru. La înnălţimea de 4,50 m., pe latura de răsărit, este o alta uşă de 0.90 pe 1.90 m. la care nu se poate ajunge decât prin exterior cu o scară (actualmente de fier). Lângă această uşă, sus la stânga, se vede piatra pisaniei:

„Ioan Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domnitorul ţărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit această câmpanare, având Doamna a sa pre Maria, fata lui Radu Voevod şi fiul lor iubit Bogdan Voevod în anul 7007, iar al Domnirei lui anul al 43-lea curgător Octombrie 24 zile“ (=1499)[1]).

Dela acest nivel, scara urmează în interior. Uşa interioară dela etaj are o formă foarte de respândită în toate ţările gotice (vezi fig.). Deasupra celor patru ferestre mari se ved patru ocniţe în plin cintru.

Pietrele colţarilor şi ale contrafortarilor mai poartă semnele cleştelor cu care au fost ridicate.

TURNUL CLOPOTNIŢĂ DE LA POPĂUŢI.

Acest turn are o destul de mare asemănare cu cel de la Piatra, dar are o silhuetă mai

[1]) *Melchisedec.* Notiţe istorice şi archelogice.

Fig. 228. Turnul-clopotniţă al bisericei de la Popăuţi.

puţin elegantă datorită mai cu seamă faptului că, după ce planul (ca la Piatra) a trecut de la pătrat la octogon, redevine mai sus ear pătrat. Pe laturile mici ale octogonului nu sunt nici contraforturile ce dădeau turnului de la Piatră şi mai multă elansare.

De altmintrelea, dispoziţia e cea descrisă la Piatra. Baza e de 6.20 m. latură, ear la

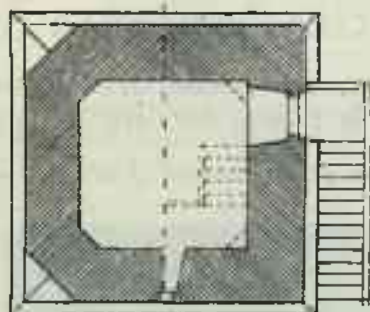

Fig. 229. Turnul-clopotniţă de la Popăuţi, Planul, (după Bul. Com. Mon. Ist).

înălţimea clopotelor, patratul nu mai are de cât 5.85 m.; zidurile au deci o uşoare inclinare. Inălţimea până sub straşină este de 17.00 metri. Se poate presupune, fiind dată marea asemănare între cele două turnuri şi în privinţa distribuirei deschizăturilor, că a fost de asupra ferestrelor mari ale clopotelor încă vr'o 2—3 metri înălţare şi câte o ocniţă oarbă pe fie care latură — (precum se vede de altmintrelea şi la Bistriţa). — Actualminte nu există cornişă.

Spre deosebire de Piatra, este numai un singur brâu de cărămidă aparentă, imediat după retragerea socului. Se ved încă printre cărămizile vechi, unele smălţuite verzi.

Dimensiunile cărămizilor sunt mari şi ajung la 35 cm. pe 18 cm. şi 7 cm. grosime.

Consolele pe care se reazămă colţurile părţei superioare a turnului sunt de piatră şi erau sculptate; se mai vede pe una un balaur în relief.

Actualmente sunt sub straşină şi rânduri, de discuri smălţuite, care au fost aşezate cu ocazia restaurărei bisericei şi a clopotniţei, dar este indoios dacă au existat în vechime.

TURNUL-CLOPOTNIŢĂ DE LA BISTRIŢA

Acesta e de un alt tip de cât acele din Piatra şi Popăuţi. E mai puţin înalt în proporţie cu baza. E tot pătrat în plan, până sus, şi are contraforturi la cele patru unghiuri.

Profilele sunt tot cele cunoscute. Acoperimentul e acel bulbucat care s'a răspândit în veacurile târzie, după influenţa rusească.

Deschizăturile mari, mai late şi mai înalte de cât la Piatra, au chenare cu muluri, ear ferestrele mici sunt dreptunghiulare cu baghete, încrucişate la colţuri, de acest tip ce'l găsim la toate bisericele acestei vremi.

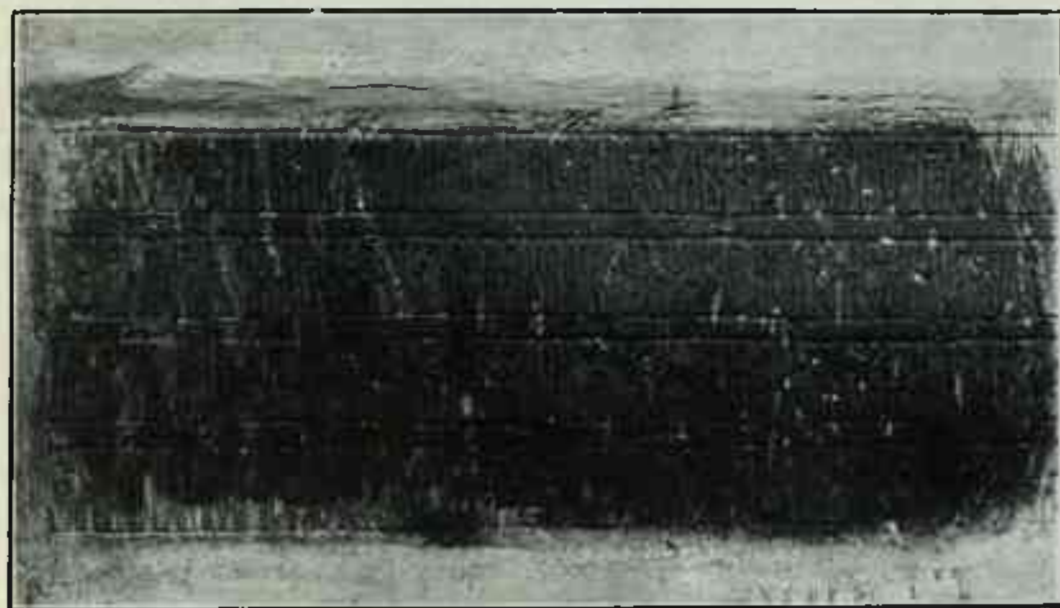

Fig. 230. Turnul dela Bistriţa, Pisania

Deasupra celor patru deschizături mari de sunet este câte o ocniţă oarbă în plin cintru ca la Piatra. Actualminte, turnul este tencuit şi are deasupra pisaniei o pictură modernă — un mic paraclis, boltit în calotă sferică pe patru arcuri lipite de pereţi şi căzând pe console.

E luminat prin două ferestre larg evazate

Fig. 231. Turnul-clopotniţă al Mânăstirei Bistriţa (Neamţ).

sau refăcută — arătând pe ctitorii. Incăperea de jos (— deasupra uşei este pisania —) nu comunică cu etajele de sus care au fiecare intrarea lor deosebită. La primul cat găsim spre interior pe părţile de miazăzi şi răsărit; pe această latură mai este o ferestruică în felul celor ale proscomidiilor.

Spre apus zidul este larg deschis spre clă-

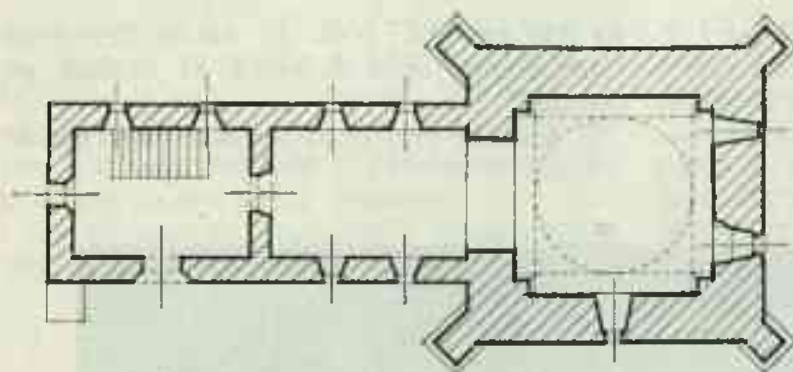

Fig. 232. Mănăstirea Bistriţa, Planul turnului

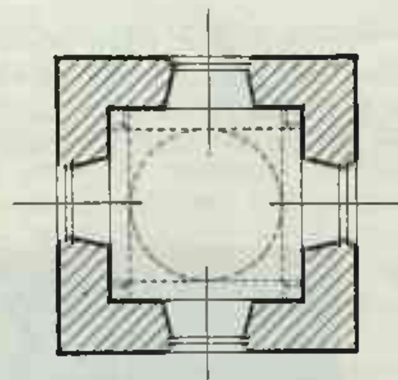

Fig. 233. Mănăstirea Bistriţa
Planul etajului superior al turnului

direa anexă care prelungeşte turnul în această parte.

Clădirea actuală, cu două etaje, a fost de sigur făcută într'o vreme mai nouă, dar e probabil că a fost înainte o altă anexă, cel puţin pentru scară, aşa cum o vedem la Putna, sau o simplă scară volantă ca la Piatra şi la Popăuţi; deschiderea zidului, de aproape 3 metri, este lărgită, aşa cum se vede din ciuntirea picturelor.

In acest paraclis s'au descoperit, sub straturile de spoială, frescuri reprezentând sfinţi şi scene religioase precum şi un tablou votiv în parte tăiat de deschiderea ulterior făcută.

La nivelul clopotelor, încăperea e boltită ca şi jos. Acuma se ajunge acolo printr'o scară de piatră exterioară, evident de construcţie recentă.

Mai sunt încă două clopote din vremea lui Ştefan cel Mare, unul cu inscripţie slavonă din 1494 şi altul cu inscripţie latină din 1491. Aceste inscripţii le dăm în partea acestei lucrări unde am concentrat ce ştim despre clopotele din acest timp.

Inscripţia pe piatră a turnului sună astfel: „Blagocestivul şi de Hristos iubitorul Ioan Ştefan Voivod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voivod, a zidit această clopotniţă şi biserica aşezată întrânsa întru numele sfântului mucenic Ioan cel mare din Cetatea Albă, pentru rugăciunea sa şi a Doamnei sale Maria, şi a copiilor lor în anul 7006 (1498) şi tot în anul acela le a şi săvârşit în luna lui Septembre 13 zile» [1]).

TURNUL ZIS AL TEZAURULUI LA PUTNA

Dintre toate construcţiile mănăstirei Putna, singura, care a mai rămas din vremea lui Ştefan, este turnul (zis al tezaurului) care face parte din complexul sistemului fortificat [2]).

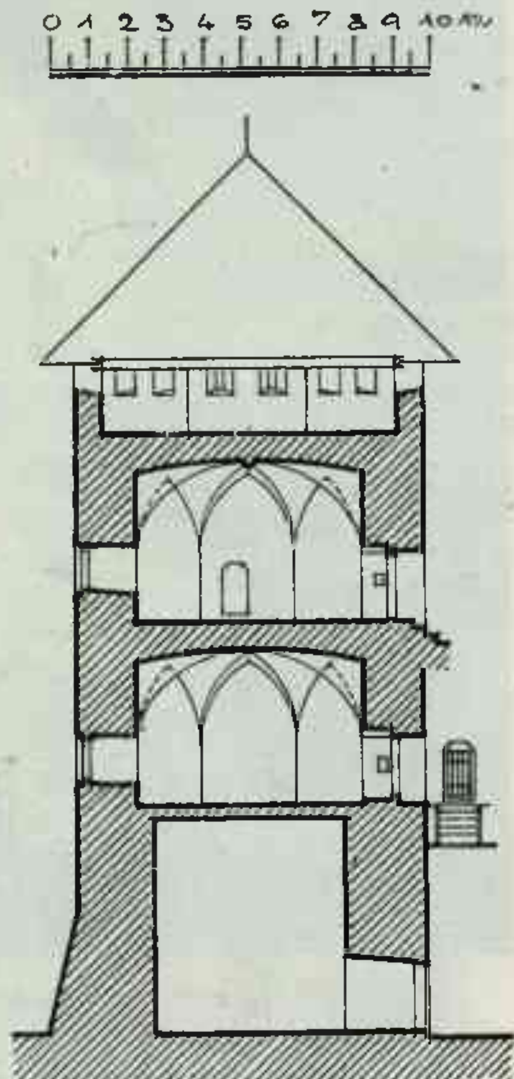

Fig. 234. Mănăstirea Putna, Turnul tezaurului
Secţiune transversală (după Romstörfer)

[1]) Iorga, Inscripţii.

[2]) Vezi Romstörfer, Das alte gr. or. Kloster Putna.

Inălţimea turnului până sub straşină e de 16.00 m. In plan turnul e pătrat; — are 9.10 metri lăţime; — iar la primul cat devine octogonal regulat. In parter este o odae care comunică direct afară, iar la fiecare din cele două etaje, e câte o cameră boltită. Sus o terasă cu metereze e acoperită cu o invălitoare ţuguiată de şindrilă.

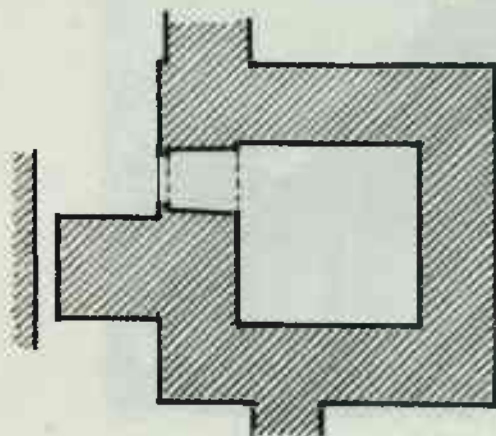

Fig. 235. Mânăstirea Putna, Turnul Tezaurului Planul parterului (după Romstörfer)

O clădire, alipită de turn, spre interior, adăposteşte o scară de zid în spirală, care începe numai dela etajul I; până acolo trebue urcat cu o scară mobilă. Aceasta era deci, cu siguranţă, o regulă generală.

Intrarea se face printr'o uşă îngustă de

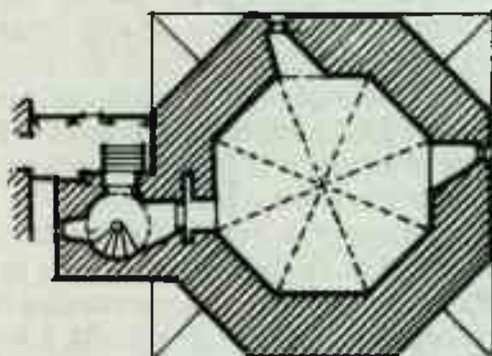

Fig. 236. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului I (după Romstörfer)

0.65 m pe 1.60 m înălţime, de acelaş tip ca aceea interioară dela Piatra.

Bolta etajului al doilea are nervuri de piatră frumos lucrată. Odaile sunt luminate prin ferestre inguste, mai mult metereze; uşele lor sunt la fel ca cea de intrare în scara şi se pot incuia prin grinzi de lemn care intră în locaşuri anume lăsate in zid.

Tot era prevăzut deci pentru a înlesni apărarea acestui turn destinat a păstra în vremurile turbure averile mănăstireşti.

Era foarte sigur şi puternic şi in stare să reziste la adevărate asediuri.

Actualminte partea de jos a turnului, în afară, e proptită printr'un fel de „glacis" de zid destinat a apăra piciorul turnului în contra loviturilor de tun, oferind proectilelor o suprafaţa piezişă.

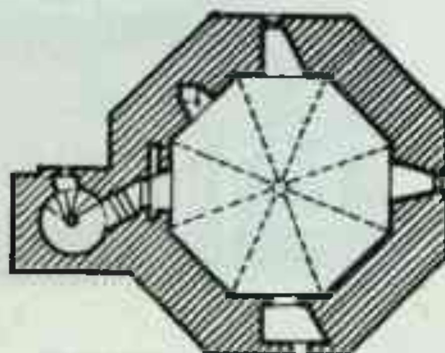

Fig. 237. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului II (după Romstörfer)

Inscripţia aşezată deasupra uşei pe o placă de piatră de 0.71 m. înălţime şi 0,45 lăţime, spune[1]:

„Blagocestivul Gospodar al toată ţărei moldoveneşti Io Ştefan Voevod fiul lui Bogdan Voevod a construit şi desăvârşit acest turn

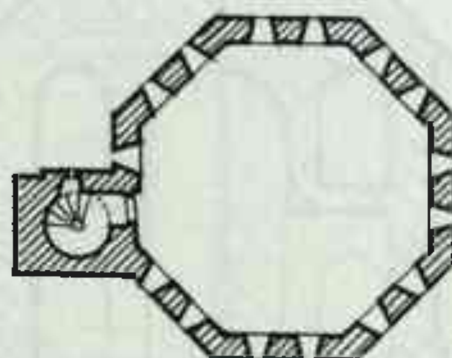

Fig. 238. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului superior (după Romstörfer)

şi zidurile împrejurul mănăstirei în anul 6989 (=1481) luna Mai 1".

[1]) Kozak, Inschriften aus der Bukowina p. 70.

* * *

Dăm acuma descripţia unor biserici mai vechi.

Are o navă centrală şi două nave laterale (bas-côtés) unite cu cea din mijloc prin bolţi transversale. Arcuri dublouri, în dreptul

Fig. 239. Rădăuţi

celor două perechi de picioare, întăresc bolta în semicilindru, „berceau", într'unele părţi foarte uşor frânt. Totuş, biserica are dispoziţia bizantină a separaţiunei în naos şi pronaos. Pronaosul e boltit la fel ca naos dar cu o singură pereche de stâlpi. Aici se găseşte scara în spirală ce duce la încăperile ce formează deasupra navelor laterale un al doilea rând. Bolţile laterale sunt uşor ogivale precum şi cele transversale. Bolta principală, groasă de 40 centimentri, e de sigă — pentru a fi mai uşoară. In afară, două contraforturi proptesc absida şi alte două perechi pereţii longitudinali.

Colţurile exonartexului, adăogit de Lăpuşneanu — care a prefăcut şi ferestrele — sunt sprijinite de alte picioare aşezate la 45°.

Biserica nu are turle; e acoperită cu o înaltă şi pitorească invelitoare de şindrilă. E actualmente în intregime tencuită pe din afară.

Proscomidie şi diaconic nu sunt. Absida e legată de naos printr'un larg „berceau". O bancă semicirculară înconjoară emicielul.

Ferestrele toate sunt mici şi evasate spre interior.

Pisania, aşezată de Lăpuşneanu, nu pomeneşte de primul ctitor.

Biserica este zugrăvită înăuntru. Picturile sunt în parte destul de bine păstrate şi ar putea fi dintr'o vreme mai veche. Au fost

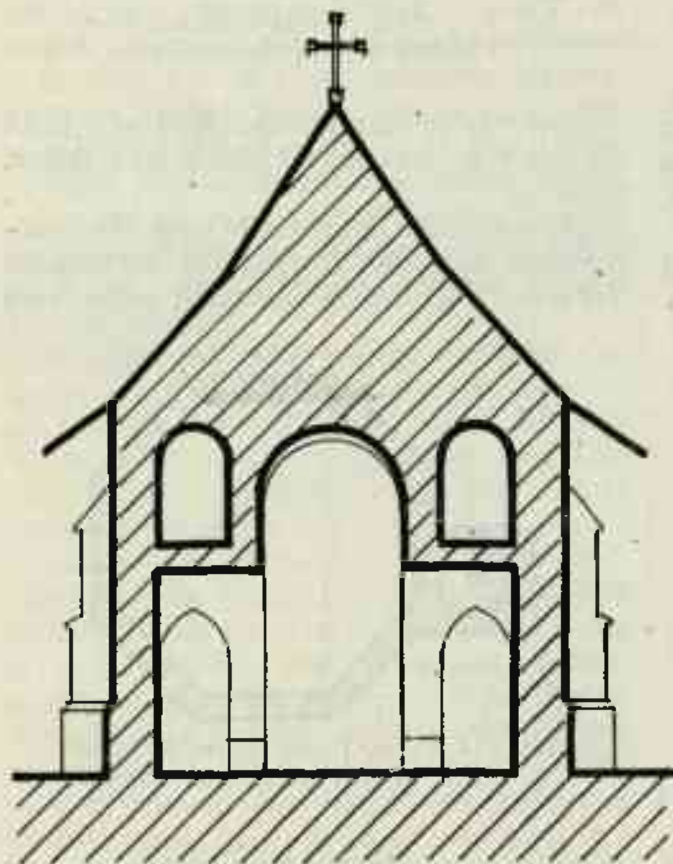

Fig. 240. Rădăuţi. Secţiune transversală

RĂDAUŢI.

Biserica din Rădăuţi, cu hramul Sf. Nicolae, e o biserică de construcţie romanică.

însă restaurate în cursul veacului al XIX-lea, refăcându-se figurile, mai cu seama la tabloul votiv.

Biserica ar fi fost zidită, după unii, de Bogdan descălicătorul, după alţii de Alexandru cel Bun. Construcţiile de stil romanic nu mai apar în iar în Galiţia, biserica cu care a fost comparată Radăuţi, adică Sf. Stanislas din Halici, e şi mai veche, fiind zidită de Franciscani în veacul al XIII-lea (şi modificată mai târziu).

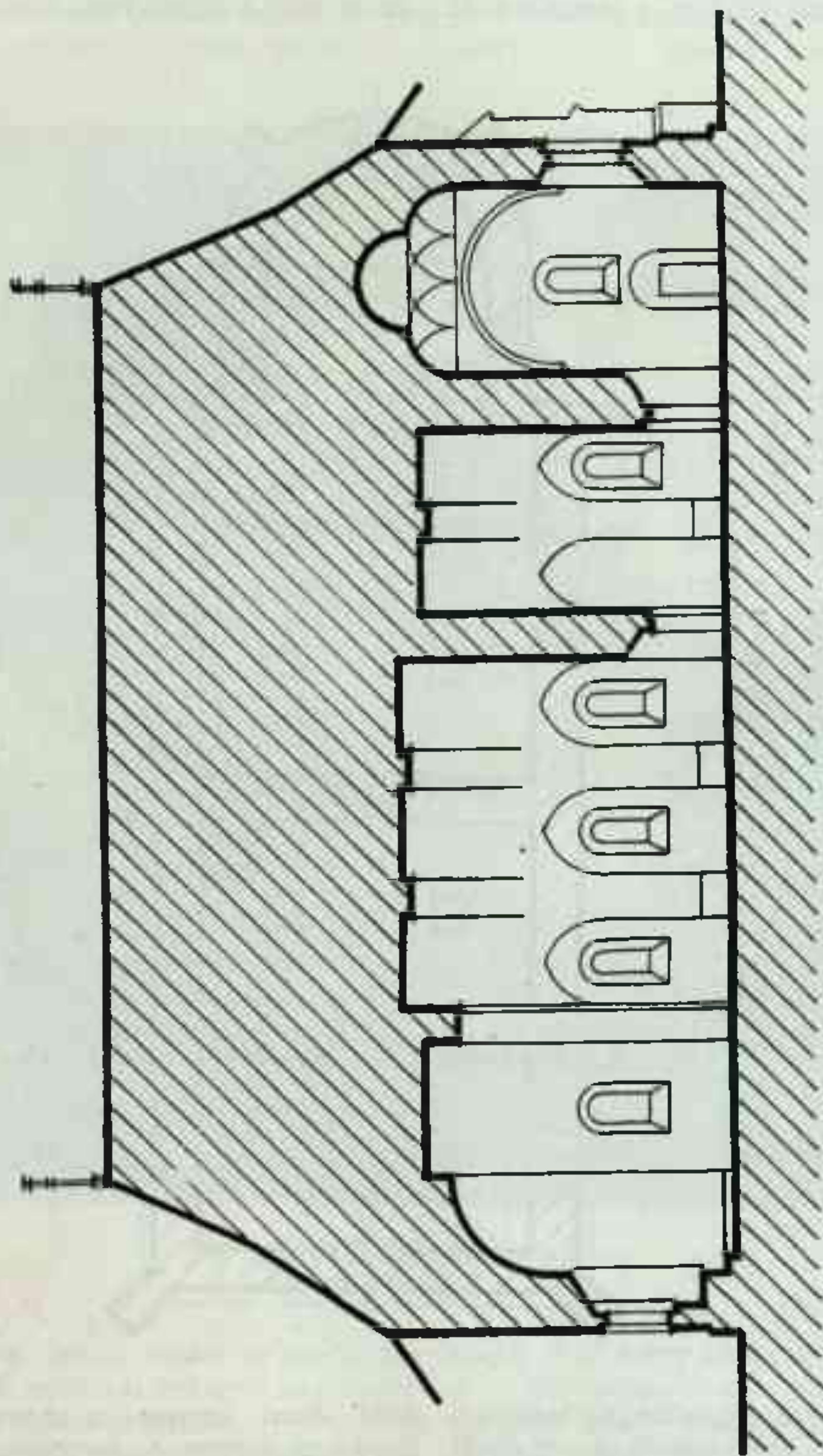

Fig. 240. Radăuţi. Secţiune longitudinală

Ardeal după mijlocul veacului al XIV-lea [1]),

Este deci logic să aşezăm data construirei bisericei noastre cât să poate mai inapoi în cursul vremei, adică sub Bogdan.

Dealtmintrelea, dacă sub Alexandru cel Bun

[1]) V. Roth. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen pag. 15. F. Müller. Die Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen pag 46.

ar fi fost vorba să se construiască o biserică aşa de seamă, după un calapod occidental, s'ar fi lucrat în stil gotic, aşa cum s'a făcut la Baia, la biserica catolică ridicată la 1410.

La aceste argumente se mai poate adăoga şi faptul că Ştefan cel Mare a aşezat pietrele de mormânt ale predecesorilor lui, începând dela Bogdan, cea ce îl indică ca cel dintâi ctitor. Trecuse numai un secol şi mai puţin dela moartea lor şi dacă ar fi fost înmormântaţi aceşti voevozi în alte părţi, s'ar mai fi ştiut.

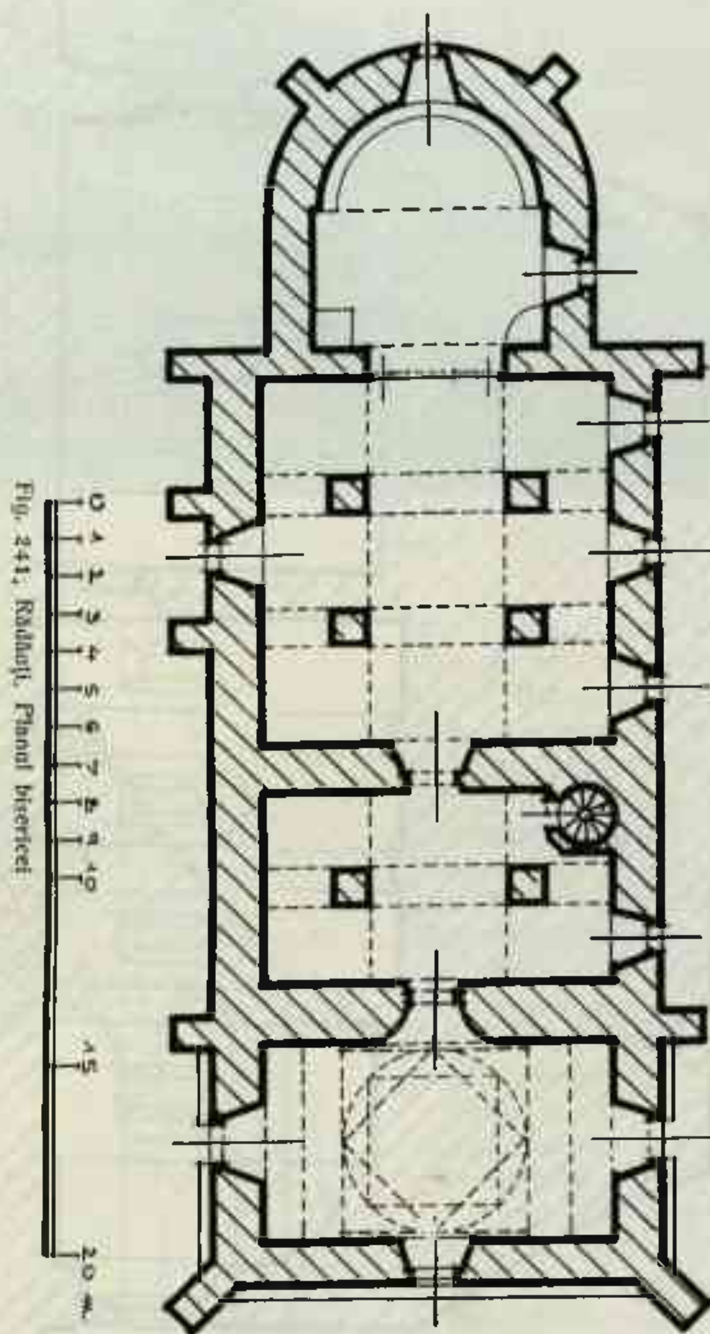

Fig. 241. Rădăuţi. Planul bisericei

SF-TA TREIME DIN SIRET.

Sf-ta Treime din Siret are un naos boltit în calotă sferică pe patru pendentivi, un arc mai îngust spre apus, şi spre răsărit unul mai lat de care e alipită bolta altarului. Sunt şi două sînuri laterale în segment de cerc. Două nişe servesc de proscomidie şi de diaconic. Un perete cu o uşă mică separă naosul de pronaos, care e dreptunghiular, mai lung în sensul lăţimei bisericei. E boltit în «berceau» fiind foarte uşor ogival. Nu se văd

actualmente urme de zugrăveli. In afară absidele au arcaturile oarbe, care vor rămâne în stilul moldovenesc, şapte la altar şi câte cinci la cele laterale. Se urcă numai puţin mai sus de cât jumătatea înălţimei bisericei. Deasupra lor e un brâu de cărămizi aşezate în dinţi de ferăstrău, iar mai sus planul zidului continue până sus, eşit în raport cu parcta inferioară, dacă nu cumva tencuiala nu acoperă aici vr'o construcţie specială.

Fig. 243. Sf. Treime din Siret (fot. Bălan)

Planul bisericei este deci bizantin şi din toate planurile bizantine, se aseamănă mai mult cu cele macedonene şi sârbeşti, mai cu seamă în cea ce priveşte pronaosul scurt şi lat. Tocmai la fel nu găsim într'adevăr, dar unele sunt destul de asemănătoare. Sf. Nicolae din Seres şi S-ţii Arhangheli din Cucevişte [1]) de pildă, care are însă tipul cu patru stâlpi, pe când S-ta Treime nu îi are; bolta pronaosului însă seamănă destul. Şi Rudeniţa [2]) la o epocă mai recentă, are oarecare înrudire; dacă se suprimă nişele zidurilor de miază zi şi miază noapte ale naosului, dăm de o dispoziţiune foarte vecină. Combinând cu acest naos pronaosul Cuceviştei, avem aproape planul Sf-tei Treime. Dar caracteristica cea mai apropiată este că Sf. Treime,

1) Kondakof—Makedonia, pag. 186.

2) Balş—O vizită la câteva biserici din Serbia.

ca și bisericile sârbești, e de tipul de plan ce'l denumește D. Millet planul simplu [1]), unde absida mare e imediat alipită de arcul estic al naosului, fără alt arc sau boltă intermediară, așa cum este cazul în planul zis «complex», de origină constantinopolitan. Toate și în exterior fațade cu oarecare trăsături constantinopolitane (care se regăsesc și la Salonic).

Inrâurirea pare deci a fi macedo-sârbească.

Această dispoziție a planului simplu a rămas însă izolată și fără influență asupra des-

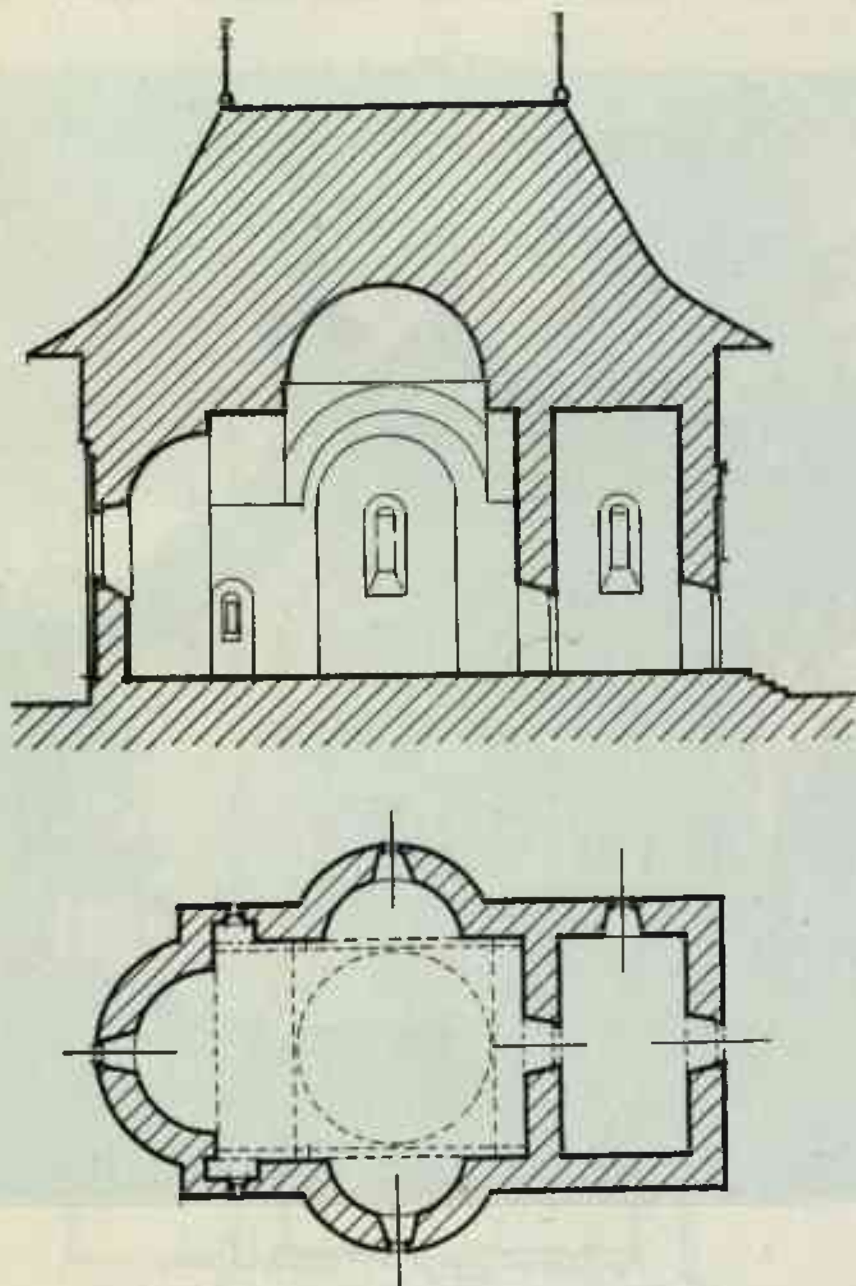

Fig. 224. Biserica Sf. Treime din Siret. Secțiune longitudinală
Fig. 245. Sf. Treime din Siret. Planul bisericei

bisericele moldovenești—aproape fără excepție — aparțin acestui de al doilea tip.

Astfel Sf-ta Treime ne arată, în întregul ei, un plan bizantin cu oarecare caractere sârbești, voltărei ulterioară a planului moldovenesc. E probabil datorită călugărilor sârbi sau de școala sârbească veniți în Moldova în vremea lui Petru Mușat, încât tradiția că Sf-ta Treime ar fi de la sfârșitul secolului al XIV-lea pare a se adeveri.

1) G. Millet, L'école grecque pag. 56.

Fig. 246. Sf-ta Treime din Siret (fot. Bălan)

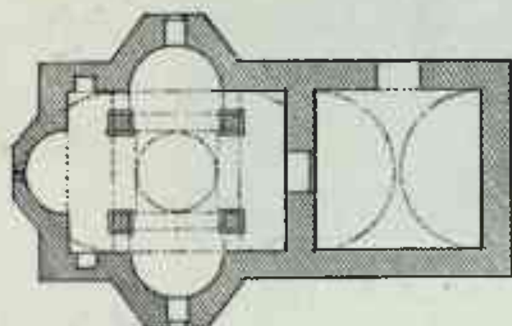

Fig. 247. Cucevişte (după G. Millet) „l'Art Serbe"

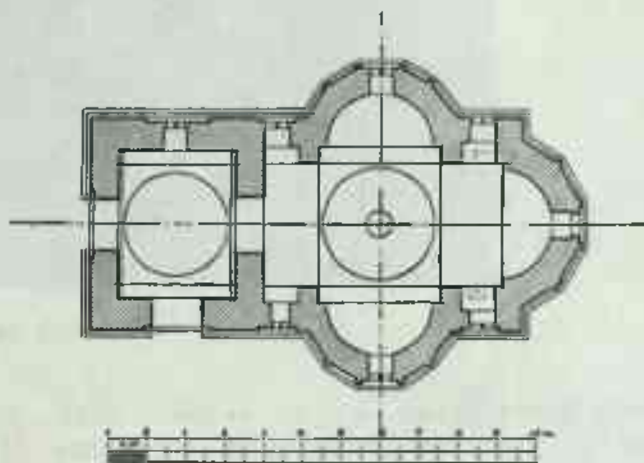

Fig. 248. Radeniţa

BISERICA MIRĂUŢI DIN SUCEAVA *)

Biserica Mirăuţilor e socotită de mai mulţi autori ca una din cele mai vechi biserici moldoveneşti. După schematismul Episcopatului greco-oriental, citat de Romstörfer [1]) ar fi fost biserica mitropolitană a ţării şi biserica de încoronare; ar fi fost fundată chiar de Dragoş, după alţi de Iuga.

După Grigore Ureche [2]), s'ar părea că biserica exista înainte de Alexandru cel Bun, adică înainte de începutul veacului al XV-lea.

*) Publicat în Bul. Com. Mon. Istorice, anul 1924.
1) Romstörfer. Die Restaurierung der Mirouz-kirche.

2) Gr. Ureche. Domnii ţerii Moldovei cap. IV.

După Romstörfer [1]) probabilitatea cea mai mare e că a fost zidită în ultimul deceniu al veacului al XIV-lea.

La 1402, Alexandru cel Bun a adus şi depus la Mirăuţi moaştele lui S-f Ion cel nou [2]). Pe la 1513, în urma unui eveniment încă necunoscut, biserica a fost «devastată» [3]). Mitropolia a fost atuncea mutată în biserica S-f Gheorghe, începută în 1514 de Bogdan cel Orb şi isprăvită în 1522 de către Ştefăniţă Vodă. Iorga [4]) spune: «şi biserica Mirăuţului unde slujea Mitropolitul Sucevei a trebuit să fie refăcută de dânsul (Ştefan cel Mare) potrivindu-se — poate — într'u câtva stilul cel nou după acela al lui Alexandru cel Bun, ctitorul dela început.

Melchisedec [5]) nu pomeneşte numele de Mirăuţi, ci spune numai: «Este încă o biserică antică românească în marginea Sucevei despre cetate. Ea este descoperită, bolţile şi pereţii sunt foarte deterioraţi, nu are nici o inscripţiune. Ea serveşte ca magazie pentru productele agricole, închiriată de neguţători dela primăria Sucevei».

Istoriceşte deci, biserica Mirăuţilor ar fi cam dela 1400, cu o prefacere sau o reparaţie din vremea lui Ştefan cel Mare.

Până la ce punct biserica de azi — adică înainte de ultima restaurare de acum câţiva ani — este aceea dela început? Remanieri sau prefaceri ulterioare nu i au cumva schimbat cu desăvârşire caracterul primitiv?

Să ştie, că în lucrările de restaurare, între 1898 şi 1901, s'a găsit în pod, în resturile zidăriei [6]) monede suedeze cu monograma G. A. (Gustav Adolf). In pilastrii dintre două ferestre ale turlei s'a găsit de asemenea, între două cărămizi, zidită o monetă poloneză din vremea lui Sigismund al III-lea (1587—1632). De aci se poate presupune că s'au executat lucrări la turlă şi în părţile superioare ale zidurilor bisericei în veacul al XVII-lea.

Dacă examinăm planul, vom observa mai întâi prezenţa a doi stâlpi cari susţin peretele despărţitor dintre naos şi pronaos. Această

Fig. 249. Mirăuţi.

1) Romstörfer. ibid.
2) N. Iorga. Istoria Bisericei Româneşti I p. 53.
3) Romstörfer. ibid.
4) Ibid. p. 95.
5) Melchisedec. O vizită la câteva mănăstiri din Bucovina p. 76.
6) Romstörfer. Die Restaurirung der Miroutz-Kirche

dispoziţie n'o găsim la nici o biserică înainte de sfârşitul secolului al XVI-lea, afară de Putna şi Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi în starea lor de azi; dar aceste două biserici, cum am văzut, au fost reconstruite tocmai în veacul al XVII-lea. Din contra, în cursul acestui veac, această dispoziţie devine frecventă încât se poate spune că este una din caracteristicile bisericilor moldoveneşti din acest secol (aşa Dragomirna, Aroneanu (1598), Galata, Iţcani vechi, Sf Ioan Botezătorul din Suceava, Trei Erarhi, Cetăţuia, Golia, Bogdana, Bârnova, Sf Onufrie. (fig. 219, 220, 221, 252).

Turnul-clopotniţă, aşezat pe latura de miazăzi la intrare, este de asemenea de un caracter târziu. Există într'adevăr turnul-clopotniţă alipit de biserică încă de la începutul veacului al XVI-lea la Bălineşti. Este însă o excepţie care nu a mai găsit imitaţie până în veacul al XVII-lea, şi mai cu seamă al XVIII-lea, când încep să se construiască clopotniţe fie pe latura vestică fie pe una din cele Nord sau Sud, ajungând să fie una din caracteristicile bisericilor moldoveneşti târzie. In cea ce priveşte clopotniţa de la Mirăuţi, bolta ei eliptică, scara în spirală văzută din

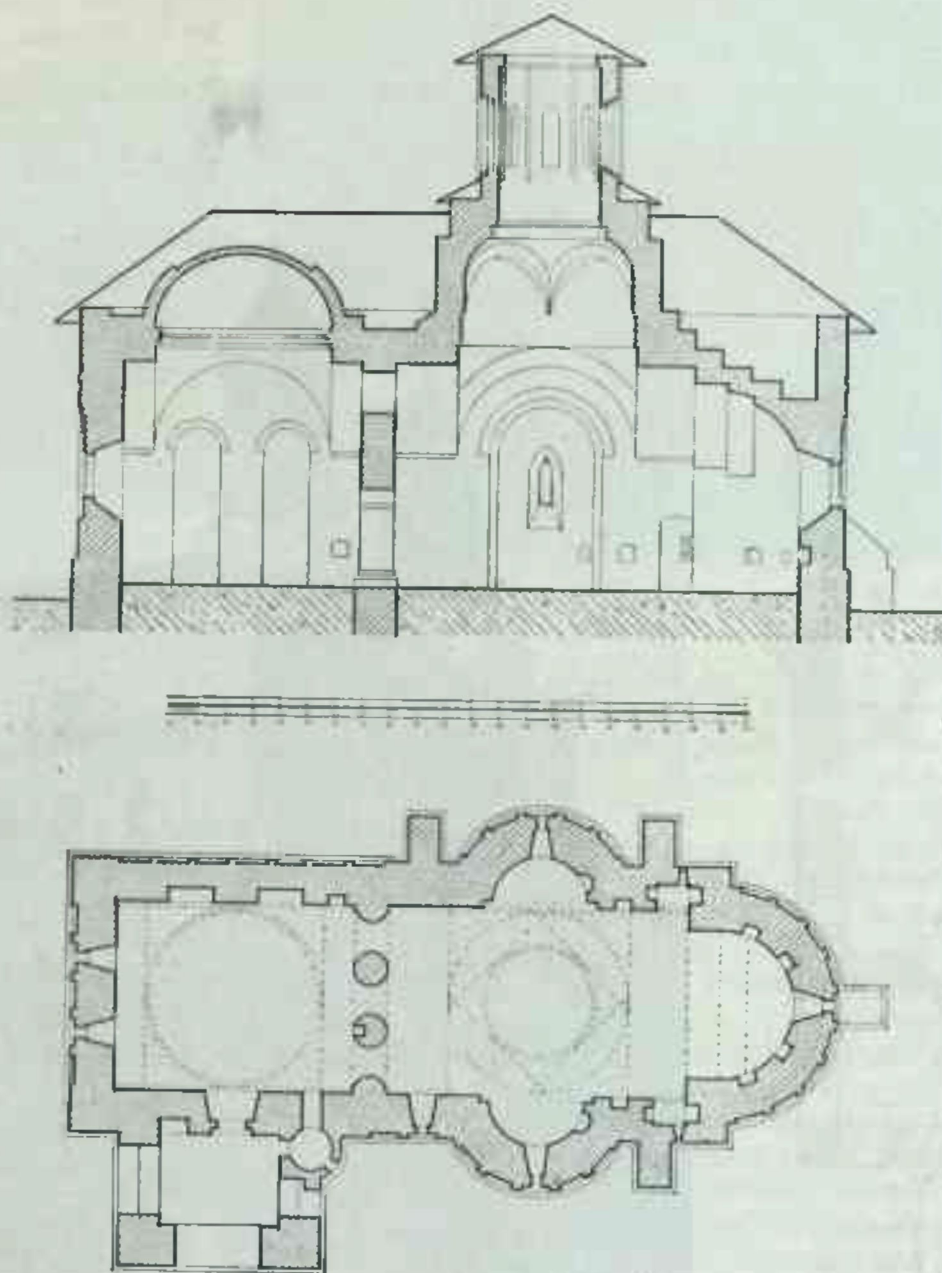

Fig. 250. Biserica Mirăuţi. Secţiunea longitudinală
Fig. 251. Mirăuţi. Planul bisericei

exterior şi alte detalii despre care vom vorbi mai departe, ne îndreptăţesc s'o socotim din secolul al XVII-lea.

Dacă examinăm acuma faţada, vom vedea că arcadele oarbe (firide) absidelor au un caracter bizantin, arhivoltele fiind intrate în la 1590 şi care are mai multe caractere muntene.

Vom observa între altele, aceste racordări cam stângace ale arhivoltelor, provenind din lipsa de spaţiu necesar, pilaştrii fiind mai înguşti ca dubla lărgime a arhivoltei. Acest

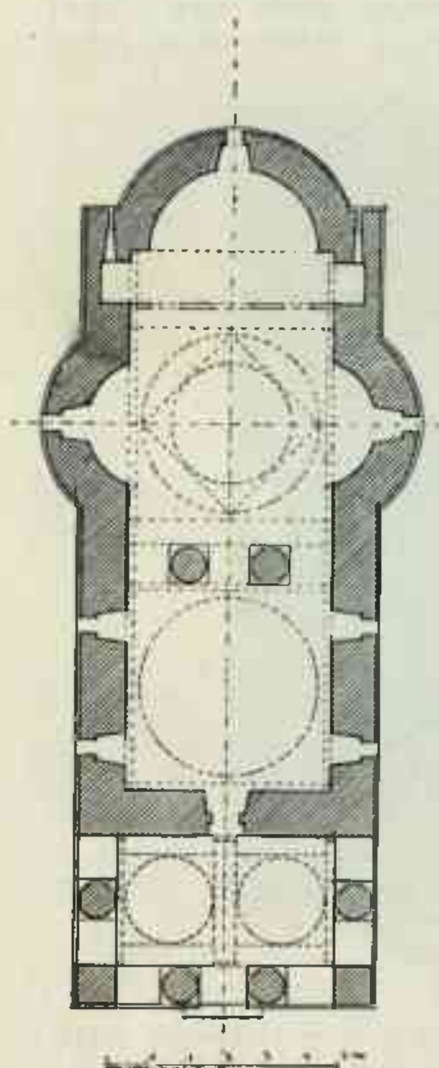

Fig. 252. Aron Vodă (Iaşi) Planul bisericei (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 253. Biserica mănăstirei Galata

raport cu planul zidului. Acest detaliu de construcţie nu se întâlneşte la vechile biserici din Rădăuţi şi Sf. Treime din Siret, dar se regăseşte la multe biserici începând cu ultimi ani din veacul al XVI-lea şi mai întâi la Galata, clădită de Petru Şchiopul detaliu este aproape regula generală în Muntenia în veacul al XVII-lea şi mai cu seamă în vremea lui Matei Basarab. Deasupra firidelor oarbe, e încinsă biserica cu un brâu compus dintr'un tor între două rânduri late de cărămizi aşezate pieziş în dinţi (în zimţi).

Rândurile de cărămizi aşezate în zimţi sunt o caracteristică bizantină, răspândită în toate ţările balcanice şi în Muntenia. Brâul însă, compus dintr'un tor (budin) între zimţi, este specific muntean, şi acolo nu'l găsim înainte de 1582, la Tutana, unde apare pentru prima dată, pe urmă la biserica domnească din Târgovişte (1583), devenind foarte răspândit în cursul veacului al XVII-lea (biserica Sf. Nicolae din Târgovişte, Sfinţii Impăraţi din acelaş oraş,— Coeni, Turnul Brebu şi alte).

La turla de pe naos vedem colonete angajate la unghiuri, cea ce nu se vede în Moldova, şi pare de asemenea a fi un element muntean.

Şi în interior găsim arcurile cu arhivoltele intrate în planul zidului.

In fine, nici ferestrele, nici contraforturile, nici soclul nu ne arată formele şi profilele ce le întâlnim în veacul al XV-lea şi în XVI-lea în Moldova.

Fig. 255. Biserica din Tutana (Argeş)

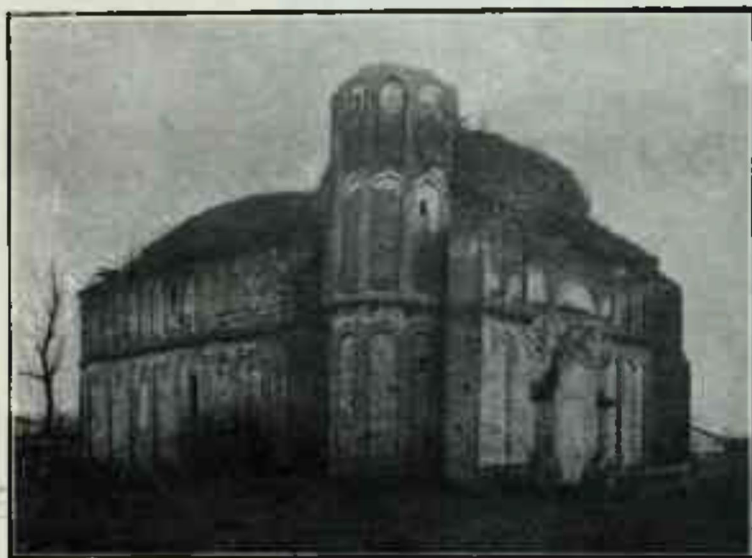

Fig. 254. Sf-ţi Impăraţi, Târgovişte (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Toate aceste caractere ne trimet deci în veacul al XVII-lea şi concluzia firească a acestei analize este că refacerea bisericei din acest secol, despre care avem indicii, nu s'a mărginit la turlă şi la părţile de sus ale zidurí, ci a fost o reconstrucţie completă din temelie.

Este deci probabil că devastarea Mirăuţilor în primii ani din veacul al XVI-lea, despre care se vorbeşte, în urma unui eveniment încă necunoscut, a fost, dacă nu o distrugere completă, cel puţin o vătămare destul de gravă ca să explice de ce Bogdan cel Orb a fost nevoit ca să reconstruiască o mitropolie nouă în loc de a repara cea veche.

Pentru ca să credem că — cu toate caracterele din veacul al XVII-lea ce le am relevat — biserica este din preajma anului 1400, ar trebui admis ca în această epocă, necunoscută nouă în privinţa monumentelor, a fost o înrâurire şi un stil care au dat rezultate la fel cu cele ce le găsim două veacuri şi mai bine mai târziu.

Toate aceste caracteristice ar fi dispărut, ne mai văzându-se nimic din ele în tot timpul lui Ştefan cel Mare şi al urmaşilor lui, nici în Moldova, nici la vecini, şi după această lungă eclipsă de mai bine de 200 ani ar reapărea deodată.

Cred — fără a mai vorbi de evidenta

înrâurire din arhitectura munteană din veacul al XVII-lea asupra celei moldovenești —

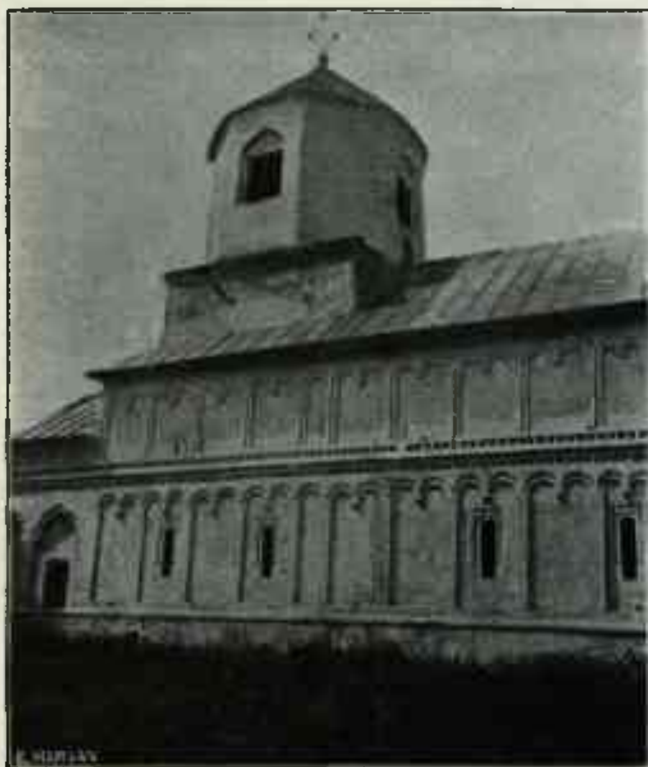

Fig. 256. Biserica din Coeni (Vlașca)

cred că o asemenea presupunere ar fi absurdă, și că concluzia ce se impune este ca biserica Mirăuților a fost prefăcută din temelie pe la jumătatea veacului al XVII-lea.

S'ar putea cel mult presupune că planul (afară de clopotniță) s'a respectat. Și dacă aceasta s'ar putea proba, ar fi deja un punct foarte important câștigat.

MOLDOVIȚA.

Biserica veche din Moldovița ar fi fost făcută de Alexandru cel Bun. A fost distrusă de o surpare a muntelui sau de un cutremur.

Din ruinele actuale e greu să se ghicească planul. Ar fi necesare săpături. In glaful unei ferestre se mai văd rămășițe de frescuri.

Se mai văd golurile grinzilor de lemn înecate în zidărie, după obiceiul bizantin.

* * *

Printre clădirile de mai înainte de Ștefan cel Mare s'ar putea clasa — poate — și turnul de intrare de la Mănăstirea Neamțului (partea interioară, căci cea din afară a fost zidită la 1824). După tradiție ar fi de la Petru Mușat și de fapt nu e nimic în construcția lui care să fie în contrazicere. Arcurile și bolțile intrărei sunt foarte ușor ogivale, cea ce am observat și la pronaosul de la Sfânta Treime din Siret.

Dacă s'ar adeveri că această biserică este într'adevăr de la Petru Mușat, această similitudine de detaliu ar putea fi un argument pentru a fixa la această dată și turnul de la Neamțu.

* * *

Spre completare, vom descrie aici acuma

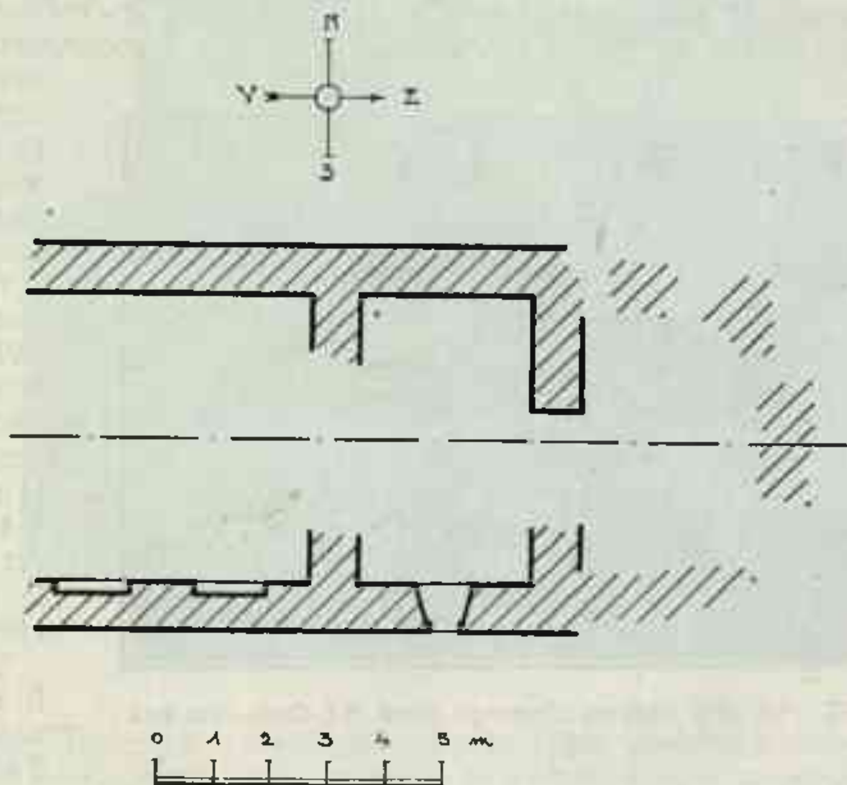

Fig. 257. Ruinele Moldoviței vechi

și bisericile din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță.

Fig. 258. Ruinele Moldoviţei vechi

Fig. 259. Mănăstirea Neamţului. Turnul de intrare (văzut din interior)

SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA.

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava a fost începută de Bogdan cel Orb în anul 1514 şi isprăvită numai în 1522 de către fiul său Ştefăniţă.

E ceva mai mare ca biserica mănăstirei Neamţului cu care seamănă mult, aşa mult încât este evident că aceasta din urmă i-a servit de model.

Principala deosebire — precum am spus când am vorbit de Neamţ — consistă în faptul că, în loc de un nou compartiment intercalat între pronaos şi naos, bolta vestică a acestuia a fost prelungită, precum şi cea de est, câştigându-se astfel mult spaţiu în

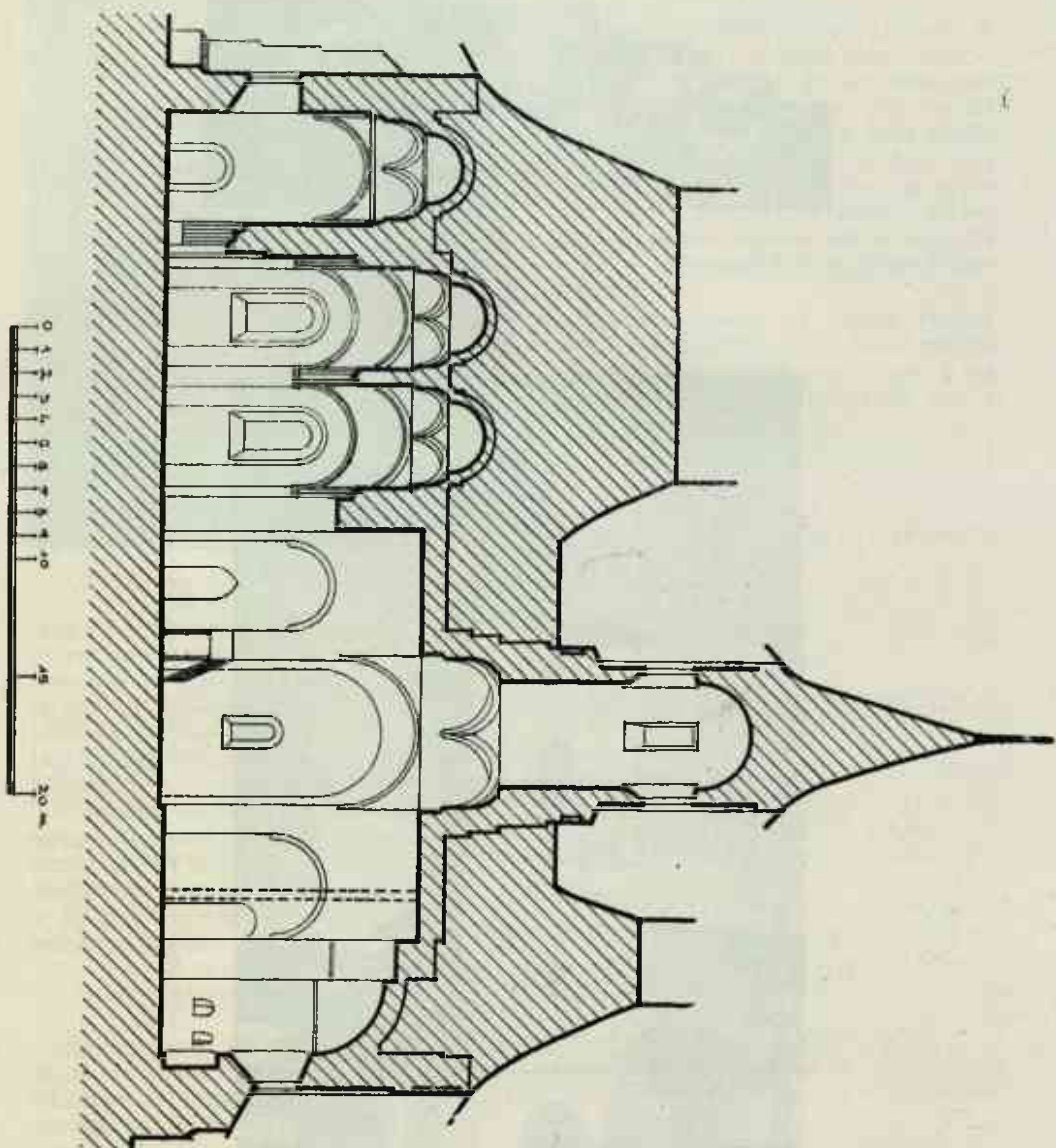

Fig. 260. Sf. Gheorghe din Suceava, Secţiune longitudinală

mijlocul bisericei. Se şi înţelege de ce s'a făcut această modificare: pe când Neamţul era mănăstire şi locaş de înmormântare, Sf. Gheorghe era făcut pentru a fi mitropolia ţărei şi era nevoe de spaţiu în naos pentru curtea domnească. In colo dispoziţiunile şi chiar dimensiunile sunt aproape la fel, mai cu seamă caracteristicul pronaos ce-l vom regăsi aproape după acelaş tipic şi la Probota. In loc însă ca nervurele să se continue până jos, sunt pilaştri de secţiune dreptunghiulară care le suportă. Trebue semnalate şi marele nişe oarbe, câte două pe pereţi de miazăzi şi de miazănoapte ale naosului, şi care amintesc cele de la Piatra, Borzeşti şi Războeni.

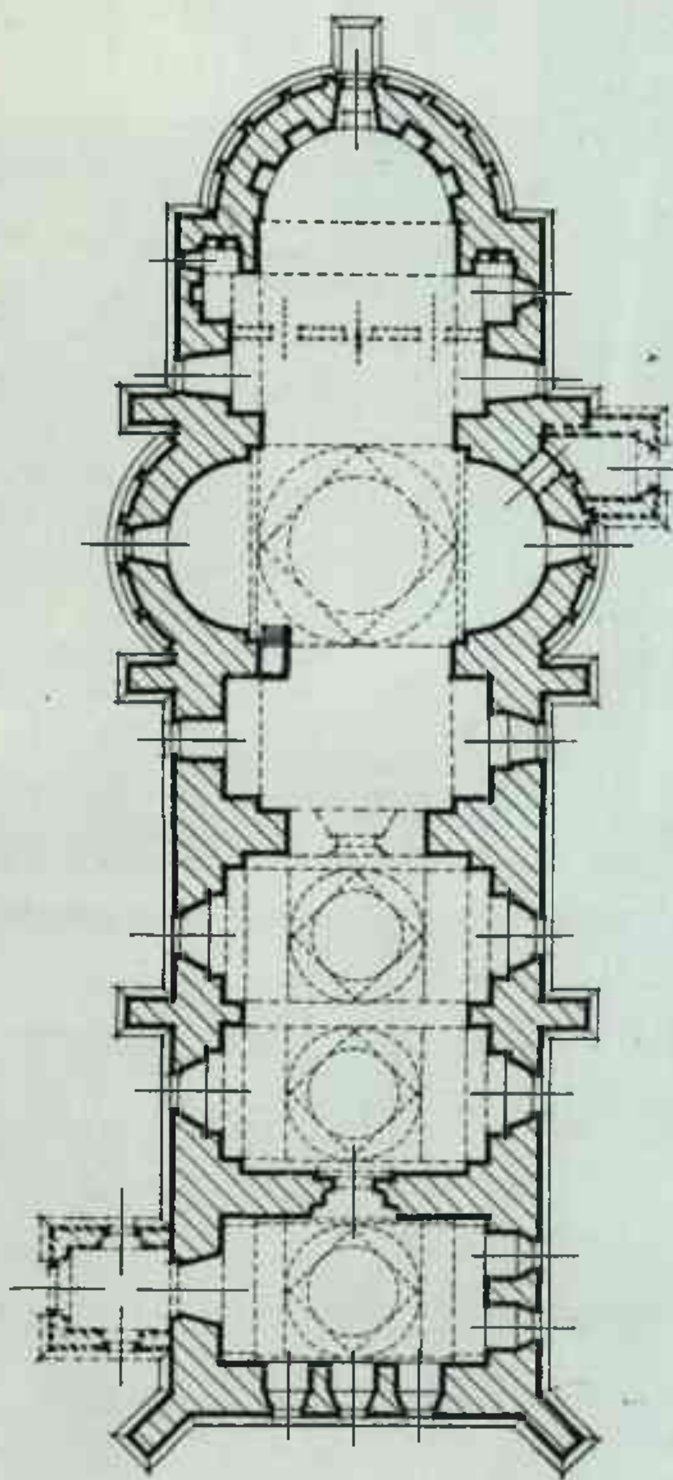
Şi exonartexul, ca la Neamţ, a fost adăogat ulterior, în 1579, de către Mitropolitul Teofan; e boltit la fel ca la Neamţ şi are tot trei ferestre mari în peretele de apus. S'au regăsit în exterior câte-va semne lapidare.

In afară — abstracţie făcând de micul pridvoraş modern şi de intrările secundare făcute acuma în urmă — diferenţele principale provin din faptul că absidele în loc de a fi poligonale ca la Neamţ sunt în segment de cerc. Turla e octogonală şi are patru ferestre şi patru contraforturi. E aşezată pe un dublu soclu stelat cu opt vârfuri.

Biserica e tencuită în exterior şi mai are urme de zugrăveli, făcute probabil în veacul al XVI-lea.

Din nefericire, la restaurarea făcută acuma vr'o douăzeci de ani, s'au spart ferestre noi fără a ţine seamă nici de forma lor vechie nici de zugrăveli. La turlă apar discuri smălţuite, însă fără figuri ci numai cu un bumb la mijloc cum le vedem la Borzeşti, la Piatra, la Neamţ. E ultima biserică la care găsim această împodobire. Intre aceste discuri care au 18,5 cm. diametru, s'au aşezat piese speciale triunghiulare sau în patru laturi, pentru a umplea golurile dintre ele. Culorile sunt ca de obicei galben, brun, verde. Obişnuitele rânduri de mici ocniţe se văd şi pe corpul bisericei şi pe turlă.

Invelitoarea este acuma refăcută după cum arată tablourile votive din această vreme. Romstörfer a regăsit de altmintrelea pe soclurile turlei, înecate în acoperiş, urme de picturi şi chiar discuri care arătau neîndoios că în vremea construcţiei erau libere şi văzute.

Fig. 261. Sf. Gheorghe din Suceava. Planul bisericei

E o probă mai mult că această formă de învelitoare este cea corectă.

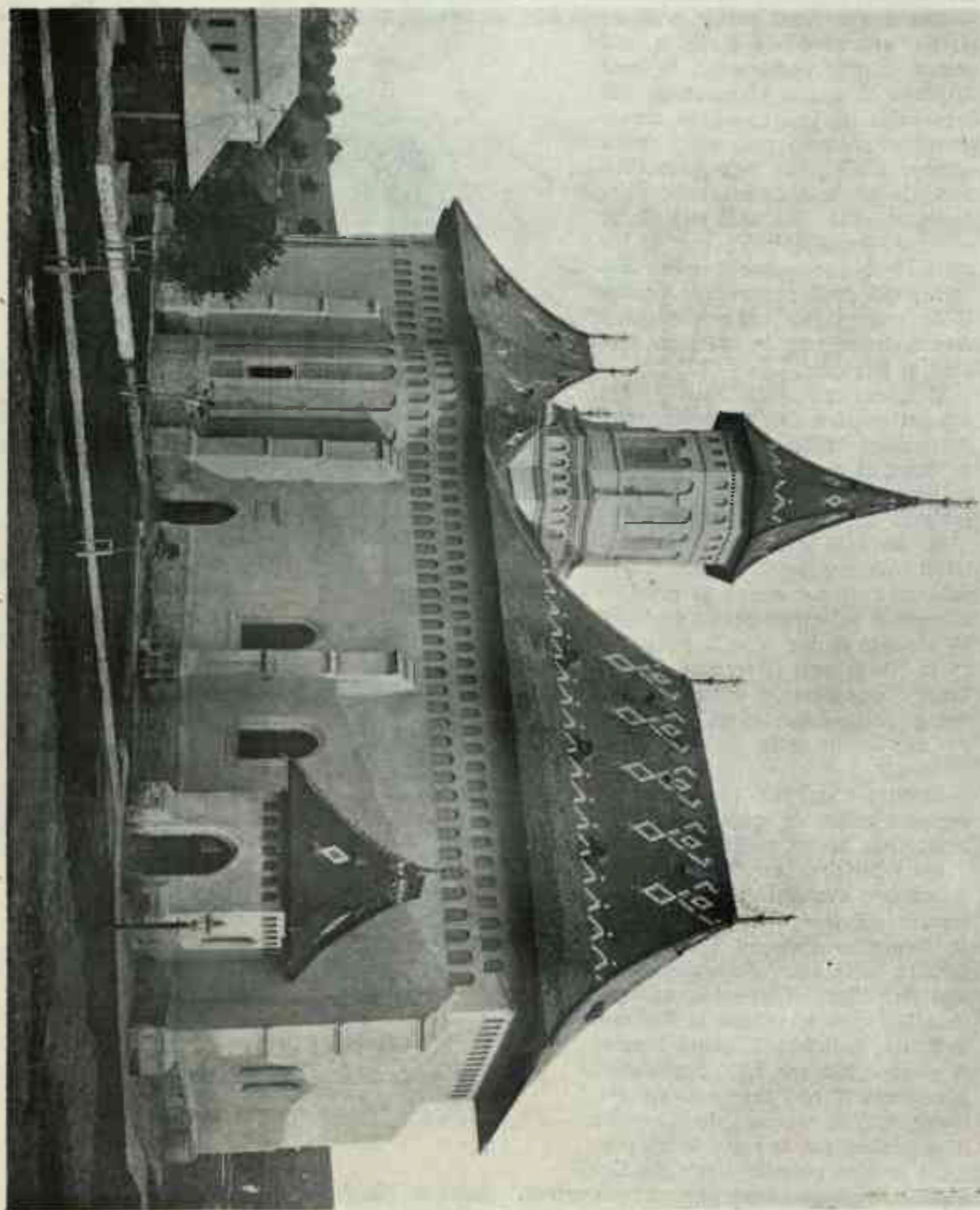

Fig. 262. Sf. Gheorghe din Suceava

Fig. 263. Sf. Gheorghe din Suceava, înainte de restaurare

Fig. 264. Sf. Gheorghe din Suceava, naos

Să ştie ce insistenţă a fost pusă de către Bogdan şi pe urmă de către Stefăniţă pentru a putea aduce din Polonia plumbul necesar acestei invelitori. Voi discuta mai departe mai pe larg această chestiune.

mai urât; este, pe alocurea o adevărată măzgălire.

Tabloul votiv a disparut în mare parte odată cu scoterea peretului despărţitor dintre naos şi pronaos. Se mai văd totuşi încă trei

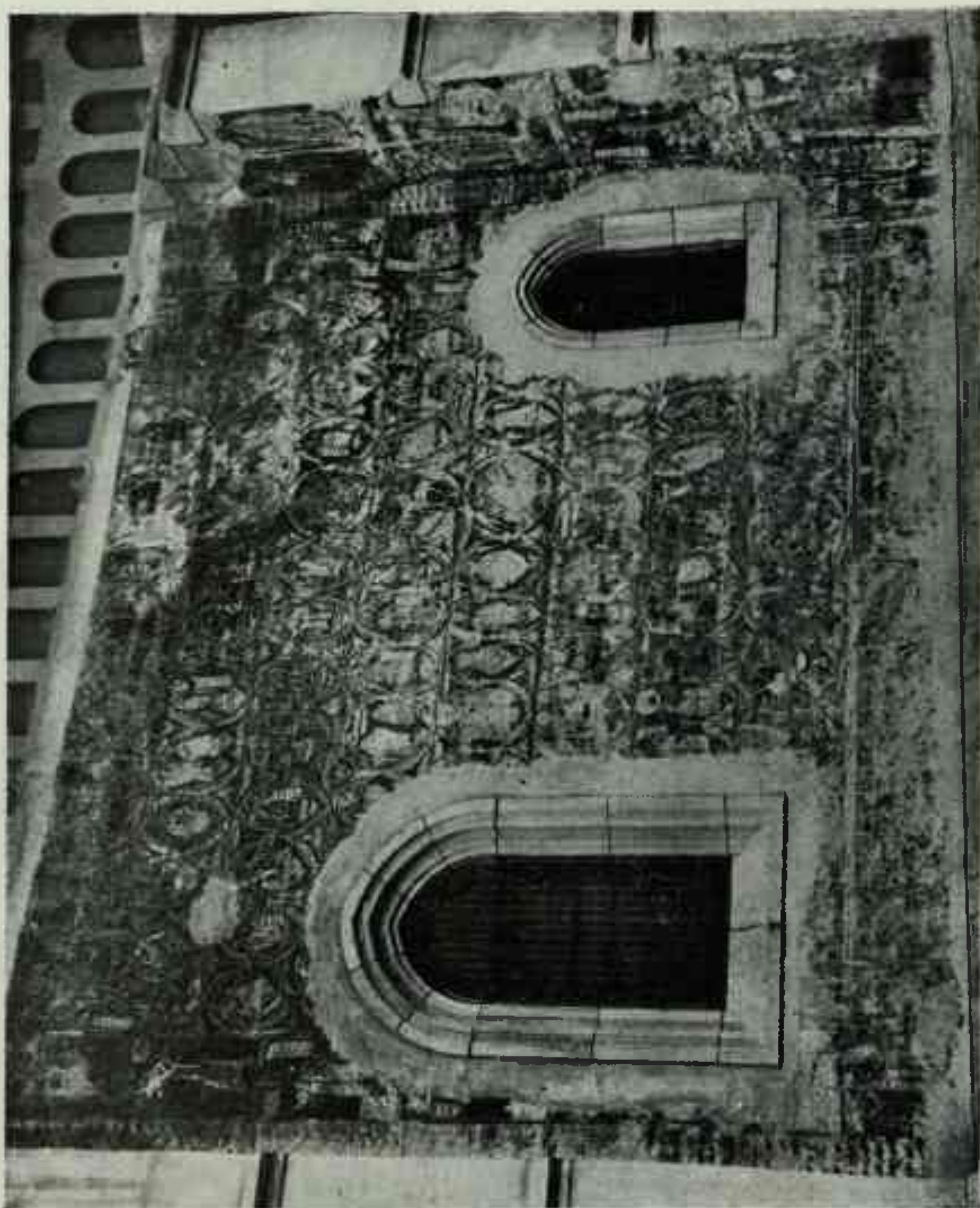

Fig. 265. St. Gheorghe din Suceava, Faţada Sud

In interior o pictură frumoasă îmbracă încă pereţi, şi arată o dulce şi stearsă tonalitate. Păcat numai ca la ultima restaurarea, pictorii nu s'au mulţumit să cureţe şi să spele, ci au refăcut părţile ce lipseau în modul cel

persoane, Bogdan cel Orb cu fii săi Ştefan şi Petru [1])

Până nu de mult se mai vedeau trei chipuri

[1]) Kozak. Inschriften.

şi încă alte două cu capetele tăiate de marginea nouă a ferestrei.

Atrage luarea aminte frumoasa icoană a Maicei Domnului din luneta portalului de intrare; ea înfăţişează vechia temă bizantină a duioasei Maici „γλυκοφιλοῦσα".

sfântului şi este o foarte frumoasă şi interesantă piesă de argintărie; interiorul capacului e acoperit cu frumoase zugrăveli.

Pisania de 96 cm. lungime şi 71 cm. înălţime aşezată deasupra intrarei în pronaos sună astfel:

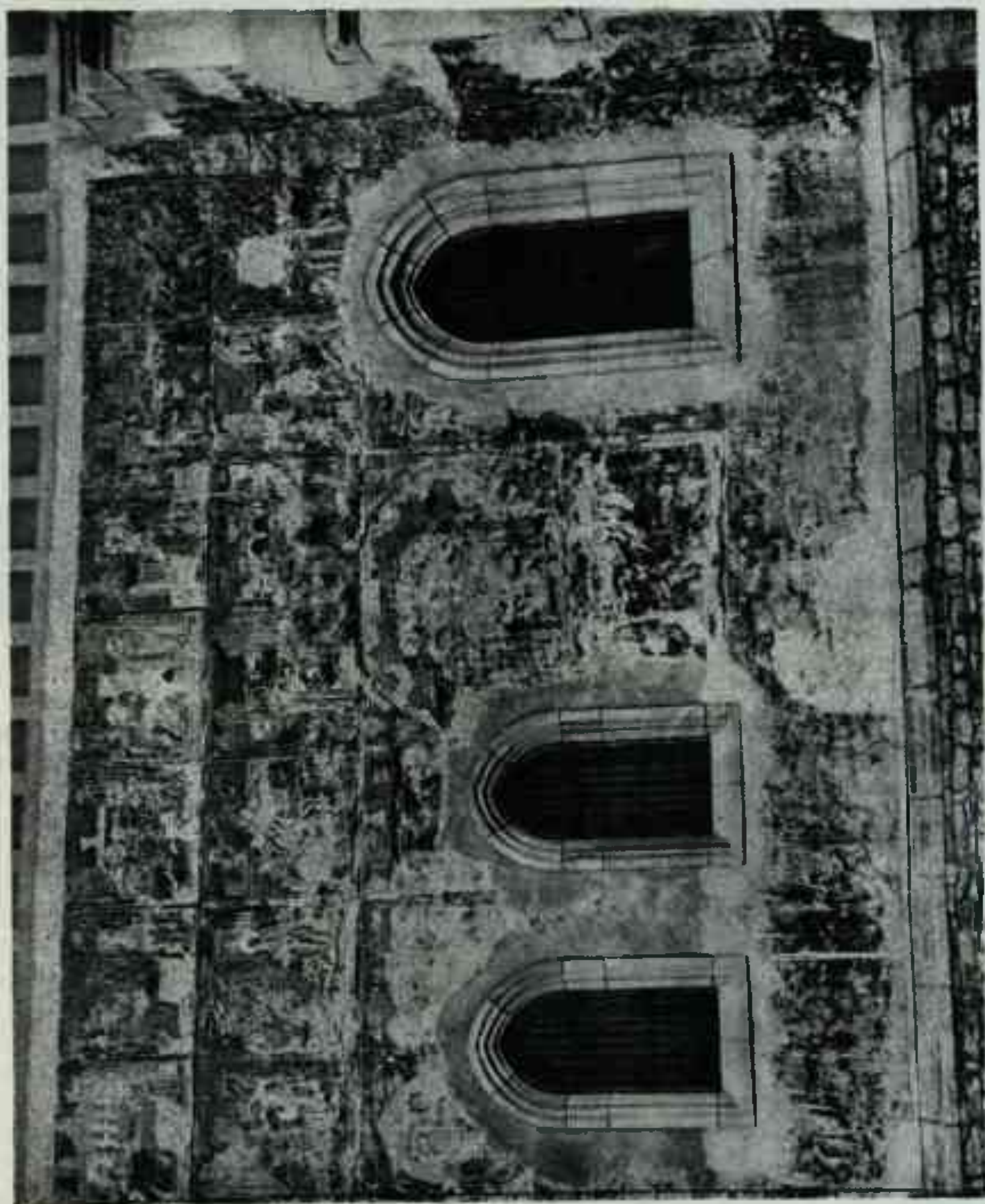

Fig. 266. Sf. Gheorghe din Suceava. Faţada Sud

Să ştie că biserica Sf. Gheorghe păstrează racla cu moaştele lui Sf. Ioan cel nou care au fost adăpostită în ea dela fundaţia ei — lipsind un veac, cât timp au fost la Zolkiew în Galiţia, dela 1686 la 1783.

Aceasta raclă de argint înfăţişează viaţa

„Cu vrerea Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea sfântului Duh, a vrut blagocestivul şi de Hristos iubitorul Ion Bogdan Voevod prin mila lui Dumnezeu, gospodar al ţărei moldoveneşti să zidească biserica Mitropoliei din Suceava, unde este hramul sfân-

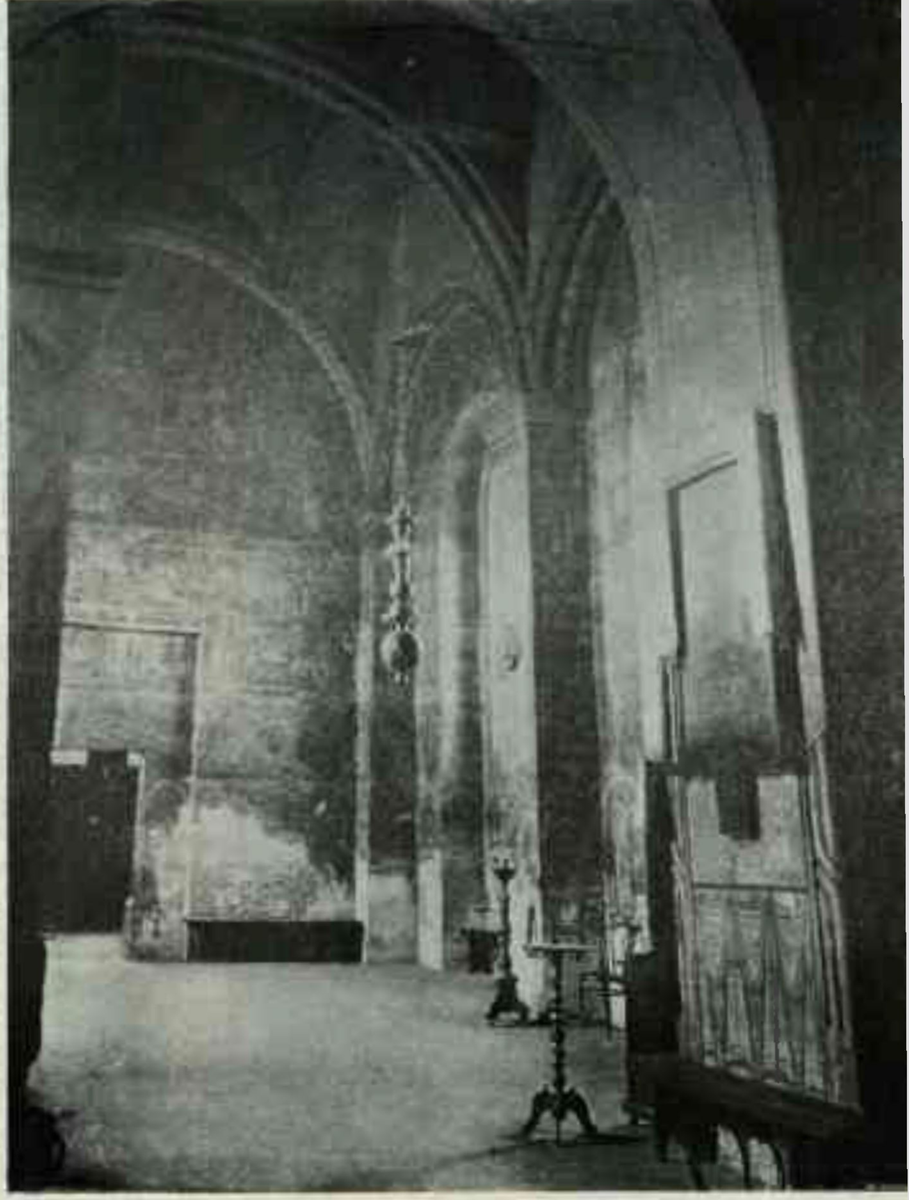

Fig. 207. Sf. Gheorghe din Suceava, vedere in pronaos

Fig. 268. Sf. Gheorghe din Suceava, uşa pronaosului

tului marelui mucenic și biruitorului Gheorghe. Și a început a o zidi în anul 7022(=1514) fost făcută de Anastasie Crimca, în vremea lui Miron Barnovski (1626—1629) pe când

Fig. 269. Sf. Gheorghe din Suceava Maica Domnului la intrarea principală

și n'a putut s'o săvârșească; și fiul lui Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țărei moldovenești, cu ajutorul lui Dumnezeu a zidit'o dela ferestre în sus și a săvârșit'o în anul 7030 (=1522) luna Noembrie 6 și a Domniei lui al șaselea an curgător; și a fost sfințită de mâna prea sfântului mitropolit Kir Teoctist" [1])

O alta inscripție de piatră arată data facerei pridvorului [2]):

„Acest pridvor l'a făcut Teofan mitropolitul, din mănăstirea Rîșca, în cinstea marelui mucenic Ion cel Nou în zilele blagocestivului nostru domn Io Petre Voevod în anul 7087 (=1579)".

O inscripție zugrăvită arată că Petru Schiopul a restaurat și acoperit din nou biserica.

Iar mica capelă (eclisiarnița) din curte a clopotnița a fost ridicată de Petru Schiopu tot atuncea când a acoperit biserica.

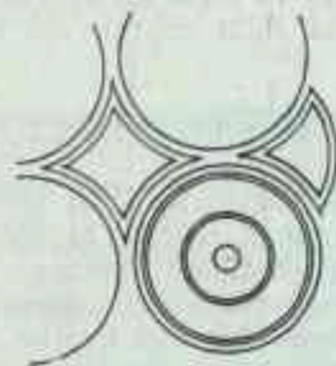

Fig. 270. Sf. Gheorghe din Suceava. Discuri de pământ ars (după Romstörfer)

Din cele arătate și din planurile bisericei rezultă clar că Sf. Gheorghe este foarte în-

[1]) [2]) Kozak. Inschriften aus der Bukowina.
Vezi și Romstörfer in Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 1899 pag. 104.

Fig. 271. Sf. Gheorghe din Suceava, Pisania

rudită şi în mare parte copiată după biserica mănăstirei Neamţului, având ca şi aceasta unele trăsături ale grupului Piatra Borzeşti.

Este motivul pentru care aceasta biserica se grupează cu acele din vremea lui Ştefan mai curând decât cu cele din vremea următoare.

PARHĂUŢI

Biserica din Parhăuţi, cu hramul tuturor Sfinţilor, a fost ridicată în anul 1522 de către logofătul Gavril Totruşan. Asemănarea planului cu acela al Reusenilor este izbitoare. Chiar dimensiunile sunt identice. Una şi alta au 25.60 m. lungime, 9.00 m. lăţime exterioară si 6.10 m. lăţime interioară. Naosul şi altarul sunt aproape identice.

Micile concavităţi care ţin loc de sînuri la Reuseni, lipsesc la Parhăuţi. Mănunchiurile de colonete ce le incadrează există totuşi; ele au dealtmintrelea o mare desvoltare, le găsim şi în pronaos, la uşi, la ferestre, la colţuri şi se găsesc nervure la înălţimea naşterilor bolţilor.

Pronaosul diferă; ca la Dobrovăţ, în pronaosul cel nou, bolta e aceaş ca acea a naosului.

In exterior, bolta din spre apus e mai complicată; e separată în două caturi, având câte două deschizături în loc de una singură. Catul de sus e deschis şi lateral. Este astfel o îndrumare către clopotniţele ce fac corp cu biserica.

In afară, biserica a rămas de piatră brută netencuită, şi fără multă grijă lucrată. S'ar credeà că intenţia a fost de a o tencui. Soclu e fără nici o piatră profilată. Ferestrele sunt mici, însă nu mai sunt de tiparile cunoscute înainte; sunt fără mulure şi să termină în acoladă, însă sunt tot gotice ca înfăţişare. Tot aşa şi rama uşei scărei ce duce la clopotniţă.

La arcuri, se ved pe ici colo câte o cărămidă smălţuită brun. In rezumat, după plan, biserica este o imitaţie a celei de la Reuseni şi Arbora şi se poate clasa în acelaş grup. Ca detalii şi mod de execuţie însă, diferenţa e mare şi desigur nu a mai lucrat acelaş meşter ca la celelalte biserici.

Pictura e frumoasă şi foarte bogată în pòleitură; şi aici sub stratul pictat se găseşte un alt strat imitând cărămida aparentă.

Intr'o firidă din altar se vede o „pietà", care ne arată unul din rarele cazuri de influență

Fig. 272. Parhăuţi

a picturei italiene. Pe tabloul votiv, care se găseşte la locul obişnuit, se vede singur Gavril Totraşan — capul este refăcut. E înfăţişat cu acelaş fel de coafură ca şi Şendrea la Dolheşti şi logofătul Teodor la Humor; ei poartă o barbă rară. E de observat că nu ţine biserica în mâini.

Fig. 274. Parhăuţi, Pisania

Biserica fiind mult timp descoperită, zugrăvelile au suferit mult şi în multe părţi din naos şi altar au şi căzut; în pridvorul de sub clopotniță pictura boltei a fost refăcută; cea de jos, însă, e frumoasă. Printre grafitele e anul din 1631. Pe peretele de apus la intrare, în axa bisericei, se găseşte pisania care spune:

Fig. 274. Parhăuţi, Pisania (după Kozak)

«Cu vrerea Tatălui cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea sfântului Duh, robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totrușan, logofăt, a zidit acest hram în numele tuturor sfinților, cari au strălucit Voevod, la anul 7030 (=1522) luna Iunie 15.» [1])

In pronaos sunt mai multe pietre de mormânt, printre care aceea a soției lui Totrușan,

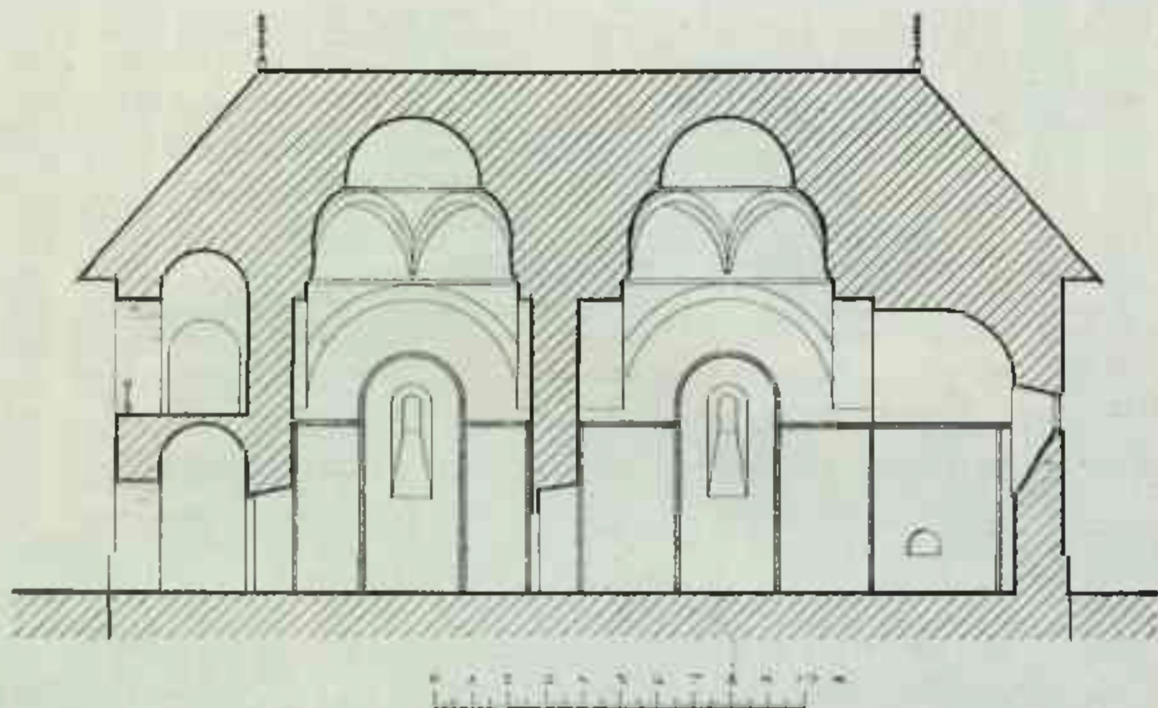
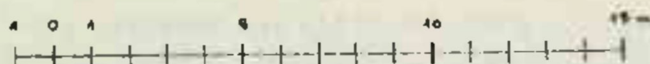

Fig. 275. Biserica din Parhăuți, Secțiune longitudinală

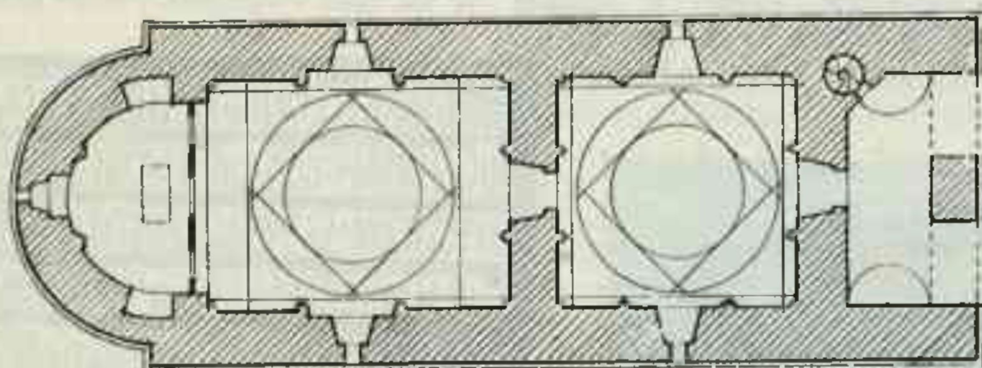

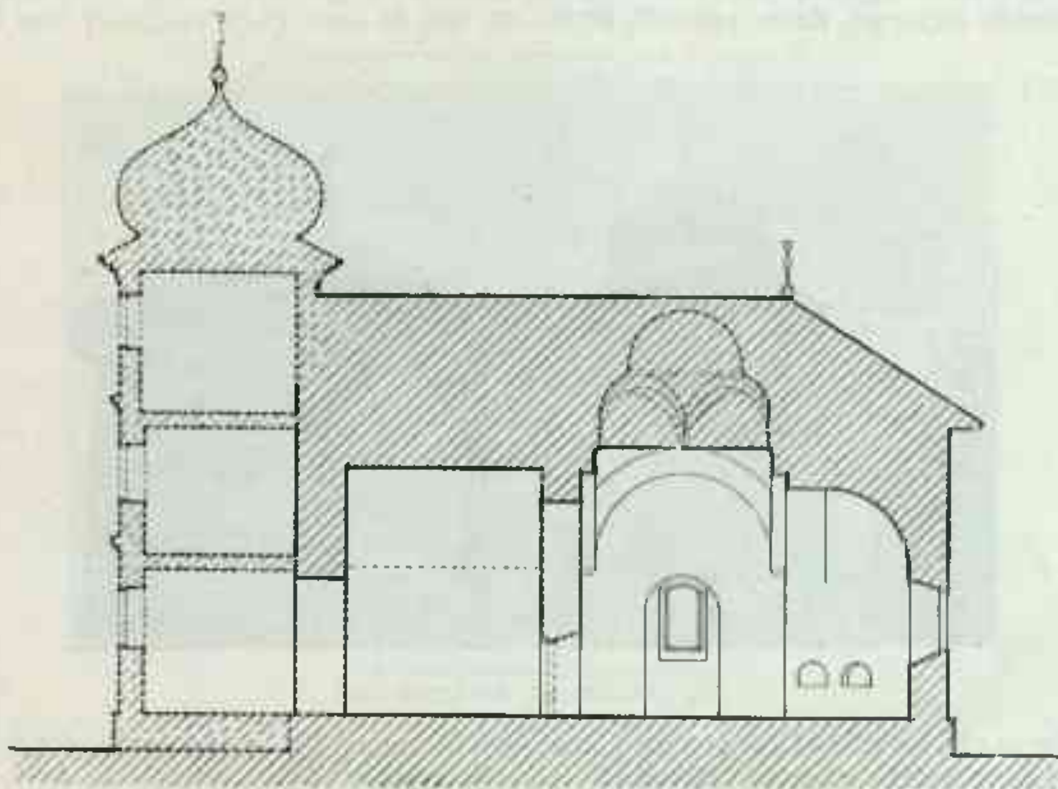
Fig. 276. Parhăuți, Planul bisericei (după Romstorfer)

în toată lumea, pentru rugăciunea sa și a domniței lui Ana, în zilele blagocestivului și de Hristos iubitorului Io Ștefan Voevod, Gospodarul țărei moldovenești, fiul lui Bogdan —fata lui Luca Arbure—a mamei lui și altor rude. Piatra lui Totrușan lipsește.

[1]) Kozak, Inschriften.

ŞIPOTELE (jud. Iaşi)

Biserica cu hramul Sf. Ioan cel nou, a fost zidită ca biserică a curţei sale de către Luca Arbore, pârcălab de Suceava, care

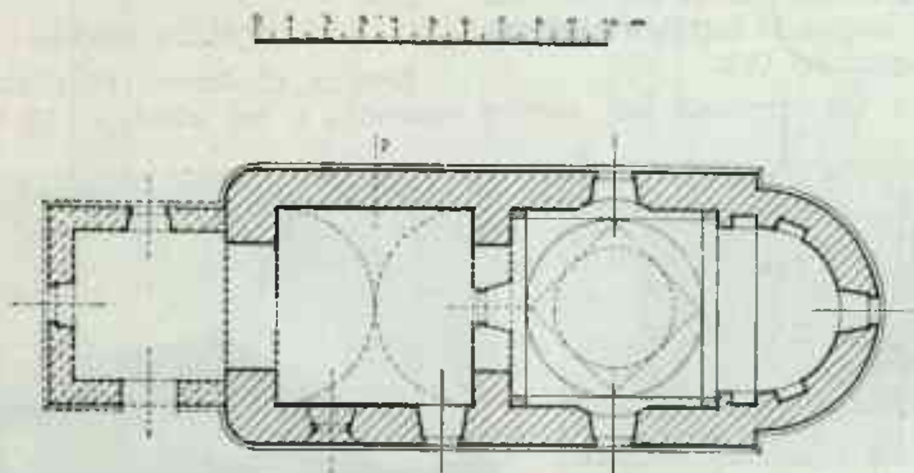

Fig. 277. Biserica din Şipote, Secţiune longitudinală
Fig. 278. Şipotele, Planul bisericei

a zidit cu cinci ani înainte biserica din Arbore.

Biserica e simplă, fără turlă şi seamănă ca vedere mai mult cu Cotnar decât cu Arbora.

Zidul e drept, şi fără sînuri şi fără contraforturi; zidăria de piatră brută e acoperită de tencuială. Socul e fără nici un profil.

Ferestrele toate au fost schimbate, iar uşa de intrare de pe latura de miază zi a fost zidită. — Deasupra ei e pisania.

Inăuntru, peretele de separare a naosului de pronaos a fost scos şi în loc de uşă s'a deschis un arc mare. Asemenea s'a deschis

zidul de apus spre noua intrare făcută sub clopotniţa, zidită la 1890.

Planul seamănă oare cum cu cel de la Arbora; lipsesc însă nervurele care încadrează scobiturile absidelor laterale. Bolţile însă sunt alte, Pronaosul e acoperit printr'un simplu semi-cilindru (berceau). Bolta naosului, de la pendentivi în sus, nu mai există şi s'ar putea ca şi bolta absidei mare să fi suferit o refacere.

Insemnătatea acestei biserici este mai mult aceea de a fi singura în întregime zidită sub domnia lui Bogdan cel Orb.

Reuseni ce a fost terminată sub domnia lui — în a doua lună — era începută de aproape un an când a murit Ştefan cel Mare, iar Sf. Gheorghe din Suceava, începută în 1514 de către Bogdan, n'a fost isprăvită de cât în 1522 de către Ştefăniţă Vodă, în al şaselea an al domniei lui.

Pe pisania se citesc următoarele:

„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Pan Luca Arbore, pârcălabul Sucevei, care a zidit acest hram curţilor sale din Şipote în numele sfântului şi slăvitului marele mucenic al lui Christos Ioan cel nou, în zilele blagocestivului Domn Io Bogdan Voevod; care s'a început a se zidi în anul 7015 (=1507) luna Iulie 19 şi s'a săvârşit în acelaş an luna Septembrie în a cincea".

Nu se mai vede, azi, nici o urmă de pictură veche, nici înăuntru, nici în afară.

Fig. 279. Biserica din Şipote (Iaşi)

Fig. 280. Şipotele, Pisania

VĂLENI (Roman)

Biserica, cu hramul celor patru zeci de mucenici, a fost zidită în 1519 de Cozma Şarpe, precum arată pisania aşezată la dreapta intrărei:

Fig. 281. Biserica din Văleni (Roman)

„Cu vrerea şi cu ajutorul Domnului Dumnezeu, eu robul lui Dumnezeu Dumnealui Cozma Şarpe Postelnic a zidit acest hram la curtea sa din Şchiai întru numele Sfinţilor patruzeci de mucenici din Sevastia pe vremea

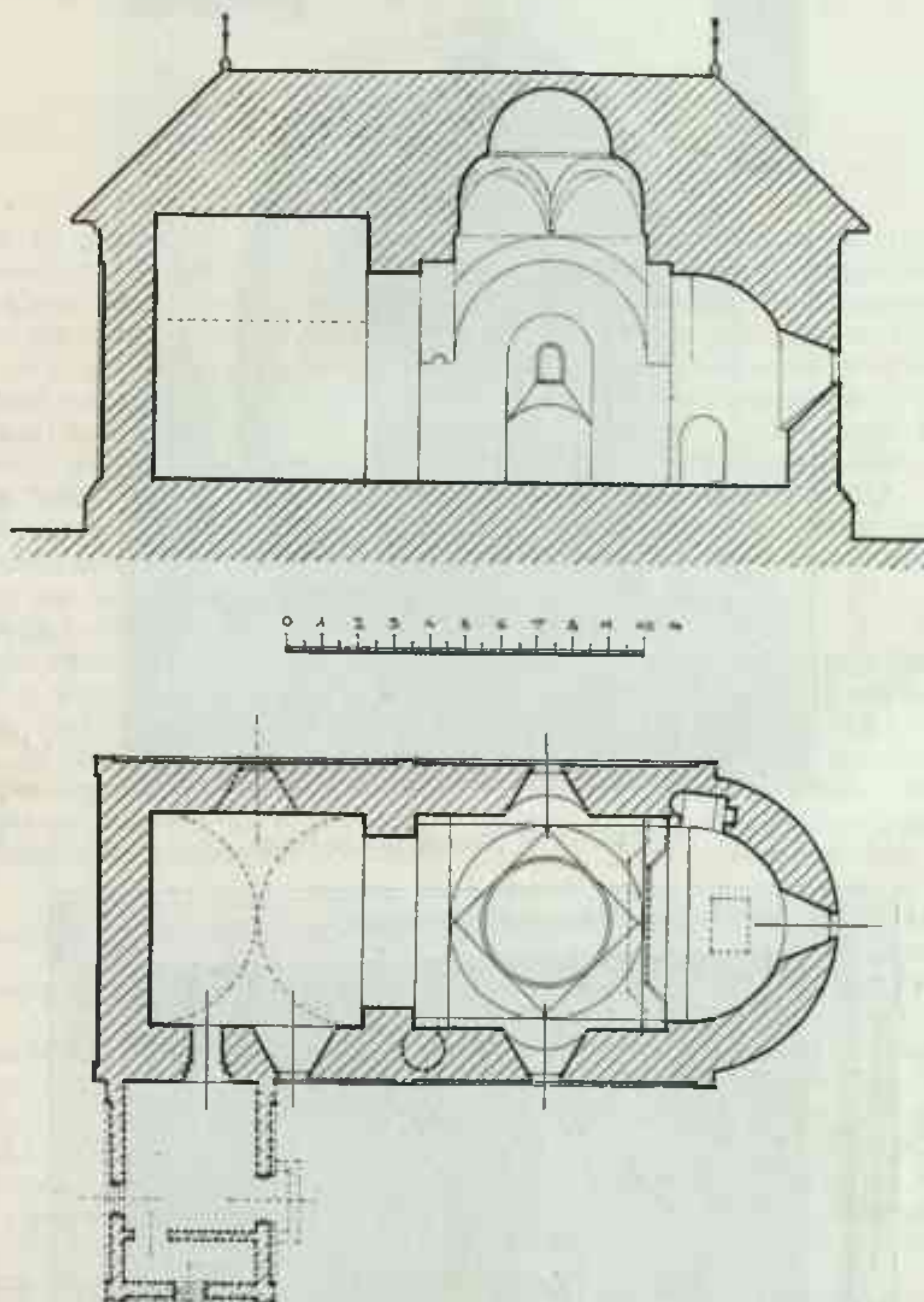

Fig. 282. Biserica din Văleni, Secţiune longitudinală
Fig. 283. Văleni, Planul bisericei

bine credinciosului Io Ştefan Voevod şi s'a început a se zidi la anul 7027 (=1519) luna lui Mart 30 şi săvârşit în acelaş an, luna lui Iunie 22" [1])

[1]) Iorga, Inscripţii

Biserica e fără turlă; are un naos boltit în modul obişnuit moldovenesc şi un pronaos boltit în semi-cilindru (în «berceau») ca la Şipote. Peretele despărţitor a fost scos.— Locul sînurilor e însemnat în interior printr'o uşoară curbură. Uşa de intrare e ogivală, destul de ascuţită, dar de un profil cam stângaciu.

Toate ferestrele au fost schimbate.

In afară, zidurile sunt drepte, iar absida este semicirculară; nu se mai vede nici un pro-

fii la soclu. Tot exteriorul e tencuit. Această biserică amintește cele din Arbora, Reuseni, dar mai cu seamă acea din Șipote a lui Luca Arbore, care este aproape la fel. Iar în exterior se aseamănă și cu Cotnar. Face parte din acest grup de biserici simple și modeste care se vor regăsi și mai târziu sub Petru Rareș (Baia și alte).

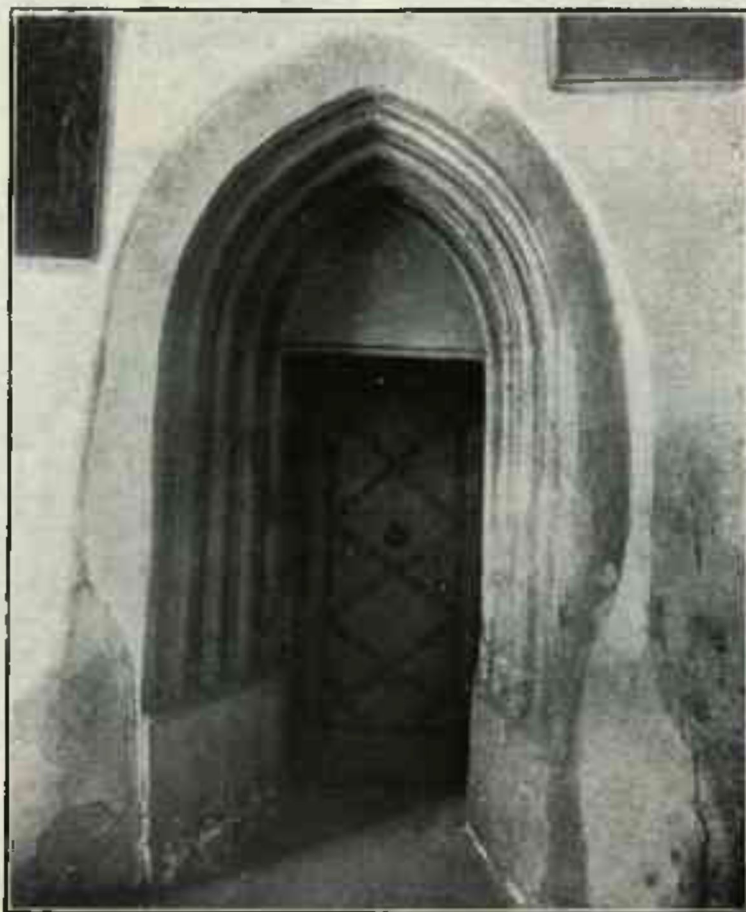

Fig. 284. Văleni (Roman), Ușa de intrare

Fig. 285. Văleni (Roman), Pisania

CAPITOLUL III.

FORMELE

Din cea ce precede, şi sintetizând cele ce se desprind din descrierea monumentelor, judecând numai după bisericele ce sunt fără discuţie din vremea lui Ştefan cel Mare, vedem că avem aface în linii generale cu un plan compus după tipicul bizantin al evului mediu. Aceste clădiri sunt de un plan mai lungăreţ de cât cele obişnuite bizantine şi mai cu seamă mai înalte. Totuşi impresia generală în interior este a unei biserici bizantine numai din liniile constructive, chiar dacă pictura nu ar accentua şi mai mult acest caracter. Exteriorul însă, prin prezenţa contrafortarilor şi eşirea în evidenţă a caracterului gotic al ferestrelor şi al uşelor, se deosebeşte de cea ce cunoaştem, prezentând acest amestec de caractere din care a eşit un tip şi un stil nou.

Vom intra acuma în analiza diferitelor părţi constructive ale bisericei tip şi pe urmă în aceea a amănuntelor constructive şi ornamentale.

A) FORMELE INTERIOARE

(PLANUL ŞI BOLTIRILE)

Biserica se împarte deci în aceste trei părţi constitutive indispensabile; altarul, naosul şi pronaosul.

Altarul, separat de naos prin iconostas (catapiteazma), e alcătuit de o absidă semicirculară acoperită printr'o boltă în sfert de sferă şi prelungită print'un scurt «berceau». Câte o dată, un al doilea are aşezat ceva mai sus însoţeşte acest «berceau». Vom vedea la discuţia planului importanţa acestor elemente arhitectonice.

In stânga şi în dreapta se găsesc proscomidia (protesis) şi diaconicul, cel dintâi spre miază-noapte, al doilea spre miază-zi. Aceste două anexe se reduc câteodată la simple nişe; niciodată nu întâlnim încăperi net deosebite ca în tipurile clasice bizantine.

Mici nişe menajate în zid servesc pentru aşezarea unor obiecte necesare cultului.

Altarul e luminat printr'o singură fereastră aşezată în axa principală a bisericei, iar proscomidia şi diaconicul prin câte o ferestruică, care lipsesc chiar câte o dată, şi care sunt totdeauna de dimensiuni foarte mici. Se deschid spre partea de răsărit, dar — însă mai rar — şi spre Nord şi Sud.

Altarul e totdeauna ridicat cu o treaptă sau două faţă de pardoseala restului bisericei.

* * *

Naosul se compune în plan dintr'un spaţiu dreptunghiular ceva mai lungit în sensul axei longitudinale a bisericei. Două arcuri mari transversale late şi două arcuri mai înguste, lipite de zidurile exterioare, toate în plin cintru, susţin, prin mijlocirea a patru pendentivi, un tambur cilindric pe care un nou sistem de patru arcuri, aşezate la 45° faţă de cele d'ântâi, susţine la rândul său, prin patru pendentivi mai mici, calota sferică a boltei.

In bisericile cu turlă pe naos, cercul format de pendentivii superiori supoartă cilindrul turlei, luminat prin patru ferestre lungăreţe şi înguste, şi cu glaful de jos larg teşit, pentru a înlesni căderea luminei în biserică.

Cele patru arcuri mari recad pe console înguste totdeauna foarte simple, iar întâlnirea celor patru arcuri oblice alcătueste, de obicei, de asemenea un fel de mică consolă cu două feţe.

Naosul este lărgit pe părţile de miază-zi şi de miază-noapte mai totdeauna prin două abside laterale care dau planului această caracteristică formă triconchă despre care am mai vorbit.

Aceste abside sunt câteodată numai uşor însemnate în interior printr'o uşoară concavitate menajată în grosimea zidului, (Arbora, Reuseni, Dobrovăţ); dar de obiceiu sunt des-

tul de accentuate pentru a fi însemnate şi în exterior prin abside în segment de cerc sau printr'o îngroşare a peretului (Baia, Piatra). Rar sînurile lipsesc cu total. (Borzeşti, Războeni, Cotnar).

Naosul este luminat prin două ferestre aşezate în axa lui transversală. Aceste ferestre mici sunt larg evazate înăuntru mai cu seamă în partea lor inferioară, pentru a lăsa cât mai multă lumină înăuntru.

* * *

Pronaosul, dreptunghiular — câte o dată pătrat, — este separat de naos printr'un perete plin în care este deschisă o singură uşă. Această uşă are un chenar dreptunghiular cu profile gotice şi baghete încrucişate. Deasupra ei, este de obicei o ocniţă unde e zugrăvită o icoană, sau în care se aşează o icoană. Chenarul e aşezat spre pronaos iar spre naos uşa are o evazare pronunţată.

Actualminte peretele este, în mai multe biserici, larg deschis printr'o singură arcadă, care permite celor din pronaos să vază fără împiedicare naosul.

Aceste deschizături au fost însă totdeauna făcute ulterior (Hârlău, Tazlău, Popăuţi, Neamţ, Piatra, Bacău).

La o serie de biserici (Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuţi, Sf. Nicolae din Iaşi, Vaslui, Bacău) găsim pronaosul supralărgit în raport cu naosul şi această supralărgire se arată şi în exterior.

Bolta pronaosului este susţinută prin patru arcuri în plin centru, cele două transversale de obicei mai late de cât cele longitudinale. Aceste arcuri se opresc pe console aşezate în cele patru colţuri.

Bolta este în majoritatea cazurilor o simplă calotă hemisferică, câte odată ceva turtită. Transiţia e făcută prin pendentivi. Altă dată — (la Neamţ) — această calotă e aşezată pe cele patru arcuri prin mijlocirea unui alt sistem de arcuri aşezate pieziş, aşa cum le-am descris la naos.

La Hârlău, această dispoziţie este încă complicată prin alte patru arcuri paralele cu cele mari şi care se încrucişează cu cele oblice.

Avem şi la Popăuţi bolţi pe nervure de un aspect gotic. (fig. 53)

Mai multe biserici, (Arbora, Reuseni, Dobrovăţ) au un pronaos boltit printr'o succesiune de arcuri aşezate fie în lung, fie în lat, care reduc spaţiul până la o mică calotă sferică.

In fine, la unele biserici unde pronaosul are o mai mare importanţă, (Piatra, Războeni, Borzeşti, Neamţ) îl vedem împărţit în două printr'un arc dublou şi fiecare parte e boltită deosebit prin arcuri late longitudinale şi calote, fie simple, fie susţinute de arcuri piezişe ca în naos.

Pronaosul este luminat prin câte o fereastră în laturile de miazăzi şi de miezănoapte, sau două pe fiecare perete, cum e la Hârlău sau când sunt două bolţi. Sunt însă ferestre şi pe latura de apus când această parte nu e ocupată de uşă [1]). Câte odată ferestrele din partea Nordului nu există (Piatra) sau au fost zidite ulterior (ex. Războeni).

Ferestrele sunt la fel ca cele din naos (ex. Părăuţi, Milişăuţi, Sf. Ilie, Voroneţ, Arbora, Reuseni) sau mai mari.

Intrarea în pronaos se face printr'o uşă aşezată fie în axa bisericei pe partea vestică (ex. Părăuţi, Sf. Ilie, Voroneţ, Bacău, Sf. Nicolae Iaşi, Vaslui, Dolheşti, Hârlău, Tazlău, Borzeşti, Dobrovăţ, Neamţ, Cotnar) fie pe latura de sud (ex. Milişăuţi, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reuseni, Balineşti, Volovăţ) fie pe aceea de nord (ex. Piatra). Sau găsim două uşi aşezate pe aceste două laturi (ex. Popăuţi) din care una, cea de Nord a fost zidită ulterior.

Vedem aşa că — pe când naosul nu prea se schimbă în înfăţişarea sa — pronaosul are o mai mare varietate de forme. Aceasta este dealtmintrelea o regulă generală în tot domeniul arhitecturei bizantine şi mai cu seamă la Atos.

Des, în cursul veacurilor, — s'a adăogat un al doilea pronaos — un exonartex sau pridvor — în faţa pronaosului pe partea lui de apus, simţindu-se — se vede — nevoia de a mări spaţiul bisericei sau de a feri iarna pe cei dinăuntru de frigul dela uşă (ex. Voroneţ, Tazlău, Mănăstirea Neamţului).

Câteodată această adăogire s'a făcut în acelaş timp cu deschiderea zidului dintre naos şi pronaos ,ceeace se vede prin faptul că rama uşei din acest perete a fost mutată la intrarea cea nouă.

Nu vorbim, bine înţeles, aici, de aceste mici şi urâte încăperi adăogate câteodată în faţa uşei în timpuri moderne.

---

[1]) Dorohoi, Popăuţi, Milişăuţi, Arbora, Reuseni, Volovăţ, Războeni.

Sant însă două biserici din această vreme care fac excepţie la planul tip. E vorba de mănăstirea Neamţului şi de aceea a Dobrovăţului. Aceste două monumente au un plan mai desvoltat, având o despărţitură mai mult, şi anume, între naos şi pronaos, despărţitura destinată mormintelor ctitorilor.

Aceste două biserici mai importante, anunţă deci cele de sub domniile următoare, cu care par a se lega mai mult de cât cu celelalte din vremea lui Ştefan cel Mare. Sunt dealtmintrelea zidite pe la sfârşitul domniei lui, biserica din mănăstirea Neamţului la 1497 şi Dobrovăţul la 1504, în ultimul an de vieaţă al lui Ştefan.

deseris, tot aşa de mare sau chiar mai important ca naos, nu e de un tip constantinopolitan ci atonic şi sârbesc; îl întâlnim mai cu seamă la bisericile şcoalei din Morava.

La Constantinopol, pronaosul (nartexul) este totdeauna tratat ca un fel de intrare, de dimensiuni reduse faţă de naos.

Am văzut că şi prezenţa sinurilor laterale e un caracter atonic şi sârbesc şi nu a Constantinopolului unde o asemenea dispoziţiune e foarte rară.

Cupola sau turla naosului, în Moldova, e aşezată pe pătratul arcurilor mari după modul constantinopolitan ce există şi la Atos şi în Serbia în bisericile ţarului Lazăr şi ale fiului

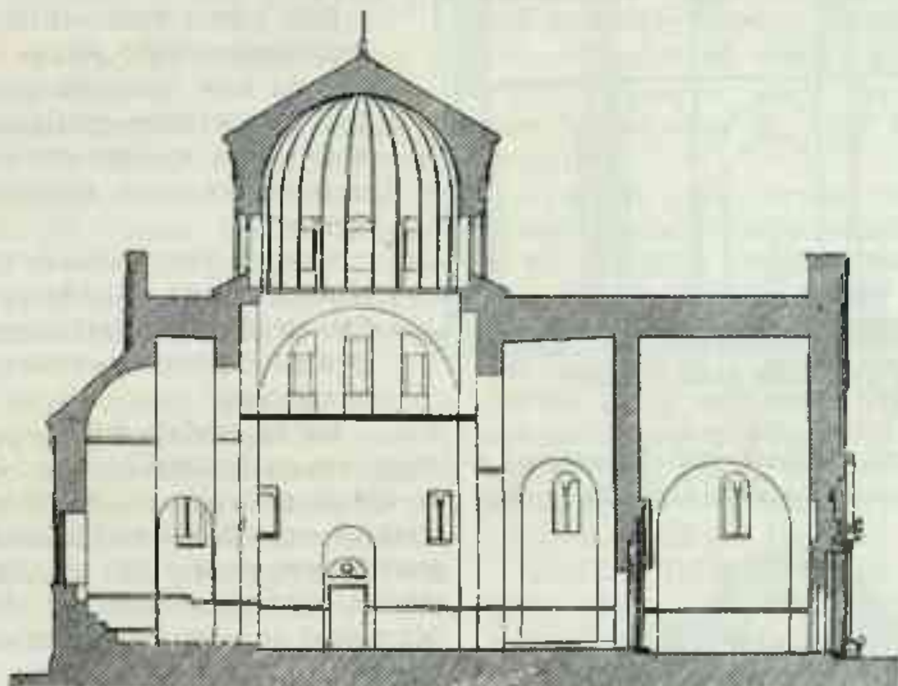

Fig. 286. Studeniţa (după G. Millet)

* * *

Clopotniţa, după uzul oriental şi sudic adoptat şi la noi mai în vechime, nu este alipită de biserică ci este o construcţie deosebită aşezată la o oarecare depărtare (ca la Piatra, la Popăuţi, la Bistriţa); o excepţie face Bălineşti unde clopotniţa este alipită de peretele de miază-zi, alcătuind un fel de pridvor deschis în faţa uşei. Bălineşti de altmintrelea prezintă şi alte elemente care-i dau un caracter mai occidental de cât altora.

* * *

Considerat în întregul său, planul bisericilor noastre arată o dublă înrădire.

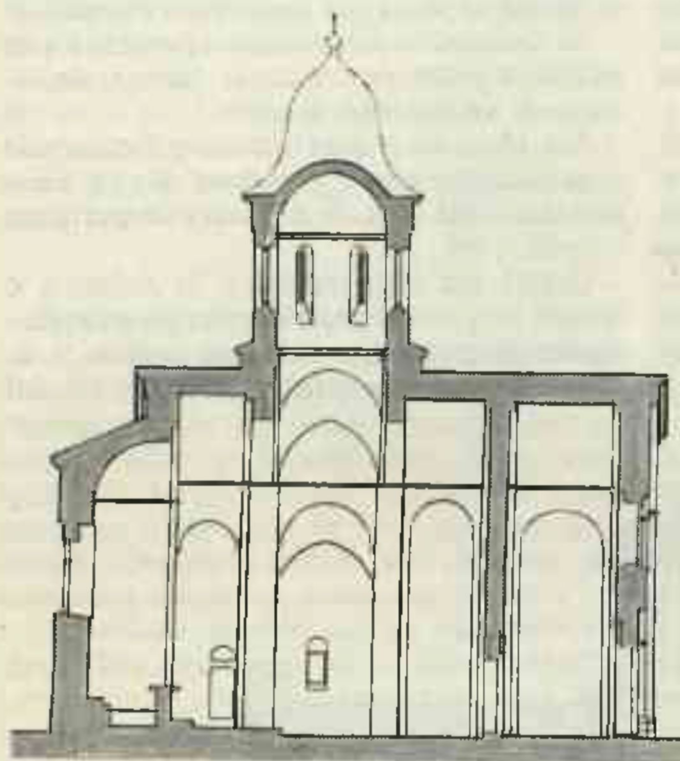
Naosul unit cu pronaosul aşa cum l-am

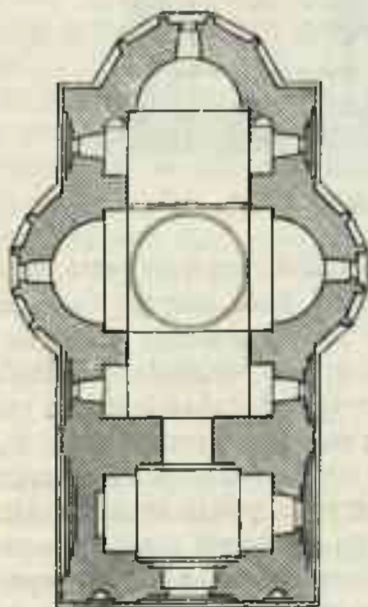
său Ştefan, adică arcurile mari nu prezintă nici un relief spre interior — nu sunt dubloури — ci formează simple «berceau»-uri, pe când în bisericile sârbeşti mai vechi, se văd foarte des arcuri acuzând înăuntru relieful lor ca nişte nervure sau arcuri dublouri [1]). D-nu G. Millet vede aici o distincţie caracteristică. [2]) In acest caz avem un patrat de ziduri găurite prin patru arcade, în celalt caz, sunt patru «berceau»-uri care se întâlnesc. Mai departe, bisericile moldoveneşti sunt de «tipul complex» al planului, adică acela unde altarul e separat de

1) Prin excepţie trei biserici: Piatra, Borzeşti, Războeni, prezintă în Moldova asemenea arcuri.

2) G. Millet, l'ancien art serbe p. 73

boltirile naosului printr'un «berceau» deosebit[1]). Acest mod de construcție e tipul constantinopolitan și atonit, (Atosul este în general o sucursală a capitalei în această privință), pe când bisericile sârbești sunt de tipul simplu, adică absida mare e imediat așezată după arcul cel mare estic al naosului, fără nici un intermediar, (ex. Krușevaț, Kalenici și tot grupul Moravei).

Fig. 287. Arilie (după G. Millet)

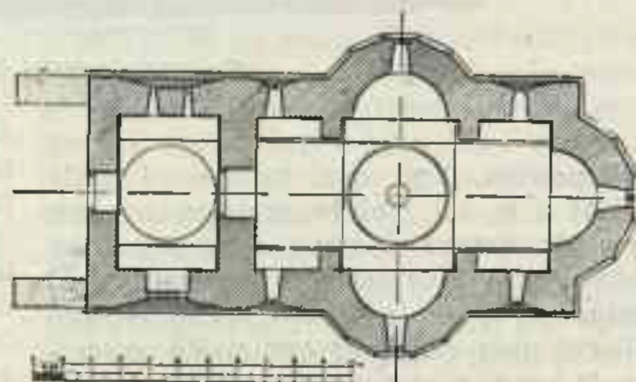

Fig. 288. Krușevăț

In fine, bisericile sârbești prezintă în «berceau'l» de Est și de Vest al naosului, câte o adâncătură, un fel de înalte arcature în zidurile Nord și Sud. Această dispozițiune, care o găsim câteodată în Muntenia, lipsește. în Moldova în vremea ce ne ocupă afară de grupul celor trei biserici deja citate, Piatra, Borzești, Războeni și de Sf. Gheorghe din Suceava.

Deci planul moldovenesc arată câte o dată caracteristice atonice și sârbești, care nu sunt constantinopolitane, — altă dată caracteristice constantinopolitane și atonice care nu sunt sârbești, în fine și caracteristice ce se regăsesc în cele trei regiuni.

Putem deci conchide ca principiile planului nostru ne-au fost transmise dela muntele Atos prin Serbia, unele caractere sârbești rămânând în evidență, altele însă pierzându-se.

Iar în privința boltirei naosului prin mijlocirea unui sistem de arcuri așezate pieziș la 45° de arcurile mari, mi-am exprimat părerea că este datorită unei influențe armenești, posibilă prin venirea la noi, în mai multe rânduri a numeroși imigranți din Armenia. Acest mod de construcție este necunoscut în

Fig. 289. Kalenici

țările vecine de unde ne-au venit diferitele înrâuriri care au determinat modul nostru de a clădi.

Găsim însă [1]) soluțiuni vecine in Armenia

[1]) G. Millet ibid p. 35-56

[1]) G. Balș, in Buletinul secțiunei istorice, Acad. Română. (Congresul de Studii bizantine) 1924.

şi în Iran, precum şi în alte ţări din sfera de influenţă a civilizaţiei şi a artei acestui centru, ca India, Egiptul şi Spania Maurilor. Am conchis de ici la o înrâurire a Iranului transmisă prin Armeni.

FORMELE EXTERIOARE

(FAŢADELE)

Impărţirea bisericei ce am descris'o se vedeste în exterior prin linii simple. Altarul e mai totdeauna poligonal, cu şapte sau nouă laturi, foarte rar semi-circular (ex. Dorohoi, Voroneţ). Absidele laterale, când există, sunt deasemenea poligonale cu cinci laturi (la Voroneţ şapte).

Când absida principală e semicirculară şi sînurile sunt la fel.

La Baia şi la Piatra, în loc de abside laterale, avem o eşitură dreptunghiulară. Precum am arătat, pronaosul reese câte odată, fiind mai larg ca naos (Sf. Nicolae Dorohoi, Popăuţi Sf. Nicolae din Iaşi, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Bisericile se prezintă cu sau fără turlă deasupra naosului; turla e rezemată pe două baze suprapuse.

Există o corelaţie între prezenţa turlei, a absidelor laterale şi a contraforturilor, ceea ce este şi firesc. Impingerile mai mari datorite greutăţei turlei cer o proptire laterală mai puternică, şi sînurile şi contraforturile contribue la aceasta. Dar şi fără turlă s'a simţit câte odată nevoia contraforturilor (ex. Piatra, Războeni, Dobrovăţ).

Contrafortarile sunt de obicei în dreapta şi în stânga absidelor laterale (ex. Sf. Ilie, Milişăuţi, Hârlău, Tazlău, Neamţ, Piatra), înalte până sub rândul inferior de ocniţe, rar mai sus. Ele se reduc spre sus, formând trepte acoperite prin copertine cu profile gotice. Acolo unde pronaosul reese în afară, contrafortul lipseşte (exceptând Tazlăul).

Un alt contrafort mai jos sprijină absida principală până sub fereastra ei. Câte odată alte contraforturi sunt aşezate oblic la 45° la colţurile faţadei de apus (Piatra). Contraforturile sunt de piatră, cel puţin în părţile lor exterioare.

Biserica este de piatră aparentă neregulată; e aşezată pe un soclu terminat la partea lui superioară printr'un brâu de piatră de talie profilată. Colţurile părţilor eşite sunt şi ele de piatră cioplită.

Rânduri de cărămizi aparente — câte odată smălţuite — împodobesc faţadele înconjurând biserica, în două sau trei benzi aşezate la diferite înălţimi.

Sub streaşină găsim două rânduri de nişe mici, de ocniţe, cele de jos mai mari, cele de sus mai mici, două ocniţe mici corespunzând în general cu una mare.

Excepţional, există un singur rând (ex. Milişăuţi, Voroneţ) şi asemenea foarte rar se găseşte şi trei (ex. Sf. Nicolae Iaşi). Tencuielele actuale împiedică însă la multe biserici să se vază adevărata alcătuire.

La abside însă, găsim arcade oarbe înalte care merg dela soclu până la nivelul rândului inferior de ocniţe, ca nişte firide lungite, una pe fiecare latură a poligonului absidelor. Intre ele se ridică câte un pilastru îngust de cărămizi aparente, uneori smălţuite precum sunt dealtmintrelea şi acele ale arcaturilor ocniţelor.

La abside găsim ferestre mici, cu chenar dreptunghiular şi cu deschizătura de obicei la fel, câteodată circulară sau în arc frânt. Asemenea ferestre sunt şi la turlă, şi câteodată la pronaos, Aici însă este o variaţie mai mare şi ca poziţie a ferestrelor şi ca mărime a lor, care dela o suprafaţa de o jumătate de metru pătrat lumină, ajunge la câţi-va metri pătraţi, în aceste ferestre mari cu două şi trei menouri gotice cum le vedem de pildă la Hârlău. (fig. 70).

Unele ca şi celelalte sunt toate de forme gotice având câteodată frumoase chenare, menouri şi ornamente în formă de rozase, de triloburi, de peşti, din epocele „raionante" şi „flamboiante" (Hoch şi Spätgotik).

Uşele aşezate, precum am văzut, fie lateral, fie pe partea vestică sunt, de obicei, de formă dreptunghiulară şi prinse într'un chenar cu mulure foarte accentuate în arc frânt (ogival) care câteodată — la rândul său, — e încadrat într'un alt chenar exterior dreptunghiular. (Milişăuţi, Tazlăul, Neamţ, Hârlău)

Această formă ogivală este regula generală; când găsim, cum se întâmplă câteodată uşa cu rama dreptunghiulară şi baghete încrucişate cum am descris-o la peretele despărţitor dintre naos şi pronaos, aşezată în exterior, ne găsim în faţa unei remanieri. Uşa a fost luată din locul ei primitiv, odată cu spargerea zidului despărţitor, şi pusă la intrarea unui nou exonartex, rămanând vechia uşa exterioară de formă ogivală ca o uşă interioară între pronaos şi exonartex.

Pe lângă ușa din afară sau deasupra ei se găsește pisania lucrată în piatră; câte-o dată deasupra ușei este o nișă, probabil pentru a adăposti zugrăveala unei icoane.

* * *

Fațadele sunt împodobite printr'această ornamentație policromă de cărămizi smălțuite colorate în verde, galben, brun, despre care am vorbit, așezate în benzi orizontale, la picioarele firidelor absidelor, ale ocnițelor, sub strașină și la turlă. Un element însă mult mai important sunt discurile, rotocoalele smălțuite de aceeași colori ca și cărămizile și care sunt așezate în timpanele arcaturilor, în formă de friză sub strașină și la turlă. Unele au simple nasturi în mijlocul lor, altele reprezintă chipuri de animale fantastice sau ornamente geometrice.

Cornișele de sub strașină lipsesc la cele mai multe biserici, iar când există, sunt totdeauna puțin pronunțate și foarte simple. Nu găsim niciodată aceste cornișe în rânduri de cărămizi, din care unele așezate pieziș ca dinții de ferestreu, cum le întâlnim pretutindeni în domeniul artei bizantine și cum le vom găsi mai târziu și în Moldova.

Este de altmintrelea natural ca sub un acoperiș cu strașină mare, cornișa, ținută în umbră, să fie simplă, neavând a aștepta de la acest element arhitectonic vr'un mare efect, pe când în construcțiile meridionale, cu acoperișuri plate și fără proeminențe, o cornișă mai puternică devine necesară.

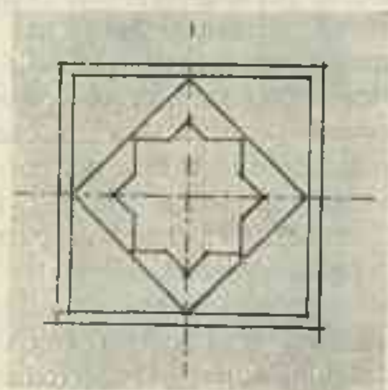

Fig. 290. Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericei din Sf. Ilie

Turla mai totdeauna poligonală cu opt laturi, câte odată cu douăsprezece sau șasesprezece laturi, rar cilindrică (ex. Voroneț, Dorohoi), stă pe un soclu stelat cu opt vârfuri care este așezat la rândul seu pe o bază de plan pătrat sau octogonal.

Această dispoziție corespunde, în mod rațional, cu dispoziția arcurilor naosului, soclul

Fig. 291. Biserica de pe pictura votivă din Pătrăuți

pătrat corespunzând cu pătratul celor patru arcuri mari principale, iar steaua cu opt vârfuri patrulaterului arcurilor piezișe completat prin laturile prelungite care întregesc octogonul.

Din această formă tip derivă, prin fantezia meșterului, celelalte cu altă dispoziție sau cu mai multe vârfuri — Precum sunt și arcurile piezișe ale boltirei tot așa și aceste stele constitue un element original al arhitecturei moldovenești care nu se regăsește aiurea.

Atât soclurile cât și turla sunt împodobite (cu rare excepț'e), ca și sînurile, cu firide lungărețe și cu rânduri de ocnițe mici.

In axele principale se ivesc ferestre, patru la număr, la fel ca acele ale naosului; iar pe laturile celelalte ale turlei găsim câteodată (la bisericile mai târzii) contraforturi mici, care întăresc turla și o proptesc în direcția nașterei arcurilor mari.

* * *

Acoperișurile bisericelor fără turle sunt simple; le găsim acuma, fie relativ joase unde sunt acoperite cu materiale noi (ca tablă), sau țuguiate unde sunt acoperite cu șindrilă, panta fiind mai repede mai cu seamă în Bucovina.

Vârfurile coamei sunt, după datină, împodobite cu cruci așezate pe sfere (bolduri).

Acoperișul bisericilor cu turlă prezintă forme mai complicate care au fost prilejul unor discuțiuni îndelungate.

Prezenţa turlei, aşezată pe soclurile ei de o înălţime potrivită, nu produce nici o dificultate pentru învelitoarea cât timp acest acoperiş rămâne mai jos decât baza pătrată. Cu materialele ce se puteau întrebuinţa în vremea lui Ştefan-cel-Mare, aceasta era cu putinţă numai cu plumbul şi cu olanele. Cel d'ântei material a fost poate întrebuinţat. Avem documente din vremea succesorilor lui Ştefan din care se vede că era un obicei de a aduce plumb din streinătate pentru învelirea bisericelor domneşti.

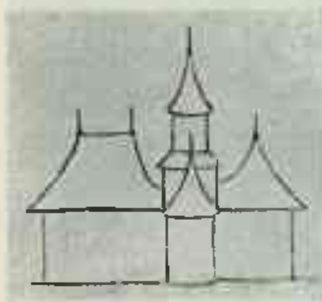

Fig. 292. Biserica de pe tabloul votiv din Milişăuţi

Cazacii lui Timuşi, o ştim, au luat plumbul mănăstirei Putna pentru a turna din el gloanţe [1]; Bogdan cel orb cere, şi Ştefăniţă aduce plumb pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava [2]). Plumbul era întrebuinţat într'un mod general pentru învelirea bisericilor atât în ţările sudice în tot basinul Mediteranei, cât şi în vestul Europei. Era deci, cel dântei material la care trebuià să se gândească cei care doreau să facă o învelitoare trainică.

Olanele erau întrebuinţate încă din antichitate în tot sudul Europei, mai cu seamă în ţările greceşti. Acest material sigur contra focului, mai eftin, are însă cusurul de a fi mai puţin potrivit pentru ţările cu zăpezi multe.

Fig. 293. Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie

Nu avem nici un indiciu care să ne arate că acest material să fi fost întrebuinţat în această vreme în Moldova. Ştim că Alexandru Lăpuşneanu a cerut, în 1564, meşteri ţiglari de la Bistriţa, din Ardeal [3]) pentru a face ţigle la Baia pentru mănăstirea sa din Slatina, în a doua domnie a lui, căci plumbul ce o acoperise la început fusese scos în vremea lui Despot Vodă. E vorba însă aici de ţigle şi nu de olane.

Dar chestiunea se schimbă când pantele sunt mai repezi, fie că aşa cer formele alese de arhitect, fie că o impune natura materialelor, când construcţia, fiind făcută cu mijloace mai reduse, trebue căutat material mai eftin sau mai uşor de procurat.

Fig. 294. Biserica de pe tabloul votiv din Voroneţ

Acest material, atuncea ca şi în zilele noastre, era şindrila. Şindrila cere însă pante repezi şi tot aşa şi ţigla solzi, aşa de întrebuinţată în Ardeal şi în Galiţia, şi care a fost poate întrebuinţată cândva şi la noi, precum vedem din cererea lui Lăpuşneanu către Bistriţenii.

Cu aceste materiale nu rămâne decât două soluţii: cea d'ântei este să se facă o singură învelitoare mai înaltă peste toată biserica din altar la pronaos, cum se face la biserici fără turle, din care învelitoare turla, cu bazele ei pe jumătate cufundate, să nu iasă decât în parte. Această soluţie nu a putut niciodată să fie în proectul meşterului care a conceput monumentul.

Intr'adevăr tot efectul de svelteţă şi înălţare ce se obţine prin construcţia turlei e perdut şi nu ajungem decât la o clădire cocoşată.

Fig. 295. Biserică figurată pe peretele exterior sud al bisericei din Voroneţ

Planul învelitoarei întâlneşte turla şi soclurile ei absolut fără regulă, la întâmplare, ceeace din punctul de vedere constructiv nu produce de cât dificultăţi.

Acest mod de construcţie al acoperişului, care îl găsim acuma răspândit, nu este decât o soluţie bastardă, o încercare stângacie din partea unui meşter nepriceput, ca să reînvelească o biserică care a avut alt acoperiş,

[1]) Necolcea — Cronica.

[2]) Nistor. Die moldavische Ansprüche auf Pokutien şi: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pg. 55.

[3]) Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Istorice. 1902. p. 27.

ce nu l'a putut sau n'a știut să il refacă cum se cade.

Cealaltă soluție este de a

Fig. 296. Biserica figurată pe peretele exterior al bisericei Sf. Ilie

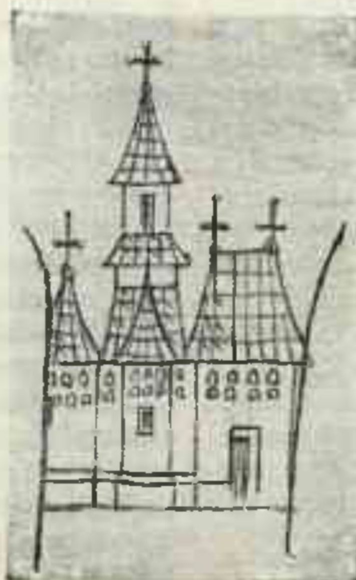

Fig. 297. Biserica de pe tabloul votiv din Dorohoi

Fig. 298. Biserica de pe tabloul votiv din Moldovița (după Romstorfer)

înveli fiecare din elementele clădirei pentru sine ca învelitori suficient de repezi. Astfel naosul fiind acoperit prin turlă și bazele ei care poartă fiecare acoperișul lor, se va acoperi pronaosul printr'o învelitoare în patru ape iar altarul și sînurile prin învelitori conice sau piramidale.

Dificultatea consistă în racordarea lor care trebuie să se facă astfel ca ploile și zăpezile să nu fie aruncate în contra turlei. Această problemă este grea de rezolvat în mod mulțumitor și constitue punctul slab al concepției.

Fig. 299. Tabloul votiv de la Sucevița

Acestei greutăți trebuie atribuit faptul că reparațiile succesive n'au mai păstrat această formă și au adoptat aceea urâtă și greșită descrisă mai sus.

Sunt totuși motive puternice ca să credem că această formă înaltă a fost aceea adoptată în vechime. Romstorfer, fost conservator al monumentelor din Bucovina, care a studiat această chestie, a arătat că picturile votitive ce le găsim în aceste lăcașuri și pe care vedem donatorul oferind biserica lui Christos arată asemenea acoperișuri. S'a obiectat că aceste picturi sunt de dată mai recentă și că nu pot proba nimica pentru vremurile de la început. Știm însă acuma că aceste frescuri sunt din timpul construcțiunei sau din epoca imediat următoare.

La Voroneț, pictura naosului — sub care nu se mai vede nici un alt strat—e mai veche decât aceia din pronaos, după toate caracterele ei. Frescurile prona-

osului sunt datate printr'o inscripţie de la 1550, iar ale exonartexului adăogat şi ale exteriorului sunt făcute de Mitropolitul Grigore Roşca, la 1547.

Fig. 300. Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iaşi

Pictura de la Sf. Ilie, tot pe primul strat, e de aceaşi vreme ca aceia din naosul Voronețului, tot aşa şi cea de la biserica din Milişăuţi (din nefericire distrusă în vremea războiului). La Sf. Nicolai din Dorohoi tot pe primul strat sunt tot caracterele picturelor de mai sus şi ca mod de zugrăvire şi ca mod de ornamentare.

Fig. 301. Mănăstirea Putna, după o pictură păstrată la mănăstire. (Romstörfer)

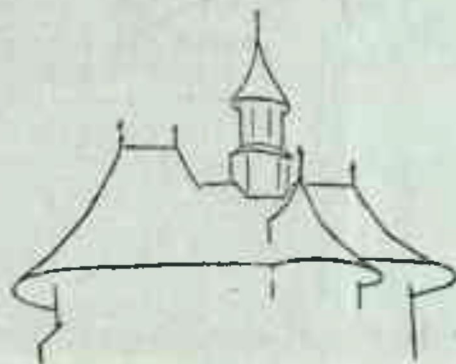

Fig. 302 Putna, după un desen de Zirkel (Romstörfer)

Şi la Voroneţ, atât înăuntru pe tabloul votiv cât şi pe peretele exterior, şi la Sf. Ilie, şi la Milişăuţi şi la Sf. Nicolae din Dorohoi găsim biserica zugrăvită cu aceste învelitori

deosebite pe fiecare membru al clădirei şi lăsând turla liberă.

La Pătrăuţi e la fel, dar este adevărat că pictura pare aici mai recentă. Dar pe alte tablouri votive dintr'o vreme ceva mai recentă

Fig. 303. Biserica mănăstirei Neamţului după o gravură (Bul. Com. Mon. Ist.)

le găsim tot aşa; la Moldoviţa la 1537, pe peretele exterior la Sf. Ilie zugrăvit în veacul al XVI-lea, pe peretele votiv de la Suceviţa care e din 1596, la sf. Nicolae din Iaşi refăcut şi

Fig. 304. Alt fresc în turnul de intrare al mănăstirei Neamţului

rezugrăvit de Antonie Ruset la 1676. Asemenea şi pe reprezentări mai recente ale bisericei din Putna în veacul al XVIII-lea, şi acele din Neamţ de pe la 1830, repetate de două ori în gangul turnului de intrare. — Desene arată că încă după 1850 Putna îşi păstra acest acoperiş.

Intr'un cuvânt, peste tot unde găsim imagina zugrăvită sau şi gravată a acestor biserici începând din veacul al XV-lea, în veacul al XVI-lea, al XVII-lea, al XVIII-lea şi până în al XIX-lea, în mod constant, biserica e arătată cu

Fig. 305. Biserica mănăstirei Neamţului după un fresc în turnul de intrare

acest fel de acoperiş. Şi n'o găsim închipuită altfel, de cât în picturi târzii.

Dintr'altă parte, tot Romstorfer a arătat cum se găseşte încă în podurile unor biserici cu acoperişul modificat şi turla înecată, vecha linie a învelitoarei ce se vede pe baza turlei; deasupra ei se regăsesc tencueli şi chiar zugrăveli menite evident să fie văzute; acest lucru s'a putut constata şi de alţii.

Dealtmintrelea, dacă meşterii cari au condus construcţia acestor biserici erau de şcoală gotică nu e de mirare să se fie gândit la o asemenea soluţie, care era cea întrebuinţată în construcţiile gotice, mai cu seamă cele civile, unde fiecare parte din clădire era învelită pentru sine şi unde turnuleţele şi cloşetoanele sunt aşa de întrebuinţate şi dau înfăţişări înrudite cu cea care o capătă bisericele moldoveneşte acoperite în acest fel.

In acelaş spirit vedem acoperite atâta donjoane sau cetăţi din Occident (Pierrefonds,

Coucy[1]); asemenea şi castelul din Hunedioara şi cetatea Budei[2]).

Deci, oricare ar fi obiecţiile ce s'ar putea aduce în contra acestui mod de construcţie, fie din punctul de vedere estetic, fie din punctul de vedere practic, cred că rămâne demonstrat, fără îndoială posibilă, că este, nu

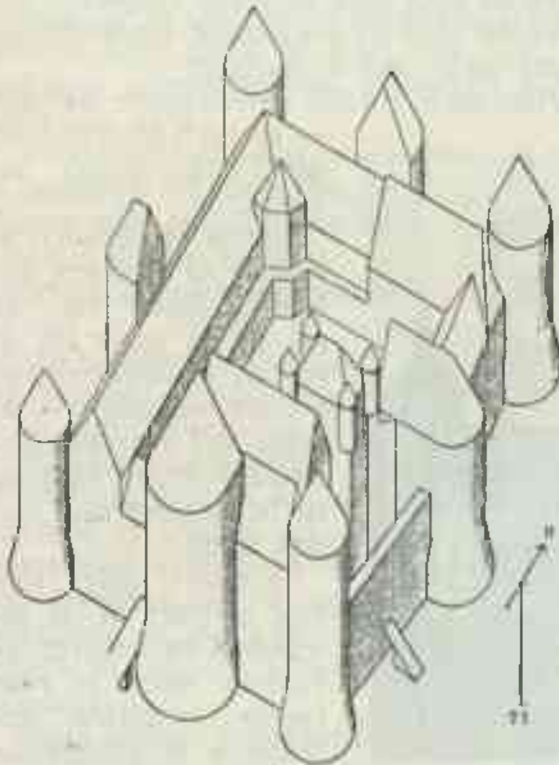

Fig. 306. Castelul din Pierrefonds (după Choisy)

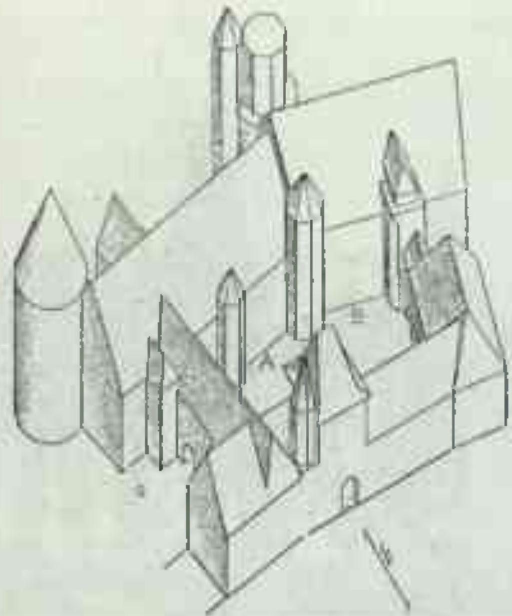

Fig. 307. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

Vorbind de hotelul lui Jacques Coeur, din Bourges, (1440), Choisy[3]) spune:

„Ca şi în plan, nimic în ordonanţa faţadelor nu corespunde cu aranjările simetrice ale arhitecturei noastre; aliniamentul se rupe după iregularităţile terenului; fiecare corp de clădire are acoperişul său, fiecare colivie de scară turnuleţul său".

Astfel sunt principiile gotice — şi aici în contrazicere cu cele bizantine şi cu cele clasice — şi după aceste principii s'au învelit bisericele noastre.

numai forma primitivă a acestor acoperişuri, dar încă că această formă a dăinuit mult

Fig. 308. Cetatea Budei, după I. Szendrei

timp şi până în veacul al 19-lea, aşa cum ne o arată picturele dela Putna şi cele dela

[1]) Choisy. Histoire de l'architecture II pag. 590—591.
[2]) Szendrei J. [3]) Choisy ibid. pag. 561.

mănăstirea Neamţului, şi aceasta ori care ar fi materialul întrebuinţat pentru învelire.

Trebue să mărturisim că încercările de reconstruire a acestei forme de acoperiş ce le-a încercat Romstörfer la unele biserici, întrebuinţând ţigla, n'au prea dat rezultate fru-

Fig. 309. Castelul din Hunedioara

moase nici elegante. Aceasta este datorit însă altor cauze şi altor erori, căci unele biserici bucovinene învelite în acest fel cu mai multă chibzuială au dat rezultate destul de mulţumitoare. (Milişăuţi — Raşi Mănăstioara).

*
* *

Rămâne de cercetat cu ce materiale erau acoperite aceste biserici. Toate picturile votive ni le arată parc'ar fi învelite cu nişte solzi mari. Pictura însă e prea schematică şi solzii sunt înfăţişati la o scară prea mare pentru a putea trage de aici o concluzie; în cea mai mare parte din cazuri sunt numai linii care se încrucişează. Câteodată însă sunt mai bine făcute şi ele par atunci a arăta materiale cum ar fi ţigle solzi sau şindrilă. Aşa la Voroneţ (v. fig. 311) partea inferioară a acestor solzi e formată cum se face şi acuma la şindrilă în mai multe părţi din ţară.

Nici coloarea întrebuinţată nu ne lămureşte. La Voroneţ, acoperişul turlei şi al bazelor e însemnat cu albastru, iar restul cu roşu. La Sf. Ilie, turla îşi are învelitoarea în roşie, baza superioară albă, cea de jos galbenă, pronaosul şi altarul roşie, iar sinurile laterale cenuşie-albastră. La Arbora, acoperişul e poleit cu aur pe un fond galben la altar şi pe un fond roşu pe restul clădirei.

Vedem deci că, din culorile zugrăvelei, nu putem trage nici o concluzie.

Materialele posibile pentru aceste învelitori nu puteau fi decât şindrilă, ţiglă solzi, plumb sau aramă.

Forma acoperişului ne îngădue să excludem dela început olanele care nu pot sta pe pante aşa de repezi: dealtmintrelea — precum am spus'o — nu avem nici o probă documentară despre existenţa lor în Moldova până mult mai târziu.

In contra ţiglei solzi care ar putea să se potrivească cu arătările tablourilor votive se poate invoca cunoscuta scrisoare a lui Lăpuşneanu care cerea ţiglari ca să acopere biserica din Slatina cu ţigle „cum solent in aliis regionibus", ceeace pare bine a indica că acest mod de învelire nu era cunoscut în Moldova. Dacă s'ar fi fabricat în ţară în vremea lui Ştefan, e grea de admis că s'ar fi pierdut acest meşteşug până la Lăpuşneanu, fiind vorbă de o fabricaţiune simplă şi fără dificultăţi.

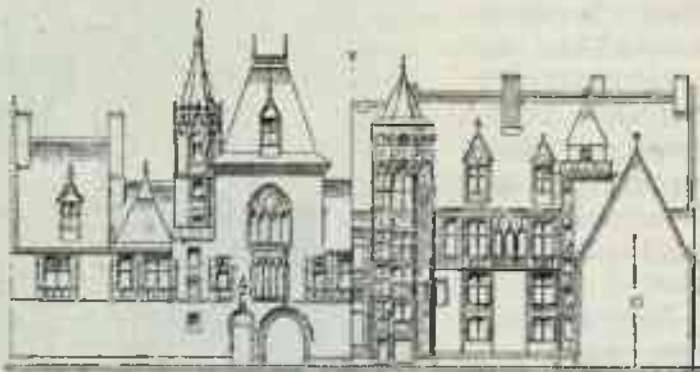

Fig. 310. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

De altmintrelea, în săpăturile cetăţei din Suceava, unde s'au găsit atâtea ciobari şi rămăşiţe de obiecte de pământ ars, nu s'a găsit nici o bucată de ţiglă nici de olană [1]).

[1]) Romstörfer — Lăpedatu: Cetatea Sucevei.

Plumbul a fost întrebuinţat în toată Europa în timpul evului mediu; în ţările sudice şi orientale acoperea cupolele direct aşezat pe zidărie, iar în Occident era pus pe acoperişe de lemn în plăci destul de mari, aşa cum se mai vede la catedrala din Chartres [1]) şi în multe alte părţi.

Documentele ne arată cum Bogdan cel Orb şi succesorii lui cer în mai multe rânduri voia să aducă plumb din Polonia pentru învelirea unor biserici şi aramă pentru clopote [2]) — (nu se vorbeşte de aramă pentru învelitori) — încât nu există îndoială că plumbul a găsit o asemenea întrebuinţare.

Plumbul de pe acoperişul Putnei a fost luat, precum am amintit mai sus, de Cazacii lui Timuş, ginerele lui Vasile Lupu. Asemenea, Slatina a avut la început o învelitoare de plumb care a fost scoasă în timpul Domniei lui Despot Vodă.

Panta repede şi şarpantele de lemn nu sunt o împiedicare pentru întrebuinţarea plumbului căci vedem că astfel se făcea în Occident şi cunoaştem chiar în ce mod se executa această învelire [3]).

Dar totuşi un dubiu rămâne. Vedem că Ştefăniţă-Vodă a cerut voe să aducă, fără vamă, din Polonia, cincizeci chintale de plumb [4]) pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava. Este de presupus că cerea toată cantitatea ce-i trebuea, căci era o chestie prea anevoioasă şi complicată de a obţine îndeplinirea acestei cereri care implica îndelungate formalităţi diplomatice—o ştim prin documente—ca să ne închipuim că ar fi cerut treptat şi în mai multe rânduri cantităţile necesare.

Fig. 311. Voroneţ, solzii acoperişului după tabloul votiv

Or, dacă socotim de ce greutate e nevoe pentru această biserică — luând o grosime de tablă de patru milimetri cum se întrebuinţează şi în Occident [1]) şi în Sudul Europei ajungem la un total de 45.000 kg. Dar cinci zeci de chintale moldoveneşti, după arătările D-lui Nistor [2]) fac 3.200 până la 15.000 kg. Socotind în chintale poloneze găsim de la 3.200 la 4.200 kg. Vedem deci că această

Fig. 312. Biserica din Ruşi-Mănăstioară

cantitate era insuficientă pentru scopul propus. Am putea deci deduce de aici că plumbul servea numai pentru unele părţi, pentru ce am chema azi tinichigeria («plomberie»), şi unele părţi mai special primejduite de apa ploilor. Dealtmintrelea nu se înveleau nici bisericile din Galiţia cu plumb.

Aramă nu cred să se fi întrebuinţat, căci nu se întrebuinţa în evul mediu, în Sud şi în Occident; nici un document nu ne arată din această vreme această întrebuinţare la noi, şi numai mai târziu a fost utilizat în Rusia si în Occidentul Renaşterei.

Făşiile de tablă de aramă găsite la Suceava în cetate arată să fi fost întrebuinţate pentru fabricare de monete mărunte [3]).

Rămâne deci şindrila ca material curent de învelire, şindrila de brad sau de stejar cum se întrebuinţează încă şi azi.

In relaţia italianului Angiolello care a însoţit armatele lui Mahomet al doilea în campania din 1476 [4]) se spune clar că la Suceava oraşul avea case şi biserici învelite cu şindrilă.

In rezumat rezultă că învelitorile bisericilor noastre erau unele de şindrilă şi altele, cele mai de seamă, de plumb, cel puţin în parte.

---

[1]) Violet le Duc. — Dictionnaire.
[2]) Nistor, loc citat.
[3]) Violet Duc. loc. citat.
[4]) Nistor. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pag. 55.

[1]) Violet le Duc. Ibid.
[2]) Nistor-Handel in der Moldau pag. 154.
[3]) Cetatea Sucevei pag. 91.
[4]) Iorga, — Istoria armatelor române 161.

DIMENSIUNI ŞI PROPORŢII

Bisericele lui Ştefan cel Mare au mai totdeauna dimensiuni restrânse. Pătrăuţi, cea mai mică, are numai 14,50 metri lungime interioară şi 4,50 metri lărgime, iar înălţimea ei la cheia arcurilor mari ale naosului e de 6,30 metri, calota turlei fiind la 14 metri deasupra pardoselei. Biserica mânăstirei Neamţului are 37,50 metri lungime interioară, fără a socoti exonartexul adăogat, şi 6,50 metri lăţime interioară. Inălţimea la cheia arcurilor mari e de 10 metri şi aceea a calotei turlei de 23,30 metri

Dacă lăsăm la o parte această din urmă biserică, care ca şi Dobrovăţul, reprezintă un tip excepţional, vedem că Sf. Gheorghe din Hârlău, de pildă, care este în acest caz — împreună cu Tazlău — cea mai mare, are 21,50 metri lungime interioară, 5,70 metri lăţime, 9 metri înălţime la cheia arcurilor mari şi 21,50 metri la calota turlei. Bolta pronaosului e la 13,50 metri deasupra pardoselei.

Nu am pus în socoteală biserica mânăstirei Putna, ctitoria principală a lui Ştefan, căci în înfăţişarea ei actuală nu mai este biserica lui. Am văzut că a fost dărâmată şi reconstruită, isprăvindu-se sub Istrate Dabija, şi este aproape sigur că nici planul cel vechiu nu a fost respectat; obiceiul vremei era de a se zidi sau de a repara cum se credea că e bine, fără a avea consideraţiunile ce le avem acuma faţă de construcţiile din trecut. Acest respect, precum şi imitaţia sau pastişul, sunt sentimente mai moderne. Planul şi detaliul bisericei sunt altmintrelea din epoca reconstruirei.

Când examinăm dimensiunile principale ale bisericelor lui Ştefan cel Mare putem vedea că unele sunt mai scurte, altele mai lungăreţe, de asemenea înălţimea merge crescând, încât avem biserici de un tip mai scund, mai bizantin, şi alte mai svelte, mai gotice, cu toate tranziţiile între ele.

Aşa bunioară, la Pătrăuţi, raportul lungimei bisericei către lărgime este de 3,1 ca şi la Sf. Ilie, pe când la Hârlău, la Popăuţi şi la Piatra acest raport este de 3,7 şi mai mult. La Dobrovăţ ajunge la 4,5 şi la Neamţ — fără exonartex — 4,85.

Dintr'altă parte raportul între înălţimea măsurată la chea arcurilor mari şi lărgimea, raport care la Voroneţ e de 1,28, ajunge la Popăuţi la 1,58, la Dobrovăţ la 1,55, la Hârlău şi la Neamţ la 1,56.

Mai observăm că raportul lungimei interioare a bisericei către înălţimea interioară a turlei se apropie de unitate.

Or care ar fi categoria în care am pune bisericele noastre din acest punct de vedere proporţiile lor sunt totdeauna reuşite şi niciodată nu avem impresia de greşeală sau de stângăcie. Această armonie de proporţie este una din principalele calităţi ale arhitecturei — dacă nu cea mai mare — şi meritul ce revine constructorilor e cu atât mai de însemnat cu cât majoritatea bisericilor din această vreme sau din vremea imediat anterioară în Ardeal, în Ungaria, în Austria, păcătuesc în această privinţă. Intr'adevăr se observă mai totdeauna acolo un desacord între altar şi nava bisericei, care strică armonia aspectului monumental.

CLASIFICARE

Cele spuse până acum ne permit să procedăm la clasarea după categorii a bisericilor lui Ştefan cel Mare.

La prima vedere, orânduirea ce pare cea mai dreaptă şi mai raţională este de a face două clase: bisericile cu turlă şi cele fără turle (care de obicei sunt şi fără abside laterale).

Această împărţeală însă este prea generală şi prea vagă şi dacă intrăm ceva mai mult în analiza monumentelor noastre, vedem că se poate face o altă clasificare bazată pe diverse deosebiri constructive:

Vom face o primă clasă pentru bisericile din Pătrăuţi, Milişăuţi, Sf. Ilie şi Voroneţ (abstracţie făcând de exonartexul lui Grigore Roşca). Aceste patru biserici de dimensiuni mai modeste au turlă, sinuri laterale şi un pronaos pătrat sau aproape pătrat. Au contraforturi la naos pe laturile de Nord şi Sud şi un altul mic la altar (afară de Pătrăuţi).

Au toate ferestrele lor cu chenar dreptunghiular atât la naos cât şi la pronaos. Milişăuţi avea însă o fereastră ogivală în peretele de apus).

Aceste patru biserici, zidite între 1487 şi 1488, formează un grup destul de omogen şi e probabil că sunt construite de acelaş meşter sau de meşteri de aceaşi şcoală.

Un al doilea grup — care urmează şi cro-

nologiceşte — este acela alcătuit de bisericile domneşti aşezate în oraşe: Sf. Ion din Vaslui [1]), Precista din Bacău, Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, St. Nicolae din Iaşi şi Sf. Nicolae din Popăuţi (Botoşani), toate zidite între anii 1490 şi 1496. Aceste biserici sunt mai mari ca cele din grupul precedent, mai înalte. Au toate turle şi abside laterale, contraforturi şi pronaosul supralărgit (exceptând Hârlău) şi aproape pătrat. Aceste biserici «domneşti» fiind orăşeneşti s'a simţit, nevoia de a putea primi un mai mare număr de credincioşi, cea ce a dus la această soluţie. Aceste biserici mai prezintă şi o bogată împodobire de cărămizi şi de rotocoale smălţuite cu figuri. La Vaslui s'au găsit resturi de cărămizi smălţuite reîntrebuinţate. Bacăul pare a fi fost fără această podoabă.

In acest grup ferestrele naosului şi ale turlei rămân mici şi dreptunghiulare iar cele ale pronaosului — la Dorohoi, Popăuţi, Hârlău şi Vaslui — sunt mari, ogivale şi frumos ornamentate în modul gotic; Sf. Nicolae din Iaşi şi Bacău fiind transformate, nu putem şti dacă această regulă îşi găsea şi aci verificare aşa cum e probabil.

Tot în acest grup ar intra, poate, şi paraclisul domnesc din cetatea Sucevei, unde s'au găsit numeroase rotocoale cu figure la fel ca cele ce le găsim pe celelalte biserici ale grupului.

Acest grup pare iar a fi opera aceluiaş meşter, care l'am putea denumi meşterul rotocoalelor figurate şi al pronaosului eşit. S'ar putea face o excepţie pentru biserica din Bacău care este mai rudimentar făcută cu toate ca dispoziţiile generale sunt la fel.

Acest al doilea grup se prezintă deci ca o desvoltare mai evoluţionată a primului grup.

O a treia clasă o formează bisericile din Borzeşti, Războieni şi Piatra (Neamţ), 1493—1498. Aceste biserici sunt fără turlă şi fără sînuri; numai la Piatra sunt în interior scobituri în grosimea zidului care în afară prezintă o îngroşare pe toată lungimea naosului.

In acest grup găsim arcuri dublouri în relief sub boltele naosului şi care se prelungesc ca pilaştri angajaţi până jos pe pereţi de Nord şi Sud, printr'o serie de retrageri succesive în console. E un principiu constructiv ingenios şi nou pentru a micşora diametrul bolţilor şi prin urmare împingerea lor. Asemenea la Vest şi Est al naosului, pe pereţi de Nord şi Sud, sunt arcaturi mari ca nişte nişe, ce nu le găsim în celelalte biserici ale lui Ştefan cel Mare; ceea ce, împreună cu prezenţa arcurilor dublouri, înfăţişează caractere de plan sârbeşti.

La aceste trei biserici, bolţile pronaosului sunt separate în două printr'un arc dublou cu console ca în naos, devenind aşa un dreptunghiu lungăreţ.

Naosul are ferestre mici, iar pronaosul ferestre ogivale gotice ornamentate.

Războieni are intrarea pe partea de miazăzi, Piatra la miază noapte iar Borzeşti pe laturea de apus.

Şi aceste biserici prezintă o ornamentaţie de cărămizi smălţuite şi de rotocoale. Aceste rotocoale sunt însă fără figuri, au numai un nasture (bumb) la mijloc şi o linie sau două concentrice. Astfel se vede acum la Piatra şi la Borzeşti; dacă e tot aşa la Războeni nu se poate şti, biserica fiind cu mare îngrijire tencuită şi spoită.

Aceste trei biserici alcătuiesc, fără îndoială, un grup bine determinat şi foarte original, —şi cred că nu greşesc atribuind construcţia lor unui singur şi acelaş meşter.

S'ar putea considera ca o continuare a acestui grup, biserica mănăstirei Neamţului, zidită în acelaş timp ca Sf. Ioan din Piatra (1497). Aici nu găsim arcurile dublouri şi arcaturile interioare de caractere sârbeşti, dar găsim pronaosul împărţit în două şi rotocoalele cu bumbi din grupul precedent.

De altmintrelea partea naosului din spre apus în grupul Piatra-Borzeşti-Războieni poate fi considerat ca o primă indicaţie, o îndrumare spre compartimentul ce'l vom întâlni la Neamţ şi mai târziu, în vremea lui Petru Rareş.

Neamţul ar fi deci o combinaţie din cele două grupuri precedente.

După această biserica am putea pune, ca procedând din aceaşi înrâurire, Sf. Gheorghe din Suceava, care prezintă de altmintrelea multă asemănare cu ea.

Grupul care urmează şi care se clasează şi cronologiceşte imediat după Neamţ, cuprinde Arbora, Reuseni şi Dobrovăţ (1502—1504), cele din urmă biserici ale lui Ştefan.

Sunt biserici fără turlă. Nu au sînuri exte-

1) Aşez Vaslui în acest grup din cauza asemănări planului.

rioare, iar în interior, o uşoară inflexiune arată locul lor, încadrată de către un mănunchiu de colonete angajate care ajung până în boltă, resărind jos de pe nişte baze gingaş împodobite.

Pronaosul este boltit într'un mod pitoresc şi practic prin arcuri late, două perechi în lung şi două în lat (fig. 175 şi planurile fig. 158, 169 şi 170) care reduc spaţiul boltit la un cerc de mic diametru acoperit cu o calotă sferică.

Toate chenarele ferestrelor sunt dreptunghiulare în exterior şi mici. Arbora şi Reuseni sunt aproape identice ca dimensiuni, ca dispoziţie şi ca detaliu. Zidurile de miază zi şi miază noapte sunt prelungite spre apus şi unite printr'o boltă semi-cilindrică care serveşte de clopotniţă.

Dobrovăţ diferă numai prin adăogirea la pronaos, în locul acestei bolţi, a unei încăperi, un nou pronaos, cel d'întei devenind o încăpere intermediară. Noul pronaos are şi ferestre mai mari ogivale cu obişnuitele împodobiri gotice. (Turnurile ce le are acuma Dobrovăţul sunt adăogite).

Aceste trei biserici — cele din urmă din vremea lui Ştefan, — reprezintă un tip şi o concepţie foarte deosebite de cele aproape contimporane din grupul al treilea şi din al doilea. Intre Piatra şi Neamţ dintr'o parte şi Arbora sau scurs numai cinci ani şi şase de la zidirea Popăuţilor. Cred deci că se pot atribui unui meşter deosebit.

Şi Parhăuţi — din vremea lui Ştefăniţă— aparţine acestui grup, cu care arată oare care înrudire Şipotele şi Văleni.

Un grup absolut special, — arhaizant — este acel al bisericilor din Dolheşti, Bălineşti, Volovăţ; acest grup purcede ca inspiraţie din vechea basilică de la Rădăuţi.

Este un tip romanic, boltit în berceau atât pe naos cât şi pe pronaos.

In dreptul fiecărui stâlp un arc dublou întăreşte bolta.

O deosebire este că la Rădăuţi sunt nave (sau galerii) laterale, „bas côtés“, care comunică cu nava principală prin trei perechi de arcuri în naos şi două în pronaos. Aceste arcuri, şi la Dolheşti şi la Volovăţ, sunt reduse la nişte arcade oarbe, de oare ce navele laterale au dispărut, iar Bălineşti a perdut şi aceste arcade, rămăşiţe ale tipului primitiv.

Această clasă arhaică nu e grupată într'un scurt număr de ani ca celel'alte. Dolheşti e dinainte de 1481, Bălineşti din 1494 şi Volovăţ de la 1502, iar prototipul din Rădăuţi din veacul al XIV-lea.

Aceste biserici prezintă de altmintrelea în exterior o oare care varietate. Absida altarului e semi-circulară la Volovăţ cu mai multe contraforturi ca la Rădăuţi; la Dolheşti şi Bălineşti absida e poligonală, cu cinci feţe şi nu are contraforturi. Decoraţia lor deasemenea e mai variată şi participă de diferite principii.

Cum se explică această supravieţuire a unui tip învechit şi demodat?

Se poate presupune ca între Rădăuţi şi Dolheşti au existat alte biserici acuma dispărute şi care au transmis tradiţia. Se mai poate presupune că aceste clădiri au fost încredinţate unor meşteri galiţieni întârziaţi şi care au lucrat fără colaborarea meşterilor răsăriteni pentru lucrul bolţilor. In defavoarea acestei din urmă presupunere vine însă faptul că, în această vreme, de mult erau părăsite şi în Galiţia principiile romanice.

Au mai rămas în afară de această clasificare Baia, cea mai veche biserică din câte ne-au rămas de la Ştefan, care a suferit evidente remanieri şi care prezintă multe singularităţi; Tazlău (1497), oare cum asemănător cu grupul al doilea, are totuşi caractere deosebite. Cotnar ne prezintă cel mai simplu tip, care pare a fi avut imitare mai târziu la Şipotele lui Luca Arbore, la biserica lui Rareş din Baia şi alte.

In fine, bine înţeles, am lăsat la o parte bisericile ce nu le cred a fi de la Ştefan cel Mare, ca Putna, Miräuţi, Scânteia, Ştefăneşti. Eată un tablou rezumând cele expuse mai sus:

GRUPUL		DATE	MEŞTERUL	CARACTERE GENERALE
I	Pătrăuţi Milişăuţi Sf. Ilie Voroneţ	1487 1487 1488 1488	Primitiv	Cu turla şi cu sînuri laterale exterioare.
II	Vaslui Bacău Hârlău Sf. Nicolae (Iaşi) Sf. Nicolae (Dorohoi) Popăuţi	1490 1491 1492 1492-93 1495 1496	Al discurilor cu figuri şi al pronaosului supralărgit.	Cu turle, sînuri laterale exterioare, pronaosul supralărgit şi discuri smălţuite cu figuri.
III	Borzeşti Războieni Piatra	1493-94 1496 1497-99	Al planului cu caractere sârbeşti.	Fără turlă, fără sînuri exterioare laterale. Cu arcuri dubloari, arcade oarbe interioare, — pronaos cu două bolţi, discuri smălţuite simple.
	Mănăstirea Neamţului [Sf.Gheorghe(Suceava)	1497 1514-22]		Cu turlă, sînuri exterioare laterale, pronaos cu două bolţi, discuri smălţuite simple.
IV	Arbora Reuseni Dobrovăţ [Parhăuţi	1502 1502-04 1504 1522]		Fără turlă, fără sînuri, cu colonete în naos, pronaosul boltit cu o calotă mică.
V	Dolheşti inainte de: Bălineşti Volovăţ	1481 1499 1502	Arhaizanţi	Boltă in «berceau», cu dubloari de caracter romanic.

Infăţişez şi un tablou al bisericilor lui Ştefan cel Mare aşezate în ordinea cronologică şi cu însemnarea grupului la care aparţin:

		DATE	GRUPUL
Putna			
Baia	după	1467	
R.Sărat (dărâmată		1474	
Dolheşti	înainte de	1481	V
Pătrăuţi		1487	I
Milişăuţi		1487	I
Sf. Ilie		1488	I
Voroneţ		1488	I
Vaslui		1490	II
Bacău		1491	II
Hârlău	Sf. Gheorghe	1492	II
Iaşi	Sf. Nicolae	1491-93	II
Borzeşti		1493-94	III
Bălineşti		1494	V
Dorohoi	Sf. Nicolae	1495	II
Popăuţi		1496	II
Războieni		1496	III
Cotnar		1496 ?	—
Tăzlău		1497	—
Piatra Neamţ		1497-98	III
Neamţ		1497	III
Volovăţ		1502	V
Arbora		1502	IV
Reuseni		1502-04	IV
Dobrovăţ		1504	IV

Din comparaţia acestor tablouri, reese că clasificarea ce am făcut'o plecând de la consideraţii pur constructive, concordă destul de bine cu datele cronologice şi permite a distinge diferitele maniere, diferiţii meşteri sau scoli care au lucrat la aceste biserici, pe când clasificarea în două tipuri după prezenţa sau absenţa turlei nu ne dă rezultate satisfăcatoare şi nu aruncă nici o lumină asupra istoriei constructive şi evoluţiei arhitecturei din epoca lui Ştefan cel Mare.

Din contra, dacă luăm împreună grupurile care reprezintă tipul caracteristic de biserică din timpul lui Ştefan cel Mare, lăsând la o parte grupurile mici ce sunt de tipuri mai speciale, — adică dacă luăm grupul Pătrăuţi Milişăuţi, Sf. Ilie, Voroneţ — cu cel al bisericelor orăşeneşti şi Mănăstirea Neamţului, vedem clar evoluţia tipului.

Pătrăuţi, cea mai mică, are o turlă joasă, nu are contraforturi, căci împingerea bolţilor fiind relativ mică, nu se simţea încă nevoea lor. Nu are încă bază stelată la turlă, nici — sub straşină — rânduri de ocniţe. [1])

Milişăuţi, mai elansată, are tot baza turlei pătrată, are contraforturi care — poate — nu erau de la început, căci cele actuale sunt adăogate. Apare un rând de ocniţe şi — poate — cele dintâi discuri.

Sf. Ilie arată prima bază stelată şi două rânduri de ocniţe.

Voroneţul a părăsi rândul de contraforturi din dreptul zidului median ca inutil, cea ce este de altmintrelea şi logic. Nu vedem acuma într'adevăr la Voroneţ rândul superior de ocniţe, dar se poate judeca,după spaţiul ce mai rămâne între rândul existent şi straşina că a existat, fiind probabil umplut pentru zugrăveală.

Pe urmă vine grupul bisericilor domneşti din oraşele Vaslui, Bacău, Iaşi, Hârlău, Dorohoi, Popăuţi (Botoşani); Apare pronaosul supralărgit care şi mai mult scuteşte de nevoea contrafortului dinapoia sînurilor [2]). Ferestrele pronaosului se măresc şi se împodobesc. Biserica se înnalţă şi decoraţia de cărămizi smălţuite şi de rotocoale devine regula generală.

In fine, la Neamţ, dimensiunile cresc şi mai mult. Sub înrâurirea planului grupului Piatra-Borzeşti-Războeni, pronaosul e lungit şi împărţit în două bolţi. Şi naosul, lungit şi el, primeşte pentru prima dată compartimentul mormintelor ctitoriceşti.

Sf. Gheorghe din Suceava păstrează aceste dispoziţiuni precum şi lungirea naosului, lăsând la o parte noul zid despărţitor spre naos, supărător în mitropolia capitalei unde era nevoe de mai mult spaţiu.

Astfel, în scurtul timp de zece ani (1487-1497) s'a desfăşurat toată evoluţia acestui stil, de la modesta bisericuţă de la Pătrăuţi până la falnica clădire a mânăstirei Neamţului. Mai reese de ici ca cele câteva biserici, mai vechi, făcute de Ştefan şi care nu le mai cunoştem — chiar şi Putna cea veche—au fost clădiri foarte modeste şi foarte simple de forme.

1) Dacă nu există sub tencuiala de azi.

2) Hârlău, care nu are pronaosul supralărgit, are o a doua pereche de contraforturi.

CAPITOLUL IV

CERCETAREA AMĂNUNTELOR

După ce am isprăvit cu studiul liniilor principale, adică al planului, boltirilor și fațadelor, putem trece acuma la examinarea detaliilor, la analiza lor și la cercetarea provenienților începând prin acele amănunte la care s'a întrebuințat piatra cioplită sau sculptată.

Am arătat mai sus locul ce-l ocupă și ușile și ferestrele precum și formele lor generale. Le vom cerceta acuma mai cu de amănunt.

Ușile sunt totdeauna de dimensiuni mici, un metru lățime și mai puțin și 1,90 metru până la 2,20 metri înălțime. Sunt totdeauna într'un singur canat.

Ușile dintre naos și pronaos au un chenar dreptunghiular format de vergele (baghete) încrucișate la colțurile superioare, și desfăcute în două ramuri spre interior așa că colțurile superioare dinăuntru sunt puțin rotunjite, ceeace le dă o înfățișare caracteristică. Aceste baghete sunt în număr de două trei sau patru, în general de secțiune semicirculară și despărțite prin cavetari. La partea lor inferioară sunt rezemate pe un mic plan înclinat, de obicei prin mijlocirea unor mici baze împodobite cu diferite motive variate la acelaș chenar. Numai la Voroneț și la Borzești lipsesc aceste baze. Baghetele nu se găsesc așezate pe acelaș plan dar înșirate oblic așa ca cele extreme sunt și cele mai proeminente.

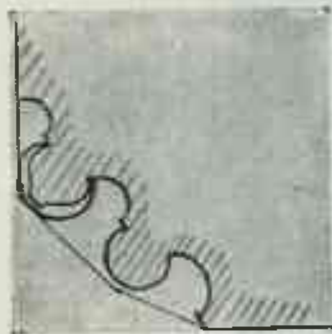

Fig. 313. Profilul chenarului ușei bisericei din Bacău

Cele mai frumoase din aceste uși le găsim la Tazlău și la Neamț, iar cele mai simple sunt acele de la Borzești, de la Războeni, de la Pătrăuți. (Vezi profilul chenarului ușei interioare de la Voroneț, fig. 37).

Aceste uși le găsim în Moldova încă mult

Fig 314. Feleac, ușa sud, (a doua jumătate a veacului al XV-lea)

timp după vremea lui Ștefan cel Mare; ele au prototipurile lor în Ardeal, așa bunioară la: Feleac (1470), la Dej, la Beclean, la Sintereag (circa 1400), la Bistrița (1487), la Dipșa (Dürbach), la Teaca, la Reghinul Săsesc, [1]) la Sibiu, la Cisnădia, la Brașov, la Birthalm, (1500 — 1524), la Hetzeldorf (1499) și alte multe.

Este de observat că și în Ardeal ca și la

[1]) Aceste exemple provin în majoritate din regiunea învecinată cu Cicelu.

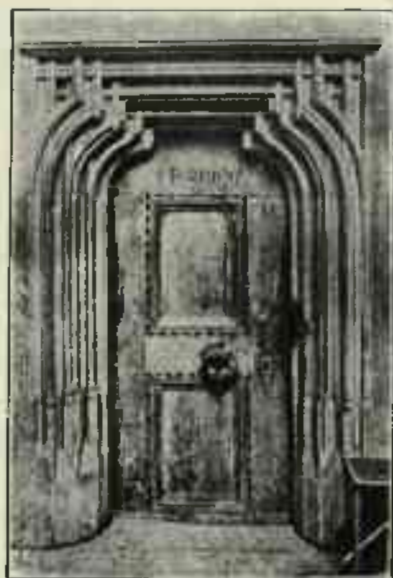

Fig. 315. Hetzeldorf, ușa sacristiei (din 1499) (după V. Roth)

noi ușile principale — portalele — ale bisericilor sunt în arc frânt; pe când ușile laterale ce le întâlnim aproape totdeauna pe peretele de miazăzi, și cam la jumătatea clădirei au formele și profilele ce le am descris aici. Spre pildă, Bistrița, Brașov, Dej, Beclean (Betlen) Dipșa (Dürbach), Teaca, Reghinul Săsesc, Sintereag, Feleac și alte.

Bisericile despre care vorbim nu au, ca ale noastre, un zid interior de separație. Se pare deci că meșterii ardeleni chemați la noi și având de făcut la bisericile ce le construiau, pe lângă portalul și o ușă într'un zid așezat cam la mijlocul clădirei, au găsit firesc de a adopta tipul lor obișnuit de portal la ușa de intrare, iar la cea din zidul din mijloc acela ce'l aplicau și ei cam tot în acest loc la bisericile lor catolice, dar în zidul din afară.

Ușa dinăuntru de la Reuseni este de un tip ceva diferit — nervura interioară formează un arc în semicerc, (ca și la ferestrele bisericilor acestui grup), ceace este un semn de tranziție spre Renaștere.

Ușile de intrare prezintă o varietate mai mare; ca și

Fig. 316. Cluj, mânăstirea Franciscanilor, ușa refectorului, (a doua jumătate din veacul al XVIlea) (din colecția muzeului din Cluj).

acele ale naosului sant evazate spre exterior. Deschizătura uşei propria zisă este mai totdeauna dreptunghiulară, câte o dată cu colţurile ceva rotunjite. Nu prezintă nici o dată partea ei superioară în plin centru (cum acest spaţiu a fost umplut cu o sculptură gotică.

La Hârlău figurează în acest loc şi o pisanie.

La Voroneţ această lunetă lipseşte cum lipsea la început la Pătrăuţi, şi probabil la Borzeşti

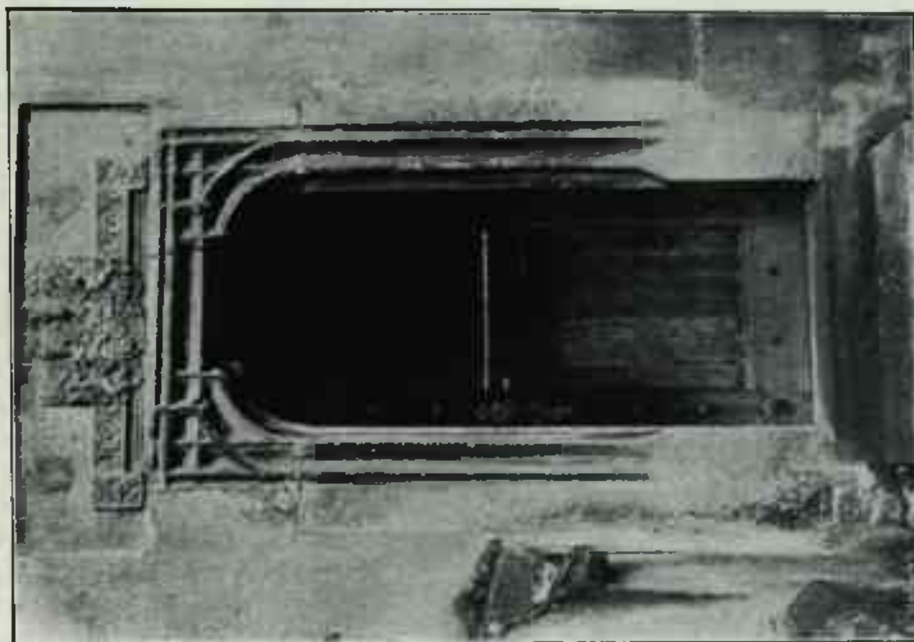

Fig. 316. Sibiu, Catedrala, uşă laterală (veacul al XV-lea)

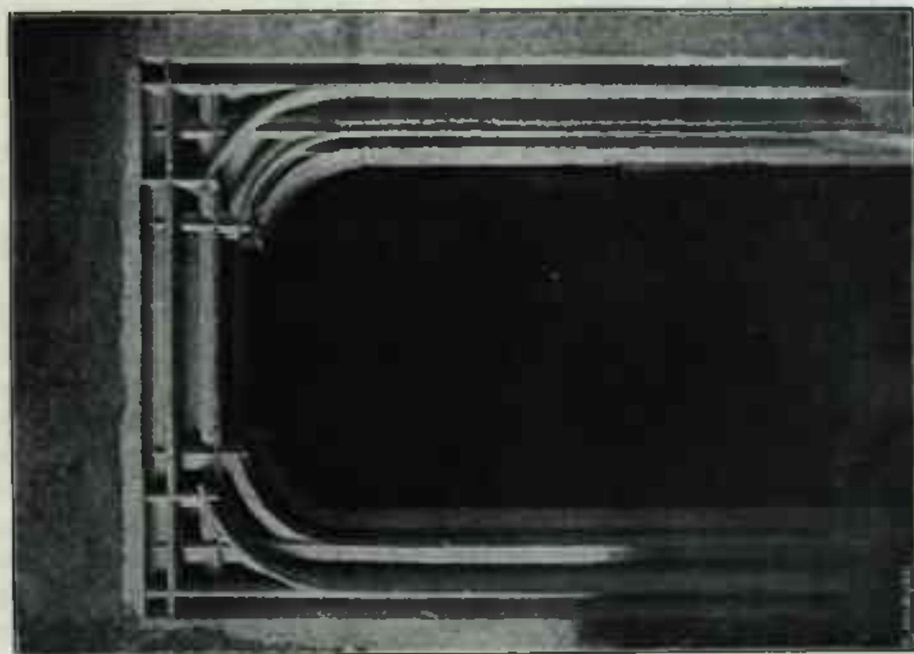

Fig. 317. Catedrala din Sibiu, uşă interioară

a făcut greşit Lecomte du Nouy la Sf. Nicolae din Iaşi).

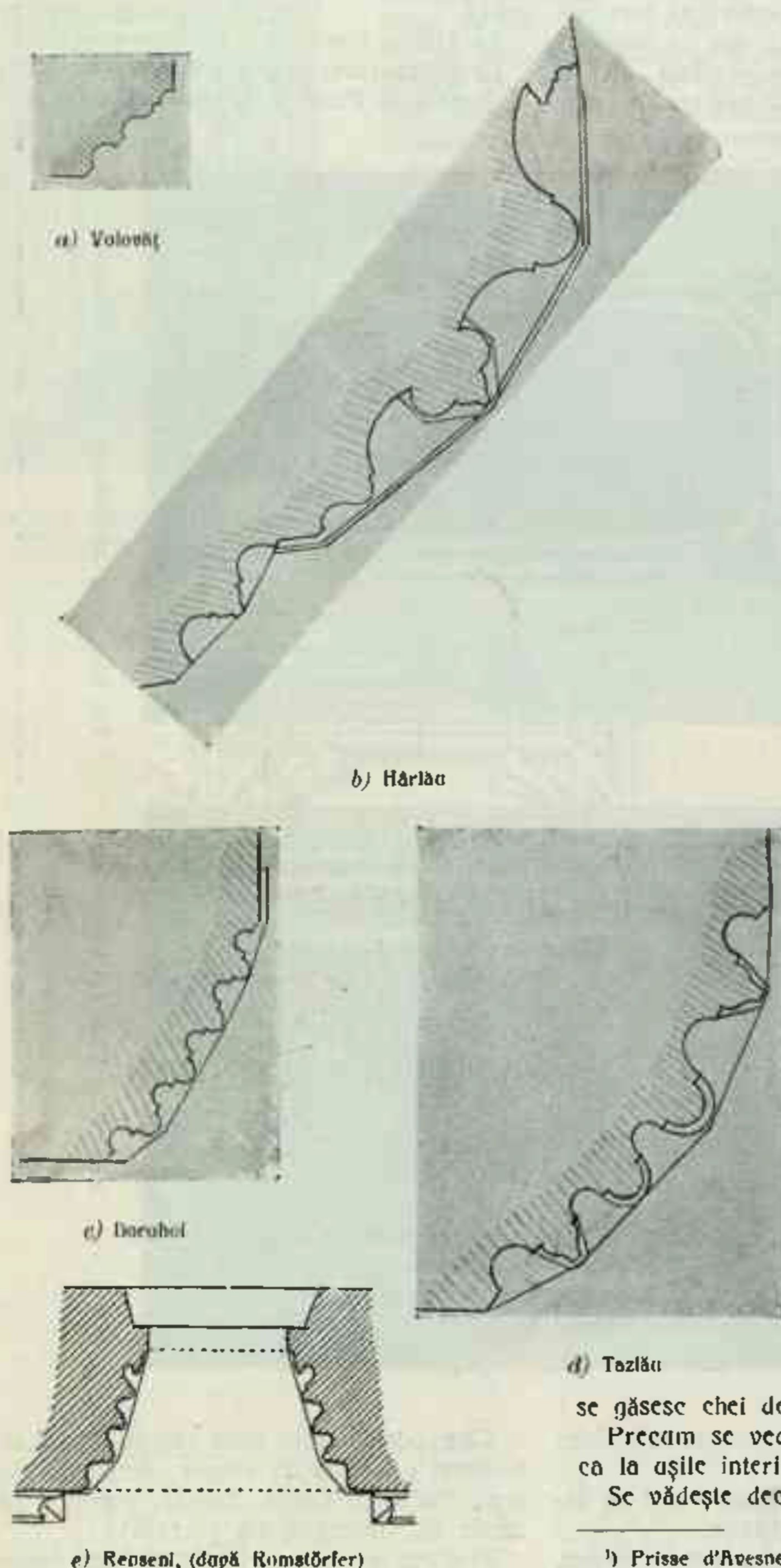
In luneta ce rămâne deasupra uşei se găsesc de obicei icoane zugrăvite.

La Războeni, şi la Piatra prin excepţie,

Câte odată, arcul frânt este la rândul său încadrat printr'un alt chenar dreptunghiular (ex.: Milişăuţi, Tazlău, Hârlău, Neamţ şi mai târziu Sf. Gheorghe din Suceava).

Profilele acestor portale sant mai bogate

Fig. 319. **Profile de uşi exterioare**

de cât acele ale uşelor interioare. Se compun din toruri şi caveturi formând pâlnie spre interior, şi rezemată jos, ca la naos, pe baze mici ornamentale şi un plan inclinat; câte o dată se întretae la chee (vezi fig. 38. Voroneţ şi fig. 82 Vaslui.) Fac parte din ornamentica cunoscută gotică şi se pot găsi multe pilde la fel, mai cu seamă în Ardeal.

Cele mai bogate din aceste portale se găsesc la Tazlău, la Sf. Gheorghe din Hârlău şi mai ales la mănăstirea Neamţului.

Frântura arcului nu este de obicei prea ascuţită. E în general în «tiers-point», adică centrele arcurilor de cerc sant cam la a treia parte din lărgimea deschiderei. Câte o dată (Arbora) sunt mai învecinate de axa uşei, apropiindu-se ogiva de plin centru. Aceasta vădeşte o înrâurire târzie — aproape de epoca de tranziţie spre Renaştere.

Cheile arcurilor ogivale sunt dintr'o bucată, adică nu se găseşte un rost în vârful ogivei. Aceastâ observaţie are o oare care importanţă, de oarece unii autori au vrut să vază în această diferenţă de construcţie o caracteristică spre deosebirea ogivelor gotice de cele orientale,[1]) ceeace e departe de a fi general. In orice caz, în Ardeal, se găsesc chei de ogivă de cele două felari.

Precum se vede, deosebirile sunt mai mari ca la uşile interioare.

Se vădeşte deci înrâurirea directă a Ar-

---

[1]) Prisse d'Avesnes-L'art arabe.

dealului asupra Moldovei încă din vremea lui Ştefan cel Mare, căci portalele şi uşile bisericilor gotice din celelalte ţări — vecine sau mai îndepărtate de Moldova — au şi forme mai puţin asemănătoare.

Bazele mici ornamentate ce le-am văzut la chenarele uşilor şi ce le vom vedea şi la unele ferestre mici sunt o caracteristică a goticului târziu din ţările germanice.

In Galiţia nu apar, cel puţin cele cu muchiile sucite, de cât la sfârşitul veacului al XV-lea, în Ardeal ceva mai de vreme.

Precum vedem, la uşile moldoveneşti nu prea reese o evoluţie în această privinţă. Intr'adevăr la primele biserici, acele din Părăuţi, Milişăuţi şi Voroneţ, lipsesc la portalele exterioare, dar se găsesc la Sf. Ilie care e de aceiaşi epocă şi aparţine aceluiaş grup. Şi la Pătrăuţi şi la Sf. Ilie le vedem şi la chenarele uşelor interioare. Din contra, mai târziu la Arbora şi la Reuseni, care acuză la uşile lor dinăuntru oarecare caractere de tranziţie spre Renaştere, chenarele exterioare nu mai arată baze, pe când tocmai atuncea apar la ferestrele acestor două biserici.

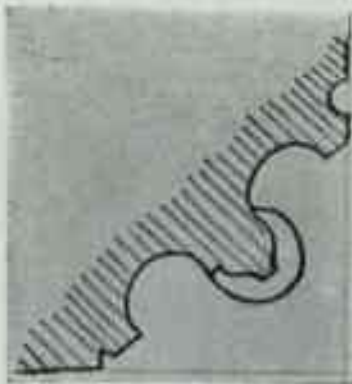
Ferestrele, precum am arătat, sunt de două feluri; cele mici care luminează totdeauna naosul, altarul şi turla şi câte o dată pronaosul, şi acele mai mari şi de dimensiuni mai variate, ale pronaosului.

Cele dintâi sunt totdeauna înguste şi lungăreţe (cam 1,20 — 1,50 m. pe 0,50 — 0,60 m.); chenarele sunt cu colţurile pătrate în afară şi înăuntru la bisericile mai vechi, Pătrăuţi, Milişăuţi, Sf. Ilie, Voroneţ; la Bălineşti e acelaş tip dar mai lăţit. La alte, partea interioară e terminată sus în semicerc şi chiar în arc foarte uşor frânt. (Dorohoi, Popăuţi, Hârlău, Borzeşti, Piatra, Războeni, Tazlău.) La Arbora, Reuseni, Dobrovăţ e în semicerc curat. La Volovăţ e un tip special în semicerc (fig. 192).

Chenarele se compun din baghete (torari) separate prin adâncături (cavete). Sunt una sau două asemenea baghete şi se încrucişează la colţuri. vezi profilul fig. 39 Voroneţ).

La partea lor de jos sunt aşezate pe un plan înclinat direct sau, rar, (Arbora, Reuseni), prin mijlocirea unor baze mici ornate, cum le-am văzut şi la uşi. In cele două cazuri însă, planul înclinat care termină in jos ornamen-

Fig. 320. **Profile de uşi exterioare**

a) Cracovia — Biblioteca

b) Cracovia, casă particulară

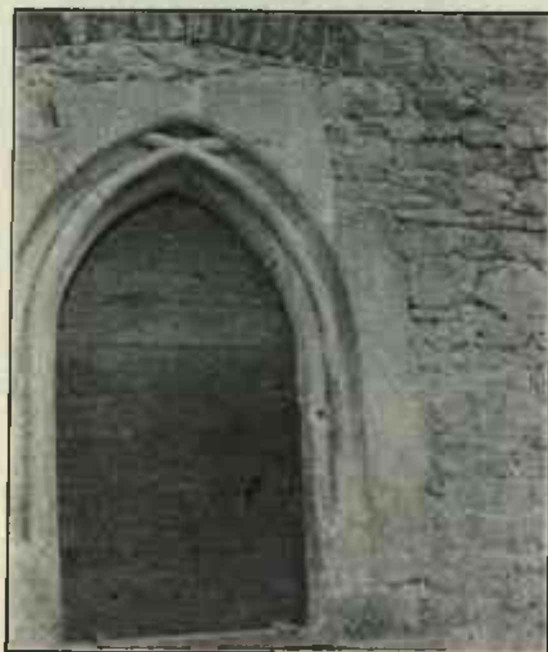
Fig. 321. Sebeşul săsesc, Portalul sud (după V. Roth)

taţia chenarului se opreşte mai sus de cât pragul deschiderei ferestrei.

Fig. 322. Sibiu, Biserica Ursulinelor

Se poate observa o oare care evoluţie în forma acestor ferestre. La bisericile cele dintâi sunt mai simple — dreptunghiulare înăuntru ca şi în afară. La grupul orăşenesc, prezenţa arcului interior este o inovaţie, care se păstrează cu oare care mici modificări la grupul Piatra-Războeni-Borzeşti şi la Tazlău. In grupul Arbora-Reuseni-Dobrovăţ apare arcul în plin cintru, adică o îndrumare spre formele Renaşterei.

323. Feleac. Uşa de vest (a doua jumătate a veacului al XV-lea)

Fig. 324. Reichesdorf, uşa sacristiei (1451) (după V. Roth)

Nu vorbesc aici bine înțeles, de cazul în care ferestrele naosului au fost mărite și

Fig. 325. Cisnădia

schimbate în cursul vremurilor, adică ceea ce s'a întâmplat la mănăstirea Neamțului.

Fig. 326. Sebeșul săsesc, Biserica mică

Ferestrele turlelor sunt la fel sau aproape la fel, în general mai lungite, n'au însă nici odată partea interioară de sus rotunjită, cu o singură excepție, la Tazlău.

Ferestrele pronaosului precum am arătat mai sus, sunt sau de acelaș tip ca acele ale naosului sau mai mari și de tipuri mai variate. (Vezi profilul fig. 86, Vaslui). Caracterul lor gotic e și mai accentuat și similitudinea cu unele ferestre ale bisericilor ardelenești din veacul al XV-lea neîndoioasă, fără a fi totuși la fel.

Unele din aceste ferestre sunt dintr'o sin-

Fig. 327. Cisnădia

gură deschizătură, încadrate printr'un arc frînt profilat cu una, două, trei nervure. Alte sunt împărțite în două printr'un menou, iar partea superioară e împodobită prin cercuri or-

Fig. 328. Sebeșul săsesc, Fereastră Sud Biserica mare (după V. Roth)

namentate, trilobari și alte ornamente „raionante“ și „flamboiante“.

Alte în fine, mai bogate, au două menouri (Sf. Gheorghe din Hârlău)

Şi nervurile ferestrelor, ca acele ale portalelor, se întretae câte o dată la chee. Ornamentele din partea superioară care sunt des găurite „à jour", dar nu totdeauna, au fost des astupate cu tencuială; asemenea şi menourile au fost scoase fiind probabil mai uşor la o reparaţie stângăcie de a aşeză un toc de fereastră dreptunghiular fără aceste supărătoare membre de arhitectură.

Fig. 329. Reghinul săsesc

Fig. 330. Biserica Sf. Mihail din Cluj. (după Giorgy Lajos, Szent Mihàly)

Arcul frânt e mai totdeauna, ca şi la uşii,

Fig. 321. Biserica Dominicanilor, Cluj

puţin accentuat. Raza cercului se găseşte de obicei cam la două treimi din lărgimea ferestrei.

Dacă se găsesc cu uşurinţă ferestre mari destul de asemănătoare cu acele ale pronaosului nostru la bisericile din Ardeal, din Ungaria de nord, din Galiţia şi în alte părţi vecine, chestiunea nu e aşa de simplă pentru ferestrele mici. Aceste ferestre, fie cele cu mulure simple

Fig. 333. Cracovia. Fereastră la turnul ospelului comunal

direct răzămate pe un plan inclinat, fie cele cu baze mici ornamente, nu se găsesc nici la bisericile din Ardeal, nici la bisericile galiţiane.

Care poate fi origina lor?

Le găsim însă cu forme vecine, — mai puţin lungăreţe — în construcţiile civile din Cracovia. Aşa la turnul Ratuzului (Rathhaus, ospelul comunal), unde sunt aproape pătrate şi unde este adevărat că mai prezintă o par-

Fig. 332. Biserica neagră, Braşov, (după Kühlbrandt)

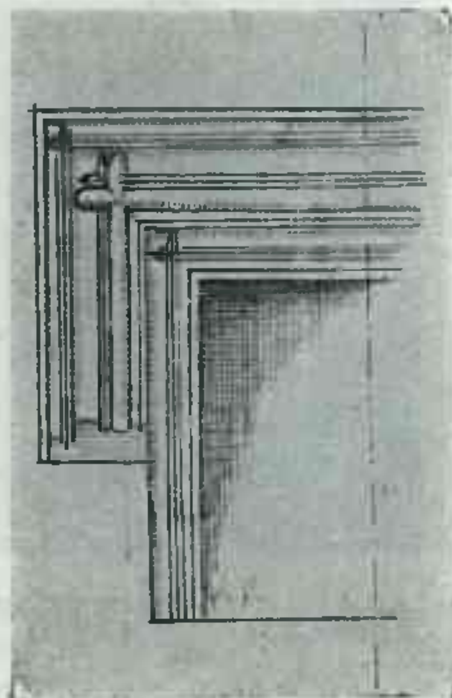

Fig. 334. Cracovia. Fereastră la turnul ospelului comunal

ticularitate stranie, ce n'o întâlnim la noi. Partea interioară a chenarului e înclinată aşa zis pentru a primi mai uşor lumina de sus.

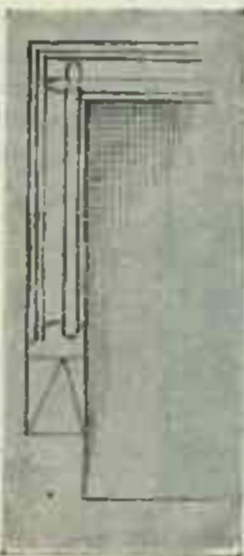

Fig. 335. Spitalul Sf. Duh Cracovia

La spitalul Sfântului Duh, din veacul al XV-lea, acuma dărâmat, erau ferestre mici şi mai vecine de ale noastre. La Wavel, castelul regilor Poloniei, tot în Cracovia, se găsesc câte va ferestre dreptunghiulare şi cu mulure destul de asemănătoare cu cele dela noi.

La Suchenită (hala cu postavuri), pe piaţa centrală a oraşului, este o ferestruică de proporţii lungăreţe, cu mulure îndoite în arc de cerc la partea de sus şi rezămate prin baze mici pe un plan inclinat.

La ospelul comunal din Sibiu (Rathaus) se văd iar ferestre asemănătoare cu cele moldoveneşti precum şi la castelul din Hunedioara a Corvineştilor.

La bisericile gotice din Ardeal însă, din care se cunosc vr'o două sute, nu se găsesc [1]).

Acest din urmă fapt ne face să înclinăm

Fig. 336. Fereastră la ospelul comunal din Sibiu (veacul al XV-lea)

1) Comunicări verbale ale D-lor Dr. V. Roth şi Sigerus, amândoi excelenţi cunoscători ai clădirilor gotice din Ardeal.

a crede că înrâurirea în această privinţă, nevenind din Ardeal trebue să fie venită din Galiţia în Moldova.

E adevărat că n'am găsit aceste ferestre nici la bisericile galiţiene, dar sunt relativ puţine care ne-au rămas şi poate să fi fost la unele din cele dispărate.

Fig. 337. Fereastră la castelul din Hunedioară (veacul al XV-lea)

De oare ce uşile bisericilor noastre arată neîndoios o înrâurire din Ardeal — căci se regăsesc acolo cu formele de la noi şi aşezate în mod corespunzător — ajungem astfel la concluzia că ferestrele mici ar fi de influenţă galiţiană, iar uşile ardeleneşti. Până la găsirea altor elemente pentru rezolvarea acestei chestiuni, se poate numai face ipoteza că ne lipsesc unele monumente intermediare care ne ar fi dat cheia problemei. Am putea aşa presupune că au fost biserici făcute de meşteri Galiţieni (ştim din documente că au venit unii la noi în aceste vremuri), biserici care aveau ferestrele mici ce le ştim şi uşi după tiparile curente în Galiţia. Alţi meşteri Ardeleni, venind mai târziu, au păstrat ferestrele mici care plăceau sau erau privite ca potrivite cu cerinţele locale şi au modificat uşile după tiparile lor, pierzându-se tipul uşelor galiţiene.

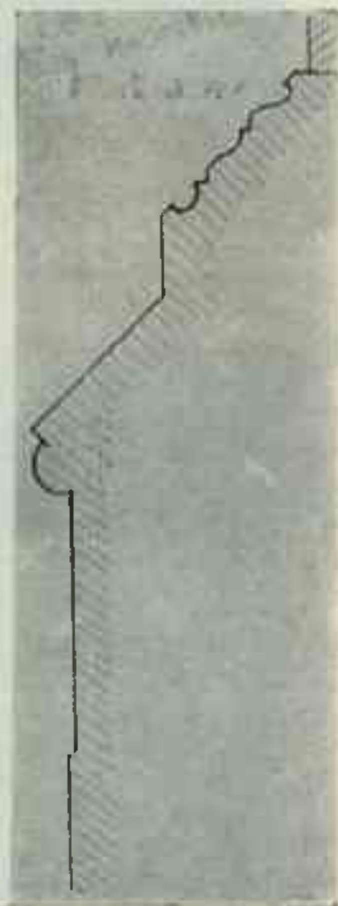

Fig. 338. Profilul soclului Piatra

Numai ceva mai târziu a început să se modifice şi ferestrele pronaosului, adoptându-se tiparile mari cunoscute care sunt răspândite şi în alte părţi.

Soclul este de obicei simplu şi puţin proeminent, între 15 şi 25 cm. Biserica Sf. Ion din Piatra face excepţie, având un soclu mai bogat şi mai eşit. Inălţimea soclului este de obicei de un metru. E construit de piatră brută de dimensii mici, poate ceva mai mari ca restul zidului;— câte odată, rar, e în întregime de piatră cioplită (Piatra).

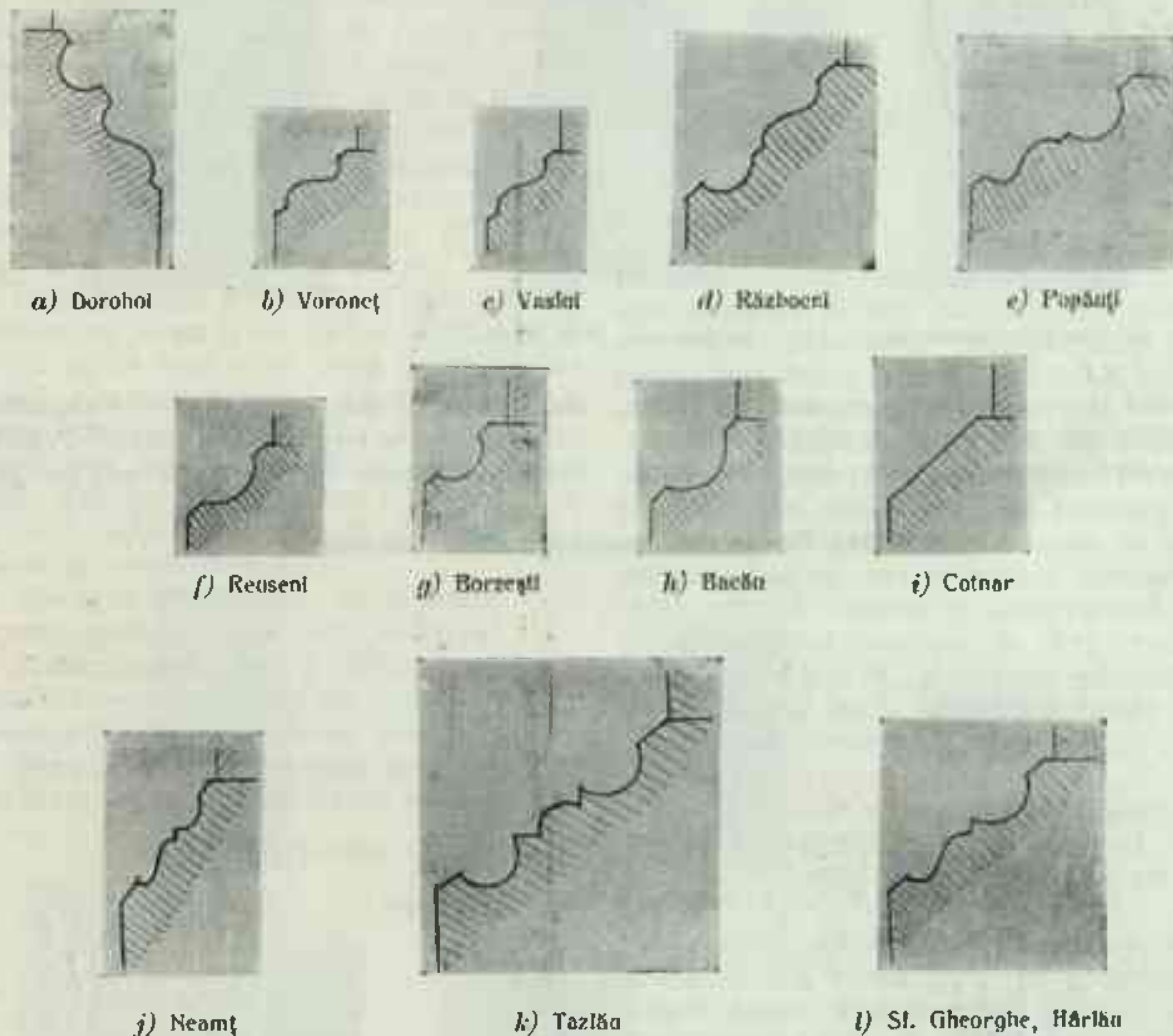
Partea superioară, machia, e de piatră cioplită şi profilată.

1,80 m. In Occident asemenea contraforturi reprezintă un tip mai vechiu, dar care s'a menţinut în bisericile mai simple.

Atât partea superioară cât şi retragerile au un coronament înclinat cam la 45° şi acoperit prin pietre de talie de profile care sunt aproape constante la toate bisericile lui Ştefan cel Mare, atât la contraforturile mari cât şi la cele mici de la altar.

Aceste profile să regăsesc în Galiţia şi în

Fig. 339. **Profile de socluri**

a) Dorohoi *b)* Voroneţ *c)* Vaslui *d)* Războeni *e)* Pătrăuţi

f) Reuseni *g)* Borzeşti *h)* Bacău *i)* Cotnar

j) Neamţ *k)* Tazlău *l)* Sf. Gheorghe, Hârlău

La uşa de intrare coronamentul soclului e de obicei întors, continuându-şi vertical până la pământ mulurile orizontale.

Soclul ocoleşte baza contraforturilor.

Contraforturile aşezate precum am văzut mai sus, şi construite mai totdeauna de piatră de talie, se urcă, de obicei, până la primul rând de ocniţe. Au, de obicei, una sau două retrageri, grosimile fiind de circa 80 până la 90 cm. şi lărgimea de aproximativ 1,30 până la

Ardeal şi sunt de altmintrelea comune în toate ţările de construcţie gotică.

La Neamţ, găsim excepţional o formă diferită, dar nu ştim dacă nu este o schimbare târzie.

Contraforturile mici ale turlelor sunt puţin proeminente şi au profile simple (ex. fig. 341).

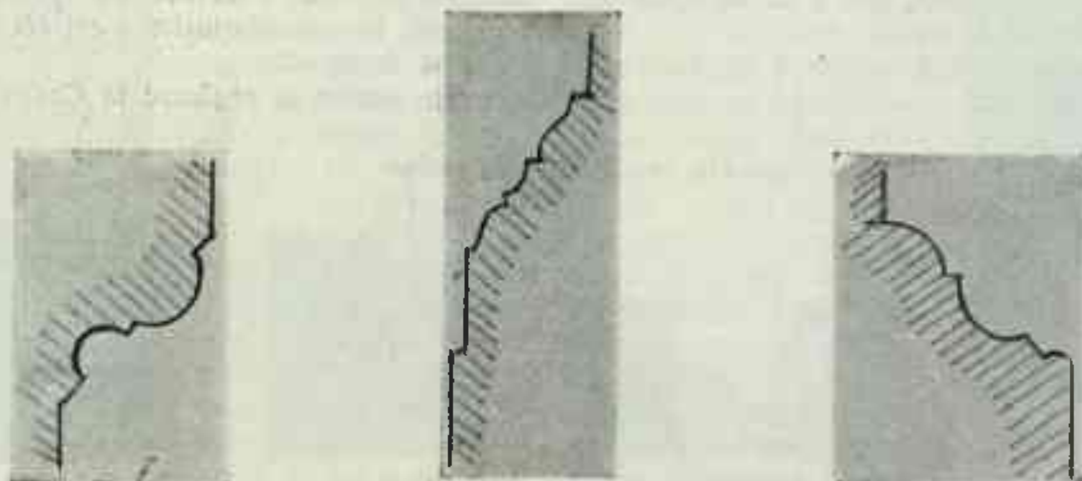
Cornişele — când există — sunt de piatră cioplită şi simple; cele mai caracteristice

sunt cele de la Piatra, de la mănăstirea Neamţului, de la Bălineşti. Nu par a se vedea cornişe înainte de grupul Borzeşti-Piatra.

In piatră cioplită mai sunt lucrate la unele bisericii şi arcurile interioare sau cel puţin muchiile lor, precum şi unghiurile eşite ale racordărei absidei cu naos; asemenea şi pilastrii cu console din bisericile tipului Piatra-Borzeşti—Războieni.

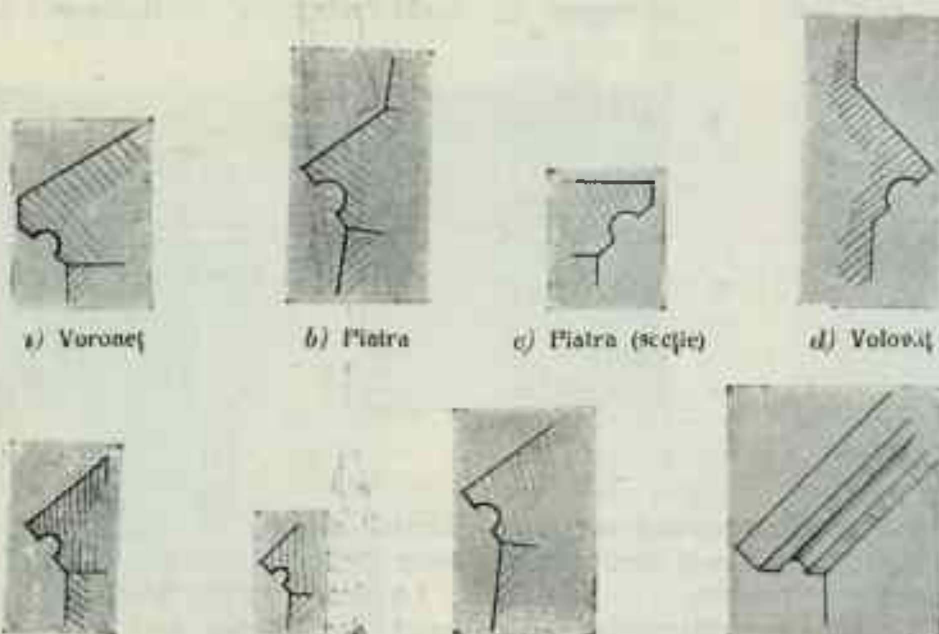
Pietrele sunt exact cioplită şi frumos apareliate. De asemenea de piatră cioplită sunt

Fig. 340. **Profile de socluri**

a) Cracovia, Franciscani b) Cracovia, Sf-ta Maria c) Dej

Fig. 341. **Profile de coronament al contraforturilor**

a) Voroneţ b) Piatra c) Piatra (secţie) d) Voloviţ
e) Neamţ f) Neamţ (la turla) g) Bistriţa, turn h) Bistriţa, placa superioară

unele console la naşterea arcurilor naosului sau pronaosului, nervurele boltei turnului de la Bălineşti, care de altmintrelea ocupă în privinţa pietrei cioplite o poziţie deosebită, din pricina — mai cu seamă — a împodobirei îngrijită şi elegantă a detaliilor. Profile bogate şi console înflorite la arcuri, iar jos parapetele cu o ornamentaţie gotică sunt executate cu o maestrie deosebită.

Se vede că călătoriile logofătului Tăutu, cu ocazia diferitelor solii cu care a fost

însărcinat, n'au rămas fără înrâurire asupra spiritului său şi că cele văzute în ţările vecine l'au îndemnat la o mai mare bogăţie în impodobirea bisericei sale.

Elementele gotice din Moldova seamănă deci mai mult sau mai puţin cu cele din Ardeal şi mai cu seamă cu cele din regiunea Cluj-Bistriţa, — şi au mai multă analogie cu acele din vremea Corvinestilor, aşa cum e şi firesc. Dar aceste asemânări şi analogii nu înseamnă copiere; dacă sunt semne de înrudire sunt şi multe deosebiri, încât pe lângă înrâurirea evidentă din Ardeal trebue admise şi alte izvoare; pe lângă meşterii veniţi din Transilvania nu e exclus să fi venit şi alţi din alte părţi nu aşa imediat vecine.

Pisaniile.—Tratând aici despre toate elementele de piatră cioplită, se cuvine să vorbim şi de pisanii. Aceste pisanii le găsim de asupra uşii de intrare sau ceva la o parte; la Hârlău e chiar la colţul peretului. Ele sunt mai totdeauna cu slove foarte frumos săpate şi în relief pe un fond scobit, după datina pământeană. Chenarul e foarte simplu, — lipseşte chiar câte odată. De obicei e o simplă bordură, câte odată o baghetă întretăiată la colţuri. (Sf. Ilie, Bălineşti.) Des e adăpostit sub o mică mulură de un profil asemănător cu acele ale contraforturilor.

Numai la Neamţ găsim un ornament, — un rinsou romanic — în jurul inscripţiei.

Aceste pisanii sunt de obicei lungăreţe; într'un singur caz e una mai înaltă de cât lată (Voroneţ), dar exact pătrată niciodată.

Aceste inscripţii constitue pentru noi documente din cele mai preţioase pentru datarea

Fig. 342. **Cornişe**

a) Neamţ *b)* Piatra *c)* Bălineşti

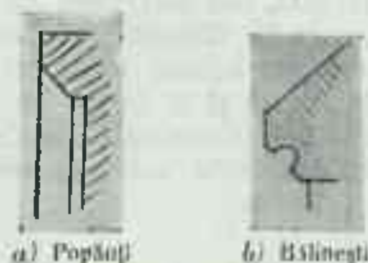
monumentelor şi înlocuesc durabil documentele scrise care aşa de des ne lipsesc.

* * *

Pe mai multe din aceste elemente decorative sau constructive de piatră de talie despre care am vorbit, se găsesc semne lapidare, adică semnele meşterilor pietrari sau cioplitori. In tot domeniul artei gotice, când zidarii — pietrarii, din simpli ucenici (fraţi) deveneau meşteri (tovarăşi — compagnons— Geselle), primeau şi un semn distinctiv al lor, deosebit de semnele altora, dar totdeauna derivat de la semnul sau figura geometrică caracteristică a regiunei în care îşi primea titlul.

Astfel unele din aceste corporaţie sau con-

Fig. 343. **Chenare de pisanie**

a) Popăuţi *b)* Bălineşti

fraternităţi (Hutte—loge) aveau pătratul ca figura originară şi toate subdiviziunile acestei corporaţie întrebuinţeau figuri derivate din pătrat, care figuri, prin derivaţiuni succesive, puteau da o infinitate de semne.

După un act de la 1459, Strassburg, care a fost poate cea d'intâi confraternitate, şi secoli d-a rândul cea mai puternică şi cea mai considerată, avea ca figură de bază pătratul. Colonia avea triunghiul echilateral, Viena pătratul combinat cu patru cercuri, iar Berna triunghiul combinat cu trei cercuri. Aceste patru loje îşi împărţeau, cu filialele lor, tot terenul gotic de limbă germană din vestul Franţei până în Ungaria şi „Dunărea în jos".

In 1563, după un nou act, le regăsim tot cu aceiaşi împărţeală; semnul Bernei însă a trecut la Zurich şi poate mai târziu la Praga.

Din aceste patru figuri tip derivau alte, şi aşa ca, din subdiviziuni în subdiviziuni, fiecare meşter să-şi aibe semnul lui, care era proprietatea sa cât trăia şi care se deosebea de celel'alte [1]).

Semnele geometrice ce le găsim pe pietrele bisericelor noastre sunt deci în primul rând o probă de origina gotică a meşterilor ce le au cioplit şi pe urmă ne sunt o indicaţiune arătând regiunea de unde proveneau aceşti meşterii şi de care şcoală ţineau, adică care erau înrâurile ce le puteau transmite.

---

[1]) Ržiha. — Studien über Steinmetzzeichen.

In afară de aceste semne geometrice, — iscălitura oficială, cum s'ar putea zice, a meşterului — se mai găsesc şi alte semne negeometrice sau necorespunzând unei derivări regulate a figurei tip, câte odată simple iniţiale.

Găsim în vremea lui Ştefan cel Mare semne la:

Piatra, la Borzeşti, la Reuseni, la Cotnar, la Cetatea Sucevei, fără a putea însă ştie precis dacă sunt, sau care sunt, din vremea lui Ştefan, şi la Sf. Gheorghe din Suceava.

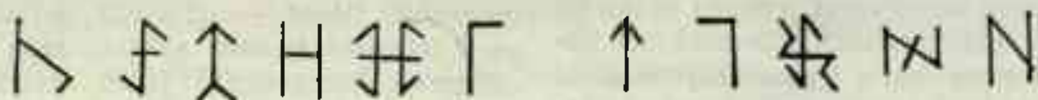
Din comparaţia acestor semne cu cele ce le găsim în Ardeal şi în Galiţia (la Bistriţa, la Braşov, la Dej, la catedrala din Cracovia), putem vedea că unele sunt aproape la fel origina gotică a meşterilor pietrari cari au lucrat la noi, şi ne arată că erau dintre acei cari au lucrat in toate ţările apusene vecine, nu ne lămuresc deci asupra punctului, încă nedeslusit, de a şti dacă ei veneau anume din Ardeal sau din Galiţia, căci vedem că în aceste două ţări se găseau meşteri din aceleaşi şcoli; puteau veni prin urmare tot aşa de bine dintr'una cât şi din alta din aceste două părţi.

* * *

După a fi examinat elementele de piatră cioplită, trecem acum la cercetarea celor l'alte elemente ale faţadelor.

Paramentul, precum am văzut, este de piatră

Fig. 344. **Semne lapidare**

a) Piatra *b)* Borzeşti

c) Cotnar

d) Reuseni (după Romstörfer)

e) Sf. Gheorghe din Suceava (după Romstörfer)

f) Cetatea Sucevei (după Romstörfer)

şi alte foarte vecine, in cât putem conchide că meşterii veniţi la noi aparţineau aceleaşi şcoli, aceleaşi subdiviziuni de şcoală, cu cei care au lucrat acolo la Braşov, Bistriţa, Dej, Cracovia şi alte localităţi.

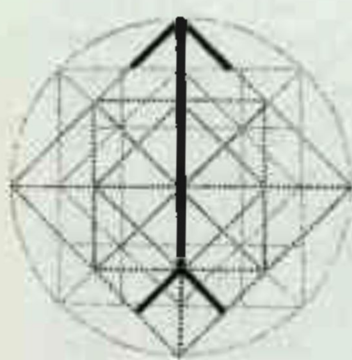
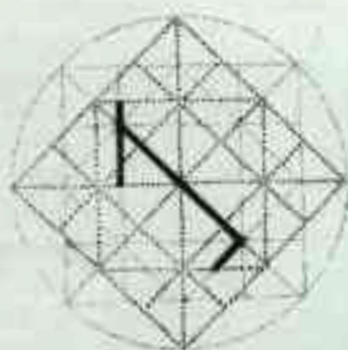
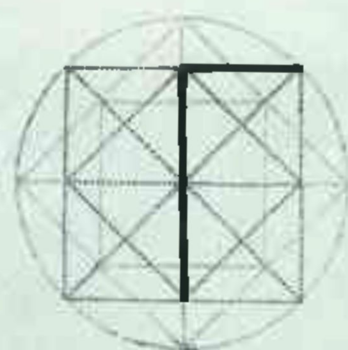
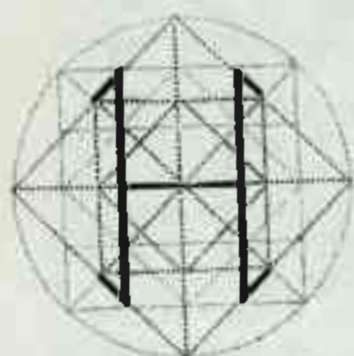
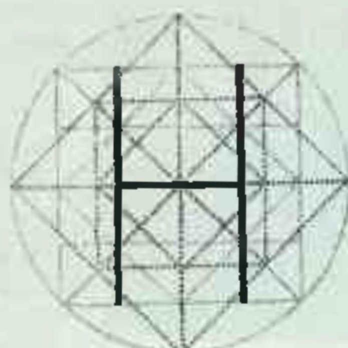
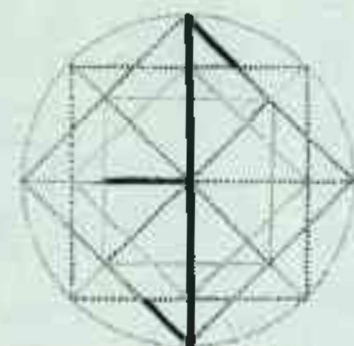
De altmintrelea se regăsesc în tot domeniul artei gotice semne la fel şi chiar unele identice.

La noi marea majoritate a semnelor derivă din pătrat (loja din Strassburg) şi mai puţine din triunghiu, (Colonia). De celelalte nu s'au găsit. — La biserica neagră din Braşov mai puţin din jumătatea semnelor derivă din pătrat, la catedrala din Cracovia, se pare că marea majoritate se înscrie în această figură.

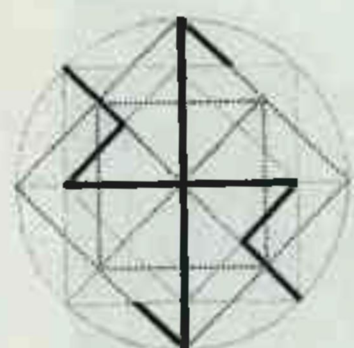
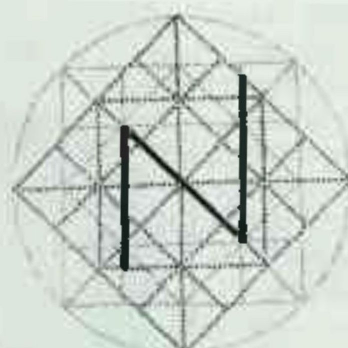
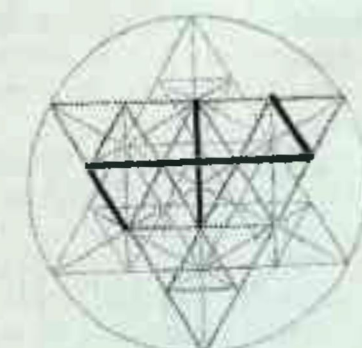
Semnele lapidare care ne confirmă astfel brută de dimensiuni mici. In Moldova, piatra se găseşte mai peste tot încât acest mod de procedare era cu putinţă şi chiar mai uşor de cât de a zidi cu cărămidă. Colţarile clădirei erau de piatră cioplită, fără însă ca cozile aparente să aibă vr'o formă regulată; numai liniile orizontale erau potrivite, cât permitea piatra, iar restul blocului era lăsat aşa cum rezulta din forma sa. Acelaş lucru se vede de altmintrelea în Ardeal şi în Galiţia, chiar la clădiri mai importante.

Ornamentaţia de cărămidă, pe lângă rândurile orizontale care întrerup monotonia zidului de piatră brută, consistă mai cu seamă în aceste arcade oarbe, aceste firide lungăreţe care împodobesc absidele, şi în rândurile de ocniţe aşezate sub straşină.

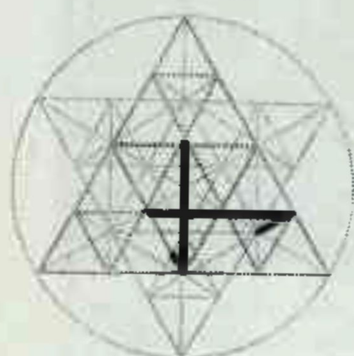
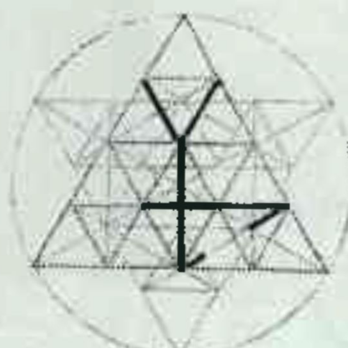
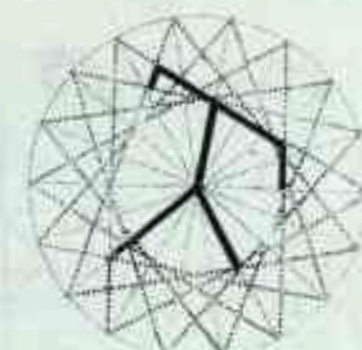
Fig. 345. **Diagrame de semne lapidare**

a) Piatra

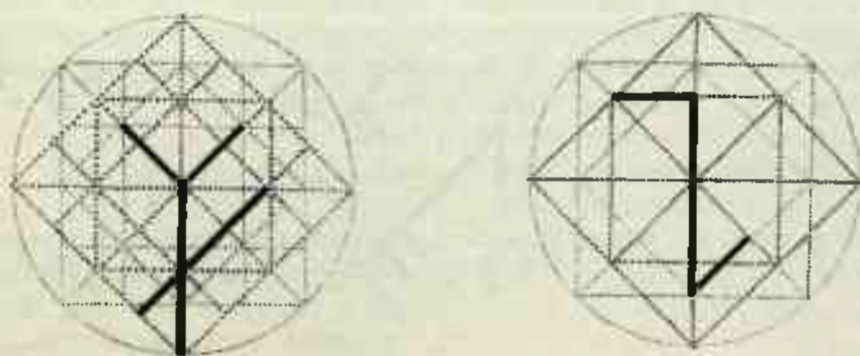
b) Borzeşti

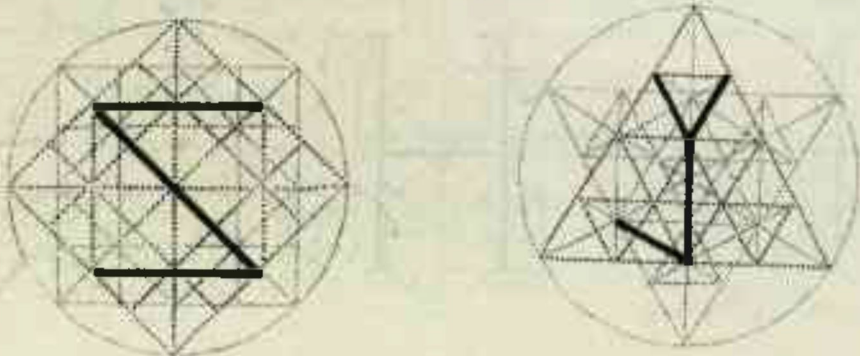

c) Cotnar

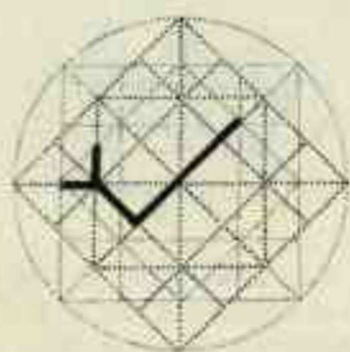
d) Reuseni

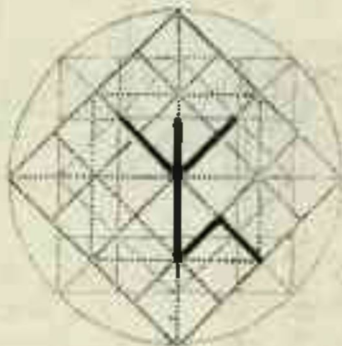
Fig. 346. **Diagrame de semne lapidare**

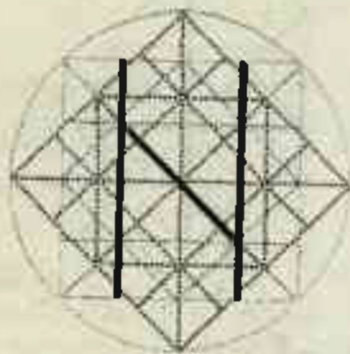

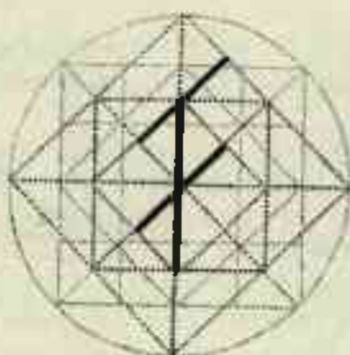

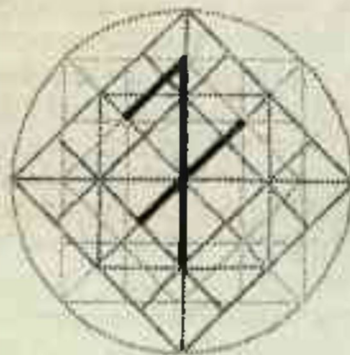
a) Cetatea Sucevei

b) Sf. Gheorghe din Suceava

Care poate fi origina acestor arcade oarbe? Arcuri sau arcaturi care să împodobească absidele sau faţadele bisericilor se găsesc în multe ţări şi le găsim foarte des în bisericile romanice din Occident. Le găsim şi în Dalmaţia, în Serbia, în Armenia, precum şi în tot domeniul artei bizantine. Găsim şi rânduri de arcade mici pe colonete angajate sau libere, formând galerie «à jour» în Italia, în Dalmaţia, în Germania, mai cu seamă pe Rin.

Modul cum se prezintă aceste membre ornamentale diferă însă foarte mult.

Pentru a ne putea orienta asupra înrâuririlor ce s'au manifestat la noi e nevoie să lămurim bine caracterul acestor arcade oarbe ce, în lipsa de termen mai apropriat, le am denumit şi firide lungite.

Arcadele oarbe ale bisericilor lui Ştefan cel Mare, se găsesc numai la abside; acesta e primul element ce ne permite să scoatem din comparaţie aproape toate bisericile romanice, precum cele din sf. Munte, cele sârbeşti din Macedonia, cele din Bulgaria şi cele armene. Pe urmă observăm că arcadele noastre sunt simple adâncituri în planul zidului, care lasă între ele pilastri la colţurile poligonului absidelor. Pilastri însă, cu toate să sunt relativ înguşti (29—43 cm), nu au caracterul de colonete angajate, cu sau fără capitele, cum se văd în Serbia (şcoala de la Morava), în Armenia şi în ţările romanice (Italia de Nord, Germania, ş. a.).

Fig. 348. S-ta Teodosia, (Gul-Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

Fig. 347. Sf. Teodoru Tiron (Kilisse Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

Archivolta propriu zisă este în planul zidului, nu are nici un bandou ornamental nici eşituri decorative. Arcadele noastre oarbe, fără a fi propriu zis constructive, adică fără a fi indispensabile, procedă totuşi, cu tot caracterul lor decorativ, dintr'un principiu constructiv.

Arcaturi asemănătoare cu ale noastre se găsesc în clădirile bizantine din Italia şi în Balcani, încă din primele veacuri ale erei creştine. S'a discutat asupra originei lor, dar nu intră în cadrul acestui studiu de a trata această chestie, ci de a căuta origina probabilă cea mai imediată a firidelor noastre. Cele care au caracteristicele cele mai apropiate de ale noastre, — şi sunt aşezate numai la abside — se găsesc la Constantinopol la clădirile din vremea Comnenilor şi a Paleologilor, Sf. Teodor Tiron (sec. al IX-lea)

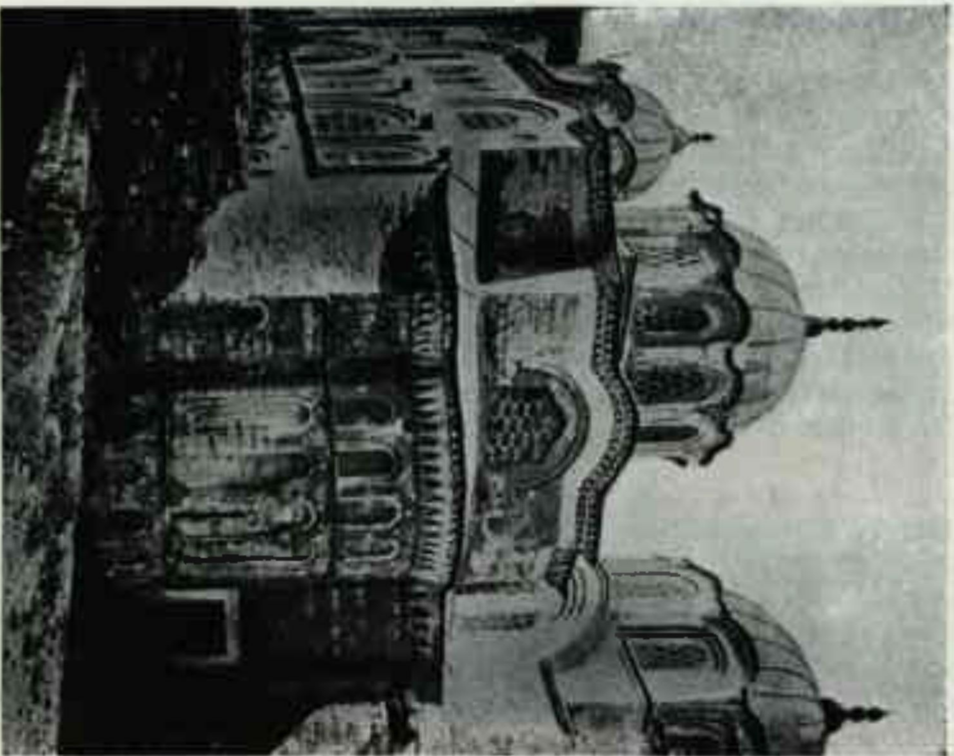

Fig. 349. Pammakaristos (Fetiyeh Djami) Constantinopol
(după Van Millingen)

Fig. 330. Cei 12 Apostoli, Salonic, (după Rivoira)

zisă şi Teotokos, Pammakaristos (Fetiyeh) (după 1315), Sf. Teodosia (Gul Djami, al IX-lea sec.), Pantocrator (al XII-lea sec., Zeirek Djami), la Salonic (S-ţii Apostoli, Sf. Pantelimon, Sf. Ilie).

Avem la unele din aceste biserici şi nişe oarbe deasupra arcadelor, mai lungite într'adevăr ca la noi şi de un caracter diferit. La noi continuitatea acestor rânduri de ocniţe le dă un caracter de friză, pe când în Macedonia (Marko) au numai caracterul de nişe oarbe, ţinând locul, în mod decorativ, de ferestre absente.

La Messembria, la mai multe biserici (Mitropolia, Pantocrator, Sf. Ioan Aliturgitos), există o friză de arcaturi mici care nu sunt însă nişe oarbe, ci sunt aşezate pe console.

Totuşi, la Sf. Ilie din Salonic (Eskiserai), sunt asemenea nişe care iau oare cum aparenţa de friză, din cauza marelui număr de laturi ale absidei, dar nu fac înconjurul bisericei. — La Sf. Pantelimon (Isakie Djami), din acelaş oraş, laturile clădirei sunt decorate sub cornişă, printr'un rând de arcade oarbe, care nu se văd însă la abside.

La Mistra, la Panaghia Hodegetria din Brontochion, de asupra firidelor lungite la abside sunt ferestre şi deasupra lor un rând de nişe oarbe. Dar nici aici nu fac înconjurul clădirei.

In rezumat, sunt ţările din peninsula balcanică unde găsim formele cele mai învecinate de ale noastre, şi în spiritul cel mai apropiat.

Fig. 251. Sf. Ioan Aliturgitos, Messembria

Găsim firide lungite, câte odată ocniţe de asupra lor, dar nicăeri nu le găsim în aceiaş întocmire ca la noi, adică arcade oarbe numai la abside, combinate cu unu sau două rânduri de ocniţe deasupra lor care înconjoară toată biserica.

Fig. 252. Pantocrator, Messembria.

Vedem deci o influenţă destul de directă a ţărilor balcanice, dar mai cu seamă a Constantinopolui în cea ce priveşte arcadele oarbe, iar în privinţa ocniţelor, chestiunea e mai puţin deslușită. S'ar putea presupune şi o înrâurire a bisericilor romanice transmisă prin ţările germanice, încă din vremea primelor construcţiuni religioase din Moldova, în perioada dinainte de 1487 (Pătrăuţi, Milişăuţi). Totuşi o provenienţă sudică pare mult mai verosimilă.

* * *

Am arătat că, în rândurile de cărămizi aparente care împodobesc faţadele precum şi la pilastri şi la arcaturile ocniţelor, sunt cărămizi smălţuite. Culorile lor sunt verde şi galben cu toată gama tonurilor ce pot derivà din aceste două culori, adică dela verde deschis la verde închis aproape negru şi la verde albastru, şi chiar vânăt, iar de la galbenul cel mai deschis la

brun. De sigur că multe din aceste nuanţe nu sunt vroite ci sunt variaţiuni datorite

Fig. 353. Sf. Pantelimon (Isakie) Salonic (după Rivoira)

Fig. 354. Hodegetria—Brontochion, Mistra, (după Diehl)

Fig. 355. Caracala (Atos), (Col. Hautes Etudes)

întâmplărei, nepotrivilor compunerei smalţurilor sau a conducerei focului. Aceste cărămizi colorate nu sunt aşezate fără regulă, ci alternează totdeauna cele din familia galbenă cu cele din familia verde. Câte odată cărămizi roşii, rămase nesmălţuite, intră şi ele în acea-

stă combinaţie de calori. Cărămizi aşà colorate şi smălţuite na găsim în Balcani sau în alte regiuni bizantine ca Muntenia, şi nici în Ardeal. Această tecnică a cărămizelor smălţuite se regăseşte în Asia mică, în domeniul artei otomane, răsunet întârziat a artelor mesopotaniene şi iraniene.

Modul de a smălţui însă, precum şi genul de culori sunt diferite şi nu credem să existe vr'o legătură sau o inrâurire a smalţurilor turceşti asupra alor noastre. Aceste, ce am puteà să le calificăm mai curând de «vernisate» decât emailate, (cel puţin cele verzi) se apropie mai mult ca aparenţă de teracotele apusene adică de cele nemţeşti aşà cum vom vedeà cum vom vorbi de discurile ornamentale.

Fig. 337. Paraclisul Maicei Domnului la Lavra Muntele Atos

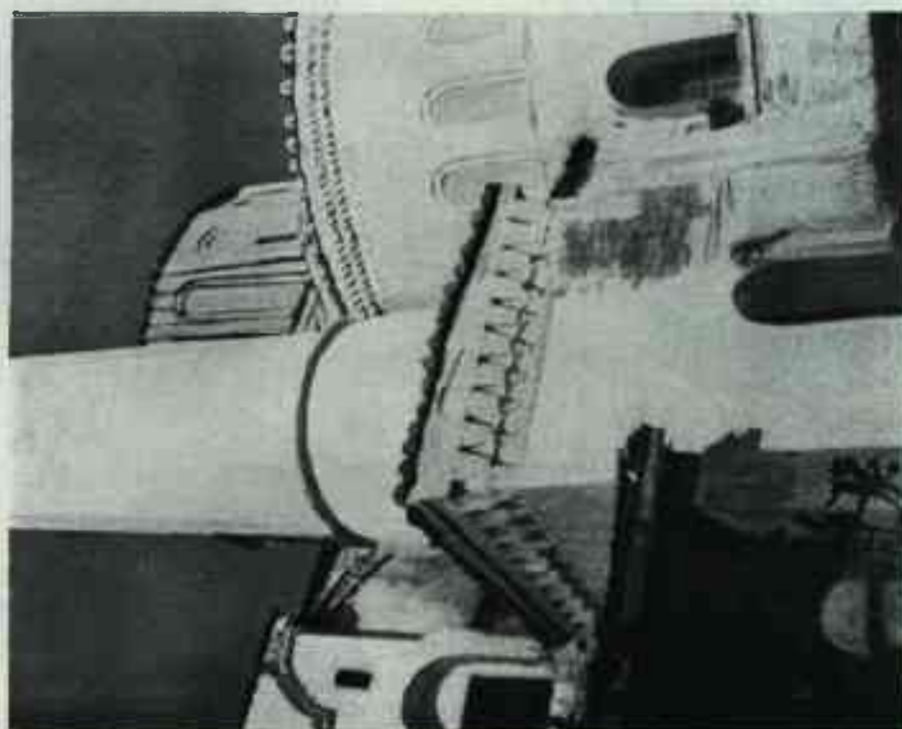

Fig. 336. Sf. Ilie (Eski Serai) Salonic

*

Actualmente găsim la Cracovia la un turn la est de poarta Sf. Florian al vechei incinte, cărămizi, nu propiu zis smălţuite, ci arse până la un început de vitrificare, eeeace le dă aspectul unui smalţ negru verzui. Sunt întrebuinţate în mod decorativ printre cele obişnuite roşie. Ar fi fost însă la Lwow (Lemberg) clădiri împodobite cu cărămizi smălţuite verde şi galben de prin veacul al XIV-lea şi al XV-lea, (comunicare verbală a D-lui

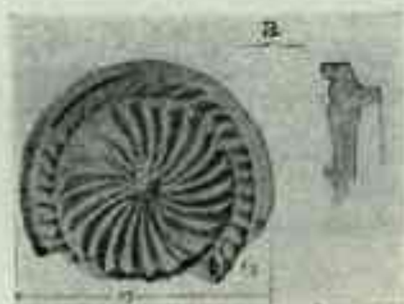

Fig. 358—359 360—361. Discuri smălţuite

Czolovski). O înrâurire a Galiţiei este deci posibilă şi probabilă şi cu atât mai mult cu cât cărămizile noastre de faţadă sunt de un format mai lung şi mai gros precum sunt şi cele ale monumentelor galiţiene.

* * *

Impodobirea însă cea mai bogată şi mai originală a bisericelor noastre—fiind chiar o caracteristică a lor, — sunt discurile (rotocoalele) şi plăcile smălţuite ce se găsesc aşezate în timpanele arcaturilor şi formând frise sub straşină şi la turle. Aceste discuri sunt colorate în verde şi galben cu toate variaţiunile aşa cum am văzut la cărămizile aparente.

Smalţul verde e aplicat direct la pământul oalei, pe când sub smalţul galben e des un strat alb, probabil pentru a împiedica ca roşul pământului, să schimbe tonalitatea galbenului, pe când verdele fiind destul de închis nu necesită această precauţie.

Sunt de un diametru de 20 si de 16 cm. şi au o coadă goală de formă cilindrică, coadă ce serveşte pentru fixarea lor în zidărie.

Şi în distribuirea acestor rotocoale s'a căutat o alternare a culorilor. Iar în spaţiurile care rămân libere între ele, s'a aşezat foarte des triunghiuri sau pătrate smălţuite împodobite cu un bumb sau un vârf în mijloc fig. 372. (Hârlău, Iaşi, Borzeşti, Neamţ, Sf. Gheorghe din Suceava).

Fig. 362—363—364—365—366—367. Discuri smălţuite

Aceste discuri sau rotocoale sunt de diferite tipuri. Pe când unele nu au nici un ornament ci numai un sau două cercuri concentrice şi un nasture la mijloc, (Piatra, Borzeşti, Neamţ), altele posedă o ornamentaţie mai desvoltată, stele formate de raze îndoite, de două tipuri diferite, sau figuri geometrice încolăcite. Dar cele mai interesante sunt, fără îndoială, cele care înfăţişază fiinţe

Avem: 1. Capul de zimbru între două personaje.

2. Capul de zimbru cu un singur personaj într'o parte şi un ornament în partea cea l'altă.

3. Un leu «rampant» cu un ornament mic încolăcit la dreaptă.

4. Un alt leu «rampant».

5. Un leu «passant».

Fig. 368—369—370—371. Discuri smălţuite

mai mult sau mai puţin fantastice: pajura ţărei, adică capul de zimbru sau animale reale sau închipuite. Din acest fel nu găsim mai puţin de douăsprezece subiecte diferite. De altmintrelea acelaş subiect arată variaţiuni şi toate discurile cu acelaş motiv nu sunt identice; se vede că se copiau fără a se mula totdeauna după acelaş calapod, ceea ce reese şi din diferenţa de diametru.

6. Un cerb cu patru coarne.

7. Un sgripţor sau un grifon cu aripile desfăcute.

8. Un alt tip de grifon (Hârlău şi Suceava — ruinele cetăţei).

9. Un patruped cu aripi şi cu cap de om cu coroană.

10. Doi balauri încolăciţi (la Hârlău şi la muzeul din Suceava, provenind din ruinele cetăţei).

11. O ființă umană cu coroană în cap; are în loc de picioare două cozi de peste ce le ține în mâini în dreapta și în stânga trupului.

12. Un alt subiect asemănător; personajul este fără picioare; în dreapta și în stânga este câte un pește cu capul în jos și dedesupt un mic ornament geometric semănând cu acela care însoțește leul rampent (Sf. Nicolae

în Orient, și bisericele romanice ca și cele gotice arată, în nenumărate exemplare, aceste figuri fantastice. O enumerație a monumentelor în care le găsim în apus ar fi fastidioasă. Și în Rusia, în regiunea Suzdalului, le găsim sculptate pe zidurile cunoscutelor biserici din Vladimir și de Juriew Polski, cu caractere mai evident orientale.

Fig. 372. Triunghiuri smălțuite

din Iași, Suceava). S'a presupus că aceste figuri ar însemna mărcile diferitelor părți ale țări. Este evident că capul de zimbru este în legătură cu armele Moldovei, dar cred că o generalizare ar fi o eroare.

Fără a vorbi de discurile cu figuri pur ornamentale, cele cu podoabă animală reprezintă tipuri foarte respândite. Lei, leoparzi, sgripțori, grifoni, cerbi, animale androcefale se găsesc

Dar, în apus, și eraldica și-a însușit aceste închipuiri și a contribuit la răspândirea lor.

In ceeace privește discurile noastre, nu e nevoe de a căuta departe semnificarea lor. Ea este pur ornamentală și precum cioplitorii de piatră, cari ne-au venit, erau de școală gotică și ne-au adus modul lor de a sculpta, tot așa și meșteșugarii ai pământului ars și smăl-

Fig. 373. Grifon, Sf. Petru, Angoulême (după André Michel I, 2)

Fig. 374. Grifon-San Martino, Lucca (după l'Art roman en Italie, de C. Martin II 4)

din vremurile cele mai antice și fac parte din ornamentica asiatică, asiriană și iranică; dar încă din timpul imperiului roman au trecut și în Occident, și în evul mediu — încă din primele timpuri — prin aducerea obiectelor prețioase orientale, prin stofele împodobite, prin legende, prin Physiologus, prin bestiare, au devenit tot așa de cunoscute ca și

țuit erau de școală apusană și au reprodus figurile ce le vedeau zilnic în țările lor de origină. In acest moment, arta smălțuirei era în floare, nu numai în tot sudul Germaniei, dar și în toate țările germanice, mai special aplicată la fabricarea sobelor.

La Gabrin, lângă Varșovia, pe zidul exterior al altarului bisericei, se văd plăci dreptanghiu-

lare (0.17 pe 0.14 cm) smălţuite, cu animale fantastice.

Multe plăci de sobe împodobite, de factură neîndoios germană s'au regăsit în săpăturile cetăţei din Suceavea. Caracterul occidental al modului cum aceste animale fantastice sunt reprezentate, reese prin ţinuta lor eraldică; cu toată stângăcia executărei aceste atitudini consacrate se recunosc la prima vedere.

Fig. 375. Grifon şi leu, Borgo San Donino (după L'art roman en Italie de C. Martin I, 40)

Lei „rampanţi" sau „passanţi" cerbul, cele două feluri de grifoni, chiar ciudatul animal înaripat cu cap de om încoronat au un mers şi poziţiuni eraldice iar nu atitudinele suple şi mlădioase din reprezentările orientale.

Cele două discuri care ne arată capul de zimbru, privite mai de aproape, ne înfăţişează un coif; la partea lui superioară, ca «cimier», e capul de zimbru cu «lambrechine» sau văluri care atârnă. Această reprezentare a animalului distinctiv din pajura ca «cimier» e foarte cunoscută şi într'altele o găsim pe multe steme poloneze[1]), austriace[2]), engleze[3]), ungare, ardeleneşti şi alte.

La Cracovia, în sala „Hatmanska", din Wavel, din veacul al XIV-lea se vede un cap de bou, cu coroana pe cap, ca cimierul unui coif cu văluri care atârnă; sunt armele unei provincii poloneze (Kalicz? ce nu trebuie confundat cu Halici).

Fig. 376. Stemă la Cetatea albă (după Bogdan, Inscripţiile de la Cetatea albă)

Coifuri cu capul de zimbru şi lambrechine vedem şi la noi la Cetatea Albă pe piatra cu inscripţia de la 1476[4]), asemenea şi pe mormântul lui Bogdan şi Petru la Putna, fii lui Ştefan cel Mare, morţi la 1479 şi 1480.

Mai târziu îl vom găsi şi pe pajura lui Alexandru Lăpuşneanu pe turnul bisericei Sf. Dumitru din Suceava. şi pe pecetea lui Petru Schiopul[5]).

[1]) I. Bobrowicz. Herbarz Polski.

[2]) Mittheilungen der K u. K. Central Comission, passim.

[3]) Debrett's Peerage.

[4]) Bogdan, Inscripţiile dela Cetatea Albă

[5]) Revista arhivelor I 2 Pl. VI.

Pe discurile noastre, stema pe scut chiar, „l'éca", lipseşte.

Fig. 379. Pecetea lui Petru Schiopul (după Revista Arhivelor)

Fig. 380—381. Plăci de teracotă smălţuite din ruinele cetăţei Suceava (după Romstörfer)

Pe lângă vălurile sau lambrechinele ce împodobesc cimierul, pe un disc se văd două persoane, pe celalt, anul singur. In aceste personaje, D-rul Istrati[1]) a vrut să vază Sfinţii

[1]) Istrati. Podul de la Borzeşti

Constantin şi Elena. Dar nu au nici coroane în cap, nici nimburi, nici crucea nu se vede. In realitate sunt „tenanţi" (des tenants) eraldici. Şi pletele lor şi costumul lor în falduri

Fig. 382. Stema de pe ternul de la Sf. Dumitru din Suceava

lungi ridicate ceva la mijloc printr'o cingătoare au un pronunţat caracter gotic.

E locul să amintim ca şi pajura ungurească are ca tenanţi, doi ingeri cu lungi rochi în falduri mişcate şi cu părul în plete.

Şi pe fragmente de plăci de teracotă smălţuită, ce s'au găsit în cetatea Sucevei se văd personaje pe lângă capul de zimbru; iar ca comparaţie de costume se poate vedeà îngerul unei Bune Vestire, de o înfăţişare absolut apusană [1]).

O altă figură foarte interesantă este aceea ce reprezintă o fiinţă omenească cu o coroană în cap şi cu două cozi de peşte în loc de picioare (vezi fig. 368). Această figură reprezintă fără îndoială o sirenă. Sub această formă, cu cele două cozi de peşte în această poziţie, cu şi fără coroana în cap, se găseşte reprezentată de mai multe ori în Occident. Aşà bunioară, la San Michele din Pavia, la San Martino din Lucca, la catedrala din Parma, la Parize le Châtel in Franţa, la Pecs (Fünfkirchen) în Ungaria, şi la multe alte. O mai găsim întrebuinţată la pesearia din Le Mans, în veacul al XVI-lea ca etalon de greutate.

Asemenea şi în Austria, o găsim în ferării ornamentale la Stockerau.

Alte nu au decât o singură coadă reprezentând aşa sirena obişnuită (Loches, St. Ours, la Daurade (Toulouse) care, împreună cu sirena pasăre (pasărea cu cap de femee) — şi ca aşa de răspândită în ornamentica medievală — alcătuiesc cele două tipuri clasice ale sirenei.

O figură la fel figurează în armele oraşului Varşovia sub numele de Meluzina [2]). Meluzina, de obicei, e reprezentată — aşa cum spune legenda — cu un trup de femeie ce se

Fig. 383. Stema de pe mormântul voevozilor Bogdan şi Petru (Putna)

[1]) Romstorfer şi Lăpedatu, Cetatea Sucevei, pl. V.

[2]) Martin Kolar. Cekomoravska Heraldica.

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I. 65 de C. Martin)

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I. 66, de C. Martin)

San Petro e Paolo, Bolonia (după l'Art Roman en Italie I. 29 de C. Martin)

San Michele, Lucca (după l'Art Roman en Italie II. 11 de C. Martin)

Fig. 384—385—386—387. Sirene.

Sirenă
Fig. 388. San Michele, Lucca (după l'Art Roman en Italie I, 7 de C. Martin)

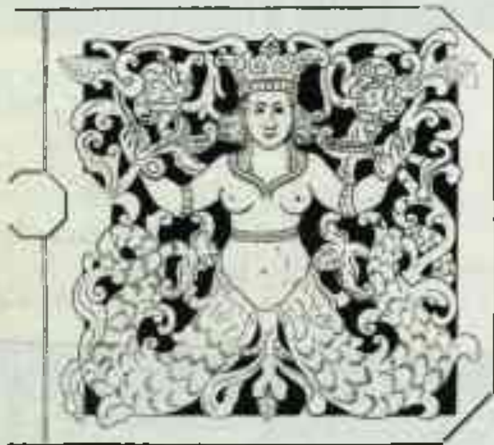
Sirenă
Fig. 389. Capitel la Parize le Châtel (după Caumont - Abécédaire archéologique p. 273)

Fig. 390. Batisterul din Parma (după l'Art Roman en Italie I, 18, de C. Martin)

termină în şarpe. Sirenele occidentale sunt în general înfăţişate cu sinul gol; Totuşi se găsesc şi cu un fel de rochie scurte la San Tomaso di Almeno (Italia)[1]; cele de pe discurile noastre au de obicei un fel de tunică în falduri strânsă la mijloc; pe unele rotocoale pare însă că această tunică lipseşte.

O figură ce se vede la Sf. Nicolae din

Iaşi şi la muzeul din Suceava, provenind din săpăturile cetăţei, arată un om cu coroană, îmbrăcat cu o tunică, semănând cu figura precedentă.

Partea inferioară a trupului lipseşte, (vezi fig. 369), iar cozile de peşte sunt înlocuite, în aceaş poziţie, prin doi peşti cu capul în jos. Aceşti peşti sunt ţinuţi de personajul central în acelaş fel cum sunt ţinute cozile de sirena. Jos se găseşte un mic ornament încolăcit ca cel ce l'am mai văzut pe discul cu leul rampant.

Fig. 391. Stockerau (după Mitth. der K. K. Centralkommission)

Această figură este de sigur o derivare şi o deformaţie a sirenei precedent descrisă.

O reprezentare mai rară este aceea a patrupedului androcefal încoronat şi cu aripi desfăşurate (vezi fig. 370).

Despre acest animal fantastic, Odobescu a scris una din cele mai interesante disertaţiuni de ale sale [1]). El vede aici un herb, o marcă distinctivă, fără a preciza a cui ar fi sau a cărei regiuni.

[1]) Adamy. Architektonik der altchristlichen Zeit pag. 231

[1]) Odobescu. — Heraldica la Români.

Sf. Petru (Chauvigny) (după L'Art Roman en France III. 58 de C. Martin)

Catedrala din Parma (după L'Art Roman en Italie I. 12)

Sf. Petru din Aulnay (după Marcou, Trocadero I. 37)

Sf. Petru din Pavia (după André Michel. Histoire de L'Art I. 2 fig. 466)

St. Ours (Loches) (după L'Art Roman en France III. 20)

Arles (după Dehio şi Bezold)

Fig. 392—393—394—395—396—397

Fig. 398. Toulouse. La Daurade, claustru (după F. Marcou Musée du Trocadéro)

Fig. 399. Apocalipsa din Sf. Sever (după André Michel Histoire de l'art I. 2 fig. 407)

Fig. 400. St. Savin (după Histoire de l'art de André Michel I. 2 fig. 410)

Fig. 401. Psaltirea din München (după Histoire de l'art, de André Michel II. 1 fig. 269)

Ne arată origina orientală a acestui subiect des întrebuinţat în ornamentica iranică şi turanică, dar ne spune şi el că această înfăţişare a patrupedului cu cap de om se găseşte şi în Occident.

Fig. 402. Souvigny (după Marcou, Trocadéro I. 42)

Şi într'adevăr îl vedem în nenumărate rânduri pe monumente romane şi gotice, şi fără aripi (— fără a'l confunda cu centauri, nici cu sagitari) şi cu aripi — deosebindu-se puţin de sfingele înaripat. Il mai găsim în frescurile de la Sf. Savin (Franţa) şi în manuscripte.

Se va observa ca animalul nostru are ghiare iar nu copite. Asfel nici acest dobitoc fantastic nu ese din cadrul celor-l'alte reprezentări, şi putem admite acelaş izvor de inspiraţie ca şi pentru cele l'alte.

Pentru cei doi balauri încolăciţi, ce-i vedem la Hârlău şi la Suceava, găsim deasemenea modele în toată ornamentaţia bisericilor medievale şi în manuscripte.

Variaţiunile culorilor sunt mari, precum am mai spus'o, şi probabil datorite în mare parte întâmplărei. Nu se punea preţ, se vede, asupra perfecţiunei executărei; în această privinţă din punctul de vedere artistic, efectul este cu atât mai reuşit. Nici în orânduirea subiectelor în friză nu se observă vr'o regulă; numai — precum am arătat — o alternare de culori între discurile din familia verde şi acele din familia galbenă.

O întrebare ce vine de la sine este dacă aceste discuri se aduceau sau se făceau pe loc? Romstorfer ne spune că a găsit lângă Suceava rămăşiţe de fabricaţiune cu sgurile caracteristice ale smalţurilor, ceea ce l'a făcut să crează că acolo să fabricau.

Fig. 403. Bayeux (după Marcou, Trocadéro I. 8.)

Este verosimil ca aceste discuri nu se aduceau de departe: nu era o marfă care să suporte un lung transport şi nici nu era o marfă destul de luxoasă ca să se aducă cu precauţiuni mari şi costisitoare cum se putea face pentru sticlăriile şi olăriile fine.

Este deci probabil că erau unul sau două ateliere unde se făceau. Ca să se fi fabricat lângă fiecare clădire nouă, iar nu prea e verosimil, căci ar fi fost prea greu să se refacă de fiecare dată instalaţiile necesare pentru un număr relativ mic de discuri.

Fig. 404. Sf. Petru (Aulnay) (Trocadéro I. 52.)

Un alt argument pentru fabricarea rotocoalelor în ţară este modul mai grosolan cum sunt executate în comparaţie cu multe din plăcile de sobe sau de perete ce s'au găsit în ruinele cetăţei Sucevei şi care — ele — erau probabil în mare parte importate.

Dar dacă execuţia reliefurilor rotocoalelor e cam primitivă, şi dacă coloritul lor a fost tratat fără regulă prea strânsă, nu e mai puţin adevărată excelenta lor calitate, căci, după mai mult de patru veacuri, sunt încă aproape în bună stare. La un asemenea rezultat nu mai ajungem cu fabricaţia noastră

modernă, căci vedem cum smalțurile actuale încep să cază după puțini ani.

Triunghiuri sau plăci în patru colțuri amplă golurile dintre rotocoalele, adaptându-se spațiului liber și curburei discurilor. In mijlocul lor sunt niște nasturi sau vîrfuri. Culorile smalțului sunt ca și acele ale rotocoalelor cu variațiunile cunoscute. Cozile sunt, firește, mai mici și au vr'o 7 centimetri lungime.

Cea ce este de observat în aranjarea rotocoalelor este modul cum pietrele cioplite de la colțuri se leagă cu friza de discuri. Aceste din urmă sunt așezate, aș zice vârâte, între cozile pietrelor atât cât permite forma neregulată a lor. Se vede astfel, odată mai mult, ca constructori nu țineau de loc la o regularitate a cioplirei în această privință nici la o aranjare simetrică și bine ordonată a rotocoalelor.

In legătură cu aceste discuri ornamentale trebue vorbit și de aceste plăci romboidale, colorate în verde sau albastru, care le găsim înșirate sub streașina turlei la Sf. Ilie, asemenea la Milișăuți unde erau și rotocoale.

In fine la Pătrăuți, sunt plăci pătrate sau dreptunghiulare, verde, brun, negru, albastru, care formează friză la sînuri și la turle; unele dintre ele au o figură geometrică foarte simplă sub smalț.

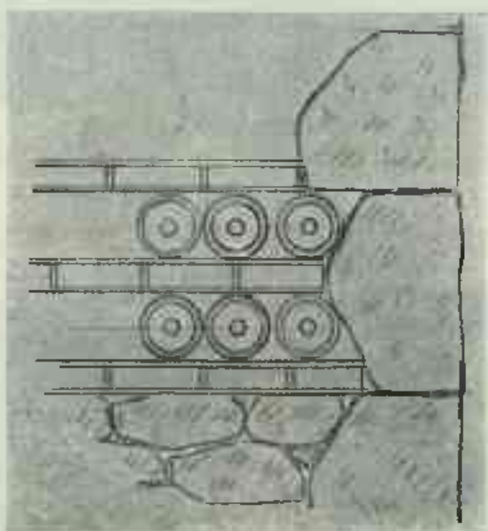

Fig. 405. Piatra. Paramentul cu discuri smălțuite

E vorbă deci de biserici construite în general înaintea celor cu rotocoale figurate. (Milișăuți a avut rotocoale dar cu ornamente geometrice.)

Aceste plăci pot fi deci considerate ca prima încercare a acestei decorațiuni.

După anul 1496 nu mai găsim rotocoale decorate cu figure, ci numai cele cu bumb, până la construirea bisericei Sf. George din Suceava (1517).

Dacă subiectele înfățișate pe aceste rotocoale sunt de o origină mai imediată apusană, precum și modul cum sunt tratate și cum sunt fabricate, din contra obiceiul de a așeza asemenea teracote smălțuite în ziduri e necunoscut în Occident sau foarte rar.

In Polonia asemenea discuri nu sunt cunoscute [1]), cu excepția plăcilor citate la biserica din Gabrin.

Găsim însă plăci de faianță colorate la unele biserici din Mistra sau din Balcani (Pantanasa, Merbaca, Vorigoreli în Pind, Sf. Vasile din Arta, în Diehl).

La Constantinopol și în toată peninsula sunt discuri de teracotă smălțuită, de obicei verzi; ele sunt fără ornamente și de dimensiuni mai mici. Impreună cu cruciulițe de pământ ars, le găsim la TekfurSerai, la Mesembria, la Mistra, în Macedonia, în Serbia, în Bulgaria și în Muntenia (Cotmana, aci fără cruciulițe).

Sunt însă așezate într'un alt mod de cât în Moldova; în loc de a însemna timpanele sublinează arcaturile; au și alte dimensiuni și altă formă.

E adevărat că la Muntele Atos găsim des adevărate farfurii ornamentate așezate în ziduri, dar e vorba de blidari așa zise de Rodos și sunt de o vârstă posterioară celor ce ne ocupă.

Și în Italia de Nord, găsim asemenea discuri sau farfurii, însă destul de rar, (spre pildă la Pavia și la Milano).

Nu vom vorbi de celebrele faianțe ale Della Robia, căci e evident că pornesc dintr'un alt sentiment și că nu au nimic comun cu rotocoalele moldovenești.

Cred, în rezumat, că idea primitivă a acestei decorație de pământ ars smălțuit ne vine din peninsula balcanică.

Meșterii olari, de școală occidentală, care îi aveau la îndemână constructorii bisericilor noastre și cari au fost chemați să aplice acest sistem decorativ, s'au inspirat, în alegerea subiectelor, de motivele cunoscute lor în apus și astfel, aceste figuri tratate în piatră în Occident, au fost transpuse la noi în teracotă smălțuită, pentru a răspunde unor dorințe, unor gusturi înrădăcinate din Orient.

(Am văzut de altminteIea că unele din

1) Comunicare verbală. D-nii Tomkovicz, Kallenbach Gebarovicz.

aceste motive, zimbri, lei şi alte erau reprezentate şi pe plăcile de sobe).

* * *

Din analiza elementelor decorative ce le-am trecut în revistă, reese în mod evident că faţadele erau de materiale aparente. Toate aceste materiale îngrijite, cărămidă aparentă, smălţuită, rotocoale împodobite, nu puteau în nici un caz să fie acoperite cu tencuială.

Iar ca să fi fost restul zidului tencuit şi aceste părţi decorative lăsate văzute, iar nu se poate admite căci sunt aşezate în planul zidului precum sunt şi feţele pietrelor cioplite. Şi modul neregulat cum se termină cozile colţarilor şi cum se întâlnesc cu discurile smălţuite ne arată imposibilitatea unei tencuiri parţiale.

Este deci un fapt care nu se mai poate contesta că faţadele bisericilor din vremea lui Ştefan cel Mare erau cu materiale aparente şi că tencuelile şi frescurile care acoperă azi unele dintre ele au fost adăogite mai târziu.

Acest lucru e chiar documentat la Voroneţ, unde se ştie prin inscripţie că frescurile exterioare au fost făcute în 1547 de Mitropolitul Grigore Roşca care a şi adăogat exonartexul bisericei.

Rămâne de ştiut dacă ocniţele erau tencuite şi chiar zugrăvite aşa cum mulţi o cred. Această credinţă însă, care este aproape generală, nu este justificată prin nimic, căci nu avem nici o probă şi nici un document despre aceasta. Chestiunea rămâne deci deocamdată nedeslegată.

Fig. 406. Târnovo, Sf. Dumitru

CAPITOLUL V.

MATERIALELE ÎNTREBUINŢATE ŞI METODELE DE CONSTRUCŢIUNE

Piatra brută ce s'a întrebuinţat în mod constant la zidăriile bisericilor noastre se lua din carierile cele mai vecine, unde s'a găsit totdeauna o piatră destul de bună.

In ceea ce priveşte piatra de talie, pentru care se cerea o calitate mai bună, se vede că a fost adusă din locuri mai îndepărtate, alegându-se cu grijă. Peste tot e o gresie cenuşie, tare şi negelivă. Semnele lapidare ce le găsim arată că pietrele ce le vedem azi sunt încă cele din vechime.

Cărămida, bine arsă şi de o foarte bună calitate — căci a putut, expusă la aer, resista atâtea veacuri asprei clime din Moldova — e de diferite dimensiuni. Cea aparentă şi cea smălţuită este mare şi măsoară între 27 cm. pe 13 şi 5, până la 30 cm. pe 14—15 şi 6 şi chiar 7 şi 8 cm. grosime.

Sunt dimensiuni cum se găsesc la clădirile din această epocă în Ardeal şi în Galiţia, — dimensiuni de altmintrelea care se apropie de ale cărămizilor moderne şi sunt foarte diferite de cele bizantine, care nu sunt aşa lungi şi mai cu seamă mult mai subţire ($3^1/_2$ — 4 centimetri).

Unele cărămizi, acele ale pilaştrilor de colţ ai absidelor, au forme speciale, însemnând unghiul necesar al poligonului şi sunt câte odată mai lungi ca cele obişnuite având lungimea egală cu lărgimea pilastrului, 29—36 cm., ceea ce permitea să se evite un rost.

Cărămizile întrebuinţate în interiorul zidului sunt de obicei de dimensiuni ceva mai reduse decât cele aparente; mai cu seamă cele care au intrat în construcţia bolţilor sunt mai mici şi mai subţiri, cum era şi natural pentru a înlesni executarea curburilor, mai cu seamă dacă zidarii bolţilor erau de şcoală bizantină.

Acolo unde bolţile nu sunt făcute de cărămizi, sunt construite cu sigă (tuf calcar), pentru a fi mai uşoare, iar această sigă era adusă câte odată dela depărtări mai mari.

Mortarul întrebuinţat este de var alb amestecat, de obicei, cu cărămidă pisată mai mult sau mai puţin fin. Câte odată se găsesc mici pietricele, iar nisip, aşa cum îl întrebuinţăm acum, nu se găseşte. Zidăria e făcută cu îngrijire, cel puţin la bisericele importante.

Pietrele de talie, cum am arătat, sunt cioplite cu îngrijire pe feţele văzute, coada însă, chiar văzută, rămâne neregulată. Piatra aleasă e destul de tare ca să se mai cunoască încă mai totdeauna urmele instrumentelor întrebuinţate. Aceste urme sunt în general oblice în raport cu marginile pietrei, dar nu este o regulă constantă, căci se găsesc şi unele urme paralele. La mulure, semnele instrumentului sunt paralele cu direcţia lor.

Instrumentul cel mai întrebuinţat trebue să fi fost dalta şi punta, pe urmă ciocanul cu tăişul cu dinţi vertical (bretture, laie) sau cel orizontal.

E aproape inutil de a adăogà că nici odată nu se văd urmele instrumentului mai modern numit buciarda care pe aceste vremuri nu exista.

După unele semne ce se mai văd la pietre de talie, ca la turnul lui Sf. Ion din Piatra, sau la contrafortorile Sf-tului Gheorghe din Hârlău, par că s'a întrebuinţat cleştele pentru ridicarea şi aşezarea lor. Pietrele par a fi fost aşezate în general în mortarul întins (à bain de mortier), iar nu turnat ulterior. S'au găsit şi pene mici de lemn de cele ce se obişnuiesc şi acuma pentru a aşezà pietrele în poziţia lor exactă. S'ar puteà însă că aceste pene să provie de la o reparaţie.

După moda bizantină se aşezà în zidărie şi grinzi de lemn la înălţimea naşterilor bolţilor. Unele se mai văd, ca la Popăuţi în pronaos (unde au dimensiunile 16/23 cm.)

şi la Dorohoi, asemenea şi la turnul Bistriţei.

Nu se cunoaşte dacă sunt şi grinzi înecate în masivele de zidărie, după obiceiul bizantin.

Rostarile cărămizilor aparente sunt relativ subţiri. Rar trec de 2 cm., adică se zidea ca şi în Ardeal şi în Galiţia iar nu după moda bizantină unde rostul e aproape de grosimea cărămizei întrebuinţată (3—4 cm.) Unde se lucra cu cărămizi mai subţiri şi rostul se făcea mai gros.

Arcurile sunt construite prin asize radiale, cheile închizându-se în mod regulat, curbura fiind obţinută prin grosimea mai mare a rostului spre extrados.

Nu găsim niciodată extradosul arcurilor însemnat printr'un rând de cărămizi pe lat, cum se vede în Muntenia şi în ţările balcanice, şi mai târziu in Moldova.

Calotele bolţilor sunt de asemenea făcute ponderentă, chiar dacă au lucrat amestecaţ zidari din diferite şcoli. La Popăuţi, în această boltă a pronaosului există, — precum am arătat la descrierea bisericei — nervure de caracter gotic care sunt făcute de cărămizi (vezi fig. 53) pe când la bolţile clopotniţei de la Bălineşti nervurele gotice sunt de piatră frumos cioplită, car umplutura e de cărămizi cam neregulat aşezate (vezi fig. 200)

In pendentivii cei mari ai naosului (niciodată în pronaos) şi câte odată în rândul superior, deasupra arcurilor piezişe, sunt aşezate oale de rezonanţă, care apar spre interior ca nişte găurele mici cu buzele ceva aparente. Corpul oalei e înecat în zidărie. Desemnul alăturat arată oalele ce se găsesc acuma; e din muzeul din Suceava.

Numărul acestor oale e prea mic ca să presupunem că scopul lor era de a reduce grea-

Fig. 407. Instrumente de cioplit piatră, (după Violet le Duc)

de asize aşezate radial sau aproximativ; des partea centrală e mai subţire ca partea mai vecină a naşterei.

Deformări, fie dela început, fie din cauza tasărilor sau a unor refaceri, sunt dese.

Pendentivii sunt construiţi, de obicei, cu cărămizi aşezate cu faţa lor văzută în rânduri orizontale (după metoda obişnuită bizantină), având înclinaţia necesară după curbură. In două cazuri însă, în pronaosul de la Popăuţi şi în acela dela Sf. Gheorghe din Hârlău, se văd rândurile de cărămizi verticale; s'ar putea să fie aici o influenţă occidentală.

Cum însă, din cauza tencuielilor, cazurile unde putem vedea apareliajul cărămizii sunt rare, e greu de tras o concluzie din puţinul ce se vede, dar, în orice caz, se poate deduce că la zidirea acestor părţi caracteristice ale boltirilor tot mâna bizantina a fost pre-tatea pendentivilor, de altmintrelea totdeauna mici. Rolul lor, ca în multe alte ţări, (în Rusia într'altele) pare bine să fie acela de a întări sunetele, cea ce explică de ce se găsesc în naos şi nu în pronaos.

Dacă zidurile bisericei propriu zisă sunt de piatră brută fără cărămidă sau cu foarte puţină, turlele din contra sunt de cărămidă. Baza cea de jos — cea pătrată — este câte o dată de piatră; la Sf. Ilie e de sigă. Cele-l'alte sunt de cărămidă, lucru ce este de altmintrelea firesc din cauza subţirimei zidăriei impusă de nevoia de a micşura cât se poate greutatea ce apasă pe arcurile naosului.

Grosimea zidurilor în raport cu lărgimea şi cu înălţimea bisericei e considerabilă. Aşa bunioară :

La Reaseni 1,60 m. pentru 6,00 m. lăţime, şi 5,50 m. înălţime, socotită la naşterea arcurilor mari.

Arbora	1,55 m.	p-tru	5,70	lăţ. şi	4,20	înăl.
Dobrovăţ	1,55	„	5,80	„	6,00	„
Pătrăuţi	1,00	„	4,50	„	4,00	„
Voroneţ	1,20	„	5,30	„	4,15	„
Milişăuţi	1,25	„	5,50	„	5,00	„
St. Ilie	1,00	„	5,20	„	5,15	„
Tazlău	1,40	„	5,50	„	6,85	„
Hârlău	1,15	„	5,70	„	6,00	„
Neamţ	1,50	„	6,30	„	6,65	„

Ajung deci la o grosime mai mare de cât sfertul lărgimei bisericei şi mai mare ca sfertul înălţimei arcurilor mari la naşterea lor.

* * *

Tencuelile interioare sunt făcute de var alb amestecat, ca şi mortarul zidăriei, cu cărămidă pisată şi câte o dată pietricele. Nisip propriu zis nu se găseşte. Straturile destinate a fi zugrăvite sunt de var alb cu ceva câlţi tocate. Judecând după omogenitatea acestor mortare, se vede că varul a fost stins cu multă îngrijire, cea ce n'a fost totdeauna cazul în veacurile următoare,

Fig. 408. O oală de rezonanţă, găsită în ruinele cetăţei Sucevei

Despre materialele de învelire am vorbit când am discutat chestiunea formei acoperişului. Nu mai e, deci, nevoe să revenim. Vom adăoga numai că şarpanta care suportă învălitorile era de lemn, precum rezultă în mod evident din formele ce le au pe tablourile votive, cât şi din modul cum zidurile se termin în partea lor superioară.

Am văzut că la unele biserici, în rândul de ocniţe mari, se găsesc răsuflătoare. Aceste răsuflători apar în faţada ca nişte gâturi de oale de diametru mic, cinci până la zece centimetri (ex. Războeni, Volovăţ, vezi fig. 189)

Nu au, bine înţeles, nici un scop decorativ ci servesc numai pentru aerisirea podului deasupra boltelor.

Despre **trepte** nu e nimic special de spus. Sunt, bine înţeles, totdeauna de piatră mai mult sau mai puţin bine cioplite, atât cele de la intrare cât şi cele interioare, căci, precum am văzut, de obicei pardoseala oferă diferenţe de nivel, nu numai la altar dar câte o dată şi în interiorul bisericei.

Pardoseala trebue să fi fost mai totdeauna de lespezi de piatră, dar n'ar fi exclus ca să fi fost câte o dată de dale de pământ ars şi smălţuit. Mai găsim azi în altar la Sf. Ilie dale rombice la fel ca acele care împodobesc turla pe din afară. In altarul bisericei dela Popăuţi sunt dale de pământ cam de aceiaş formă. S'au găsit şi în ruinele cetăţei dela Suceava, fără a se ştie însă data lor.

* * *

Cu această analiză a materialelor de construcţie întrebuinţate şi a modelului cum erau puse în lucru, am terminat studiul bisericelor propriu zise. Mai rămân însă unele lucrări accesori, care sunt prea intim legate cu arhitectura clădirei pentru a le putea lăsa la o parte. E vorbă de morminte şi de zugrăveală în primul rând.

CAPITOLUL VI

MORMINTELE

Mormintele se găsesc așezate de regulă în pronaosul bisericei.

Lespedea acoperitoare e sau la nivelul pardoselii sau la o mică înălțime. Sunt simple dale între 1,32 m. și 1,83 m. lungime, 0,42 la 0,81 m. lățime și 10—20 cm. grosime. Forma lor e dreptunghiulară, sau mai lată spre cap. Jur împrejur, pe o bandă, cam de 5-10 centimetri lățime, este săpată inscripția care pomenește mortul. La mijloc vedem o împodobire aproape totdeauna cu motive vegetale. Prin excepție, pe mormântul fiilor lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petre, la Putna, s'a săpat o stemă cu un coif despre care am mai vorbit. (vezi fig. în anexa).

Nici odată nu găsim reprezentarea mortului, cum se obișnuia în țările occidentale (și în Polonia și în Ardeal).

Materialul întrebuințat a fost marmora, piatra calcară sau mai în general gresia.

Ștefan cel Mare a avut grija să așeze pietre de mormânt și în alte biserici de cât cele zidite de dânsul și anume pe șapte gropi ale rudelor sau înaintașilor lui, în vechia biserică de la Rădăuți; la Bistrița a așezat piatra pe mormântul Doamnei Ana a lui Alexandru cel bun, la Probota pietrele lui Petru fiul „bătrânului Ștefan Vodă" și aceea a mamei sale Oltea, car la mănăstirea Neamțului aceea de pe mormântul lui Ștefan, fiul lui Alexandru cel Bun, precum și aceea a pârcălabului de Neamț, Micota.

Pe piatra lui Bogdan cel d'ânteiu, la Rădăuți la sfârșitul inscripției, meșterul 'și a pus numele: „Mistr Ian". Dnii N. Iorga și Kozak presupun, bazați pe considerațiuni de fonetică, că acest meșter era ceh, și Dnu Kozak pune venirea lui în țară în legătură cu sosirea Husiților.

In orice caz, ornamentația acestor pietre

Fig. 409. Putna, Mormântul lui Ștefan cel Mare

are un caracter occidental. E adăvărat că motivele întrebuinţate mai la toate mormintele, aceste largi frunze stilizate, simetric ordonate şi cu elegante volute, sant la început de origină

Fig. 410. Putna, Groapa Mariei de Mangop; jos lespedea Voevozilor Bogdan şi Petru

orientală, — (găsim unele aproape la fel ca cele dela Rădăuţi, în formă de chenar împrejurul evanghelistului Marcu în evangelia din 1429 de la mănăstirea Neamţului) — dar erau de mult încetăţenite în arta romanică şi au devenit unele din motivele ei cele mai caracteristice.

Alte, ca de pildă piatra lui Ştefan cel Mare, insuşi sant mai evoluate, de un caracter gotic în care totuşi se pot uşor distinge elementele primordiale răsăritene.

Aceste motive săpate sant luate după motivele stofelor orientale ale căror somptuozitate a fost totdeauna foarte admirată de Occidentali cari le au întrebuinţat în diferite feluri în ornamentica sculpturală a bisericelor lor. Nu numai în apus dar şi în răsărit a fost aplicat acest principiu.

Iată ce spune unul dintre cei mai buni cunoscători ai artei evului mediu, D-nul Louis Bréhier, într'o carte recentă: [1]).

„Inriurirea artei arabe, puternic simţită în timpul şi după cearta pentru icoane, a dus la adoptarea unor tecnici noi de un caracter mai puţin plastic. Sculptorii au căutat să reproducă pe marmoră şi pe piatră stofele preţioase şi desenurile de gaitan, animale afrontate, palmete stilizate . . . Stofele arabe au servit drept model"

In ţările apusene şi ale Europei centrale ornamentaţia figurala a jucat şi ea un mare rol şi a învins pe cea vegetală.

Ajuns în Moldova ortodoxă, meşterul nu putea, fireşte, să execute dale de mormânt cu reprezentări umane; a aplicat deci motivele decorative ce i erau cunoscute şi modul cum sant executate arată că Ian era cu desăvârşire stăpân pe dalta sa şi într'adevăr un meşter mare.

Săpatul slovelor şi al ornamentelor e net, franc; după datină, slovele sant în relief, fundul fiind săpat; ornamentele sant de asemenea în relief, dar plate, şi aproape fără modelare.

La mai multe din aceste pietre, în afară de rândul de slove al inscripţiei funerare, mai este o bandă ornamentală care ne înfăţişează una din aceste împletituri aşa de respândite mai târziu la noi şi în Orient, de unde, de sigur, ne au venit, fie prin calea manuscriptelor fie prin imitarea ornamentaţiei otomane.

Or, este de observat că această făşie este executată într'un mod mult mai puţin abil ca panoul central. S'ar credea, la prima vedere că este făcută de o altă mână, lucrul, însă, ce ar fi greu de admis. Trebue deci presupus că această ornamentaţie răsăritană a fost cerută meşterului, dar, ea fiind pentru dânsul ceva nou şi în afară de tecnica sa, n'a putut s'o execute aşa de perfect ca ornamentele ce-i erau obişnuite.

Făcut'a meşterul Ian toate pietrele de aceiaşi factura ce le găsim în vremea domniei lui Ştefan? Nimic nu s'ar opune. Primele pietre de la Rădăuţi sant săpate la 1479. In doi sau trei ani le a săpat toate şapte. La Putna lespedea mitropolitului Teoctist e din 1478. Aceea foarte frumoasă a Mariei

---

1). L. Bréhier, l'Art Byzantin pag. 178

din Mangop, din 1477, e de un stil foarte diferit: o stofă orientală executată în gustul occidental. Nu ştim în ce an a fost pregătită piatra lui Ştefan însuşi, dar a fost după 1492.

Lespedea lui Bogdan cel Orb, din 1519, şi a surorei lui Maria, din 1518, sunt de acelaş stil.

Piatra Mariei, cea d'întei soţie a lui Petru Rareş, de la 1529, este o copie mai orientalizată a pietrei lui Ştefan cel Mare.

Lespedea Oltei, mama lui Ştefan cel Mare, executată tot în stilul celor de la Rădăuţi, dar cu o margină mai lată de împletituri, arată data de 1465 ca anul morţei ei, dar nu ştim la ce dată a fost săpată piatra.

Deci între 1478 şi 1519, timp de patru zeci de ani, vedem acelaş stil şi cam aceaşi mână la toate aceste lespezi de mormint. Meşterul Ian, artist deja desăvârşit la primele lui lucrări, ar fi lucrat deci până la vr'o 65 — 70 ani. Lucrul e perfect posibil dar am putea tot aşa de bine presupune că a format un elev şi că cele din urmă din aceste pietre sunt de acest din urmă, mai cu seamă că putem vedea în pietrele mai recente o oare care fantezie.

In ori ce caz, cam în această vreme, această mână dispare, căci sub Rareş se găseşte o altă factură şi o altă ornamentică, (afară de foarte rare excepţiuni.)

Mormintele sunt aşezate lângă pereţi şi des adăpostite fie de o adâncitură în forma de nişă, mai rar de un chivot, sau de cele două de o dată. Aceste chivote (baldachine), le găsim în această vreme numai la Putna şi la Arbore.

La Putna, chivotul lui Ştefan cel Mare e acuma desfăcut (bucăţile sunt în exonartex) şi înlocuit printr'un fel de dulap de sticlă. E de marmoră albă şi destul de simplă ca formă. Sunt stâlpi subţiri de secţiune octogonală, care susţin acoperimentul boltit, prin capitele cu un profil gotic.

Pe mormântul Mariei din Mangop este un chivot răzămat de perete într'o parte şi susţinut în partea ceal'altă de două coloane. E de o piatră altă mai moale. Profilele capitelelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ştefan cel Mare.

In pronaos, un alt chivot, tot pe două coloane şi care poartă armele ţărei, acoperă mormintele lui Bogdan cel Orb şi lespedea surorei sale Maria. In fine un al patrulea chivot, mai recent, e aşezat peste groapa Mariei lui Rareş şi a lui Ştefăniţă Vodă.

La Arbora, piatra de mormânt fără inscripţie a lui Luca Arbore, este acoperită de un frumos chivot cu bogate săpături gotice; se văd şi două pajure săpate în partea superioară precum şi o inscripţie. (vezi figura).

Fundul e zugrăvit cu o frescă reprezintând Luca Arbore cu familia sa prezintând biserica, ctitoria sa, Domnului Isus, aşa cum e şi pe tabloul votiv.

Aceste acoperimente de mormânt repre-

Fig. 411. Arbora, Chivotul mormântului lui Luca Arbore

zintă de sigur o înrâurire occidentală. Asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea și XV-lea, și e destul să ne amintim acele care acoperă la Wawel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acel al lui Cazimir IV-lea Jagielo, contimporanul lui Ștefan cel Mare, mort în 1492.

Această comparație cu monumente contimporane, precum și trăsăturile gotice observate, ne fac să credem autenticității chivotelor de la Putna, cel puțin unora dintre ele. Reconstrucția bisericei în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea era de natură a lăsa un dubiu în această privință.

Fig. 412. Pătrăuți, Tabloul votiv

CAPITOLUL VII

ZUGRĂVEALA

Interiorul bisericilor din vremea lui Ştefan cel Mare trebuea să fie în întregime zugrăvit. Era complectarea necesară şi firească a lucrărilor, podoabă şi învăţătură.

Mai multe dintre ele ne-au parvenit cu această îmbrăcăminte datând din vremea zidirei sau din vremuri apropiate.

Iată, în ordinea cronologică, cele care au încă acuma picturi:

Dolheşti, Pătrăuţi, Milişăuţi (Bădăuţi [1]), Sf. Ilie, Voroneţ, Sf. Gheorghe din Hârlău, Bălineşti, Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuţi, Mănăstirea Neamţului, Arbora, Dobrovăţ — la care se poate adăoga şi paraclisul turnului de la Bistriţa. — Mai sunt câteva resturi de la Sf. Nicolae din Iaşi ce se păstrează la Sf. Gheorghe din Iaşi.

Pentru a putea data, cu oarecare aproximatie, aceste frescuri, nu avem decât câteva puncte de reper.

Pronaosul de la Voroneţ este zugrăvit sau terminat, la 1550 de către Mitropolitul Teofan, aşa cum arată inscripţia zugrăvită deasupra uşei naosului: „Acest pripral l'a înfrumuseţat şi aurit Teofan, arhiepiscopul Moldovei în anul 7058, luna Iunie 21: veşnica lui pomenire."

Exonartexul a fost adăogat şi zugrăvit precum şi exteriorul bisericei prin îngrijirile mitropolitului Grigore Roşca în anul 1547, cum arată o altă inscripţie.

„Prin vrerea Tatălui, şi ajutorul Fiului şi săvârşirea Sfântului Duh şi prin truda robului lui Dumnezeu Kir Grigore Mitropolitul toatei ţări moldoveneşti s'a adăogat şi s'a început şi s'a construit şi s'a săvârşit acest mic pripraí şi s'a zugrăvit în jurul toatei biserici pentru sufletul seu în zilele blagocestivului Ion Iliaş Voevod, şi ale mamei sale Elena în anul 7055 (=1547 luna Septembrie 14 [1])"

Zugrăveala din naos este evident mai veche ca aceea a pronaosului. Dacă s'ar fi făcut în acelaş timp, acest lucru s'ar fi arătat în inscripţie; asemenea dacă s'ar fi făcut de Grigore Roşca; şi în cazul în care s'ar fi făcut între aceste două date, de altmintrelea aşa de apropiate, s'ar fi arătat printr'o altă inscripţie. Este deci evident că după terminarea pronaosului şi a lucrărilor poruncite de mitropolitul Roşca, biserica era complect zugrăvită; nici n'ar fi procedat la pictura exterioară dacă ar fi rămas naosul nezugrăvit — O refacere deci nu ar fi putut veni decât după un şir destul de lung de ani. Mai târziu însă nu se poate admite, căci şi stilul picturei şi iconografia s'au schimbat, deosebindu-se deja bine picturile din a doua jămătate a veacului al XVI-lea.

De almintrelea, frescurile naosului sunt pe primul strat de tencuială.

Profesorul Podlacha, care a studiat cu amănuntul picturile murale din Bucovina [2]), consideră fără îndoială zugrăveala naosului ca mai veche, atât din punctul de vedere al picturii cât şi al iconografiei, şi o datează de la zidirea bisericei [3]). Le crede cele mai vechi împreună cu cele de la Sf. Ilie, şi în oare care măsură şi cu cele de la Bădăuţi. [4])

Frescurile de la Dobrovăţ, cel puţin cele din naos, sunt datate prin inscripţia ce se găseşte

[1]) Distrusă în ultimul războl, dar din fericire studiată înainte.

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovine.

[2]) V. Podlacha Malowidla Scienne w cerkwiach Bukowiny şi alte studii.

[3]) Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des sciences 1912, pag. 46.

[4]) Id. Das hl. Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukovina. — Kunstgeschichtliches Iahrbuch der. K. K. Central Kommission. 1910 pag. 148.

Fig. 413. Pătrăuţi, Sf-ţii Constantin şi Elena

Fig. 414. Pătrăuţi, Picturi în pronaos

Fig. 415. Pătrăuţi, Picturi în naos

Fig. 416. Popăuţi, Picturi în naos

Fig 417. Sf. Ilie. Tabloul votiv

Fig. 418 Sf. Ilie. Tabloul votiv

Fig. 419. Sf. Ilie, Picturi în naos

Fig. 420. Milișăuți, Caznele Sfântului Procopiu (după Podlacha)

pe tabloul votiv. — pe primul strat de zugrăveli:

Fig. 421. Milişăuţi (după Podlacha)

„Blagocestivul şi de Christos iubitorul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al ţărei moldoveneşti, fiul bătrânului Ştefan Voevod, a zugrăvit şi înfrumuseţat acest hram în numele coborârei sfântului Duh — la mănăstirea din Dobrovăţ anul 703 . . . luna . . ." Lipseşte cifra unităţilor; de oarece, însă, Petru Rareş s'a urcat pe tron la 1527, zugrăveala a fost executată între 1527 şi 1531.

Or aceste frescuri prezintă dejà mai multă asămănare cu ce vom găsi la Probota, de pildă, şi în exonartexul din Voroneţ. Aceeaş observaţie se poate face şi în privinţa frescurilor de la Moldoviţa, executate în 1537, dar într'adevăr, foarte probabil retuşate, dacă nu repictate, peste stratul cel vechiu (cel puţin în parte).

Şi cu cât vom înainta în timp, cu atât stilul şi iconografia se vor modifica.

Aceasta este deci un nou argument pentru a socoti frescurile naosului din Voroneţ şi cele asemănătoare ca mai vechi şi dacă nu din vremea lui Ştefan, cel puţin din anii care au urmat imediat moartea lui.

Iar dacă ne gândim la rîvna cu care s'a îngrijit de ridicarea bisericilor şi de grija lui evidentă pentru aceste lăcaşuri, vom găsi cu nepatinţă să fie lăsat atâta timp bisericile lui goale şi lipsite de această podoabă, nu numai desăvârşirea firească a lucrului, dar şi o necesitate pentru cele ale cultului. Şi aceasta mai cu seamă cu Voroneţul care pare a fi fost una din mănăstirile sale de predilecţie. Credem deci a nu greşi, spunând ca frescurile naosului din Voroneţ, cele de la Milişăuţi, de la Sf. Ilie, sunt din vremea lui Ştefan cel Mare, precum şi cele care vor prezinta caractere asemănătoare ca iconografie, ca grupare ornamentală şi ca factură picturală.

In acest rând vom pune frescurile de curând descoperite la Dolheşti, cele de la Bălineşti, de la Sf. Nicolae din Dorohoi, de la Sf.

Fig. 422. Voroneţ, Parte din tabloul votiv (după o copie)

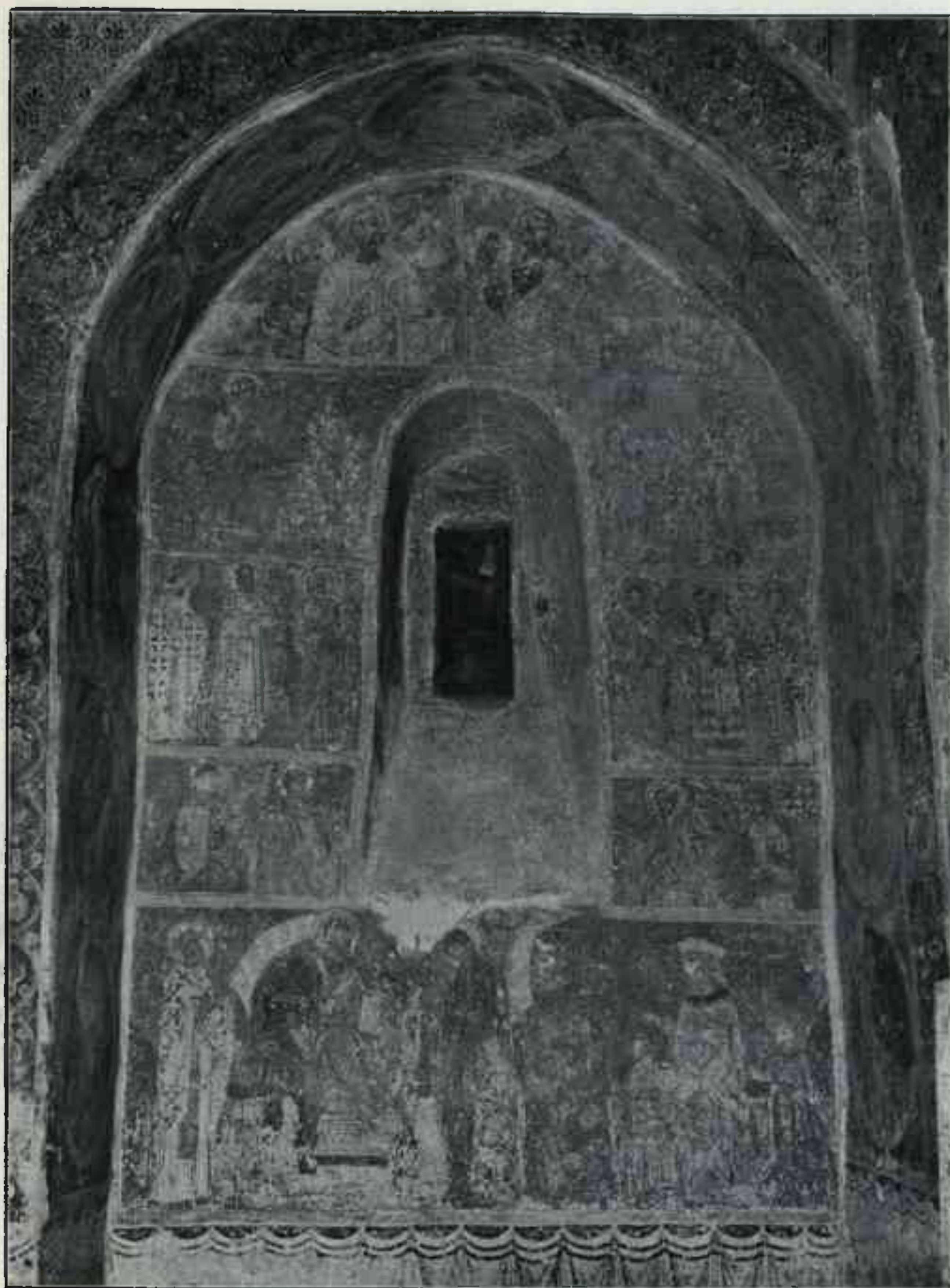

Fig. 423. Dolhești. Peretele votiv

Fig. 424. Sf. Nicolae, Dorohoi, Picturi in naos

Fig. 425. Bălineşti, Picturi in naos (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Gheorghe din Hârlău. Arbora, paraclisul Bistriţei şi Popăuţi, par a fi de o epocă mai recentă.

1541 [1]). Este prima pictură? sau mai curând o reînoire; mai cu seamă că şi Arbora ca şi alte, precum vom vedea mai departe, prezintă

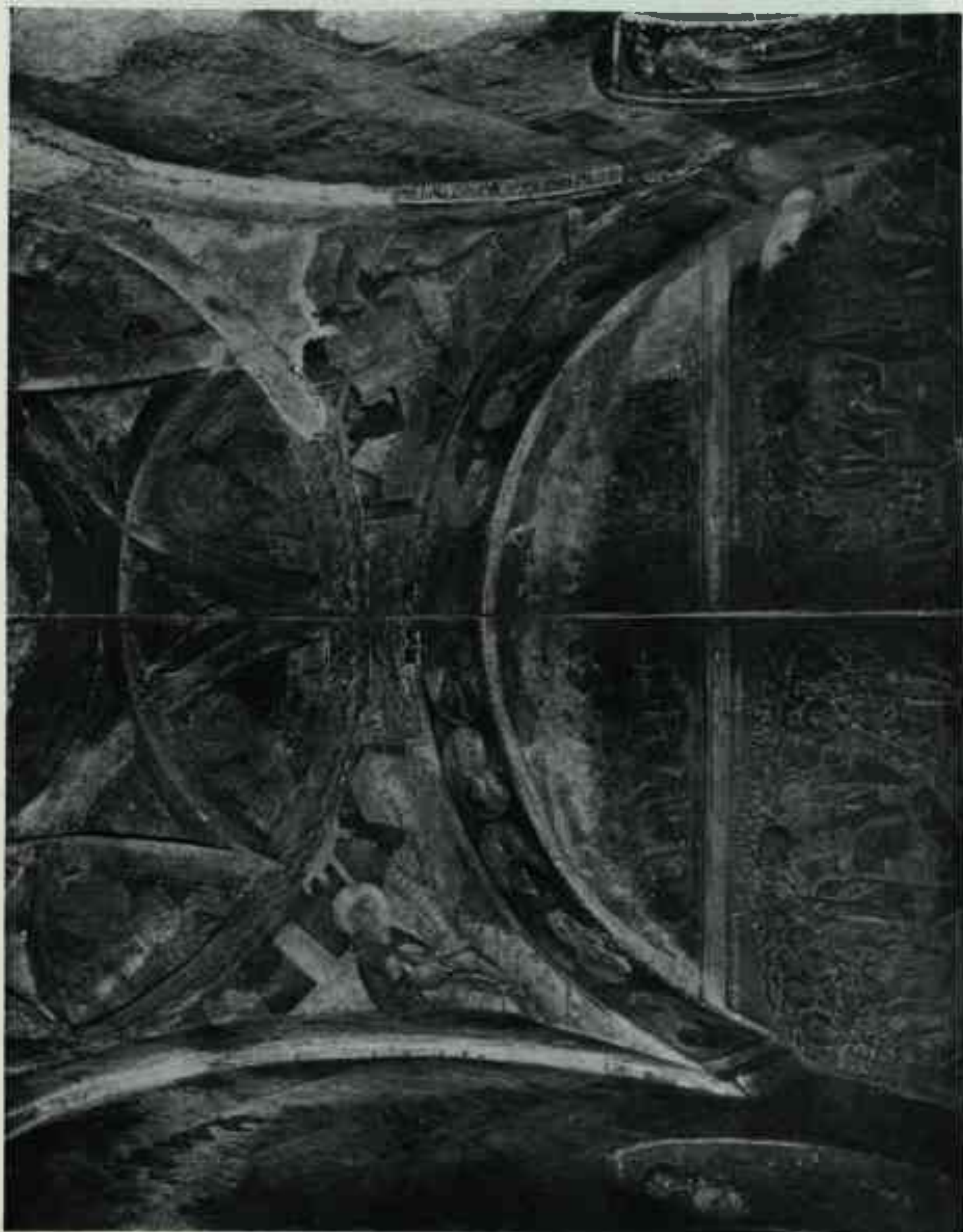

Fig. 426. Sf. Gheorghe din Hârlău, Picturi în pronaos

Precum am văzut, Dobrovăţul a fost zugrăvit între 1527 şi 1531.—La Arbora o inscripţie găsită recent arată o zugrăvire la

urme de reparaţii. Pătrăuţi—de o frumoasă

[1]) V. Grecu, in Byzantion I.

Fig. 427. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sfânta Varvara și Sfânta Alexandra

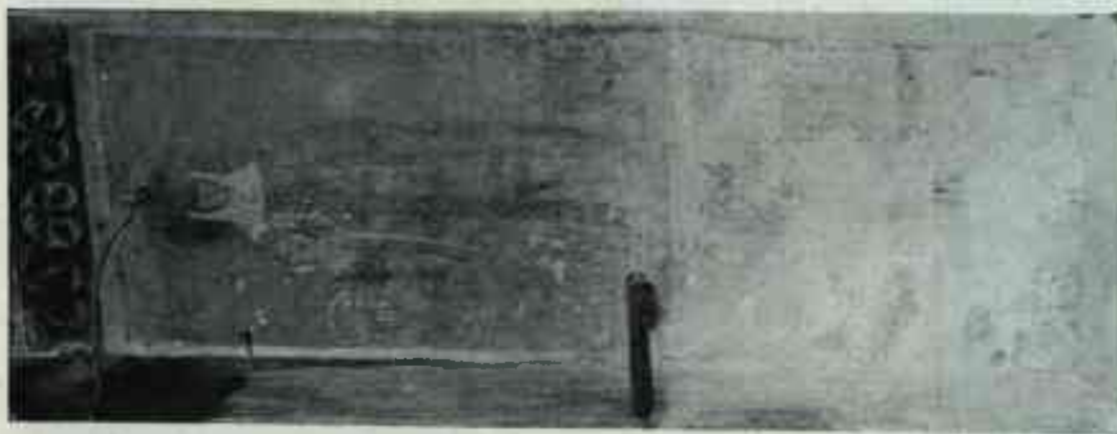

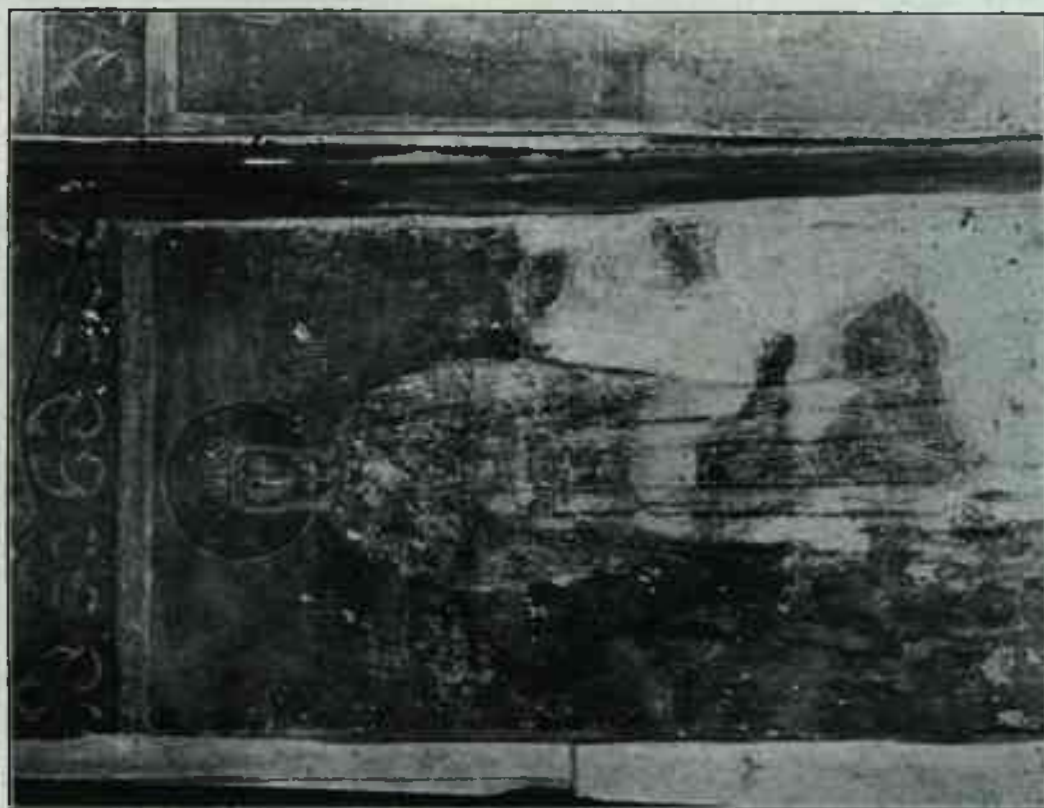
Fig. 428. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf-ta Teodora
şi o altă sfântă

factură pare însă a fi zugrăvit mai în urmă. E de observat ca inscripţiile sunt pe greceşti ceeace ne ar trimite în veacul al XVII-lea. (Sunt indicii că sub actualul tablou votiv există o altă zugrăveală.)

Sf. Nicolae din Iaşi a fost repictat cu ocazia refacerei şi măririi clădirei în veacul al XVII-lea, de către Anton Vodă Ruset. Biserica mănăstirei Neamţului a fost zugrăvită în anul 1830. Este însă foarte probabil că subiectele vechii au fost respectate.

Este de observat aici că la Sf. Ilie sub stratul de tencuială zugrăvită, în unele părţi ale bisericei, se găseşte un alt strat nezugrăvit dar pe care s'au imitat cărămizi de format mare, roşie, galbene, verzi. Acelaş lucru se vede la Bălineşti, la Popăuţi, la Tazlău; în această din urmă biserică nu se regăseşte deasupra nici o altă zugrăveală de cât aceea făcută în veacul al XIX-lea. E deci probabil că se făcea această zugrăveală, când biserica nu era pictată, ca să nu rămâe zidurile goale până la terminarea frescurilor.

Fig. 430. Sf. Gheorghe din Hârlău, o sfântă

Fig. 429. Sf. Gheorghe din Hârlău. Sf-ta Irina

Multe grafite se găsesc pe aceste zugrăveli

dar nu ne pot servi mult în privința datărei lor, căci cele mai vechi ce le găsim sunt relativ recente, (sfârșitul veacului al XVI-lea – veacul al XVII-lea.

Fig. 431. Arbora, Sf-ta Marina

Este de altmintrelea de presupus că, în vremea când zugrăvelile erau mai noui și bisericile bine îngrijite, nu îndrăsnea lumea să se iscălească pe pereți. Chiar și acuma vandalii moderni își pun numele pe monumentele vechi, dar în bisericile noi, proaspăt pictate, picturile sunt respectate. Dealtmintrelea prin veacul al XVI-lea numărul persoanelor cu destulă carte ca să știe să-și iscălească numele era de sigur foarte redus și limitat mai mult la preoți.

Este evident că metoda noastră de datare, nu prezintă deplină siguranță, ce n'ar putea rezulta de cât din aflarea unor documente, dar totuși, sunt destule elemente ca să ne putem face o convingere și nu credem ca studiile viitoare să ajungă la rezultate foarte diferite.

Este de notat ca unele din aceste picturi

Fig. 432. Arbora, Pictură în chivot.

aceasta nu împiedică studierea picturilor și sunt retușate, mai cu seamă fundurile, dar

Fig. 433. Arbora, Tabloul votiv

Fig. 434. Sf. Gheorghe din Suceava, Un ctitor (Bogdan cel Orb.?)

Fig. 435. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinţii Nistor şi Nicetas

Fig. 436. Sf. Gheorghe din Suceava, Sf-ţii Teodori Tiron şi Stratilat.

Fig. 437. Dobrovăţ, Tabloul votiv

aprecierea calităţei lor, mai cu seamă că spălarea lor e din cele mai uşoare.

Precum am arătat, când am vorbit de faţade şi de materialele aparente ce le împodobesc, exteriorul nu era zugrăvit în vremea lui Ştefan cel Mare şi această modă nu a început decât sub Petru Rareş. — (ar fi însă posibil ca Sf. Gheorghe din Suceava să fi fost pictată de la început şi în afară.)

De asemenea nu avem nici o indicaţie ca ocniţele să fi fost zugrăvite.

In cele ce vor urma, nu am de gând să vorbesc de iconografie. Aceasta nu mai face parte din arhitectura clădirei, ţine de un alt domeniu ce'l las altora mai competenţi.

Voi vorbi de pictură în ceeace priveşte partea ei decorativă [1]).

Partea inferioară a pereţilor este împodobită cu draperiile cunoscute deasupra cărora se găsesc două rânduri de pătrate împărţite în triunghiuri prin diagonale. Sunt colorate în roşu, galben, verde; reprezintă un placaj şi sunt probabil o amintire a căptuşelilor de marmoră ale bisericilor bizantine din epocile de înflorire. La Pătrăuţi, sunt chiar imitaţii de plăci de marmoră şi de porfir.

Deasupra acestui lambriu, încep rândurile de sfinţi şi de scene religioase în ordinea cerută de cult şi de erminie; totuşi grija de a le grupa într'un mod ornamental este evidentă.

Astfel în naos, vedem spaţiul limitat de cele două cercuri concentrice deasupra ferestrelor şi sub arcul cel mare, umplut cu o serie de medalioane care se adaptează curburei; spaţiurile dintre ele sunt împodobite cu ornamente

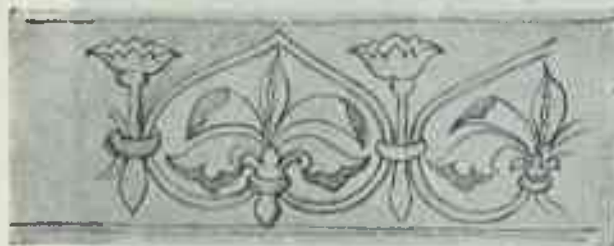

Fig. 438. Popăuţi, ornament

vegetale. De asemenea şi pe intradosul arcurilor regăsim aceste medalioane. — Sunt legate unele de altele prin împletituri care lasă, de obicei, câte un cerc mic între cele mari în care sunt zugrăvite capete de sfinţi.

Se vede şi îngrijire în rânduirea subiectelor pe ziduri aşa ca să se potrivească pe cât se poate cu spaţiurile libere fără a strica efectul liniilor. Această grijă dispare mai târziu.

Diferitele personaje şi scene sunt şi mai mari, pe când în vremea lui Rareş ele devin

Fig. 439. Voroneţ, ornament

mai mici şi tind a acoperi zidurile de o reţea de dreptunghiuri mai mărunte. Grija decorativă, în general, scade atuncea şi face loc grijei de a pune pe zid tot ce cere cultul, transformând pereţii într'o biblie, într'o carte de învăţătură religioasă sau o viaţă a sfinţilor ilustrată.

Rândurile de sfinţi sunt separate prin făşii ornamentale. Această împodobire cu motive, de origină orientală foarte veche, se regăseşte mai în toate bisericile noastre şi chiar după Ştefan cel Mare. — Ornamente aproape la fel se regăsesc între altele şi la Mistra, (la Mitropolie, la paraclisul Sf. Ioan, la Brontochion). [2])

Este de observat, cu tot caracterul oriental (adică în cazul nostru — bizantin), al acestor ornamente, că unele se regăsesc şi în monumentele romanice din Occident, cea ce nu e de mirare, având în vedere că ornamentica romanică a avut multe izvoare comune cu aceea bizantină, de la care s'a şi inspirat direct. Alte ornamente îşi găsesc asemănătoare în manuscripte.

Un fel de ornament pictat, însă, ar putea să fie pătruns prin înrâurirea apuseană. Sunt aceste rinsouri de frunze late stilizate, care se asemănă mult cu acele de pe mormintele ce le am studiat. Precum am arătat, aceste motive orientale s'au încetăţenit în apus în vremea romanică şi înrâurirei acestei arte am atribuit prezenţa lor pe lespezile sepulcrale.

Le găsim de obicei la firidele mici, fie înăuntru lor fie în timpanele arcului, asemenea

[1]) A se vedea şi figurile 2, 5, 21, 30, 33, 35, 40, 67, 68, 149, 150, 154, 155, 175, 176, 181, 265, 266, 267, 269.

[2]) G. Millet. — Mistra.

Fig. 440. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinţi militari

Fig. 441. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinţi militari

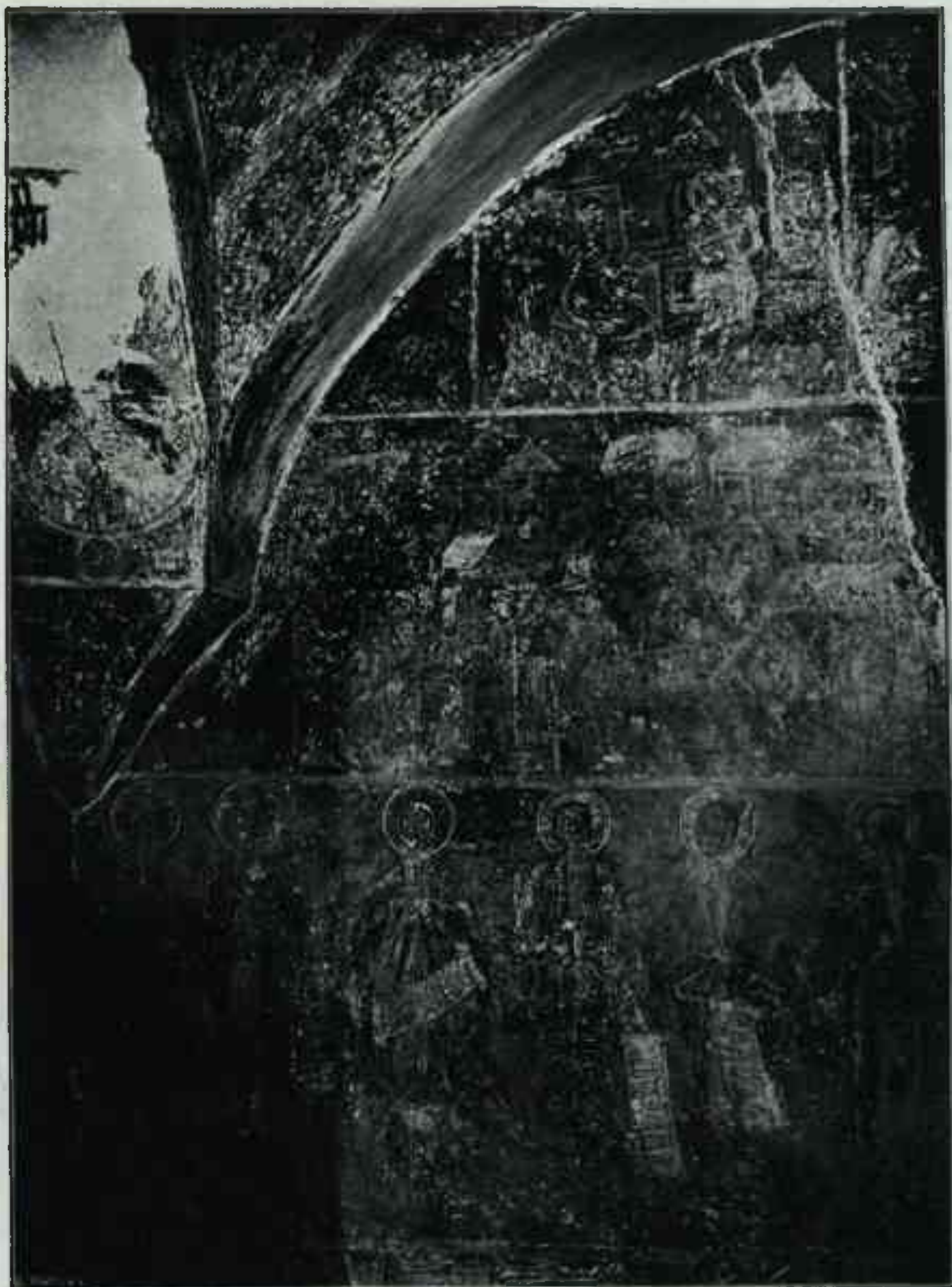

Fig. 442. Paraclisul turnului Bistriței

în timpanele unor uşi; nu le vedem decât foarte rar formând frize continue ca celel'alte ornamente (vezi fig. 445 şi fig. 413 la stânga).

De oare ce, însă, aceste ornamente se regăsesc şi în alte ţări bizantine, aşa bunioară la Mistra şi chiar la biserica domnească din Curtea de Argeş precum şi în manuscriptele noastre, n'ar fi motive pentru a le atribui mai curând influenţei occidentale decât acelei bizantine.

de exact reprezentat, dar sunt şi documente în privinţa costumului şi a portretelor personajelor reprezentate. Este adevărat că, din acest punct de vedere, poate să existe o oare care îndoială la o parte din ele. Se poate observa că unele figuri au fost scoase, urmând de obiceiu conturul obrazului, şi refăcute tot cu frese. La Arbora tot tabloul votiv e refăcut pe o altă tencuială, afară de sfinţii şi de Christos, pe când la al doilea

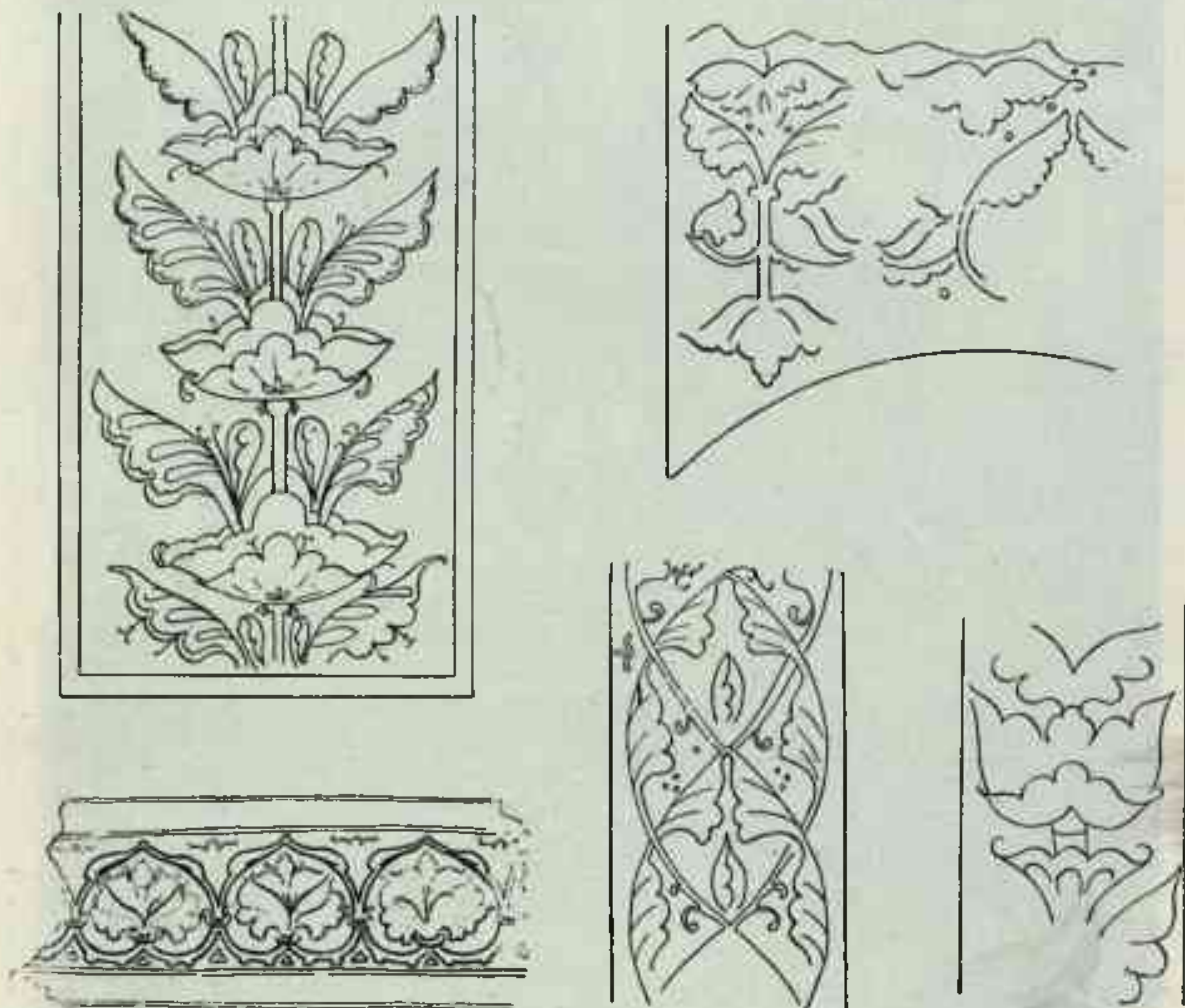

Fig. 445. Ornamente din bisericile de la Mistra (după G. Millet)

Una din părţile cele mai interesante ale acestor frescuri este peretele votiv care ne înfăţişează ctitorul cu familia sa, prezentând Domnului Isus sau Maicei lui biserica prin mijlocirea sfântului cui e dedicată.

Aceste picturi, despre care am mai vorbit, când am discutat forma acoperişului, sunt din cele mai preţioase, nu numai pentru lumina ce o aruncă în privinţa formei primitive a monumentului, mai totdeauna destul

tablou ce se găseşte în chivotul din pronaos, numai figurile sunt refăcute — afară de ale copiilor.

Intr'alte părţi, unele chipuri de sfinţi sunt reînoite în acest fel; aşa la Dorohoi, unde figura lui Ştefan e numai în parte reparată, sunt sfinţi care au capul întreg refăcut.

Presupun ca — în urma unor năvăliri — cotropitorii au mutilat sau stricat aceste reprezentări, de fanatism religios sau de ură

Fig. 444. Apostolul Luca, Evanghelie din 1491, dăruită de Ion Alexandru Vodă, fiul lui Ştefan cel Mare (din catalogul expoziţiei

în contra dușmanului. Reparația nu s'a putut face — după technica frescului—de cât scoțând complect partea stricată și refăcând'o cu tencuiala cu totul.

Așa se explică aceste refaceri care au câte o dată o factură foarte asemănătoare cu restul picturei.

Chipurile marilor dregători și ale soțiilor lor sunt poate și mai interesante de cât ale domnitorilor, căci neavând pe cap coroana convențională a voevodului, costumul e mai exact redat. Hainele sunt totdeauna acoperite cu splendide brocate cusute cu aur și cu ornamente orientale, dar probabil de fabricațiune italiană. Des sunt garnisite cu blană.

Bărbații poartă pe cap un fel de tichie sau bonetă mică de stofă ornată.

Femeile au o pălărie cu marginea mai lată care pare a fi de pac sau de o stofă ușoară, așezată peste o maramă care cade pe

Fig. 445. Voroneț, ornament

umeri. Mantia lungă seamănă cu aceea a bărbaților; din mânecele deschise, es mânecele late ale cămășei acoperite cu cusături și strânse la mâini. Podoabe de mărgăritare le atârnă la urechi și la gât.

Imbrăcămintea copiilor seamănă cu a părinților.

Pe aceste portrete, cel puțin pe cele care nu par a fi fost refăcute târziu, figurile sunt des mai fin lucrate de cât restul frescurilor care sunt tratate în mai largi și mai repezi lovituri de penel.

Fineța și migăloșia lucrului, mai cu seamă în tratarea părului, dau câte o dată acestor portrete un aer de înrudire cu picturele nemțești din această epocă.

Această grijă mai mare ce s'a dat acestor detalii ne întăresc în credința că personagiile reprezentate pe tablourile votive sunt adevărate portrete asemănătoare și nu numai figure convenționale.

Restul picturilor, și obrajii sfinților sunt tratate cu multă largeță așa cum se obișnuește în frescul bizantin și nu se vede aici nici o migăleală.

De obicei, tabloul votiv se găsește pe peretele vestic al naosului, pe partea de miazăzi a ușei. Acestei poziții datorim perderea a multor din aceste tablouri din pricina suprimărei zidului despărțitor, cea ce s'a întâmplat mai cu seamă în Moldova. Astfel la Hârlău, nu se mai zărește de cât o domniță; la Popăuți nu se mai vede nimic din tot tabloul, nici la mănăstirea Neamțului. Acelaș lucru s'a întâmplat și mai târziu la mai multe biserici construite după Ștefan cel Mare.

Tablouri votive complecte mai găsim la Voroneț, la Sf. Ilie, (până eri era cel de la Milișăuți), la Pătrăuți, la Sf. Nicolae din Dorohoi, la Bălinești, la Dolhești, la Arbora, repetat de două ori.

Pe partea ceal'altă a ușei, pe acelaș perete, se văd mai totdeauna Sf-ții Impărați Constantin și Elena.

Calitatea acestor frescuri este, în general, remarcabilă. Francheța culorilor, siguranța execuției și frumoasa expresiune a figurilor, sunt cele mai de căpetenie însușiri ale lor.

Pe lângă aceste, trebue lăudat și frumosul sens decorativ ce a călăuzit zugravul precum și armonia culorilor.

Din acest punct de vedere, naosul din Voroneț mi se pare a fi cel mai vrednic de laudă și cea mai bună pildă de acest efect de dulce tonalitate a vechilor covoare orientale despre care s'a pomenit așa de des.

Nu credem a greși, socotind că frumusețea acestori picturi bisericești nu a fost ajunsă în urmă, în Moldova. In această privință, Voronețul e un excelent obiect de studiu, unde fiecare poate face ușor comparațiuni între frescurile din naos dintr'o parte și cele ale pronaosului, ale exonartexului și ale exteriorului dintr'altă parte.

Bălinești a lui Tăutu este car de o execuție foarte frumoasă și de un adânc sentiment, și rivalizează cu naosul din Voroneț, din punctul de vedere artistic.

In acelaș șir de zugrăveli, ar trebui să așezăm și cele dela Sf. Gheorghe din Suceava (ceva mai târzie și poate rezugrăvite), și cele de la Parhăuți ai lui Gavril Tro-

luşan, unde găsim un tablou votiv foarte interesant.

Toate aceste frescuri au — cu rezerva celor spuse pentru portrete — o înfăţişare cu desăvârşire bizantină şi legăturile acestor zugrăveli cu sudul Balcanilor este evidentă. Din nefericire ne lipsesc puncte de comparaţie cu Muntenia, din această vreme.

Studiul iconografic (vezi Podlacha) aduce la concluziuni concordante, cu toate că s'a relevat unele înrâuriri apusene, înrâuriri de altmintrelea, care s'au găsit şi la Sf. Munte — poate mai accentuate.

Toate probabilităţile sunt deci că meşterii zugravi să fi venit de la miază-zi (cum par a arăta şi documentele). Dar este de presupus că nu s'au pictat într'un timp relativ aşa scurt atâtea biserici fără ca să se fi format şi zugravi locali. Şi persistenţa acestui stil de pictură, deosebit de cel rusesc, deosebindu-se şi întru câtva de cel atonic, ne permite să conchidem la existenţa unei şcoli moldoveneşti [1]).

Doar se vorbeşte în Rusia pentru veacul al XVI-lea de artă moldovenească? [2])

[1]) Exista la Suceava, în 1570, un „zugravskoe bratstvo" pentru iconari (Podlacha. Malowidla Scienne).

[2]) (Kondakoff, verbal, la congresul de studii bizantine 1924).

Aceste frescuri, cu toată înegreala lor, datorită prafului şi fumului lumânărilor, cu toate retuşele locale ce există, sunt încă foarte bine conservate în majoritatea lor, afară de acele locuri unde, apa pătrunzând prin acoperiş a stricat tencuiala bolţilor. (Arbora-Parhăuţi).

O altă cauză de stricăciuni este vandalismul celor care îşi sgârie numele pe ele, necruţând nici obrajii sfinţilor.

Este adevărat că asemenea grafite din veacurile trecute au devenit interesante documente fiind scrise cu data lor. Aşa găsim unele din veacul al XVI-lea. Multe sunt numele soldaţilor lui Sobieski, la sfârşitul veacului al XVII-lea şi puţine sunt bisericele din nordul Moldovei care să nu poarte urmele lor, printre care se găsesc multe nume cunoscute.

* * *

Pentru o complectă descriere a bisericelor lui Ştefan cel Mare ar trebui vorbit şi de mobilierul lor. Din nefericire nu ne-a rămas nimic din ele, şi ceeace se vede acum e din vremuri mai recente.

Unele iconostase sunt de zid, aşa bunăoară cele de la Borzeşti şi de la Dolheşti. Nu putem însă şti dacă sunt sau nu de la început.

CAPITOLUL VIII

CLOPOTELE

Clopote au rămas mai multe ale căror inscripţii mărturisesc vechimea lor.

La **Voroneţ** sunt două clopote cu aceaşi prin mila lui Dumnezeu, gospodar al ţării moldoveneşti a făcut acest clopot la anul 6996 (=1488) luna Mai 5".

Fig. 446. Clopot (cu inscripţie slavonească) Bistriţa

inscripţie[1]). Cuvintele sunt din când în când întrerupte prin frunzuliţe, la sfârşit e litera C, poate un semn de meşter: „ Ştefan Voevod,

La **mănăstirea Neamţului** e un clopot din 1485.

«Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, Io Ştefan Voe-

1) Kozak Inschriften p. 203.

vod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot mănăstirei Neamţului, unde e hramul slăvitei înălţări a Domnului Dumnezeu şi Mântuitorul nostru Isus Hristos, supt egumenul popa Pimen, în anul 6993 (1485) luna lui Septembrie I." [1])

La **Bistriţa**, în clopotniţă sunt două clopote.

Pe cel mare:

„Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot în anul 7002 (1494) Iunie 25, în anul al treizeci şi optulea curgător din Domnia sa" [2]) car pe cel mic pe latineşte: (pe când toate celel'alte au înscripţia pe slavoneşte).

«Leopoli anno Domini M. CCCC.L. XXXX» (deci 1490.)

Intre cuvinte, mici cruci şi ornamente, asemenea între miile, sutele şi zecile datei. — Caracterele sunt majuscule gotice.— Clopotul este deci turnat la Lemberg.

Fig. 447. Clopot cu inscripţie latinească, Bistriţa

La **Putna**.

Clopotul numit Blagovistnic şi care cântăreşte 318 kilograme a fost făcut de Ştefan cel Mare:

„Ştefan Voevod gospodar al ţărei moldoveneşti a făcut acest clopot mănăstirii sale din Putna sub arhimandritul Paisie Scartul în anul 6988" (1490).

Mai era şi un clopot mare de 1564 kilograme, numit Buga, făcut de Ştefan cel Mare în 1482. A fost însă de mai multe ori turnat din nou. [3])

* * *

Despre toate minunatele odoare lăsate de Ştefan ctitoriilor sale nu e de loc aici să se vorbească. [4]) Nu intră în cadrul acestei lucrări.

Destul să amintesc ca unul dintre cei mai mari cunoscători în asemenea materie, Strygovski, a putut spune de ele că întrec bogăţiile tezaurelor împărăteşti.

[1]) N. Iorga. Mănăstirea Neamţului pag. 16.
[2]) Iorga. Inscripţii

[3]) Mănăstirea şi comuna Putna, de D. Dan, pag 31.
[4]) Vezi Tafrali, Le trésor du monastère de Putna şi Catalogul expoziţiei de artă românească de la Paris, 1925.

CAPITOLUL IX

MEŞTERII

Meşterii bisericilor noastre au venit la început, precum arată istoricii noştri, din Galiţia. Circumstanţele politice, curentele economice, înlesnirea comunicaţiilor explică în de ajuns acest fapt.

Alexandru cel Bun a chemat la dânsul meşteri de biserici din Polonia [1]; numele unuia dintre dânşii e dat într'un document [2]. In 1479 [3], un document din Lemberg pomeneşte de „Iohanes Murator„ care pleacă spre Moldova.

In 1482, un Ioan Privana a zidit biserica din cetatea Chiliei [4]. Acest arhitect grec a lucrat probabil într'un stil răsăritan această biserică ce nu ne a parvenit. S'a vorbit şi de un Teodor asupra căruia vom reveni mai departe.

In tot decursul veacurilor al XIV-lea şi al XV-lea nu se găsesc nume de meşteri ardeleni, nici nu se găsesc documente arătând ca să fie venit vre unul de acolo. Tocmai sub Petru Rareş, începem a găsi asemenea documente. Aceasta n'ar însemna că n'au venit dintr'această ţară zidari sau lucrători pietrari, dar mai mult că conducătorii lucrărei, arhitecţii cum am zice acuma, nu veneau din Ardeal.

Şi concluziile la care ajungem la sfârşitul acestui studiu, bazaţi pe consideraţiuni tecnice, ne duc la acelaş rezultat, doar că am putea pune ceva mai de vreme venirea meşterilor principali din Ardeal.

Intr'adevăr, am arătat că am putea vedea o înrâurire polonă (adică galiţiană) — în afară de planul bisericilor de tipul Rădăuţilor — în cărămizile smălţuite ce împodobesc faţadele bisericilor noastre precum şi în transmiterea figurelor ornamentale ale discurilor (lei, armele cu cimier, Meluzina).

Această înrâurire poloneză se vădeşte şi prin baldachinele de pe mormintele de la Putna şi de la Arbora.

Dintr'altă parte, am văzut că nu găsim în bisericile din Ardeal aceste ferestre mici, cu mulure întretăiate, ce le vedem mai cu seamă la naos, pe când nu e exclus să fi existat în Galiţia.

In acelaş timp am observat că uşa mediană a bisericei ce uneşte naosul cu pronaos îşi găseşte modele în Ardeal, aşezate de obicei în zidul lateral cam la mijlocul bisericei. Aceste observaţii ne duc la următoare concluzii ipotetice:

Meşterii galiţieni cei d'ântâi cari au lucrat la noi au introdus, între alte elemente, aceste ferestre mici la clădirile ce le au ridicat în primul veac al istoriei Moldovei, clădiri care nu s'au păstrat, sau care nu ni s'au păstrat de cât modificate.

De la un moment care ar putea coincide cu începerea stăpânirei lui Ştefan în Ardeal, la Ciceiu şi Cetatea de baltă, adică pe la 1476, au început a veni şi meşteri ardeleni a căror înrâurire se manifestă prin introducerea uşei mediane cu chenar dreptunghiular şi baghete încrucişate, care le vedem deja la Pătrăuţi (1487), la Milişăuţi, la Sf. Ilie.

Ferestrele mici galiţiane care se potriveau, se vede, cu gustul nostru şi cu trebuinţele cultului — care prefera o lumină mai măsurată de cât cea dată de ferestre mari — au trăit înainte.

Numai în pronaos s'au introdus ferestrele mari, pronaosul neavând nevoe de misterul naosului şi nici nu având ca să'l lumineze în timpul slujbelor lumânările ce scânteiesc în chor.

---

[1] N. Iorga. Vechiul meşteşug de clădire al Românilor pag. 15.

[2] Id. Meşteşugul de pictură şi sculptură pag. 10

[3] N. Iorga — Relaţiile comerciale ale ţerilor noastre cu Lembergul, pag. 13.

[4] Al. Lăpedatu. — Meşterii bisericilor moldovene. Bul. Com. Mon. Istor. 1912.

Putem deci — în mod logic — fixa aproximativ pe la 1476 — 78 momentul venirei meşterilor ardeleni în Moldova, la început în concurenţă probabilă cu Galiţieni, cari cu încetul au fost înlocuiţi — cu atât mai lesne cu cât spre sfârşitul Domniei lui Ştefan, relaţiile lui cu Polonia au devenit duşmănoase.

Dar aceşti meşteri apuseni erau executanţi; nu puteau concepe şi planul bisericei. Aicea interveneau clerul şi vătavul domnesc, desigur nu lipsiţi şi ei de pricepere, cari impuneau dispoziţiile cerute de religie sau dorinţa Domnului. Aceste directive aduceau după sine şi forme de boltiri diferite de cele apusene, încât se poate ear presupune aicea, — presupunere confirmată prin studiul bolţilor, — că au fost ajutaţi meşterii occidentali de zidari locali de modă orientală, pricepuţi în această parte a construcţiei, dar care nu se pricepeau în cioplirea pietrelor, încât împodobirea faţadelor nu putea să intre în lucrul lor, ci rămânând simpli ajutori ai meşterilor galiţieni sau ardeleni, mai învăţaţi.

Fig. 448. Intrarea mănăstirei Neamţ

Printre aceşti lucrători zidilori de bolţi, am arătat că au putut fi şi unii deprinşi cu metodele armeneşti.

In cât este greu de a spune cine a fost arhitectul sau arhitecţii acestor biserici, în sensul modern al cuvântului. Şi mai curând am fi înclinaţi să dăm acest titlu prepuşilor domneşti cari hotărau probabil dimensiunile generale şi distribuţia încăperilor. Rolul meşterului strein ni se va părea prin aceasta ceva redus şi chiar destul ca să nu putem să-i aducem lui cinstea de a fi autorul bisericei.

S'a spus că Ştefan cel Mare ar fi avut un arhitect grec, anume Teodor, care a lucrat la Cetatea Albă.

D-nul G. Mandrea) spune: „Să ştie de asemenea că numitul Domn (Ştefan cel Mare) avea pe arhitectul Teodor, care a fost întrebuinţat şi la întărirea Cetăţei Albe.

Cred că nu mergem greş dacă am atribui şi Cetatea Sucevei tot acestui arhitect, care a fost însărcinat şi cu clădirea diferitelor biserici construite de Ştefan cel Mare".

Iar Părintele D. Dan [2]), bazat pe aceste rânduri, zice: „Teodor, arhitectul grec a lui Ştefan cel Mare a lucrat la ea (mănăstirea Putna) îndelungatul restimp de trei ani".

Aceste presupuneri îşi au temeiul lor într'o inscripţie grecească de la Cetatea Albă, citată întâi de Hăjdeu [3]), după Murzakievicz.

Anotaţia spune:

„După 1475. — Arhitectul grec Teodor, sub privigherea pârcălabului şi din ordinea lui Ştefan cel Mare, adaoge un nou turn şi un nou mur la fortificaţiunile Cetăţei Albe.»

Iar inscripţiunea:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Θεοδώρου....

„Ruga lui Teodoru „şerbul lui Dumnezeu.

„(Monograma Cri- „stului). Această cetate „s'a zidit în zilele prea „evlaviosului principe „Ion Ştefan Vodă, prin „îngrijirea magistrului „provinciei şi comandantului cetăţei. Mântueşte Maica Domnului pe şerbul tău, pe „Ştefan (locul anului „nedescifrabil,".

Se vede că nimic nu arată că acest Teodoru să fi fost arhitectul cetăţei. Dar D-nul Bogdan (Inscripţiunile din Cetatea Albă) a arătat că citirea e greşită:

„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Fedorea „(Isus Christos biruieşte). Făcut s'a această „cetate pe vremea prea cuviosului Domn gos- „podar Io Ştefan Voevod şi prin boerul Dom- „niei Sale şi al cetăţei pârcălab în anul

) G. Mandrea. Cetăţile Neamţu şi Suceava p. 21.

2) D. Dan. Mănăstirea Putna p. 13.

3) Arhiva Istorică. Tom. I, No. 266.

„6948 (=1440). Mântueşte de primejdie pe „robul tău, născătoare de Dumnezeu — Ştefan „— Noembrie în 10".

D. Bogdan stabileşte că Fedorca a fost nu arhitectul ci pârcălabul cetăţei. Iar inscripţia fiind din 1440, e vorba de domnia lui Ştefan al II-lea, fiul lui Alexandru cel Bun.

Deci, acest Teodoru, arhitect grec al lui Ştefan cel Mare, nu a existat.

* * *

Mormintele le-a împodobit un meşter apusean, acest „Mistr" Ian, probabil ceh. Dacă a avut ajutoare sau elevi moldoveni nu putem ştie; nu cunoaştem nici un alt nume.

Dragotă Tăutulovici [1]), care şi-a pus numele pe pisania bisericei din Bălineşti şi pe mormântul maicei sale, fost'a şi el un cioplitor? sau numai cel care a conceput inscripţia. In orice caz, precum am văzut, ornamentaţia este altă decât pe pietrele lui Ian şi mult inferioară.

* * *

Zugravii sunt şi ei aproape necunoscuţi în această vreme. Se citează [2]) un zugrav Ştefan, pomenit într'un document şi care ar fi putut lucra pentru Alexandru cel Bun. La Hârlău e piatra de mormânt a zugravului Gheorghe din Tricala, care ar putea să fie unul dintre zugravii lui Ştefan cel Mare.

Se mai vorbeşte de Toma de Cocavia (Suceava) [3]).

Dar dacă nu suntem mai documentaţi în privinţa acestor zugravi, am văzut că nu poate fi îndoială asupra originei lor; ei erau „bizantini", venind din părţile de sud ale Balcanilor; dar şi formarea ulterioară a unor elevi pământeni pare foarte probabilă, fie dintre călugări, fie dintre laici. Am pomenit şi de existenţa unei corporaţii de zugravi iconari care exista la Suceava în veacul al XVI-lea.

1) Al. Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Ist. 1911

2) N. Iorga. Bul. Com. Mon. Ist. VII pag. 193.

3) Al. Lăpedatu. ibid.

Fig. 449. Sf. Gheorghe din Suceava, Racla sfântului Ioan cel Nou

CAPITOLUL X

CONCLUZII

In paginile ce preved am văzut care au fost elementele ce au contribuit la alcătuirea stilului nostru bisericesc din Moldova, stil rezultat din cerinţele cultului ortodox care au impus normele planului bizantin şi din înrâurea apuseana care s'a manifestat încă de la primile începuturi acestui meşteşug moldovenești de a clădi.

Iată cum ne putem închipui istoria acestor prime timpuri ale arhitecturei moldoveneşti.

Când a descălicat ţara Bogdan, şi a vrut să zidească, desigur că nu a putut aduce în ţara lui cea nouă şi încă sălbatică din Galiţia sau din Transilvania, în acest moment unde arta romanică era învinsă de cea gotică, meşteri cei noi şi căutaţi—gotici—, ci cel mult cei mai modeşti şi fără lucru ai şcoalei părăsite.

Şi astfel se explică Rădăuţi, precum mai târziu se explică Sf. Treime din Siret, care are caractere de plan sârbeşti şi balcanice, prin influenţa transmisă prin călugări sârbi.

Pe urmă, sub Alexandru cel Bun care zideşte deja în mod pur gotic biserica de la Baia pentru soţia lui catolică, sosesc în ţară mii de emigranţi Armeni pe cari i-aşează în şapte oraşe [1]).

Printre toţi aceşti emigranţi se vor fi găsit vr'unii meşteri zidari şi lor le putem atribui introducerea arcurilor piezişe de origină iranică.

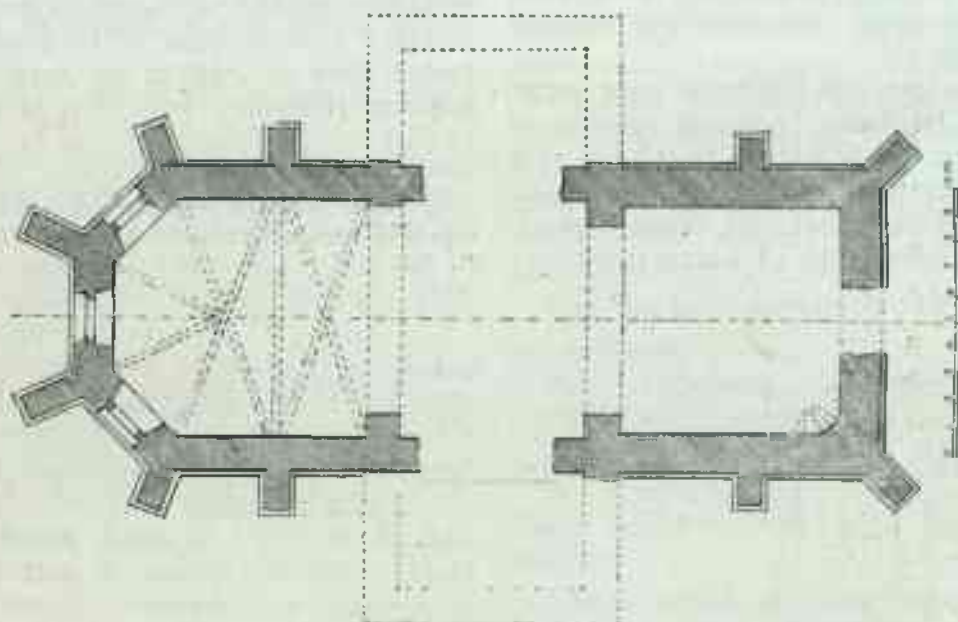

Fig. 450. Baia, Biserica catolică; plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Adăogând aceste arcuri naosului bisericei din Siret, ne apropiăm mult de aceea din Pătrăuţi, ale cărei sînuri reproduc în exterior arcadele oarbe de la Siret.

Aşa ne putem explica geneza stilului nostru.

Dar totodată am văzut şi influenţa climei şi a materialelor locale în alegerea formelor şi în împodobirea zidurilor.

---

1) G. Pray. Dissertationes.

Din contopirea acestor elemente, s'au născut aceste biserici, care la început mai simple, relativ scunde, se înfrumuţesează, se înalţă, se lungesc, aşa ca la moartea marelui voevod stilul e perfect închegat şi şi-a căpătat formula definitivă.

De atuncea înainte el va mai evolua, biserica se mai va înălţa, se va lungi şi mai mult, i se vor adăoga încăperi, dar aceste modificări nu mai sunt decât inovaţiuni de detaliu. Nu este un alt stil ce se alcătueşte, este continuarea stilului lui Ştefan cel Mare care se prelungeşte până la sfârşitul veacului al XVI-lea, când se arată primele semne ale decadenţei.

Dealtmintrelea ne putem întreba până la ce punct introducerea compartimentelor intermediare între naos şi pronaos a fost o idee fericită sau a constituit un progres în ceeace priveşte biserica propriu zisă.

Gândul a pornit, de sigur, de la concepţia de a feri mormintele, dar printr'această îndepărtare a pronaosului de naos s'a creat o separaţie prea desăvârşită între aceste două elemente principale ale bisericei, stricând astfel unitatea ei.

Altă schimbare mai însemnată ce se iveşte sub urmaşii lui Ştefan în cursul veacului al XVI-lea a fost împodobirea bisericilor prin zugrăvirea pereţilor exteriori. Şi aci — cu tot marele interes ce'l prezintă aceste frescuri, — trebue să mărturisim că nu mai corespund spiritului logic din vremea lui Ştefan care îşi împodobise faţadele cu materiale trainice, rezistente în contra intemperiilor şi potrivite cu liniile constructive.

In definitiv, din aceste puncte de vedere, bisericile lui Ştefan cel Mare din ultimii 10 — 15 ani ai vieţii lui, (precum şi Sf. Gheorghe din Suceava care îl putem mai curând grupa cu cele care preced) mi se par a forma punctul culminant al artei noastre moldoveneşti. Clădirile din vremea lui Rareş, egale (sau poate superioare) sub unele privinţi, sunt inferioare sub alte.

Calităţile mai de seamă ale acestui stil al lui Ştefan cel Mare sunt deci raţiunea, bunul simţ, cumpătarea, ingeniozitatea în soluţiunile technice şi în general echilibru in tot întregul clădirei.

Din acest punct de vedere, studiul acestei arhitecturi nu prezintă numai un interes istoric şi arheologic dar şi un interes mai practic. Aceste forme raţionale, potrivite climei, aceste linii simple care plac ochiului românesc, această judicioasă alegere şi întrebuinţare a materialelor ce se găsesc uşor în ţară şi care au îngăduit un lucru trainic cu mijloace restrânse, pot servi şi acuma de pildă.[1])

1) Aceste concluzii reproduc cele publicate in „Inceputurile arhitecturei bisericeşti din Moldova" de G. Balş.

CAPITOLUL XI.

ANEXĂ

PIETRELE DE MORMANT DIN VREMEA LUI ŞTEFAN CEL MARE ŞI PANĂ LA 1527. ACTUALMINTE RĂMASE.

După Kozak [1])

Arbora în pronaos. Chivotul descris mai sus cu inscripţia:

„Acest chivot 'şi a făcut Pan Luca Arbure, părcălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbure, părcălabul Neamţului în anul 7071 Aprilie 29 (1503).“

Lespedea de sub chivot nu poartă nici o inscripţie.

De alungul chivotului, la nivelul pardoselei e mormântul soţiei lui Luca Arbure, Iuliania. Inscripţia e ciuntită. Lungimea = 1,44 m. lărgimea = 54 şi 47 cm.

.... «lui Dumnezeu, Iuliana, care s'a pristavit la veşnicele....»

Asemenea şi aceea a unei a treia groapă făcută de Luca Arbure, cui? nu se mai vede. Piatra e mică: 73 cm., pe 41 şi 38 cm; era probabil a unui copil. «Această groapă a înfrumuseţat'o Pan Luca Arbure părcălab ....»

La **Parhăuţi**, zidită la 1522 de logofătul Gavril Totruşan, se găseşte o piatră de mormânt cu frunze decorative la mijloc, de 1,62 m. pe 76 şi 60 cm.

«Această groapă este a robului lui Dumnezeu, Pan Anjincu, vameşul, care s'a mutat la veşnicile lăcaşuri. Veşnica lui pomenire, în anul 7002 luna Noembre 4». (1494).

O a doua piatră (de 1,58 m. pe 0,62 şi 0,65 cm. lăţime, acoperă mormântul mamei lui Totruşan:

«Această groapă a înfrumuseţat robul lui Dumnezeu, Pan Totruşan, vistiernic, mamei sale, roaba lui Dumnezeu Maria, care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri la anul 7014 (=1506) luna Februarie 14.»

Pe o a treia piatră de 1,41 m. lungime şi 0,56 şi 0,47 m. lăţime — cu câmpul mijlociu fără ornamente ca şi piatra precedentă:

«Această groapă a înfrumuseţat robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totruşan logofăt, cneaghinei lui, roaba lui Dumnezeu Anna, care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri şi a fost înmormântată aici în anul 7029 (=1521) luna Decembrie 2».

Anna era fata cea mai mică a lui Luca Arbure.

La **Putna**.

a) In exonartex, piatra făcută de Ştefan mitropolitului Teoctist, 1,54 m. pe 0.75 şi 0.49 m. — gresie [1]).

In mijloc ornament romanic cu caractere foarte amestecate. Pe fâşia exterioară, împletituri.

»Blagocestivul gospodar al ţărei moldoveneşti, Io Ştefan Voevod fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumuseţat această groapă părintelui nostru mitropolitului Sucevei.... Kir Teoctist, care a murit în anul 6986 luna Noembrie 18«. (1478)

b) In naos — compartimentul ctitorilor — o nişă de 42 cm. adâncime şi un baldachin eşit cu 76 cm. pe două coloane. Lespede de gresie de 11 cm. grosime, 1,72 m. lungime pe

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukowina.

[1]) Deformările lespezilor pe reproduceri sunt datorite perspectivei fotografice.

78 cm., aşezată la 46 cm. înălţime pe un soclu cu o bogată ornamentare gotică.

Pe câmpul din mijloc, ornament vegetal cu flori şi păsări. In loc de săpătură în „méplat", avem aici o sculptură în relief rotund obişnuit. Motivul este oriental dar factura evident occidentală. E groapa Mariei din Mangop.

„In anul 6985 luna Decembre 19 a murit blagocestiva roaba lui Dumnezeu Maria, Doamna blagocestivului Ioan Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod" (1477).

c) Lângă acest mormânt pe pardoseală o lespede tot de gresie de 15 cm. grosime, 1,62 m. lungime pe 42 cm. In partea de sus un scut de asupra căruia se află un coif cu capul de zimbru ca cimier şi ornamente ca lambrechine.

O stea se vede între coarnele zimbrului. Restul pietrei este acoperit cu ornamente vegetale cam înrudite cu cele de pe piatra Mariei de Mangop, dar mai rudimentare şi ca desen şi ca execuţie.

«Aceste gropi sunt ale robilor lui Dumnezeu Bogdan şi Petru fii lui Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti, cari au murit Bogdan în anul 6,087 luna Iulie 26 Petru în anul 6988 Noembrie 21». (1479 şi 1480).

d) La dreapta, lespede de marmoră albă gălbue de 16 cm. grosime, pe un soclu de 44 cm. înălţime şi cu un ornament floral romanic (sau bizantino-romanic); lungimea e de 1,83 m. pe 0,81 m. In mijloc, frumoase rinsouri gotice, având totuşi legături şi cu ornamentaţia orientală.

Fig. 451. Putna, Mormântul Mitropolitului Teoctist

Fig. 452. Putna, Piatra Mariei din Mangop

In afară de rândul cu inscripţia o altă bandă ornamentală gotică; inscripţia se isprăveşte pe laturile verticale ale pietrei.

„Blagocestivul domn, Io Ştefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu gospodar al ţării

moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod, ctitor şi ziditorul acestui sfânt lăcaş, care e culcat aici, şi s'a mutat la vesnicile lăcaşuri în anul 7.... luna.... şi a domnit ani... (completat cu creionul) 47.3 luni.

Piatra pregătită de Ştefan după 7000 (1492) nu a fost completată după moartea lui. (Vezi figurele 454 şi 460).

e) In faţa mormântului lui Ştefan cel Mare, pe pardoseală, o lespede de marmoră albă gălbue, de 14 cm. grosime, lungă de 1,70 m., lată de 52 cm. La mijloc ornament vegetal de stil oriental dar de un desen cam confus, lipsit de graţie şi de o execuţie mai uscată.

„Această groapă este a Domnei Maria, fiica lui Radu Voevod, doamna lui Ştefan Voevod, gospodarul ţărei moldoveneşti, care s'a mutat la veşnicile lăcaşuri în anul 7... luna . . . .".

Şi aici placa pregătită nu a fost completată după moartea Doamnei.

Cu toate că următoarele morminte nu mai sunt din vremea lui Ştefan, le notăm ca termeni de comparaţie.

f) In pronaos, o nişă adâncă de 40 cm. şi în faţă un chivot de piatră boltit pe două picioare; poartă pe un scut capul de zimbru. Soclul e bogat ornat cu motive gotice.

Lespedea de gresie de 18 cm. grosime, are 1,76 m. lungime şi 72 cm. lărgime.

In mijlocul plăcei un ornament vegetal romanic — aproape la fel ca cel de pe piatra lui Teoctist — pe margine un rinsou gotic sculptat în relief rotund. Şi slovele inscripţiei sunt mai rotund săpate, mai puţin curat şi neted ca pe piatra lui Ştefan, bunioară.

„Această groapă este a blagocestivului domn Io Bogdan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti fiul lui Ştefan Voevod, ctitorul acestui sfânt lăcaş, care s'a mutat la vesnicele lăcaşuri în anul 7025 luna Aprilie 20 la miază noapte" (1517).

g) Sub acelaş baldachin, în faţa mormântului lui Bogdan, pe pardoseala, este acela al surorei, lui Maria. Lespede de gresie de 1,73 m. lungime, şi 64 cm. lăţime.

In mijloc, un frumos ornament vegetal, tot romanic dar deja cu ceva amestec, care se deosebeşte ceva de celel'alte prin faptul că nu e aşezat pentru a fi privită piatră în lung, dar în lat. Pare totuşi a fi aceiaşi mână ca la piatra lui Bogdan.

„Această groapă este a Mariei, numită Chiajna, fiica lui Ştefan Voevod, gospodar al

Fig. 453. Putna, Piatra Voevozilor Bogdan şi Petru

ţărei moldoveneşti, ctitor al acestui sfânt lăcaş, care s'a mutat la veşnicile lăcaşuri în anul 7026 luna Martie 18" (1518).

In partea stângă a pronaosului, cam acelaş baldachin ca în partea dreaptă.

h) Piatra Mariei, prima soţie a lui Petru Rareş, aşezată la 72 cm. înălţime; de gresie, are o lungime de 1,79 m. iar 0,65 m. lăţime.

Fig. 454. Putna, Piatra lui Ştefan cel Mare (după Kozak)

Fig. 455. Putna, Piatra Mariei, fata lui Radu cel frumos

Fig. 456. Putna, Mormântul lui Bogdan cel Orb

Ornamentul câmpului din mijloc e cam la fel ca al pietrei lui Ştefan cel Mare, după care a fost evident copiat.

„Blagocestivul şi iubitorul de Christos Ioan Petru Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti, a înfrumuseţat această groapă doamnei sale Maria care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri — veşnica ei pomenire — în anul 7037 luna Iunie ziua 28" (1529).

i) Jos în fața acestui mormânt, o lespede de gresie, de 1,42 m. lungime, 0,61 și 0,54 m. lățime. Ornamentul central seamănă cu acela

„Blagocestivul și iubitorul de Christos Io Petru Voevod, gospodar al țărei moldovenești, a înfrumusețat acest mormânt nepo-

Fig. 457. Putna, Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare

Fig. 458. Putna Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș

Fig. 459. Putna, Mormântul lui Ștefaniță Vodă

al pietrei lui Bogdan și al pietrei lui Teoctist. Marginea exterioară poartă un ornament ceva diferit, tot în „méplat“ și de caracter bizantino-romanic.

tului său Ștefan Voevod, care s'a mutat la vesnicele lăcașuri în anul 7035, luna ....“ (1528)

E mormântul lui Ștefăniță Vodă.

Fig. 460. Putna, Piatra de mormânt a lui Ştefan cel Mare

Rădăuţi.

In naos, la dreapta, mormântul lui Bogdan cel d'întei, la 39 cm. înălţime; lespedea de gresie e de 0,19 m. grosime, 1,71 m. lungime, 0,62 şi 0,53 m. lăţime.

La mijloc, un foarte frumos ornament romanic: la marginea pietrei, în afară de rândul inscripţiei, un ornament în formă de impletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu, Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumuseţat această groapă strămoşului său, bătrânului Bogdan Voevod, în anul 6988, luna Ianuarie 27. Aceste morminte le-a făcut Mistr Ian". (capul de zimbru) (1480).

2. Mormântul lui Laţcu, la 0,56 m. înălţime, 1,70 m. lungime, 0,61 şi 0,55 m. lăţime. La mijloc ornament romanic; în afară o impletitură.

„Blagocestivul şi iubitorul de Christos Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumuseţat această groapă, strămoşului său Io Laţcu Voevod, în anul 6988 Luna Ianuarie 20, fiind episcop de Rădăuţi Ioanikie. (capul de zimbru) (1480).

In naos, la stânga:

3. Piatra lui Ştefan Vodă I de 0,13 m. grosime 1,62 m. lungime şi 0,61 şi 0,50 m. lăţime, la 0,37 m. înălţime.

Ornament romanic cu frunze late la mijloc, şi la fel la margine.

„Blagocestivul şi iubitorul de Christos Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod a înfrumuseţat această groapă strămoşului său Ioan cel bătrân Ştefan Voevod, — carele a bătut pe Ungarii la Chindov — în anul 6988 luna Mai, 20" (capul de zimbru) (1480).

4. Piatra lui Roman la 0,50 m. înălţime, 1,72 m. lungime, 0,35 m. şi 0,56 m. lăţime. Mijlocul cu ornament de frunze romanic în-

rudit ca acel al pietrei lui Bogdan I, dar mai gros; marginea cu împletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu blagocestivul nostru domn Io Ştefan Voevod, gospodar al veneşti în anul 6987 Luna Decembrie 15". (capul de zimbru) (1479).

5. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru

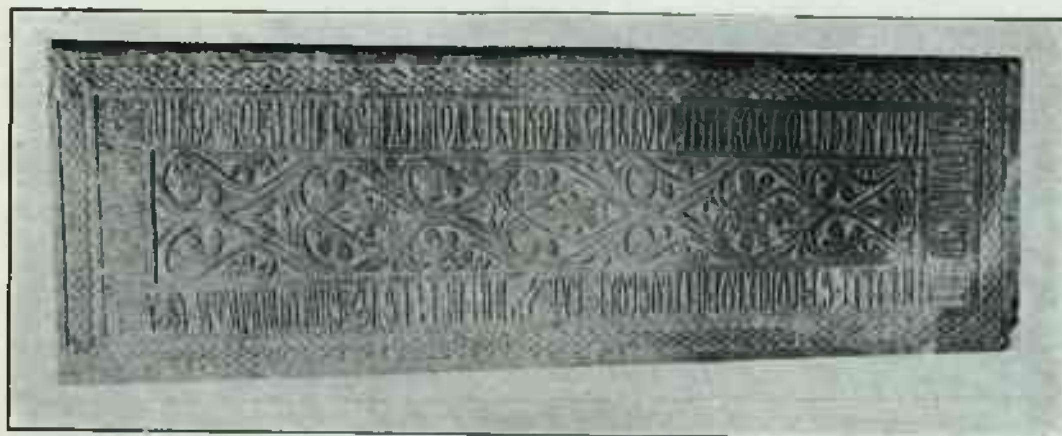

Fig. 461. Piatra lui Bogdan I, Rădăuţi

Fig. 462. Piatra lui Laţco, Rădăuţi

Fig. 463. Piatra lui Ştefan I, Rădăuţi

toatei ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod gospodar al ţărei moldoveneşti, a înfrumuseţat această groapă strămoşului său Io Roman Voevod gospodar al ţărei moldo- cel Bun, la 0,61 m. înălţime, 1,73 m. lungime, 0,63 m. şi 0,53 m. lăţime. Ornament romanic în mijloc; pe marginea pietrei o împletitură stângaciu executată.

„Blagocestivul şi iubitorul de Christos, Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod a înfrumuseţat această groapă bunicului[1]) său Io Bogdan

6. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, la 0,60 m. înălţime, 1,68 m. lungime, 0,63 m. şi 0,59 m. lăţime. Frumos ornament romanic la mijloc, de un caracter

Fig. 464. Piatra lui Roman Vodă, Rădăuţi

Fig. 465. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, Rădăuţi

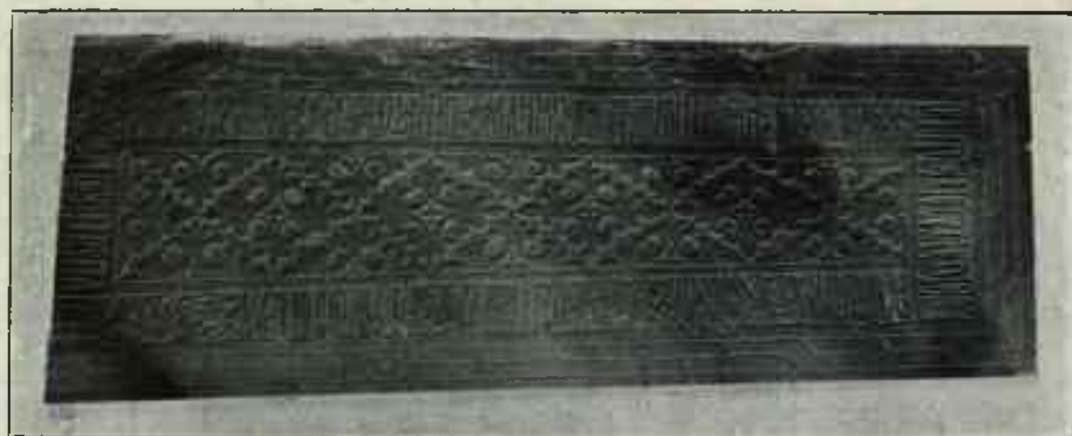

Fig. 466. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, Rădăuţi

Voevod fratele lui Alexandru Voevod în anul 6988 luna Ianuarie ziua 25, spre veşnica lui pomenire". (capul de zimbru) (1481).

1) Adică unchiului tatălui.

mai deosebit; la margine împletituri cam la fel ca la lespedea precedentă.

„Blagocestivul şi iubitorul de Christos Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti

fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumuseţat această groapă unchiului său Bogdan Voevod, fiul lui Alexandru Voevod, la anul 6988 luna Ianuarie 30 (capul de zimbru)" (1481).

In pronaos, la stânga: Anastasia fiica lui Laţcu.

7. Pe pardoseală, lespede de 0,19 m. grosime, 1,49 m. lungime şi 0,60 m. şi 0,53 m. lăţime. La mijloc frumoase ornamente împletite, cu trei frunze printre ele, iar la margine un elegant rinsou de frunze.

„Io Ştefan Voevod, domn al ţărei moldoveneşti, în anul 7005 luna Aprilie 11, a înfrumuseţat această groapă strămoaşei lui cniajnei Anastasia, care a dat Coţman acestui lăcaş, fiica lui Laţcu Voevod, a murit la anul 6928 luna Martie 26". (1497 data pietrei).

8. Piatra Stanei, mama lui Ştefăniţă Vodă tot pe pardoseală. Lespedea are 0,22 m. grosime, 1,34 m. lungime şi 0,58 m. lăţime. Ornamente copiate în parte de pe piatra Mariei, fata lui Radu cel Frumos de la Putna; se vede un cap de zimbru în partea de jos, dar de proporţii mai puţin lungăreţe.

Fig. 467. Piatra Anastasiei, fiica lui Laţcu Voevod, Rădăuţi

Fig. 468. Piatra Stanei, maica lui Ştefăniţă Vodă, Rădăuţi

In afară e o bandă ornamentală copiată după aceea de pe piatra Anastasiei. Săpătura slovelor este cam ştersă şi fără vioiciune.

«Blagocestivul şi iubitorul de Christos Io Ştefan Voevod, gospodar al ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumu-

seţat această groapa mamei sale Stana în anul 7026 luna Ianuarie 28, fiind episcop Pahomie" (1518).

In pronaos, în dreapta:

9. O piatră uzată de 1,58 m. lungime, 0,60 m. şi 0,57 m. lăţime.

Kozak a mai citit:

„....s'a mutat la veşnicele lăcaşuri"....

Wickenhauser citise:

„Aceasta este groapa lui Oanikie episcop de Rădăuţi.... care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri în zilele blagocestivului (Ştefan Voevod) în anul 70 (12?) luna..., ziua....

Adormirea Maicei Domnului din Suceava.

1. O piatră de mormânt grecească, de 2,11 m. lungime şi 0,59 m. lărgime:

4. O piatră de mormânt în două fragmente cu inscripţia la mijloc si un ornament romanic în jurul ei.

„Această piatră a făcut şi înfrumuseţat roaba lui Dumnezeu călugăriţa Maria prea iubitului său.... Petru....... 7..."

5. Alt fragment:

„Această piatră a făcut Ştefan..... la anul 7028—luna" (1519).

In **muzeul din Suceava,** provenind din **Drăgoeşti.** Câmpul din mijloc e gol. Lespedea e de gresie.

„In anul 7000 si 20 a murit robul lui Dumnezeu, Pan Ioan Drăgoiu, pârcălab, luna Octombrie 16". (1512).

Pe o piatră de mormânt sfărâmată de lângă cetate o inscripţie grecească din 1480.

Fig. 469. Voroneţ, Piatra de mormânt a lui Danil (după Kozak)

«Pomeneşte Doamne cu sfinţii tei sufletul robului teu Ioan fiul lui Manoil Ma(r)a(t)i, Roman (din Constantinopol), a murit şi a fost îngropat în vremea domnului Io Bogdan Voevod, fiul marelui domn Io Ştefan Voevod în anul 7018 (1510) Aug. 11».

2. O piatră de 1,96 m. lungime—0,58 m. lărgime:

„Această groapă a înfrumuseţat-o roaba lui Dumnezeu Nastasia soţului său Muratcu, care s'a pristavit la veşnicele lăcaşuri în anul 7019 luna Octombrie 15, veşnica lui pomenire» (1511).

3. Altă piatră de 1,58 m. lungime şi 0,52 m.—0,50 m. lărgime – fără ornamente:

„Această groapă a înfrumuseţat'o roaba lui Dumnezeu Maruşa soţului său Procopie Pskovitin, care s'a pristăvit la veşnicele lăcaşuri la anul 7033—ziua....—» (1525).

Voroneţ.

In pronaos.

Lespede de gresie de 0,10 cm. grosime, 1,32 m. lungime şi 0,50 m. şi 0,42 m. lăţime. Ornament romanic cu frunze foarte late. La margine, împletituri. Inscripţia e pe două rânduri transversale sus şi jos.

„Această este groapa tatălui nostru David, Schimnicul Danil".

In pronaos o piatră de mormânt de 1,21 m. lungime — 0,59 până la 0,41 m. lărgime cu un ornament în mijloc.

„Această groapă au înfrumuseţat Turcea şi Stoica tatălui lor, Pan Florea care s'a prestavit la veşnicele lăcaşuri la anul 7013 luna Ianuarie 18 zile". (1505).

Bacău.

Pe o piatră (1,50×0,50), frumos decorată în pur stil gotic, foarte deosebit de celel'alte

şi ca motiv şi ca factură; pe cele patru laturi inscripţia:

„Io Alexandru Voevod, fiul lui Ştefan Voevod, domnul ţării Moldovii înfrumuseţă acest mormânt......... care s'a prestăvit spre vecinicile lăcaşuri în anul 7004 (1496) luna Septemvrie 16».

(Bul. Com. Mon. Ist. 1911 p. 153 de V. Drăghiceanu care presupune că mormântul este al unui fiu al lui Alexandru)

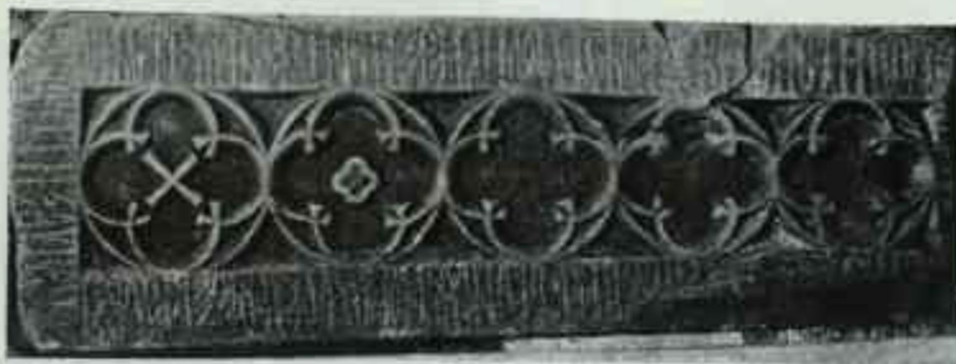

Fig. 470. Precista Bacău, Piatră de mormânt (Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 471. Bălineşti, piatra de mormânt a lui Tăuta (Bul. Com. Mon. Ist.)

Bălineşti.

1 Piatra de mormânt al ctitorului bisericei, marele logofăt Ioan Tăutul, ciuntită:

„Aceasta este mormântul dumnealui Ion Tăutul, marele logofăt al domnului Ştefan Voevod, care s'a prestavit în anul 7009 (1501) luna lui......"

Anul morţii e greşit. Tăutul a murit după 1511. Ornamentul e tratat într'un stil asemănător celui de la Rădăuţi, frunzele sunt însă amestecate cu împletituri rotunjite. Banda cu inscripţie e foarte lată; în afară nu mai este nici un ornament.

2. 3. 4. 5.

Patru morminte ale copiilor lui Tăutu Petru şi Teodor şi Vasilica şi Magda. Pietrele celor doi fii sunt ornate cu totul într'un mod stângaciu şi fără nici o siguranţă de execuţie, atât în câmpul central cât şi în fâşia de la margine.

Ornamentul central al pietrelor fetelor e mai larg tratat, dar tot de o mână nedibacie; se inspiră de frunzele romanice deja văzute. Banda exterioară a pietrei Magdei e la fel ca motiv ca aceea a pietrelor fraţilor săi, dar mai bine executată.

Septembrie 18, — veşnica ei pomenire — i'a făcut şi i'a înfrumuseţat Ion Tăutul logofăt".

„Acest mormânt este al roabei lui Dumnezeu Magdei, fiica dumnealui Tăutul logofăt,

Fig. 472 Bălineşti, Piatra de mormânt a lui Petru, fiul logofătului Tăutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

„Domnul Ion Tăutul logofăt, a înfrumuseţat acest mormânt fiului său Petru, care s'a prestavit la veşnicele lăcaşuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 2".

„Domnul Ion Tăutul logofăt a înfrumuseţat acest mormânt fiului său Teodor, care

care s'a prestavit la veşnicele lăcaşuri în anul 7008 (= 1500) Septembrie în 29".

6. Piatra de mormânt a Mariei, mama lui Dragotă Tăutulovici.

„Acest mormânt l'a înfrumuseţat Dragotă Tăutulovici maicei sale Cneaghinei Mariei

Fig. 473. Bălineşti, Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul logofătului Teutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

s'a prestavit la veşnicele lăcaşuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 22".

„Acest mormânt este al roabei lui Dumnezeu Vasilica, fiica lui Tăutul logofăt, care sa prestavit în anul 7003 (= 1495) luna lui

care s'a prestavit la veşnicele lăcaşuri în anul 7007 (= 1499) Martie 23".

Ornamentul central al pietrei este de un alt stil decât cel văzut pe pietrele descrise până acuma. E nedibaci şi uscat executat; Se întrezăreşte aici o influenţă orientală,

Fig. 474. Bălineşti, Piatra de mormânt a Vasilichei (Bul. Com. Mon. Ist.)

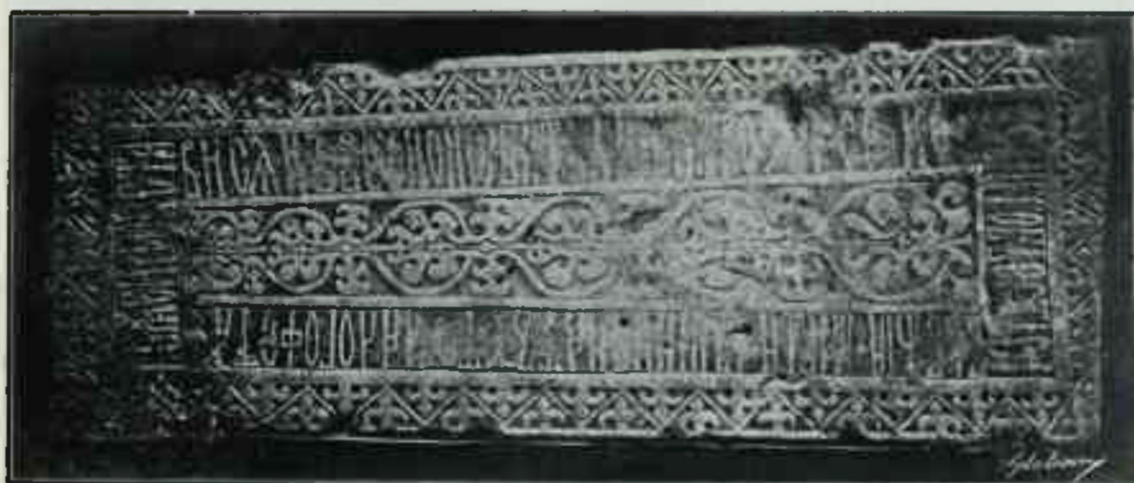

Fig. 475. Bălineşti, Piatra de mormânt a Madgei (Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 476. Bălineşti, Piatra de mormânt a Mariei, maica lui Dragotă (Bul. Com. Mon. Ist.)

precum şi în rinsoul exterior care aminteşte tot o dată alte mai vechi de stil romanic.

7. Spre comparaţie mai dăm şi piatră Angelinei, soţia lui Drăgan Tăutul (1617) care vădeste în veacul al XVII-lea evidenta copiere a pietrelor fetelor lui Ion Tăutul.

(Inscripţiile bisericei din Balineşti de A. Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Ist. 1911, p. 213).

Bistriţa.

(Iorga Inscripţii I. pag. 38).

Mormântul Doamnei Ana, a lui Alexandru cel Bun, pus de Ştefan cel Mare.

Fig. 477. Bălineşti, Piatra de mormânt a Angelinei (Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 478. Mormântul Doamnei Ana a lui Alexandru cel Bun, Bistriţa

Lespedea, în stilul romanic celor de la Rădăuţi.

„Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, înfrumuseţă această groapă doamnei

Ana, Doamna lui Alexandru Voevod, mama lui Ilie Voevod, care s'a strămutat la veşnicele lăcaşuri în anul 6926 (1418) luna Noembrie 2, — fiind egumen popa Grigorie".

Dolheşti mari.

(Iorga inscripţii I. p. 62).

1. Două pietre din veacul al XV-lea; una e a tatălui lui Şendrea Hatmanul.

2. Lespedea frumos lucrată a Mariei sora

Hârlău.

(Iorga Inscripţii I. pag. 6).

„Această groapă este a robului lui Dumnezeu dumnealui Sto(ln)ecul ? Gheorghe şi zugrav — a venit din părţile Tricalei şi s'a strămutat la veşnicele lăcaşuri".

Secolul al XV-lea — cel mult al XVI-lea.

S'a presupus că acest Gheorghe din Tricala a putut fi unul din zugravii lui Ştefan cel Mare.

Fig. 479. Dolheşti. Piatra de mormânt a Mariei lui Şendrea

Fig. 480. Dolheşti, Piatră de mormânt

lui Ştefan cel Mare. E ceva ridicată de la pământ:

„Această groapă este a roabei lui Dumnezeu, Doamna dumisale Şandrea Portar, care a încetat din viaţă şi s'a îngropat în anul 6994 (1486) luna lui Mart în 27. Luni după Paşti".

2. Mormântul lui Şendrea — inscripţia ştearsă. — (Şendrea a murit în 1481).

3. O piatră unde nu se mai poate ceti decât cuvintele... viesternic s'a îngropat...."

Mânăstirea Neamţului.

In compartimentul ctitoresc.

1. Piatra lui Ştefan, fiul lui Alexandru cel Bun, frumos ornamentată într'un stil asemănător cu cel de la Rădăuţi, dar fără margine decorată exterioară.

„Această groapă a înfrumuseţat-o Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, domnul ţărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, unchiului său Ştefan Voevod, fiul bătrânului Alexandru

Fig. 481. Mănăstirea Neamțului. Piatra de mormânt lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun

Fig. 482. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a egumenului Hariton

Voevod, care a murit şi-a fost îngropat în anul (6955, luna lui Iulie 16)".

(Iorga. Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Neamţului în Bul. Com. Mon. Ist. 1910 p. 103).

2. In pronaos, piatra lui Micota, care fusese pârcălab de Neamţ. Motivul ornamental

3. Ca punct de comparaţie:

Piatra de mormânt a egumenului Hariton, din 1536, aşezată acuma tot în pronaos şi care pare a fi o copie cam stângacie a pietrei lui Roman Vodă, de la Rădăuţi.

Fig. 483. Mănăstirea Neamţului, Piatra de mormânt a pârcălabului Micota

este cam la fel ca la piatra precedentă dar cu mai puţină maestrie executat.

„Acest mormânt este al robului lui Dumnezeu Micotă pârcălabul de Neamţ, şi i l'a împodobit Io Ştefan Voevod al ţării Moldovei. A răposat şi a fost îngropat aici la anul 7003, luna lui (Octombrie luna (?) zile)" = 1495.

Probota.

(Iorga Inscripţii I. pag. 59).

Pe un mormânt adus din mănăstirea Sf. Nicolae:

„Această piatră a făcut'o Ştefan Voevod (cel Mare) lui Petru Voevod, fiul bătrânului Ştefan Voevod, veşnică lui pomenire.

2. Piatra Oltei, mama lui Ştefan cel Mare, e de marmoră albă, cu un ornament romanic la mijloc şi o largă împletitură la margine:

Fig. 484. Piatra Oltei, Probota

„Aceasta este groapa roabei lui Dumnezeu Oltea, mama domnului Io Ştef[an care a murit] în anul 6973 (1465) Noembre 4".

3. O piatră alcătuind acuma uşiorii unei uşi la casele de la clopotniţă.

„Această groapă este a robul lui Dumnezeu dumnealui....... năpil Postelnic, fiul Sorii, surorei lui Ştefan Voevod, care a murit (la anul) 7008 (1500) Ianuarie".

LES EGLISES D'ETIENNE LE GRAND

RÉSUMÉ

La présente étude est le développement du premier chapitre sur l'architecture religieuse moldave, paru dans „L'Art Roumain". [1]

Nous y avons, en outre, ajouté la description sommaire — avec plans à l'appui — des églises que nous connaissons depuis les commencements de l'architecture moldave jusqu'en 1527, date de la mort du prince Etienne le Jeune, petit fils d'Etienne le Grand.

Ce travail présente donc un inventaire de ces monuments, leur critique et un essai de classification.

* * *

L'étude de l'époque d'Etienne le Grand est pour l'étude de l'architecture religieuse moldave, non seulement du plus grand intérêt, mais elle constitue la clef même du problème.

Plusieurs églises ont été élevées, il est vrai par ses prédécesseurs et surtout par Pierre Muşat et Alexandre le Bon, ainsi que le demontrent maints documents. Une partie, — peut être la majorité — de ces édifices, était en bois. Ceux construits en pierre, qui nous sont restés de cette époque — deux ou trois — ne sont pas d'un grand aide pour l'étude des commencements de notre architecture, quel que soit l'intérêt qu'ils présentent d'autre part.

A l'époque d'Etienne le Grand, le style de ces églises se trouve déjà formé dans ses lignes principales et s'il n'a pas encore atteint tout son développement, il a pourtant trouvé ses formes caracteristiques et les modifications qu'il subira ensuite ne porteront plus, en somme que sur des points secondaires et ceci jusqu'au moment où commencera la décadence du style moldave.

Dans les lignes qui suivront, nous nous occuperons à peu près exclusivement d'églises; ce sont en effet, à peu près les seuls monuments religieux de cette époque — exception faite pour quelques clochers — dont nous puissions certifier l'authenticité.

Nous examinerons d'abord les influences et puis les formes, sans qu'il nous soit, du reste, possible de toujours separer ces deux parties de notre étude, l'une aidant à la compréhension de l'autre et réciproquement.

1) L'Art Roumain par N. Iorga et G. Balş.

CHAPITRE I

LES INFLUENCES

Les influences étrangères qui peuvent entrer en ligne de compte sont en premier lieu l'influence byzantine et l'influence gothique. La première, transmise par des voies diverses, se sent d'une façon indiscutable dans le plan de l'église, ainsi qu'il était du reste naturel qu'il le fût, les besoins du culte orthodoxe étant ici prédominants et indiquant, en somme, le programme de la construction auquel devront s'adapter les possibilités constructives et les tendances ornementales.

On retrouve chez nous, comme dans tout le domaine de l'art byzantin, les séparations classiques en autel (avec ses annexes, la prothèse et le diaconicon), en naos et pronaos. De même les voûtes sont de principes byzantins. Les arcs sont en plein cintre; les arcs brisés, dits ogivaux, ne se trouvent que dans des détails d'ornementation; les voûtes sont en calote de sphère et sauf de très rares exceptions nous n'en trouverons pas sur nervures de mode gothique. Et de même les voûtes caractéristiques moldaves, avec leurs arcs obliques superposés aux grands arcs du naos, n'ont aucune relation avec l'art gothique.

L'influence byzantine est encore mise en évidence par le plan trilobé du naos, devenu chez nous, comme à l'tAhos, aux Météores et en Serbie, la règle presque générale. L'examen du plan nous amène à la conclusion que cette disposition athonique a dû nous parvenir par l'intermédiaire de la Serbie. Cette conclusion s'impose d'autant plus que c'est un fait connu que des moines serbes sont venus vers la fin du XIVe siècle — appelés ou favorisés par les souverains du pays — créer des fondations religieuses en Moldavie, tandis que nous n'avons aucune preuve de la venue de maîtres de l'Athos.

Nous n'avons pas d'indice d'influences spéciales venant de Bulgarie — malgré certains traits de parenté, communs du reste à l'art de tout le sud-est européen.

Après l'art byzantin, celui qui a le plus marqué sur l'architecture moldave est l'art gothique. Les relations constantes de la principauté avec la Pologne et avec la Transylvanie expliquent suffisamment ce fait, ainsi que la facilité avec laquelle on pouvait en faire venir des maîtres habiles, bien plus que des Balcans, tombés sous le joug des Turcs.

Les nouveaux caractères que cette influence impose à nos églises, sont en première ligne — et l'influence serbe peut du reste avoir travaillé dans le même sens — la plus grande hauteur de la bâtisse, ce symbolique élancement des églises gothiques en opposition avec la concentration en soi — toute orientale — des proportions byzantines. C'est l'apparition des contreforts extérieurs, principe occidental, en opposition, lui aussi, avec l'esprit byzantin qui concentre à l'intérieur des murs de l'église toutes les parties constructives destinées à annuler la poussée des voûtes. C'est, enfin, la façon dont est traité tout ce qui est pierre sculptée, les profils des socles, des tablettes, des contreforts et surtout les encadrements des portes et des fenêtres.

On a pu ainsi caractériser l'église moldave en disant qu'elle était de plan byzantin, exécuté par des mains gothiques et d'après des principes en partie gothiques.

Lequel de ces deux pays voisins, la Pologne ou la Transylvanie nous a-t-il transmis cette influence? A défaut de documents précis, nous tâcherons de répondre plus loin à cette question par l'étude des différents détails.

On a constaté une influence marquée de l'Arménie jusqu'aux bords du Rhin, où on l'a signalée dans les cathédrales romanes de cette région. (Strygowski, Choisy etc.)

Ce peuple de constructeurs et d'architectes émérites, a émigré à plusieurs reprises en Galicie et en Moldavie. Leur influence sur l'architecture locale est donc très plausible et nous pensons que c'est à cette influence, qu'il faut attribuer l'introduction du second étage d'arcs obliques des voûtes du naos que nous avons signalés plus haut.

On ne remarque pas d'influences russes à cette époque; ce n'est que plus tard qu'elles se feront sentir et surtout dans les détails.

Certaints documents nous parlent de maitres italiens, qui, en route pour la Russie, auraient été retenus par Etienne le Grand. Ce prince a du reste, demandé à Venise des artistes et des peintres; mais rien dans nos églises ne montrent l'oeuvre de ces étrangers.

Ni l'art oriental — ottoman, persan ou arabe — ne s'évidentie dans les monuments moldaves de l'époque dont nous nous occupons. Nous trouvons évidemment des motifs d'origine orientale, mais ce sont de ceux qui sont devenus le patrimoine commun des arts de toute l'Europe, et qui nous sont revenus par la voie de l'Occident ainsi que nous le verrons plus tard.

Ce que nous venons de dire regarde l'architecture proprement dite. Quant à la peinture, elle est entièrement byzantine — quoique certains traits — surtout dans les portraits des tableaux votifs, semblent trahir une influence occidentale.

Mais il ne suffit pas, dans l'étude de la genèse des formes architectoniques, de tenir compte des influences des arts voisins. Dans les régions du moins, où les arts se developpent d'une façon rationelle et non pas seulement par imitation aveugle on par la fantaisie des constructeurs, il y a d'autres facteurs qui interviennent et qui peuvent même devenir prépondérants. Je veux parler ici du climat et des matériaux de construction. Ce sont les toitures en premier rang qui se ressentent de ces circonstances par la nécessité de rejeter loin des murs, d'une façon sûre et rapide, les neiges et la pluie, dans ces régions pluvieuses du pied des montagnes. La recherche de ce problème a suggéré à nos maitres — ainsi que nous le verrons plus loin — des solutions originales et pittoresques.

Le climat extrême et changeant, très froid l'hiver, brûlant l'été, a amené les constructeurs à renoncer aux enduits et à construire en matériaux apparents et de petites dimensions par suite de la difficulté des transports.

D'autre part, l'incertitude des temps, les guerres continuelles, la pauvreté du trésor ne permettaient pas d'élever de ces grands monuments que l'on admire dans d'autres pays plus heureux. Les églises se construisaient rapidement et dans de courts moments de tranquillité, et elles étaient naturellement petites et modestes comme ornementation mais néanmoins harmonieuses de formes, bien équilibrées et bien appropriées aux besoins de l'époque.

Lorsque nous considérons, à un certain moment l'art constructif d'un pays, le premier élément, dont nous nous servons pour étudier son évolution est naturellement l'art des temps immédiatement antérieurs. Or — ainsi que nous l'avons dit — dans notre cas, cet élément principal nous manque à peu près complètement en Moldavie, et nous nous trouvons à l'époque qui nous intéresse, en face de monuments où apparaissent d'emblée presque tous les éléments constitutifs de son style, sans guère pouvoir discerner dans les quelques bâtisses plus anciennes qui nous ont été conservées, le fil conducteur de son évolution.

Nous connaissons ainsi l'église de Rădăutz, bâtie, dit-on, par Bogdan, le fondateur de la principauté de Moldavie (1359—1364), par Alexandre le Bon (1401—1433) suivant d'autres [1]. Cette construction est une modeste église romane avec une nef centrale et deux bas côtés. Elle est pourtant séparée en naos et en pronaos, selon l'usage oriental.

Une autre église qui parait dater des dernières années du XIV-e siècle, la Trinité de Seret, est de construction byzantine avec quelques caractéristiques de plan serbes et quelques légers signes d'influences occidentales. St. Jean de Seret, qui passe pour avoir été bâti à la même epoque, appartient, sous sa forme actuelle, au XVII-e siècle.

L'église de Mirăutz, de Suceava, qui a été bâtie dans les toutes dernières années du XIV-e siècle, ne possédait plus rien de son ancien aspect lorsqu'on l'a restaurée, il y a quelques années, mais était, elle aussi, une construction du XVII-e siècle.

Alexandre le Bon (1401—1433) a bâti les monastères de Bistritza et de Moldovitza. Le premier a été totalement refait au XVI-e siècle et il ne reste du second que des ruines informes.

Le même prince à construit à Baia une église catholique (aujourd'hui en ruines) absolument gothique de formes et de details; elle sort donc du domaine dont nous nous occupons.

Ce fil conducteur, qui est l'étude des monuments de l'époque précédente, nous manquant ainsi à peu près totalement, c'est à l'étude même des formes que nous devons nous adresser pour tâcher de trouver la solution des problèmes qui nous intéressent.

[1] Agrandie et restaurée par Alexandre Lapuşneanu (vers 1559).

CHAPITRE II

LES ÉGLISES

Après la courte introduction qui précède, il est nécessaire de présenter d'une façon succincte les différentes églises de l'époque d'Étienne le Grand. Le plan, la section longitudinale et quelques reproductions en donneront, en général, une idée suffisante pour qu'il ne soit pas nécessaire de donner leur description — description utile pour les lecteurs roumains, mais qui pourrait être fastidieuse pour les lecteurs étrangers. Ces éléments seront suffisants pour permettrent ensuite de mettre en évidence les traits caractéristiques de ces monuments, pour les grouper et montrer leur évolution. — Ils permettront aussi de suivre l'analyse des détails et de juger leurs origines et les influences qu'ils dénotent. Dans le but de donner un coup d'œil plus complet sur cette époque, nous avons ajouté aux monuments d'Etienne le Grand (1457—1504), ceux qui l'ont précédé et ceux — du reste peu nombreux — élevés pendant les règnes de son fils Bogdan le Borgne (1504 — 1517) et de son petit-fils Etienne le Jeune (1517—1527), édifices qui se rattachent davantage à ceux qui les précèdent qu'à ceux du règne de Pierre Rareş qui a succédé à Etienne le Jeune. De cette façon, cette étude sera, de fait, l'étude de l'architecture moldave depuis ses commencements et jusque vers 1527, et présentera l'inventaire des églises de toute cette époque.

Nous nous contenterons donc, dans ce résumé, d'énumérer les églises décrites, en ajoutant seulement quelques mots d'explication dans certains cas particuliers.

Baia, probablement construite peu après 1467, n'a gardé aucune inscription et aucun document qui permette de préciser. Elle porte — avec certains traits très archaïques — les traces évidentes d'une reconstruction des parties hautes au XVII-e siècle ou même plus tard. Elle a été récemment restaurée.

Pătrăutz, bâtie en 1487, est — à part Baia et peut être Dolhesti — la plus ancienne et aussi une des plus simples des églises qui nous soient restées de l'époque d'Etienne le Grand.

Milişăutz (= Bădăutz) de 1487. Cette intéressante église a été détruite pendant la guerre (en 1916). L'inscription sur pierre a seule échappé à la destruction. Elle était encore ornée des fresques de l'époque, ce qui nous fait doublement déplorer sa perte.—C'est à cette église qu'apparaissent, pour la première fois, les contreforts.

St. Elie (près de Suceava), de 1488. Très voisine des précédentes et de Voronetz. Apparition de la base de la tour à plan étoilé.

Voronetz (de 1488) a été agrandie au milieu du XVI-e siècle. — Fresques d'une belle qualité et d'un bel effet décoratif. Les peintures extérieures, ainsi que celles du pronaos et de l'exonarthex sont de 1547 — 1550.

St. Nicolas de Dorohoi, 1495. Apparition du pronaos surélargi.

Ornementation de briques et de disques de terre cuite émaillée avec ornements géométriques et animaux fantastiques. — Restaurée il y a quelques années.

Popăutz (Botoşani) 1496. Plan presque pareil à celui de Dorohoi. La paroi de séparation entre le naos et le pronaos a été enlevée ultérieurement; le pronaos a des voûtes sur nervures de briques.

Les fenetres du pronaos ne sont plus du même type que celles du naos, mais plus grandes et de forme ogivale.

Popăutz a été restaurée il y a peu d'années.

St. Georges de Hârlău (1492), à peu près du même type. Restaurée à la même époque que Dorohoi et Popăutz, elle a subi quelques changements dans le parement de pierre. L'intérieur de ces trois églises n'a pas été touché.

St. Nicolas de Iassy (1491 — 1493), du même style, avait été agrandie au XVII-e siècle. — Elle a été restaurée il y a une vingtaine d'an-

nées par Lecomte du Nouy — qui y a malheureusement introduit plusieurs modifications qui altèrent le style primitif.

Precista (la S-te Vierge) de Bacău (de 1491). Du même style, mais plus simple; elle n'a pas eu ou n'a plus de décoration émaillée et a du reste subi, au cours des siècles, plusieurs modifications; elle est actuellement en voie de restauration. — St. Jean de *Vaslui* de 1490. Reconstruite au XIX-e siècle à partir du socle. Les travaux de restauration en cours ont mis au jour de nombreux fragments de l'ancienne bâtisse, fragments qui, joints aux descriptions que l'on possède, permettent une fidèle reconstitution.

Huşi de 1495. Il n'existe plus de l'ancienne église que l'inscription en pierre et peut être les fondations.

Tazlău (1496—97) Eglise de couvent, tandis que les sept qui précèdent sont des églises de ville ou des chapelles de cour. La paroi de séparation du naos et du pronaos a été enlevée à une époque posterieure — époque à laquelle on a ajouté l'exonartex.

Războeni (1496) représente un nouveau type, sans tour et sans absides latérales. De plus, le plan présente la particularité d'avoir pour soutenir les voûtes du naos, non de simples arcs larges, sortes de courts berceaux, mais de vrais doubleaux. Ces arcs se prolongent sur les parois par des pilastres dont le relief est réduit vers le bas par des consoles successives. De plus sur les parois nord et sud, à gauche et à droite de ces pilastres se trouvent de hautes niches descendant jusqu'au sol. Ces détails donnent au plan un caractère qui le rapproche de certains plans serbes.

Nous retrouvons ces mêmes caractères dans les églises de Borzeşti (1493—94) et de Piatra (Neamtz) (1497—98), qui forment avec celle de Războeni un groupe à part.

Ces deux dernières églises sont, en outre, decorées de briques de couleur émaillées et de disques, sans figures toutefois.

L'église de Războeni est couverte d'un épais enduit qui ne nous permet pas de savoir si elle ne possède pas, elle aussi — comme c'est probable — la même décoration.

Piatra diffère en ceci de ses deux soeurs qu'elle a des absides latérales à l'intérieur, absides qui ne sont marquées à l'extérieur que par un surépaississement de toute la paroi du naos.

Ces trois églises ont les voûtes de leur pronaos séparées en deux par un arc transversal et couvertes de calottes sphériques.

L'église du monastère de *Neamtz* (1497) est la plus grande des églises construites sous le règne d'Etienne le Grand. Elle a, du reste, encore été agrandie ultérieurement par l'adjonction d'un exonarthex et d'une sorte de sacristie; mais à part ces additions, elle possède aussi un nouveau compartiment intercalé entre le naos et le pronaos. (Il est vrai que la paroi de séparation n'existe plus aujourd'hui, mais elle a été enlevée à une époque plus récente). Cette innovation, qui apparait ici pour la première fois, deviendra plus tard une caractéristique des églises importantes à partir du second tiers du XVI-e siècle. Le pronaos a des voûtes du même type que celle de Războeni, de Borzeşti et de Piatra et les disques vernissés qui ornent l'extérieur, sont du même type aussi qu'à ces trois églises.

Arbore et Reuseni (1502 et 1504) sont d'un type nouveau et plus simple. Elles n'ont pas de tours, et le pronaos est voûté par une succession d'arcs longitudinaux et transversaux qui réduisent l'espace jusqu'à un petit carré couvert d'une petite calotte. Les fenêtres et la porte du naos ont leur partie supérieure en arc de cercle, ce qui parait être une première influence de la Renaissance. Une arcade ouverte sur le côté ouest de l'église a servi à abriter les cloches.

L'église de *Dobrovetz* (1504) est du même type que les précédentes, mais avec adjonction d'un second pronaos qui fait du premier un compartiment intermédiaire. On réalise de cette façon le même programme qu'à Neamtz.

Les tours actuelles de l'église sont une addition tardive.

Cotnar est une des eglises les plus simples de cette époque; elle n'est pas datée, mais il ne parait toutefois pas douteux qu'elle ne soit de l'époque d'Etienne le Grand; elle a pourtant subi quelques modifications qui portent sur les cadres de la porte et des fenêtres, qui paraissent avoir été refaits vers la fin du XVI-e ou même au XVII-e siecle.

Dolhesti représente avec *Volovetz* et *Balinesti* un autre type — qui parait dériver de la vieille eglise de Rădăutz. Elles sont voûtées en berceau avec doubleaux; c'est donc un principe roman qui domine ici. Dolhesti, dont on ne possède plus l'inscription, date d'avant 1481.

Volovetz est de 1502 et Balinesti de 1499. Cette dernière église se distingue par de beaux détails gothiques—balustrade et nervures de la voûte de l'entrée, et par son clocher — ajouté, il est vrai — mais presque contemporain, toutefois, du reste de la bâtisse. Ce clocher constitue une

exception et ce n'est que bien plus tard qu'on le verra prendre une part constitutive dans la constructions de nos églises.

Jusqu'alors le clocher est isolé à une certaine distance, d'habitude vers le nord-ouest de l'eglise.

Balinesti est encore décoré des disques émaillés à animaux que nous avons vus à Dorohoi, à Hârläu etc.

Les peintures de Balinesti peuvent se classer parmi les plus remarquables de celles qui nous ont été conservees.

L'église de *Scânteia* qui passe pour avoir été élevée par Etienne le Grand est, sous sa forme actuelle, une église reconstruite au XVII-e siècle.

Putna est le monastère qu'a construit Etienne le Grand, pour lui servir de sépulture, à lui même et à sa famille. L'église primitive a été détruite au XVII e siècle et reconstruite quelques années plus tard, puis restaurée au XVIII siècle. L'analyse de la construction confirme pleinement les données des documents. Il ne reste des bâtiments monastiques de l'époque d'Etienne le Grand que la tour dite du trésor, qui faisait partie du système défensif du couvent. A part une série de belles pierres tombales abritées, en général, sous des dais ou baldaquins, Putna se distinguent encore par son riche trésor qui renferme encore de nombreuses pièces du XV-e siècle, orfèvrerie, manuscrits, tissus.

La tour-clocher de *Piatra* date de 1499, celle de *Popăutz* n'est pas datée, mais date sûrement de l'époque de la fondation de l'église, à très peu près. Le clocher de *Bistritza*, qui contient une chapelle, est de 1498. Il lui a été acollé, au cours du XVI-e siècle, une petite bâtisse destinée surtout à agrandir la chapelle.

La tour du trésor de *Putna* a dû être faite pour servir de réduit en cas de danger et a, de fait, soutenu plusieurs sièges. Toutes ces tours-clochers ont leur entrée à la hauteur du premier étage et on n'y avait accès que par un escalier ou une échelle extérieure.

Après avoir décrit les églises datant du règne d'Etienne le Grand, nous avons décrit, pour avoir une vue plus complète sur toute l'époque, les églises qui l'ont précedé et celles qui l'ont immédiatement suivi.

L'église de *Rădăutz*, la plus ancienne que nous possédions et qui date peut être de 1360 environ, est une église romane par ses voûtes en berceau avec doubleaux. Elle a une nef centrale et des bas côtés. On lui a ajouté un exonarthex au XVI e siècle et renouvelé les portes et les fenêtres.

Nous avons parlé plus haut de la *Trinité* de Seret qui pourrait être des dernières années du XIV-e siècle.

Mirăutz à Suceava, ainsi que nous l'avons dit plus haut, construite vers 1400, a disparu et a été remplacée par une nouvelle église vers le milieu du XVII e siècle.

St. *Georges*, de Suceava, a été commencée en 1513 par Bogdan le Borgne et terminée par son fils Etienne en 1522. Cette église a beaucoup de ressemblance avec Neamtz, dont elle parait bien procéder.

Le compartiment intermédiaire manque cependant mais est remplacé par un assez long berceau qui allonge le naos à l'est et à l'ouest de la coupole centrale. Cette modification est très naturelle, St. Georges n'ayant pas été construite pour être une église de couvent, mais bien l'église métropolitaine de la capitale du pays, dans laquelle devait trouver place toute la cour du prince.

St. Georges est la dernière église où nous trouvons les disques émaillés qui ornent les façades.

Un exonarthex a été ajouté dans la deuxième moitié du XVI-e siècle.

Parhăutz, qui ressemble assez à Arbora, date de 1522. — Elle en diffère par le fait que l'arcade ouverte, qui, à Arbora, sert de clocher, est remplacée par une sorte d'exonarthex ouvert à deux étages.

Şipote est une modeste église qui ressemble plus on moins à Cotnar et à Arbora ; elle date de 1507.

Văleni, de 1519, est à peu près du même type.

CHAPITRE III

LES FORMES

En synthétisant ce qui résulte de la description des monuments et en ne jugeant que d'après les églises qui sont sans conteste du temps d'Etienne le Grand, on voit qu'il s'agit, en lignes générales d'un plan composé d'après le type byzantin du moyen-âge. Ces bâtisses sont d'un plan plus allongé que ne le sont d'habitude les églises byzantines et surtout plus élevées. Toutefois l'impression générale à l'intérieur est bien celle d'une église byzantine, même si la peinture n'accentuait pas encore davantage ce caractère. Mais l'extérieur, par la présence des contreforts et la mise en évidence du caractère gothique des fenêtres et des portes, se différentie de ce que l'on connait, par ce mélange de caractères dont est sorti un type et un style nouveau.

Nous analyserons d'abord les différentes parties constructives de l'eglise type, et puis nous en examinerons les détails constructifs et décoratifs.

LES FORMES INTÉRIEURES

Le plan et les voûtes

L'église se divise donc en trois parties, ces trois parties constitutives indispensables: l'autel, le naos et le pronaos.

L'autel séparé du naos par l'iconostase, se compose d'une abside demicirculaire couverte d'une voûte en quart de sphère et prolongée par un court berceau. Quelquefois un second arc, placé un peu plus haut, accompagne ce berceau. Nous verrons, à la discution du plan, l'importance de cet élément architectonique.

A gauche et à droite se trouvent la prothèse et le diaconicon ; ces deux annexes se réduisent souvent à de simples niches ; jamais nous ne les trouverons formant des pièces nettement séparées, comme on le voit dans les types classiques byzantins.

De petites niches, ménagées dans l'épaisseur du mur, servent souvent à placer les divers objets nécessaires au culte.

L'autel est éclairé par une seule fenêtre dans l'axe principal de l'église; la prothèse et le diaconicon par de très petites ouvertures qui manquent même quelquefois, tout à fait.

L'autel est toujours exhaussé d'une ou deux marches au dessus du pavé du reste de l'église.

Le naos se compose en plan d'un espace rectangulaire légèrement allongé dans le sens de l'axe de l'église. Deux grands arcs transversaux larges et deux plus étroits collés contre les murs extérieurs de l'église, tous en plein cintre, soutiennent — à l'aide de quatre pendentifs — un tambour cylindrique, sur lequel un nouveau système de quatre arcs, placés à 45° des premiers, soutient la calote sphérique de la voûte. Dans les églises qui ont une tour sur le naos, le cercle formé par les quatre pendentifs supérieurs supportent le cylindre de la tour qui est éclairé par quatre fenêtres longues et étroites.

Le naos est habituellement élargi au nord et au sud par deux absides latérales qui donnent au plan cette forme caractéristique trichonque dont nous avons parlé.

Ces absides ne sont quelquefois que faiblement marquées à l'intérieur par une légère concavité dans l'épaisseur du mur (Arbora, Reuseni, Dobrovetz); mais habituellement elles sont assez prononcées pour être marquées à l'extérieur par des absides en segment de cercle ou par un surépaississement de la muraille (Baia, Piatra).

Dans quelques cas plus rares, ces absides manquent complètement (Borzesti, Războieni Cotnar).

Le naos est éclairé par deux fenêtres placées sur son axe transversal, fenêtres largement évasées à l'intérieur, surtout à leur partie inférieure.

Le pronaos, rectangulaire—quelquefois carré—

est séparé du naos par une paroi pleine, percée d'une seule porte à cadre rectangulaire gothique, orné de baguettes entrecroisées aux angles. D'habitude, une petite niche se trouve placée au dessus, dans laquelle est peinte une image.

Cette paroi manque actuellement dans plusieures églises, et est remplacée par une large arcade. Ces ouvertures ont toujours été faites après coup (Hârlău, Tazlău, Popăutz, Neamtz, Piatra, Bacău).

Une série d'églises (St. Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Bacău) ont un pronaos surélargi par rapport au naos; ce surélargissement se traduit pareillement à l'extérieur.

La voûte du pronaos est supportée par quatre arcs en plein cintre, les deux arcs transversaux étant habituellement plus larges que les autres. Ces arcs s'arrêtent sur des consoles placées dans les quatre coins.

La voûte est d'habitude une simple calotte hémisphérique, plus on moins déformée. La transition est ménagée par quatre pendentifs. À Neamtz, les calottes sont soutenues par un double système d'arcs tel qu'il a été décrit au naos.

À Hârlău cette disposition est encore compliquée par quatre autres arcs parallèles aux axes et qui s'entrecroisent avec les arcs obliques.

Enfin nous trouvons à Popăutz des voûtes sur nervures d'aspect gothique.

Plusieurs églises (Arbora - Reuseni - Dobrovetz) ont un pronaos voûté par une succession d'arcs placés soit en long, soit transversalement et qui réduisent l'espace jusqu'à une petite calote sphérique.

Enfin, dans certains édifices où le pronaos prend une plus grande importance (Piatra, Războeni, Borzeşti, Neamtz) il est partagé en deux par un doubleau et chacune des parties ainsi formées est voûtée par de larges arcs longitudinaux et des calotes soit simples, soit soutenues par des arcs obliques.

Le pronaos est éclairé par deux fenêtres, placées sur ses côtés nord et sud, ou par deux fenêtres sur chaque côté comme à Hârlău ou dans les églises dont le pronaos a deux voutes.

Nous trouvons cependant des fenêtres sur le côté ouest quand cette partie n'est pas occupée par la porte d'entrée.

Les fenêtres du côte nord sont quelquefois absentes (Piatra) ou ont été murées ultérieurement. (Războieni). Ces fenêtres sont pareilles à, celles du naos (Pătrăutz, Milişăutz, St. Elie, Voronetz, Arbora, Reuseni), ou bien plus grandes.

La porte d'entrée du naos est placée dans l'axe de l'église à Pătrăutz, St. Elie, Voronetz, Bacău, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Dolheşti, Hârlău, Tazlău, Borzeşti, Dobrovetz, Neamtz, Cotnar, ou bien sur le côte sud (Milişăutz, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reuseni, Balinesti, Volovetz) ou encore sur le côte nord (Piatra). À Popăutz enfin, il y en a deux, une du côté sud et une du côte nord.

Nous voyons, donc que pendant que le naos ne varie guère, le pronaos a une plus grande variété de formes — fait qui est du reste de règle générale dans tout le domaine de l'art byzantin et plus spécialement au Mont Athos.

On a souvent ajouté, au cours des siècles, un exonarthex (pridvor) en avant et à l'ouest du pronaos — dans le but probable d'augmenter la capacité de l'église ou de protéger en hiver les fidèles contre le froid de la porte (Voronetz, Tazlău, Neamtz).

Cette addition s'est quelquefois faite en même temps que l'ouverture du mur de séparation du naos et du pronaos; le réemploi de la porte de cette paroi déplacée à la nouvelle entrée en est une preuve.

Nous ne parlons pas—bien entendu—de ces petites constructions sans caractère que l'on a placées si souvent de nos jours devant les portes d'entrée.

Deux églises de cette époque font cependant exception au plan type. Il s'agit de l'église du couvent de Neamtz et celle de Dobrovetz; ces deux monuments ont un plan plus développé; ils possèdent, entre le naos et le pronaos, un compartiment supplémentaire, destiné aux tombeaux des fondateurs.

Ces deux églises plus importantes, annoncent donc celles des règnes qui suivront, avec lesquelles elles paraissent se relier plus qu'avec les autres églises de l'époque d'Etienne le Grand. Elles ont, du reste, été construites vers la fin de son règne, celle de Neamtz en 1497 et celle de Dobrovetz en 1504, c'est à dire au cours de sa dernière année.

Le clocher, d'après l'usage oriental et méridional adopté anciennement en Moldavie, est une construction isolée (Piatra, Popăutz, Bistritza). L'église de Balineşti, seule, fait exception; le clocher est collé à la façade sud du pronaos,

formant une sorte de porche devant l'entrée. Balineşti possède du reste encore d'autres éléments qui lui prêtent un caractère plus occidental qu'aux autres églises.

Considéré dans son ensemble, le plan de nos églises montre une double parenté. Le naos uni au pronaos tel que nous l'avons décrit, aussi grand ou même plus important que le naos, ne représente pas un type constantinopolitain, mais un plan athonique et serbe, et surtout celui de l'école de la Morava.

A Constantinople, le pronaos (le narthex) est toujours traité comme une sorte d'entrée, de dimensions réduites par rapport au naos.

Nous avons vu que la présence des absides latérales est aussi un caractère athonique et serbe et non de Constantinople où une pareille disposition est des plus rares.

La coupole (ou la tour du naos) est placée, en Moldavie, sur le carré des grands arcs d'après le mode constantinopolitain, qui existe aussi à l'Athos et en Serbie dans les églises du tzar Lazarre et de son fils Etienne, c'est à dire que les grands arcs ne présentent à l'intérieur aucun relief—ce ne sont pas des doubleaux—mais ils forment de simples berceaux, tandis que dans les églises serbes plus anciennes (Studenitza Jitcha, etc.), on voit très souvent ces arcs accuser à l'intérieur leur relief comme des nervures ou de vrais doubleaux [1]).

Mr. G. Millet voit ici une distinction caractéristique [2]).

Dans ce cas c'est un carré de murs percé de quatre arcades, dans l'autre ce sont quatre berceaux qui se rencontrent.

Ensuite, les églises moldaves sont du „type complexe" comme plan, c'est à dire celui où l'autel est séparé des voûtes du naos par un berceau distinct [3]).

Ce mode de construction est constantinopolitain et athonite (l'Athos étant en général une succursale de la capitale à cet égard) tandis que les églises serbes sont du „type simple" c'est à dire que l'abside est immédiatement placée après le grand arc de l'est du naos sans aucun intermédiaire (Kruchevatz, Kalenitch et en général tout le groupe de la Morava).

Enfin les églises serbes présentent dans les berceaux est et ouest du naos une sorte de hautes arcatures, ou de niches aveugles sur leurs parois nord et sud. Cette disposition, que nous trouvons quelquefois en Valachie, manque en Moldavie, sauf dans le groupe des trois églises déjà citées: Piatra, Borzeşti, Războeni.

Le plan moldave montre donc quelquefois des caractéristiques athonites et serbes qui manquent à Constantinople, d'autres fois des caractéristiques constantinopolitaines et athonites qui ne sont pas serbes et enfin des caractères que l'on retrouve dans ces trois régions.

Nous pouvons donc conclure que les principes de notre plan nous ont été transmis du Mont Athos par la Serbie; quelques uns des caractères spécifiques serbes sont restés en évidence mais d'autres ont disparus.

En ce qui concerne spécialement la manière de voûter le naos au moyen d'un système d'arcs placés à 45° des grands arcs, j'ai exprimé l'opinion qu'elle est dûe à une influence arménienne, explicable en Moldavie par l'arrivée, à plusieurs reprises, de nombreux émigrants arméniens [1]). Ce mode de construction est inconnu dans les pays voisins d'où nous sont venues les diverses influences qui ont déterminé le style moldave. Mais en Arménie, dans l'Iran, ainsi que dans les pays qui ont été dans la sphère d'influence de sa civilisation et de son art—aux Indes, en Egypte, en Espagne, — on trouve des solutions très voisines. La conclusion naturelle qu'on en tire est d'admetre une influence de l'Iran transmise par les Arméniens.

LES FORMES EXTÉRIEURES

(Les Façades)

Le plan que nous avons décrit s'exprime à l'extérieur par des lignes simples. L'abside de l'autel est presque toujours polygonale (à sept ou neuf côtés) rarement semi-circulaire (Dorohoi, Voronetz). Les absides latérales, quand elles existent, sont également polygonales, à cinq côtés (sept à Voronetz). Lorsque la grande abside est sur plan circulaire, les petites absides le sont pareillement.

A Baia et à Piatra, au lieu d'absides latérales, il y a un surépaississement de la muraille qui forme un ressaut rectangulaire. — Ainsi que nous l'avons déjà dit, le pronaos ressort souvent lui aussi, étant plus large que le naos. (St.

[1]) Par exception trois églises moldaves présentent des arcs de cette nature (Piatra, Borzeşti, Războeni).

[2]) G. Millet: L'ancien art serbe, pg. 73.

[3]) G. Millet: L'école grecque, pg. 55—56.

[1]) G. Balş: Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine-Congrès des études byzantines, 1924.

Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Les églises se présentent avec ou sans tour sur le naos; La tour est habituellement placée sur deux socles superposés. Il existe une corrélation entre la présence de la tour, des absides latérales et celle des contreforts, ainsi qu'il est du reste naturel que cela soit. Les poussées plus grandes dûes au poids de la tour demandent un contrebutement plus puissant, et les absides et les contreforts contribuent à cet effet. Mais, même sans tour, on a quelquefois senti la nécessite de contreforts (Piatra, Războeni, Dobrovetz).

Ces contreforts sont habituellement placés à droite et à gauche des absides latérales (St. Elie, Milişăutz, Hârlău, Tazlău, Neamtz, Piatra et montent, en général jusqu'au rang inférieur de niches, rarement plus haut. Ils se réduisent vers le haut par retraites successives couvertes de tablettes à profils gothiques.

Lorsque le pronaos est surélargi, les coui treforts manquent à cet endroit (sauf á Tazlău)

Un petit contrefort bas renforce l'abside principale sous sa fenêtre. — Nous trouvons auss des contreforts obliques, placés à 45° aux angles de la façade ouest (Piatra). Les contreforts sont exécutés en pierre de taille, aux moins dans leurs parties extérieures.

La façade est en pierre apparente, irrégulière. Elle s'élève sur un socle de pierre profilée, dont les angles sortants sont égalemen de pierre de taille.

Des rangs de briques apparentes, souvent émaillées, ornent les façades à la partie supérieure desquelles se trouvent deux rangs de niches; deux petites niches du rang supérieur correspondent, en général (à peu prés) à une niche du rang inférieur. Exceptionellement il n'y a qu'un rang et dans un cas même trois. Les absides sont ornées de longue arcades aveugles qui vont du socle jusqu'aux petites niches — une arcade correspondant à un côté du polygone des absides. Elles laissent entre elles de minces pilastres qui sont en briques apparentes ainsi que les arcatures des niches.

Les absides ont de petites fenêtres à cadre rectangulaire allongé et à ouvertures généralement rectangulaires à leur partie supérieure ou en arc brisé ou même demi-circulaire. Des fenêtres presque pareilles se trouvent aux tours et quelquefois au pronaos; mais ici il y a une plus grande variation, autant comme position des ouvertures que comme grandeur et comme forme

Elles sont toutes de formes gothiques, ayant souvent de beaux encadrements, des meneaux et des ornements en forme de rosaces, de trilobes, des époques rayonnante et flamboyante.

Les *portes* sont rectangulaires mais encadrées de moulures ogivales qui quelquefois sont à leur tour prises dans un deuxième cadre rectangulaire.

Cette forme ogivale est la règle générale; lorsque nous voyons actuellement à l'extérieur la porte à cadre rectangulaire et à baguettes croisées, que nous avons vue dans la paroi du naos, c'est que nous nous trouvons en présence d'un remaniement, contemporain de la construction d'un nouvel exonarthex.

L'inscription gravée se trouve à l'extérieur près ou au dessus de la porte.

Un des éléments les plus importants de la décoration polychrome de nos façades sont les disques de terre cuite émaillée, des même couleurs que les briques, et qui se trouvent dans les tympans des arcatures ou formant frise sous la toiture ou sur les tours. Les uns ont de simples boutons à leur centre, mais d'autres sont ornés de figures géometriques ou d'animaux fantastiques.

La *corniche* supérieure manque le plus souvent et lorsqu'elle existe, elle est toujours peu prononcée et des plus simples. Nous ne trouvons jamais ces corniches en rangs de briques, les unes placées en dents de scie, ainsi qu'elles existent partout en pays byzantins et ainsi, du reste, qu'on les trouvera aussi plus tard en Moldavie.

La tour, presque toujours polygonale et à huit faces, quelquefois à douze ou seize — rarement cylindrique — repose sur un socle étoilé à huit pointes. Ce socle est à son tour posé sur une base de plan carré ou octagonal. Cette disposition correspond d'une façon rationelle à la disposition des arcs du naos; la base carré se superpose au carré des grands arcs et l'étoile à huit pointes correspond au carré des quatre arcs supérieurs obliques, complété par les côtés prolongés de l'octogone de la tour.

De cette forme type sont dérivée les autres dispositions, plus ou moins variées, que l'on trouvera plus tard.

De même qu'à l'intérieur les arcs obliques du naos sont un caractère original de l'architecture moldave, les bases étoilées de la tour le sont à l'extérieur.

L'ornementation d'arcades aveugles et de petites niches est analogue à celle de la façade

Quatre fenêtre pareilles à celles du naos sont placées sur les axes principaux et entre elles nous trouvons souvent (et ceci dans les églises un peu plus tardives) quatre petits contreforts qui contrebutent la tour dans la direction de la naissance des grands arcs.

Les *toitures* des églises sans tour sont simples; elles sont actuellement assez basses là où elles sont recouvertes de matériaux modernes, comme la tôle, ou à pentes rapides là où elles sont couvertes en bardeaux (surtout en Bucovine). Les sommets portent, d'après l'usage, des croix posées sur des sphères.

Les toitures des églises à tour offrent des formes plus compliquées et qui ont été le sujet de beaucoup de discussions. La présence de la tour posée sur ses socles ne présente aucune difficulté tant que la toiture de l'église ne dépasse pas la base carrée. Avec les matériaux dont on disposait du temps d'Etienne le Grand, ceci n'était possible qu'avec le plomb et les tuiles creuses. Il est certain que le plomb a été employé en Moldavie dans une certaine mesure, ainsi qu'il l'a été dans toute l'Europe au Moyen-Age; quant aux tuiles creuses, si répandues dans le midi, leur emploi en Moldavie est certainement beaucoup plus tardif.

Le problème est autre lorsque les pentes sont plus raides, soit par suite des formes choisies par l'architecte, soit que les matériaux disponibles l'imposent. C'est le cas des bardeaux, employés jusqu'à nos jours en Roumanie et c'est le cas de la tuile plate habituelle. Avec ces deux sortes de matériaux, une première solution est celle d'une seule toiture bui couvre toute l'église, et dont la tour, avec ses bases à demi enfouies, ne sort que partiellement. Cette solution, des plus gauches, n'a jamais pu — et pour plusieurs raisons — avoir été celle des constructeurs. Un autre moyen sera de couvrir séparément chaque membre de la bâtisse, pronaos naos et autel.

Cette solution, conforme à l'esprit gothique, qui l'a toujours adoptée dans tout l'occident, le centre et le nord de l'Europe est certainement celle qui a été choisie, et ceci quelles que soient les objections de nature technique ou esthétique que l'on puisse élever. Les nombreux tableaux votifs, peints à fresque dans nos églises et dont les dates sont, à peu de chose près, determinées, montrent tous cette dispositions— disposition qui s'est maintenue du reste, pour quelques unes de ces églises, jusqu'au XIX-e siècle.

En ce qui concerne les matériaux employés, les indications fournies par le dessin de l'église sur les tableaux votifs, ainsi que les couleurs, ne permettent pas de porter un jugement précis. Mais, en résumé, on peut dire que les bardeaux ont été beaucoup employés; le plomb dans des cas plus rares et, enfin, quoique les tuiles plates ne soient pas absolument exclues, il ne paraît pas — et ceci pour des motifs basés sur des documents — qu'elles aient été employées à cette époque. Il en est de même pour le cuivre dont l'emploi parait plus récent.

Dimensions et Proportions

Les églises d'Etienne le Grand sont toujours de dimensions modestes. Pătrăutz, la plus petite n'a que 14,50 mètres de longueur intérieure et 4,50 mètres de largeur, et sa hauteur, à la clef des grands arcs du naos, est de 6,30 mètres, la calotte de la tour étant à 14,00 mètres du pavé.

L'église du monastère de Neamtz a 37,50 mètres de longueur intérieure (sans compter l'exonarthex ajouté plus tard) et 6,50 mètres de largeur intérieure (sans compter la saillie des absides latérales.) La hauteur à la clef des grands arcs est de 10 mètres, et celle de la calotte de la tour de 23,30 mètres.

Mais si nous laissons de côté cette église, qui avec Dobrovetz, représente un type exceptionnel, c'est St. Georges de Hârlău qui, avec Tazlău, est la plus grande. Elle a 21,50 mètres de longueur (toujours intérieure), 5,70 mètres de large, 9 mètres de haut à la clef des grands arcs et 21,50 mètres à la calotte de la tour. La voûte du pronaos monte à 13,50 mètres au dessus du pavé.

Nous n'avons pas mis en ligne de compte l'église du monastère de Putna qui a été refaite au XVII-e siècle.

En examinant les principales dimensions des églises de cette époque on voit que les unes sont plus ramassées, et les autres plus allongées et plus hautes. Il y a donc une variété plus voisine du byzantin et une autre plus svelte, plus gothique; entre les deux il y a toutes les transitions.

Ainsi le rapport de la longueur de l'église à sa largeur, passe de 3 à Pătrăutz et à St. Elie à 4,85 à Neamtz (sans l'exonarthex) et le rapport de la hauteur à la clef des grands arcs à la largeur passe de 1,28 à Voronetz jusqu'à 1,58.

Mais, quelle que soit la catégorie dans laquelle on puisse ranger ces églises, leurs proportions sont toujours réussies et rien ne nous y donne une impression de gaucherie on de maladresse.

Classification.

Ce qui a eté dit jusqu'ici, nous permet de procéder à une classification des églises de cette epoque.

A première vue, ce qui parait le plus naturel, c'est de faire deux catégories: les églises à tour et celles sans tours. Mais cette classification est trop générale et trop vague et, en entrant davantage dans l'analyse de ces monuments, on verra qu'on peut en faire une autre basée sur les différences de construction.

Une première catégorie comprend les églises de Pătrăutz, Milişăutz, St. Elie et Voronetz, abstraction faite, bien entendu, de l'exonarthex ajouté au XVI-e siècle.

Ces quatre églises, de dimensions plus modestes, ont une tour, des absides laterales et un pronaos carré on à peu près carré.

Elles ont (sauf Pătrăutz) des contreforts sur les côtés nord et sud.

Toutes les fenêtres ont un encadrement rectangulaire (Milişăutz a eu une fenêtre ogivale sur sa façade ouest).

Ces quatre églises — elevées entre 1487 et 1488 — forment un groupe suffisamment homogène et on peut admettre, avec beaucoup de probabilité, qu'elles sont construites par le même maître on par des maîtres de la même école.

Un second groupe — qui suit chronologiquement le premier — est celui des églises dites „princières" qui sont dans des villes, St. Jean de Vaslui, la S-te Vierge de Bacău, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Iassy, St. Nicolas de Dorohoi, St. Nicolas de Popăutz (Botoşani), toutes construites entre 1490 et 1496.

Ces églises sont plus grandes que celles du groupe précédent et plus hautes Elles ont toutes des tours et des absides latérales, des contreforts et le pronaos surélargi (à l'exception de Hârlău) et à peu près carré.

Ces églises étant placées dans des villes, on a, probablement, senti la nécessité d'admettre un plus grand nombre de fidèles, ce qui a amené ce surélargissement.

Ces églises présentent une riche ornementation de briques et de disques émaillées à figures. (Bacău ne parait pas avoir possédé ce décor.) Dans ce groupe, les fenêtres du naos et de la tour restent petites et à cadre rectangulaire, tandis que celles du pronaos sont grandes, ogivales et ornementées dans la style gothique.

Il est probable que c'est dans ce groupe que devait se ranger la chapelle du château de Suceava où l'on a trouvé de nombreux disques émaillés à figures, pareils à ceux des autres églises de ce groupe.

Toutes ces églises paraissent être l'œuvre d'un même maître; — on pourrait faire exception pour Bacau, qui est plus rudimentairement exécutée.—

Ce deuxième groupe se présente donc comme la suite évolutive du premier.

Une troisième classe est formée par les églises de Borzesti, Războeni et Piatra (Neamtz) [1493 à 1498]. Ces églises sont sans tours et sans absides laterales.

Nous trouvons dans ce groupe des arcs doubleaux en relief sous les voûtes du naos; ces reliefs se continuent par des pilastres engagés sur les murs sud et nord, réduits vers le bas par une succession de retraites en consoles.

C'est un principe constructif ingénieux pour réduire le diamètre de la coupole et partant, sa poussée.

À l'ouest et à l'est du naos, sur ces mêmes parois nord et sud se trouvent de grandes arcades aveugles qui ne se trouvent pas dans les autres églises de cette époque.

Ce détail, et la présence des doubleaux, sont des caractéristiques de plan serbe.

Les voûtes du pronaos de ces trois églises sont séparées en deux par un doubleau sur consoles, comme au naos; le pronaos devient, en plan, un rectangle allongé.

Le naos a de petites fenêtres et le pronaos de grandes fenêtres gothiques ornées.

Ces églises présentent, elles aussi, une décoration de briques et de disques émaillés; mais ces disques ne représentent aucun ornement figuré et n'ont qu'un simple bouton à leur centre.

Nous nous trouvons donc en présence d'un groupe à caractères originaux bien définis et on ne peut guère se tromper en les attribuant à un seul et même maître.

On pourrait considérer comme une continuation de ce groupe l'église du monastere de Neamtz, construite en même temps que St. Jean de Piatra (1496—1497).

Nous n'y trouvons pas, il est vrai, les arcs doubleaux du naos et les arcades intérieures de caractère serbe, mais nous retrouvons le pronaos séparé en deux et les disques émaillés à bouton du groupe précédent.

Du reste, la partie ouest du naos de ce groupe pourrait être considérée comme une première indication, comme un acheminement vers le compartiment nouveau que nous trouvons à

Neamtz et que nous trouverons plus tard sous le règne de Pierre Rareş.

Neamtz serait donc une combinaison des deux groupes précédents, et nous pourrions ajouter comme procédant de la même influence St. Georges de Suceava (1514—1522) qui a beaucoup de points de ressemblance avec Neamtz.

Le groupe qui suit et se classe chronologiquement immédiatement après Neamtz, comprend les églises d'Arbora, de Reuseni et de Dobrovetz, [1502—1504], les dernières eglises du règne d'Etienne le Grand.

Ce sont des églises sans tour; elles n'ont pas d'absides laterales; une tres légère inflexion à l'intérieur en indique la place, encadrée d'un faisceau de colonettes engagées, qui atteignent la voûte.

Le pronaos est voûté, d'une façon pittoresque et pratique, par deux paires de larges arcs longitudinaux et deux autres paires transversales qui ne laissent plus qu'un petit carré à voûter, que couvre finalement une calotte sphérique.

Tous les encadrements des fenetres sont extérieurement rectangulaires et de petites dimensions. Arbora et Reuseni sont, à peu de chose près, identiques comme dispositions, dimensions et détails. Les murs du sud et du nord sont prolongés vers l'ouest et réuni par un berceau qui sert de support aux cloches.

Dobrovetz ne diffère de ces deux églises que par l'adjonction au pronaos, au lieu d'un simple berceau, d'un nouveau narthex, — le premier devenant ainsi un compartiment intermédiaire. Ce nouveau narthex a de grandes fenêtres ogivales à ornements gothiques. (Les actuelles tours de Dobrovetz sont une addition relativement moderne).

Ces trois églises représentent donc un type et une conception sensiblement différentes de ceux des monuments à peu près contemporains des groupes deux et trois. On peut donc les attribuer à un autre maître.

Un groupe absolument spécial — archaïsant — est celui des églises de Dolhesti, Balineşti et Volovetz. Ce groupe procède, comme inspiration, de la vieille basilique de Radautz. C'est un type roman, voûté en berceau sur le naos et le pronaos. Au droit de chaque pilier, un arc doubleau renforce la voûte.

La principale différence consiste en ce que, à Rădăutz, il existe des bas côtés qui communiquent avec la travée médiane par trois paires d'arcs au naos et deux au pronaos. Ces arcs, à Dolhesti et à Volovetz, se réduisent à des niches aveugles, par suite de la disparition des bas côtés; à Balinesti, ces arcades, restes du type primitif, disparaissent complètement.

Cette classe ne se groupe pas dans le court intervalle de quelques années comme les autres. Dolhesti est d'avant 1481, Balinesti de 1494 et Volovetz de 1502, tandis que Rădăutz, le prototype est du XIV-e siècle.

Ces églises présentent du reste aussi une certaine variété à l'extérieur.

L'abside de l'autel est semi-circulaire à Volovetz avec plusieurs contreforts (comme à Rădăutz), tandis qu'à Dolhesti et à Balinesti, elles sont polygonales — à cinq côtés — et sans contreforts. La décoration est, de même, plus variée.

Comment expliquer la survivance d'un type vieilli et démodé? La supposition la plus vraisemblable est que, entre Rădăutz et Dolhesti, ont existé d'autres églises — aujourd'hui disparues — qui ont transmis la tradition.

L'église de Baia — probablement la plus ancienne des églises qui nous sont restées d'Etienne le Grand — est restée en dehors de notre classification. Elle a subi d'évidents remaniements et présente plus d'une singularité.

Tazlău (1497) a quelque ressemblance avec le deuxième groupe, dont il diffère toutefois par plusieurs points.

Cotnar nous représente le type d'église le plus simple, qui parait avoir été imité plus tard, combiné avec le type Arbora, à Şipote, à Valeni, à l'église de Rareş de Baia et à d'autres.

Enfin—et bien entendu,—nous avons laissé de côté les églises que nous ne croyons pas appartenir à l'époque d'Etienne le Grand: Putna, Mirăutz, Scânteia, Stefănesti.

Le tableau suivant résume ce qui vient d'être exposé:

Groupe			Caractères Généraux
I	Pătrăutz Milişăutz St. Elie Voronetz	1487 1487 1488 1488	avec tour et absides latérales
II	Vaslui Bacău Hârlău St. Nicolas Iassy St. Nicolas Dorohoi St. Nicolas Popăutz	1490 1491 1492 1492—93 1495 1496	avec tour, absides latérales, pronaos surélargi, disques émaillés à figures
III	Borzeşti Războeni Piatra	1493—94 1496 1497—98	sans tour, sans absides latérales, — arcs doubleaux, arcades aveugles intérieures, pronaos avec voûte à deux coupoles, disques émaillés à bouton.
	Monastère de Neamtz St. Georges de Suceava)	1497 1514—22	avec tour, absides latérales, pronaos à deux coupoles, disques émaillés à bouton.
IV	Arbora Reuseni Dobrovetz	1502 1503—4 1504	sans tour, sans absides latérales, colonettes engagées au naos et pronaos à petite calotte.
V	Dolhesti Bălineşti Volovetz	avant 1481 1494 1502	type archaïque, voûte en berceau de caractère roman.

Si l'on groupe chronologiquement les églises d'Etienne le Grand, on verra que la classification que nous venons de faire, en nous basant sur des considérations purement constructives, concorde assez bien avec le groupement dans le temps et permet de distinguer les différentes manières, les differents maîtres ou écoles qui ont travaillé à ces églises tandis que la classification d'après la présence ou l'absence de la tour ne jetait aucune lumière sur l'histoire constructive et sur l'évolution de l'architecture de l'époque d'Etienne le Grand.

Au contraire, si nous considérons les groupes qui représentent les types caractéristiques de l'époque — en laissant de côté les petits groupes de types plus spéciaux — c'est-à-dire si nous considérons le groupe Pătrăutz — Milişăutz — St. Elie — Voronetz et le groupe des églises de ville ainsi que l'église du monastère de Neamtz, l'évolution du type nous apparaîtra clairement.

Pătrăutz, la plus petite de ces églises, a une tour basse; elle n'a pas de contreforts, parceque les poussées relativement faibles des voûtes n'en faisaient pas sentir la nécessité. Elle n'a pas encore de base étoilée, ni, sous l'abri de la toiture, de rangées de petites niches.

Milişăutz, plus élancée, a encore la base de la tour carrée, mais elle a des contreforts qui ont, peut-être, été ajoutés après coup. — Le premier rang de niches fait son apparition, ainsi que — peut-être — les premiers disques.

St. Elie nous montre la première base de tour en étoile et deux rangs de niches.

Voronetz a abandonné les contreforts qui étaient au droit du mur de séparation du naos et du pronaos, comme inutiles, ce qui est, du reste, logique.

Il est vrai qu'actuellement on ne voit pas à Voronetz le rang supérieur de niches, mais il existe très probablement, caché par les enduits.

Puis vient le groupe des églises de ville. Le

pronaos surélargi apparait, rendant encore plus inutiles, les contreforts à l'ouest des absides latérales. Les fenêtres du pronaos s'agrandissent et s'embellissent; l'église devient plus haute et la décoration de briques et de disques émaillés devient la régle générale.

Enfin, à Neamtz, les dimensions s'accroissent encore. Sous l'influence du groupe Borzeşti, — Războeni — Piatra, le pronaos s'allonge et sa voûte se partage en deux coupoles; le naos allongé lui aussi, s'augmente, pour la première fois du compartiment des tombeaux.

Plus tard, St. Georges de Suceava, gardera les mêmes dispositions de même que l'allongement du naos, tout en laissant de côté le nouveau mur intérieur de séparation, gênant dans la métropole de la capitale où il y avait besoin de beaucoup d'espace.

Ainsi, dans le court laps de dix ans (1487 à 1497), s'est accompli toute l'évolution de ce style, de la modeste église de Patrautz jusqu'à la fière construction du monastère de Neamtz.

Il résulte encore de ceci, que les quelques églises du règne d'Etienne le Grand, plus anciennes, et qui ne nous sont pas parvenues—et parmi elles la première église de Putna — ne peuvent avoir été que des édifices modestes et très simples de formes.

CHAPITRE IV

ANALYSE DES DÉTAILS

Après avoir terminé l'étude des lignes principales, c'est-a-dire celles du plan, des voûtes et des façades, nous passons à l'examen des détails, à leur analyse et à la recherche de leur provenanance, en commençant par les éléments de pierre sculptée.

Les *portes* sont toujours de petites dimensions, un mètre de large ou moins et 1,90 à 2,20 m. de haut. La porte qui fait communiquer le naos et le pronaos a un encadrement rectangulaire formé de baguettes entrecroisées qui se défont eu deux branches aux angles supérieurs, lesquels se trouvent de la sorte arrondis à l'intérieur et prennent une apparence caractéristique.

A leur partie inférieure ces baguettes s'appuyent sur un plan incliné, directement ou par l'intermédiaire de petites bases ornementées.

Ce genre de porte, que nous retrouvons en Moldavie encore longtemps après le règne d'Etienne le Grand, a son prototype en Transylvanie où de nombreuses églises du XV-e siècle nous les montrent placées sur les façades latérales de l'église (généralement sur le côté sud) tandis que les portails principaux sont ogivaux.

Ces églises transylvaines ne possèdent pas de murs de séparation intérieurs comme les églises moldaves. Il paraîtrait donc que les maîtres maçons transylvains, appelés en Moldavie, ont trouvé tout naturel de placer dans cette partie médiane le genre de porte qu'ils appliquaient au même endroit—mais sur le mur extérieur— dans leurs églises, tandis qu'ils gardaient pour le porte d'entrée le type ogival de leurs portails, placés normalement dans les deux types d'églises sur la façade ouest.

Ces portes extérieures présentent une richesse et une variété plus grandes; mais quelle que soit la forme de la porte elle même, ce qui domine et donne son cachet, ce sont les nervures très accentuées en arc brisé du cadre principal.

La brisure de l'arc n'est pas très marquée et témoigne de la fin du gothique.

Nous retrouvons aussi souvent les nervures supportées par les petites bases ornées déjà vues aux portes intérieures. Ces bases sont une caractéristique du gothique allemand finissant; elles se trouvent en Transylvanie au XV-e siècle ainsi qu'en Galicie.

Des exemples de ce genre de portail se trouvent, comme nous l'avons dit, en Transylvanie. Les ogives en Moldavie ont toujours un voussoir à la clef, et jamais un joint ainsi que cela est plutôt la règle en Occident. En Transylvanie nous trouvons les deux solutions.

Les *fenêtres*, nous l'avons vu, sont de deux sortes; les petites qui éclairent toujours le naos, la tour et quelquefois le pronaos, et les grandes, plus variées qui se trouvent au pronaos. Les premières, étroites et longues, ont leur encadrement rectangulaire, à baguettes croisées aux angles. L'intérieur est rectangulaire ou en arc légèrement brisé, ou encore — vers la fin — en plein cintre. Les baguettes s'arrêtent sur un plan incliné toujours placé plus haut que le bas de la fenêtre; elles ne reposent sur des bases ornées que rarement (dans deux des dernières églises du règne, à Arbora et Reuseni). Quant aux fenêtres du pronaos, elles sont, soit d'une seule ouverture, soit partagées en deux ou en trois parties par des meneaux. Le cadre est mouluré et la partie supérieure décorée d'ornements gothiques (rosaces, trilobes etc.) souvent, — mais pas toujours — à jour. Les nervures reposent toujours à leur partie inférieure, directement sur le plan qui termine horizontalement le cadre de la fenêtre.

On trouve facilement dans les pays gothiques voisins des fenêtres du genre des dernières que nous venons de décrire. Il n'en est pas de même pour les petites; nous ne les trouvons ni aux églises de Transylvanie ni à celles de Galicie; mais nous trouvons des formes assez

voisines, quoique moins allongées dans les constructions civiles de ces deux contrées.

Le fait que ne trouvons ces fenêtres à aucune des deux cents églises gothiques transylvaines, qui nous ont été conservées, nous fait supposer que c'est de Galicie qu'elles sont venues en Moldavie, de Galicie, où le nombre très réduit des églises gothiques encore existantes, peut nous permettre de supposer qu'elles ont existé dans un certain nombre d'édifices disparus.

On pourrait donc voir une influence de la Galicie, à ce point de vue; mais comme les portes montrent une indeniable influence transylvaine, on arriverait à cette conclusion que les portes seraient transylvaines d'origine et les fenêtres polonaises.

Jusqu'à ce que de nouveaux éléments nous permettent de trancher d'une façon plus précise cette question, on ne peut que faire la supposition que les maîtres galiciens qui sont venus en Moldavie ont introduit ce genre de fenêtres dans des églises aujourd'hui disparues. Les maîtres transylvains qui sont venus après eux, ont respecté ces petites fenêtres qui correspondaient probablement davantage aux besoins et aux goûts locaux et se sont contentés de modifier les portes et puis. plus tard seulement, les fenêtres du pronaos.

Il y a peu à dire des socles profilés, des contreforts à couronnements identiques à ceux des pays voisins, — des corniches de pierre taillée, toujours très simples et qui ne paraissent du reste pas apparaître avant le groupe Piatra — Borzeşti. Les reproductions et les profils publiés donnent une idée suffisante de leur genre.

La pierre taillée est encore employée pour les chaînages d'angle et à l'intérieur pour certains arcs, — entre autres pour les doubleaux et les pilastres à consoles des églises du type Piatra—Borzeşti—Războeni.

Toujours en pierre sont les consoles, les nervures, des balustrades comme celle, très élégamment travaillée, de la tour de Balineşti dont nous retrouvons le motif à la loggia du réfectoire du monastère des Franciscains à Cluj.

Les inscriptions gravées avec caractères en relief, sont toujours en pierre; leur encadrement est toujours simple et consiste le plus souvent en une moulure à larmier destinée à les garantir contre la pluie. Ces inscriptions sont pour nous des documents des plus précieux, qui nous permettent de dater avec précision nos monuments.

Sur plusieurs de ces éléments de pierre taillée se retrouvent les signes lapidaires des maîtres maçons qui les ont travaillés. Ces signes, dont la figure géometrique de base dans laquelle ils s'inscrivent, est presque toujours le carré et le triangle équilateral, se rattachent aux loges de Strassbourg et de Cologne. Comme ces signes sont très répandus et en Transylvanie et en Galicie, leur présence en Moldavie ne nous aide pas à solutionner le problème de l'origine immédiate de nos maîtres. Elle confirme pourtant — si cela était encore nécesaire — qu'ils appartenaient à des écoles gothiques.

Le parement est de pierre brute de petites dimensions, les angles sont en pierre de taille à queue irrégulière. La brique apparente est employée en rangées horizontales aux pilastres et aux arcatures des arcades et des niches. Ce sont ces grandes arcades aveugles qui décorent les absides et ces rangées de niches sous la toiture qui sont la décoration architecturale la plus caractéristique de nos églises. Quelle peut être leur origine? on trouve dans tout le domaine de l'art roman des arcades qui décorent les façades de l'église; — on les retrouve dans les Balkans, en Asie, en Arménie.. Les arcades à colonettes formant galerie à jour de l'Italie et des bords du Rhin sont présentes à toutes les mémoires. Mais la façon dont se présentent ces éléments ornementaux diffèrent considérablement.

Pour pouvoir nous faire une opinion sur les influences qui se sont manifestées en Moldavie, il est nécessaire de bien déterminer le caractère de ces arcades aveugles.

Celles des églises d'Etienne le Grand ne se trouvent qu'aux absides; ce premier fait nous permet de mettre hors de cause presque toutes les églises romanes, celles du Mont Athos, de Serbie, de Macédoine, de Bulgarie et celles d'Arménie. Nos arcades présentent simplement leur plan intérieur rentré par rapport à la façade, ces plans rentrés laissant entre eux des sortes de pilastres aux angles du polygone des absides. Ces pilastres n'ont jamais le caractère de colonettes engagées, ainsi qu'on le voit en Serbie (école de la Morava), en Arménie et dans les pays d'architecture romane. L'archivolte est dans le plan même du mur supérieur; elle n'a aucun bandeau ornemental, aucun relief décoratif. Quoique ornementales dans leur ensemble, ces arcades procèdent en somme d'un principe constructif.

Des arcatures pareilles aux nôtres se retouvent dans certaines constructions byzantines d'Italie

et dans les Balkans, dès les premiers siècles des temps chrétiens. Celles qui ont les caractères les plus approchés des nôtres se trouvent à Constantinople, dans des édifices de l'époque des Comnène et des Paléologue (St. Théodore-Thiron, Pammakariste, S-te Thédosie, Pantocrator) et à Salonique (St. Pantéleimon, St Elie, les Saints Apôtres).

Quelques unes de ces églises ont aussi des niches au-dessus des arcades aveugles, mais elles ont un autre caractère qu'en Moldavie où la continuité de ces niches qui font tout le tour de l'église, leur donne l'aspect de vraies frises, tandis qu'à Constantinople et en Macédoine elles rappellent — d'une manière décorative — la fenêtre absente. Cependant deux ou trois églises St. Elie, St. Panteleimon) pourraient indiquer un acheminement vers le motif en frise.

En résumé ce sont les pays du sud des Balkans où se trouvent l'esprit et les formes les plus voisines des nôtres.

Nous croyons donc à une influence assez directe de ces régions sur notre architecture en ce qui concerne les grandes arcades aveugles.

La question est moins claire pour les petites niches.

Quant aux briques émaillées, vertes, jaunes brunes etc. qui ornent les façades, quoique leur principe soit oriental, nous ne pensons pas que ce soit à une influence d'Orient qu'il faille attribuer leur présence en Moldavie, parceque dans tous les Balkans nous n'en trouvons pas de ce genre, tandis qu'elles ont été employées au XIV-e et au XV-e siècle en Pologne d'une façon analogue et avec des couleurs pareilles.

Mais la décoration la plus originale de ces églises, sont les disques de terre cuite émaillée qui ornent les tympans des arcades et qui forment des frises sous la toiture et sur les tours; ils ont les mêmes couleurs que les briques et offrent une grande variété d'ornementation.

Les uns n'ont pour tout décor qu'un ou deux cercles concentriques et un bouton central, d'autres ont des rosaces, des rais, des figures géométriques. D'autres encore, — les plus intéressants, représentent des animaux héraldiques ou fantastiques.

Nous y voyons la tête de bison — les armes du pays — accompagnée de „tenants" héraldiques, des lions rampants ou passants de diverses espèces, des cerfs à quatre cornes, des griffons, des dragons entrelacés, un quadrupède androcéphale couronné et ailé, des sirènes à double queue et d'autres sujets du même genre. Quoique quelques unes de ces représentations aient eu primitivement une origine asiatique, elles ont de bonne heure pénétré en Occident et nous les retrouvons de nombreuses fois dans les sculptures romanes et gothiques. L'art héraldique s'en est du reste emparé et les a répandus dans tout l'Occident.

En ce qui concerne nos disques, leur rôle est purement ornemental et de même que les tailleurs de pierre nous ont apporté leur manière de traiter la pierre, de même les ouvriers en terre cuite, qui étaient d'école allemande, ont reproduit sur ces disques les figures qui leur étaient familières et qui se voient du reste aussi sur les plaques de poêles émaillées de cette époque. Il ne faut pas oublier que c'était le moment où les fabriquants de poêles allemands atteignaient à une grande perfection dans leur art.

Le caractère occidental des figures de nos disques n'est pas douteux. Mais l'habitude d'orner les façades de plats ou de disques est orientale. Il faut donc supposer que c'est d'Orient que nous est venu le goût, le désir de cette sorte d'ornementation, mais que les seuls ouvriers qu'on ait trouvés pour exécuter ce genre de travail étaient les potiers allemands ou polonais qui travaillaient au métier de poêliers.

Il résulte, d'une façon indubitable, de l'analyse des éléments décoratifs que l'on vient de faire, que les façades des églises de cette époque étaient en matériaux apparents. Toutes ces pierres taillée, ces briques apparentes, ces disques émaillés, n'étaient évidemment pas faits pour être recouverts d'enduit. D'un autre coté, le fait qu'ils sont placés dans le plan même du mur et la façon dont ils sont placés par rapport aux chaînages de pierre, montrent qu'ils ne pouvaient pas rester apparents sur un mur enduit.

Les fresques qui ornent aujourd'hui la plupart de ces façades ont été faites ultérieurement. Les inscriptions de Voronetz, par exemple, ne peuvent laisser aucun doute à cet égard.

Le fond des niches était peut-être enduit, ainsi qu'on le croit généralement, mais nous n'avons aucune précision à cet égard.

CHAPITRE V

LES MATÉRIAUX EMPLOYÉS ET LES MÉTHODES DE CONSTRUCTION

Nous avons vu qu'on a employé la pierre brute qui se trouve partout en Moldavie, la pierre de taille qui provenait de carrières choisies avec soin, la brique d'excellente qualité, ainsi que nous le montre la façon dont elle résiste depuis plus de quatre siècles à un climat changeant et rude.

La brique est de grandes dimensions (surtout les briques émaillées), pareille à celle employée à cette époque en Transylvanie et en Galicie et surtout beaucoup plus grande et plus épaisse que les briques byzantines (7 à 8 centimètres d'epaisseur au lieu de 3.5 à 4).

Les briques employées à l'intérieur sont plus petites que celles du parement, surtout celles qui entrent dans la construction des voûtes. Ces voûtes sont du reste fréquemment construites en tuf calcaire pour en diminuer le poids.

Le mortier est de chaux blanche mêlée de brique pilée et quelquefois de petits cailloux — mais sans employer le sable comme aujourd'hui.

Les pierres sont taillées avec soin à l'aide de la pointe, de la bretture ou de la laie; elles portent encore quelquefois les traces des instruments avec lesquels on les élevait à pied d'œuvre.

Les joints des briques sont relativement minces, comme en Translyvanie et en Galicie et non d'après le mode byzantin, d'après lequel on fait des joints presque aussi épais que les briques elles mêmes.

Les arcs de briques ainsi que les calottes sont construits par assises radiales; jamais l'extrados n'est souligné d'un rang de briques mises à plat, comme en Valachie et dans les Balkans et comme cela se fera plus tard en Moldavie même.

Les pendentifs sont construits généralement par assises horizontales d'après le mode byzantin; il y a cependant des cas où elles sont verticales ce qui parait bien indiquer une influence occidentale. Les enduits, encore presque toujours existants, ne permettent pas une étude très détaillée sur ce point.

Dans les grands pendentifs du naos et quelque fois plus haut, se trouvent des pots de résonnance pris dans le massif de la maçonnerie, l'ouverture restant visible; leur but n'était pas d'alléger la maçonnerie mais bien de renforcer les sons.

Les tours sont entièrement en briques ainsi que le socle supérieur tandis que la base inférieure est le plus souvent en pierre.

Les enduits intérieurs sont faits du mortier dont nous avons parlé plus haut. Les enduits destinés à la fresque sont de chaux mélangée d'étoupes hachées. La chaux parait toujours avoir été éteinte avec le plus grand soin.

L'épaisseur des murs par rapport à la largeur de l'église et à sa hauteur est toujours considérable, et atteint 1,50 mètre et plus.

Le pavé de l'église, généralement de dalles de pierre, parait avoir été quelquefois exécuté en plaques de terre cuite émaillée.

* * *

Parmi les ouvrages accessoires qui sont trop intimément liés à la construction pour qu'on puisse négliger d'en parler, il faut citer en premier rang, les tombeaux et surtout la peinture.

CHAPITRE VI

LES TOMBEAUX

Les tombeaux sont habituellement placés dans le pronaos ; une dalle de pierre, placée au niveau du pavement ou à quelques centimètres au dessus, recouvre le tombeau proprement dit. Les dimensions varient entre 1,32 et 1,83 m. de long, 0,42 — 0,81 m. de large et 0,10 à 0,20 m. d'épaisseur.

Leur forme est rectangulaire, quelquefois plus large à la partie qui corespond à la tête. Tout autour, sur une bande de 5 à 10 centimètres de large est sculptée l'inscription qui rappelle le mort. Les caractères sont toujours en relief et jamais gravés. Le milieu de la dalle est occupé par un ornement généralement végétal pareillement en relief. Nous ne trouverons jamais la représentation du mort, ainsi que c'était l'usage en Occident (et en Pologne et en Transylvanie).

Le matériel employé est le marbre, le calcaire et le grès.

L'ornementation a un caractère occidental et parait dériver de l'ornementation romane, et ceci quoique l'origine de ces larges feuilles en élégantes volutes stylisées soit évidemment orientale et se rencontre un peu partout en pays byzantin. Mais c'est un de ces motifs qui se sont acclimatés en Occident et la façon dont il est exécuté sur nos tombeaux dénote une facture occidentale.

Sur quelques pierres, le caractère gothique est plus accentué, tandis que sur d'autres, des motifs plus purement orientaux se font jour.

Sur une des pierres de l'église de Rădăutz, posées par Etienne le Grand sur les tombes de ses ancêtres, figure une signature : „Mistr Ian". Il est probable que c'était un tchèque. Ce maître aurait-il formé une école ? ou a-t-il travaillé seul? On l'ignore. Quoiqu'il en soit, pendant une quarantaine d'années, de 1478 à 1518 nous trouvons le même style et à peu près la même facture. Après, ce genre de travail disparait — sauf deux ou trois copies.

Les pierres tombales ont été quelquefois abritées par des baldaquins de pierre, de travail gothique, tels que ceux de Putna et d'Arbora. Ici l'influence polonaise parait évidente.

CHAPITRE VII

LA PEINTURE

Du temps d'Etienne le Grand, l'intérieur des églises devait toujours être peint. C'était le complètement nécessaire et naturel des travaux : parure et enseignement.

Plusieurs de ces églises nous ont conservé leurs fresques, datant de l'époque de la construction ou d'une époque encore fort approchée de la fondation.

Voici, dans l'ordre chronologique, celles qui, de nos jours encore, possèdent ce revêtement, au moins partiel:

Dolhesti, Pătrăutz, Milişăutz, (Bădăutz)[1]), Voronetz, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Dorohoi, Popautz, Neamtz, Balinesti, Arbora, Dobrovetz, — auxquelles on peut ajouter la chapelle de la tour-clocher de Bistritza. Il y a encore quelques restes des fresques de St. Nicolas de Iassy que l'on conserve encore.

Nous n'avons que peu de points de repère qui nous permettent de dater ces fresques avec quelque approximation.

Le pronaos de Voronetz a été terminé en 1550, ainsi que l'indique une inscription, tandis que l'exonarthex et l'extérieur l'ont été en 1547. Pour plusieurs motifs, la peinture du naos ne peut être que plus ancienne.

Les fresques de Dobrovetz, datées elles aussi par une inscription, ont été éxécutées entre 1527 et 1531. Ces peintures présentent déjà plus de ressemblance avec celles du règne de Pierre Rareş.

La comparaison de ces fresques permet de reculer celles du naos de Voronetz encore avant cette date et de les considérer, si pas de l'époque même d'Etienne le Grand, du moins des années qui l'ont suivi de peu.

[1]) Milişautz a été malheureusement détruit pendant la dernière guerre; mais ses peintures avaient auparavant été étudiées.

Enfin si l'on songe au soin évident avec lequel ce prince a édifié toutes ses églises, on croira difficilement qu'il les ait laissées sans cette parure qui était en même temps la terminaison naturelle des travaux et une nécesité pour le culte — et ceci d'autant plus pour Voronetz qui parait avoir été un de ses monastères de prédilection.

Nous pensons donc ne pas nous tromper en disant que les fresques du naos de Voronetz, celles de Milişăutz, de St. Elie sont de l'époque d'Etienne le Grand, ainsi que celles qui présentent les mêmes caractères iconographiques et qui leur ressemblent comme groupement ornemental et comme facture.

Le professeur Podlacha arrive, du reste, à des conclusions analogues et considère les fresques du naos de Voronetz, comme les plus anciennes connues avec celles de St. Elie et dans une certaine mesure, celles de Bădăutz (=Milişăutz).

Nous rangeons dans cette catégorie, les fresques récemment découvertes à Dolhesti, celles de Balinesti, de St. Nicolas de Dorohoi, de St. Georges de Hârlău ; — Arbora, le paréclission de Bistritza et Popăutz paraissent être d'une époque plus récente. Dobrovetz a été peint entre 1527 et 1531 ; — à Arbora une inscription récemment lue, indique qu'on y aurait travaillé en 1541. Est-ce la date des premières fresques ou plutôt celle d'un renouvellement ?

Pătrăutz, d'une belle facture, parait être de date plus récente. Les inscriptions en grec pourraient renvoyer au XVII-e siècle. St. Nicolas de Iassy a été repeint lors de sa reconstruction au XVII-e siècle.

L'église du monastère de Neamtz a été repeinte en 1830, mais selon toute apparence, en respectant les anciens sujets.

A St Elie, à Balinesti, à Popăutz, à Tazlău

on trouve dans certains endroits sous la couche de peinture un enduit sur lequel sont imitées, en couleurs verte, rouge, et jaune, des briques apparentes. On peut supposer que ces peintures ont été faites pour ne pas laisser les murailles de l'église nues avant l'exécution des fresques, dans les cas où celle-ci tardait.

Les grafiti sur les peintures de ces églises sont très nombreux; il y en a beaucoup d'intéressants; les plus anciens cependant n'étant que de la fin du XVI-e siècle ils ne peuvent pas nous être de grande utilité pour fixer la date des fresques.

Sans parler de l'iconographie de nos églises, nous dirons quelques mots de la disposition de leurs peintures. La partie inférieure est ornée des draperies connues, auxquelles succèdent sur deux ou trois rangées des carrés séparés en triangles colorés en jaune, vert, rouge et imitant probablement les placages de marbres des anciens temps

À Pătrăutz même, ce sont des marbres et des porphyres qui sont imités. Au desus de ce lambris, commencent les rangées de saints et de scènes religieuses dans l'ordre demandé par le culte ou l'herminie.

Le soin de les grouper d'une façon ornementale est évident. Les lignes de la construction sont respectées et soulignées par l'ordonnance de médaillons souvent reliés entre eux par des agencements de grands et de petits cercles. Ce soin disparait plus tard sous les successeurs d'Etienne le Grand. Le mur tend de plus en plus à se diviser en rectangles qui couvrent les parois sans souci des lignes de l'architecture.

Le sens décoratif diminue pour le céder à l'enseignement religieux qui fait des murs une bible ou une vie des saints illustrée.

Les rangées de saints sont séparées par des bandes ornementales à motifs d'origine orientale souvent très ancienne et que nous retrouvons entre autres à Mistra et sur maints manuscrits. Il est à remarquer que certains de ces motifs se retrouvent dans les monuments romans d'Occident, ce qui n'a rien d'étonnant, étant données leur sources communes. Le caractère de nos ornements les rattachent pourtant à l'art byzantin.

Une des parties les plus intéressantes de nos fresques sont les tableaux votifs qui représentent le fondateur et sa famille offrant leur église au Christ ou à sa Mère par l'intermédiaire du saint auquel elle est dédiée.

Ces peintures sont des plus intéressantes par le jour qu'elles jettent sur la forme primitive de nos églises, assez exactement représentées Ensuite, elle sont de précieux documents pour le costume et les portraits des personnages représentés, et ceci malgré quelques réparations évidentes qui apparaissent en quelques endroits.

Il est à remarquer que souvent la figure des donateurs est traitée d'une façon plus détaillée et plus méticuleuse, rappelant un peu — de loin — la facture des maîtres allemands contemporains, tandis que les figures des saints et tout le reste de la peinture sont exécutés avec les larges touches et la technique simplifiée des byzantins.

Il paraîtrait donc que le désir de faire ressemblant les portraits des fondateurs a amené le peintre à modifier en quelque sorte sa technique habituelle et ceci paraît être un gage de plus de la fidélité de ces portraits.

D'habitude, le tableau votif se trouve sur la paroi ouest du naos. La suppression fréquente de cette paroi nous a ainsi privé de plusieurs de ces tableaux.

La qualité de nos fresques est en général remarquable. La franchise des couleurs, la sûreté de l'exécution et la belle expression des figures sont principalement à relever.

Il faut aussi louer le sens décoratif qui a guidé le peintre et son sens de l'harmonie des couleurs.

À ce point de vue, c'est Voronetz qui parait avoir les fresques les plus dignes d'être étudiées et qui paraissent bien (avec celles de Balinesti) n'avoir pas été dépassées en Moldavie.

À la suite des fresques des églises d'Etienne la Grand nous citerons aussi celles de St. Georges de Suceava et celles de Pătrăutz qui sont de la même série.

Les relations de nos peintures avec celles du sud des Balkans sont évidentes. Malheureusement les points de comparaison avec la Valachie à cette époque, nous manquent.

L'étude iconographique (voir V. Podlacha) amène à des conclusions concordantes; quoiqu'on ait relevé certaines influences occidentales, influences qui sont, du reste, peut être encore plus accentuées au Mont Athos.

Il est donc plus que probable que les peintres sont venus du sud, ainsi que paraissent l'indiquer les documents.

Mais il est à présumer que toute cette série de peintures ne s'est pas exécutée sans qu'il ne se soit formé des peintres locaux. Et la persistance de ce style, différent du style russe et dans une certaine mesure de celui de l'Athos, nous permet

de conclure à l'existence d'une école moldave. Il existait encore à Suceava, en 1570, une corporation ou confraternité de peintres (pour les peintres d'icônes).

Dans leur majorité, — malgré le noircissement dû à la fumée des cierges, — ces fresques sont bien conservées, sauf dans les cas où l'absence de toiture a permis aux pluies de dégrader les enduits. Il faut aussi, à ce point de vue, déplorer la manie déjà ancienne des visiteurs qui, sans aucun respect, gravent leurs noms sur les peintures.

En ce qui concerne le mobilier de cette époque, rien ne nous est, malheureusement, resté. Les iconostases aussi ont disparus. Ceux de Borzesti et de Dolhesti sont en maçonnerie, mais nous ignorons de quelle époque ils datent.

CHAPITRES VIII

LES CLOCHES

Il existe encore quelques cloches dont les inscriptions attestent l'ancienneté et nous indiquent Etienne le Grand comme leur donateur.

Elles se trouvent à Voronetz, au monastère de Neamtz, à Bistritza, à Putna.

CHAPITRES IX

LES MAITRES

C'est de Galicie que sont venus à l'origine les maîtres maçons qui ont bâti nos églises. Ce n'est que sous le règne de Pierre Rareş qu'on trouve des noms de maîtres transylvains. Ceci ne veut pas dire qu'il n'y en a pas eu antérieurement mais plutôt que les conducteurs du travail, les architectes, ne venaient pas de Transylvanie. L'analyse que nous avons faite nous amène au même résultat. On voit en effet, une influence polonaise (galicienne) dans les briques émaillées qui ornent les façades de nos églises, dans la transmission des figures héraldiques des disques. Nous voyons de même cette influence dans les baldaquins des tombeaux de Putna et d'Arbora; nous la voyons aussi dans les petites fenêtres à moulures entrecroisées que nous ne retrouvons pas aux églises transylvaines.

D'un autre côté nous avons vu que les portes médianes qui unissent le naos et le pronaos ont leur prototypes en Transylvanie.

Nous en concluons que les maîtres tailleurs de pierre galiciens ont introduit, entre autres éléments, les petites fenêtres dans les églises qu'ils ont construites en Moldavie pendant le premier siècle de son histoire. Ces églises ont disparu ou ne se sont conservées que modifiées.

A partir d'un moment qui pourrait correspondre avec la prise de possession par Etienne le Grand des domaines de Cetatea de Balta et de Cicei en Transylvanie (vers 1476), les maîtres maçons et tailleurs de pierre ont commencé à venir de cette région et leur influence se manifeste par l'introduction des encadrements rectangulaires des portes médianes, encadrements que nous trouvons déja à Pătrăutz, à Milişăutz, à St. Elie.

Les petites fenêtres qui paraissent s'être adaptées à notre gout et aux besoins du culte—qui dréférait une lumière plus mesurée que celle donnée par les grandes fenêtres — ont persisté.

Les grandes fenêtres ont pris place dans le pronaos seulement. Ici le mystère du naos n'est plus nécessaire et il y manque du reste aussi la lumière des cierges — d'où besoin de plus de clarté. On peut donc logiquement fixer vers 1476 — 78, approximativement, le moment où les maîtres maçons transylvains sont venus en Moldavie, d'abord en concurrence avec les Galiciens, qui ont été petit à petit éliminés, et ceci d'autant plus facilement que vers la fin du règne d'Etienne le Grand ses rapports avec la Pologne sont devenus hostiles.

Mais ces maîtres maçons et tailleurs de pierre n'étaient que des exécutants; ils ne pouvaient concevoir le plan de l'église. C'est ici qu'intervenait le clergé, le représentant du prince, personnage certainement plus ou moins au courant de ces questions et qui imposait les dimensions exigées par le culte ou désirées par le Prince. Ces directives entrainaient des formes de voûtes différentes de celles de l'Occident, ce qui explique l'emploi par les maîtres occidentaux de maçons locaux au courant des procédés orientaux, mais incapables de travailler la pierre. Le travail des façades restaient ainsi l'œuvre des maîtres galiciens ou transylvains plus savants.

Nous avons émis l'opinion que, parmi ces ouvriers locaux, il y en avait qui étaient au courant des méthodes de voûtaison arméniennes.

S'il faut décider qui ont été les architectes des églises d'Etienne le Grand — au sens moderne du mot— nous serons donc inclinés à donner ce titre aux préposés princiers, qui décidaient des dimensions principales et de la distribution.

Le rôle du maître étranger paraîtra ainsi assez réduit et assez même pour pouvoir lui refuser l'honneur de le considérer comme l'auteur de l'église.

Si, de l'église, nous passons aux tombeaux, nous trouvons comme maître sculpteur ce „Mistr Ian" — Maître Jean — probablement tchèque, — qui a sculpté les principales tombes de l'époque. Nous ne pouvons savoir s'il a eu des aides ou des élèves moldaves — aucun autre nom ne nous est connu.

Dragota Tăutolovici (fils de Tăutu) qui a mis son nom sur le tombeau de sa mère à Balinesti, était-il un tailleur de pierre? ou le rédacteur de l'inscription ? En tout cas l'ornementation est autre que celle des pierres de Ian et de beaucoup inférieure.

Les peintres aussi nous sont à peu près inconnus à cette époque. Un document nous parle d'un Stefan, qui a peut-être travaillé pour Alexandre le Bon; à Hârlău se trouve la pierre tombale de Georges de Tricala qui a peut-être été un des peintres d'Etienne le Grand; on trouve encore le nom de Toma de Cocavia (Suceava).

CHAPITRE X

CONCLUSIONS

Nous avons ainsi passé en revue les éléments qui ont contribué à la formation de notre style religieux moldave, style résultant des nécessités du culte orthodoxe qui ont imposé les normes du plan byzantin et de l'influence de l'Occident qui s'est manifestée dès les commencements de notre architecture. On peut donc se représenter son histoire de la façon suivante :

Au moment où Bogdan, révolté contre son suzerain, a fondé la principauté de Moldavie, — l'art roman en Galicie et en Transylvanie, vaincu par l'art gothique, cessait de vivre. Il est évident que Bogdan, lorsqu'il a voulu construire, n'a pas pu faire venir dans son nouveau pays, encore sauvage, les maîtres du nouvel art, si recherchés à ce moment, mais il a dû se contenter des maîtres plus modestes, et peut être sans travail, de l'école qui disparaissait.

Ainsi s'explique Rădăutz — simple église romane attardée — comme s'explique un peu plus tard la Trinité de Seret, qui a des caractères de plan serbes, par l'influence transmise par les moines serbes.

Ensuite sous Alexandre le Bon, qui a construit à Baia une église purement gothique, arrivent de nombreux émigrés arméniens; c'est à eux que nous attribuons les arcs obliques du naos, d'origine iranienne.

En ajoutant ces arcs obliques au naos de Seret, nous arrivons, à peu de choses près, au plan de Pătrăutz dont les absides latérales reproduisent, du reste, à l'extérieur les arcades aveugles de Seret.

D'un autre côté nous avons vu quelle a pu être l'influence du climat et des matériaux locaux dans le choix des formes et de l'ornementation.

C'est du mélange de ces éléments que sont nées ces églises qui d'abord simples, trapues, s'embellissent, se haussent, s'allongent, de façon que, à la mort d'Etienne le Grand, le style est parfaitement formé et a trouvé sa formule définitive.

A partir de ce moment il évoluera certainement, mais les innovations ne seront, en somme, que de détails. Ce n'est pas un style nouveau qui se créera plus tard, ce sera la continuation du style d'Etienne le Grand qui se prolongera jusqu'à la fin du XVI-e siecle, lorsque commenceront à se montrer les premiers signes de décadence.

C'est pourquoi il nous paraît que les dix ou quinze dernières années du règne d'Etienne le Grand représentent le point culminant de l'art architectural moldave.

Les principales qualités de cet art et de ce style sont donc la raison, le bon sens, la mesure, l'ingéniosité dans les solutions techniques, et en général un parfait équilibre dans tout l'ensemble.

BIBLIOGRAFIA

BULETINUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE cu articole de N. Iorga, Al. Lepădatu, N. Ghica Budeşti, V. Drăghiceanu, D. Dan şi alţi.
G. BALŞ. Inceputurile arhitecturei bisericeşti din Moldova
I. BOGDAN. Inscripţiile de la Cetatea albă.
Catalogue de l'Exposition d'art roumain á Paris 1925.
D. DAN. Mănăstirea Putna.
N. GHIKA-BUDEŞTI şi G. BALŞ. Mănăstirea Probota.
V. GRECU Le siège de Constantinople in Byzantion 1925.
N. IORGA. Istoria bisericii româneşti.
N. IORGA. Inscripţii din bisericile României I şi II.
N. IORGA. Contribuţii la Istoria bisericii noastre. I. Despre mănăstirea Neamţului. II Bălineşti.
N. IORGA şi G. BALŞ. L'art Roumain.
DR. C. ISTRATI. Biserica şi podul din Borzeşti.
DR. C. ISTRATI. Despre Cetatea Hotinului.
KOZAK. Inschriften aus der Bukovina.
E. KÜHLBRANDT. Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt.
O. LUŢĂ Legenda Sf. Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneţ în Codrul Cosminului 1924.
MELCHISEDEC. Notiţe istorice şi archeologice.
MELCHISEDEC. O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina.
V. MIRONESCU. Mănăstirile şi bisericile întemeiate de Stefan cel Mare.
F. MÜLLER. Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen.
I. NISTOR. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau.
I. NISTOR. Handel und Wandel in der Moldau.
I. NISTOR. Die moldauischer Ansprüche auf Pokutien.
ODOBESCU. Heraldica la Români.
STELIAN PETRESCU. Odoarele de la Neamţu şi Secu.
V. PODLACHA. Malowidla Scienne w Cerkwiach Bukowiny.
V. PODLACHA. Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des Sciences 1912.
V. PODLACHA. Das heilige Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukowina in: Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K. K. Central-Commission 1910.
V. PODLACHA. Abendländische Einflüsse in den Wandmalereien der griechisch-orientalischen Kirchen in der Bukowina in Zeitschrift für christliche Kunst 1911.
V. PODLACHA Die „göttliche Liturgie" in den Wandmalereien der Bukowiner Klosterkirchen in: Zeitschrift für christliche Kunst 1910.
PUIG I CADAFALCH. Les églises de Moldavie; Congrès de Byzantinologie de Bucarest 1924.
ROMSTÖRFER. Die moldauisch-byzantinische Baukunst.
ROMSTÖRFER. Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen.
ROMSTÖRFER. Schloss Neamţu und einige Klosteranlagen in seiner Umgebungen.
ROMSTÖRFER. Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna
ROMSTÖRFER. Diferite comunicări in Mitteilungen der K. K. Central-Commission şi in Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum.
ROMSTÖRFER şi LAPEDATU. Cetatea Sucevei.
V. ROTH. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen.
O. TAFRALI. Le trésor de Putna

Fig. 485. Piatra. Turnul-clopotniţă. Pisania.

TABLA DE MATERII

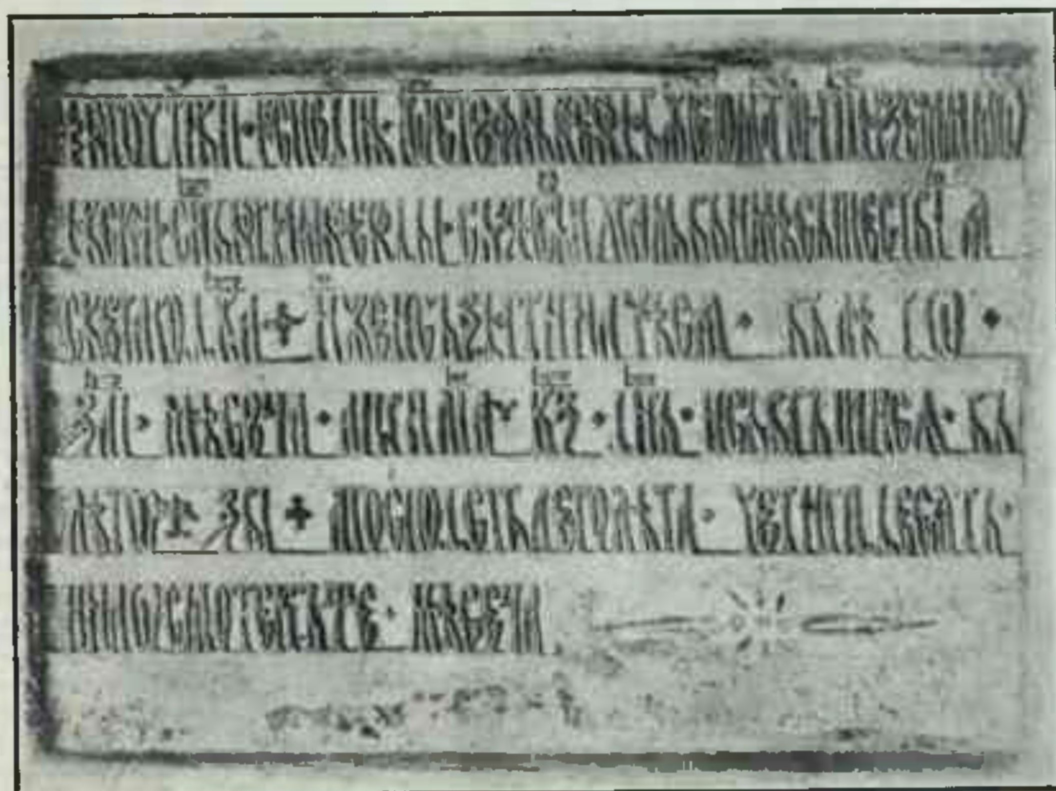

Fig. 486. Dobrovăţ Pisania.

TABLA ILUSTRAŢIUNILOR

N. B. — Reproducerile inedite sunt făcute în cea mai mare parte după fotografii executate de către D-nul A. Chevallier, fotograf în Piatra Neamț (însemnate cu C) și de către D-nul Haydvogel, fotograf în Curtea de Argeș (însemnate cu H).

REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂŢI ŞI ŢĂRI CITATE

ERATA

Pag.

29 coloana 1 al 4-lea rând de jos, a citi fig. 290 în loc de fig. 285.

57 „ 2 al 5-lea rând de sus. A citi fig. 300 în loc de fig. 295.

65 „ 2 ultimul rând. In loc de Sf. Nicolae din Bacău, a citi Sf. Nicolae din Dorohoi.

150 „ 2 notița de jos. In loc de 1925, a citi 1926.

187 „ 2 al 7-lea rând de jos se adaogă: (Studenița, Arilie, Jicea).

189 „ 2 al 30-lea rând de sus, a citi: unu și două menouri, în loc de: două și trei.

201 „ 5 al 4-lea rând. In loc de turle, a citi turlă.

214 fig. 340 a) Clișeul este întors cu partea superioară în jos.

223 fig. 356 a citi Eski Serai în loc de Eski Sergi.

229 Figurile 377 și 378 nu sunt tipărite.

230 coloana 1 al 4-lea rând de jos. De adăogat după cuvântul: San Michele, cuvintele: și san Martino.

230 „ 1 al 3 lea rând de jos. In loc de Catedrala din Parma, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia.

231 fig. 385 In loc de San Michele, Pavia, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia II 29.

231 fig. 386 In loc de San Pietro e Paolo din Bolonia a citi San Michele, Pavia I. 66.

232 fig. 388 In loc de San Michele a citi San Martino II. 7.

239 coloana 1 după al 4-lea rând de sus. Grinzi îngropate în zidărie s'au găsit la Sf. Ioan din Vaslui.

240 „ 2 al 8-lea rând. A citi fig. 102 în loc de 189.

256 „ 2 rândurile 7 și 8 sunt intervertite.

299 colonne 1, 28-e ligne. Après le mot: Studenitza, ajouter Arilie.

299 „ 2, 5-e ligne. Après le mot: Războeni, ajouter: et St. Georges de Suceava.

311 „ 1. 12-e ligne. Après le mot: (Bădăutz), ajouter: St. Elie.

ERATA

Pag. 258 fig. 436 In loc de Sf. Gheorghe din Suceava a citi: Dobrovăț.
Pag. 260 fig. 441 în loc de Sf. Gheorghe din Suceava a citi: Dobrovăț
Pag. 260 fig. 440 în loc de Sf. Gheorghe din Suceava, a citi: Sf. Ilie.

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE
MINISTERUL CULTELOR ŞI ARTELOR
STRADA GENERAL BERTHELOT, 28
BUCUREŞTI

PREŢUL: { Un exemplar pe hârtie cromo Lei 480
" " " " velină " 360

PREŢUL LEI 480.—

